

U-86

Олександр МОЦЯ

«РУСЬ»
«МАЛА РУСЬ»
«УКРАЇНА»

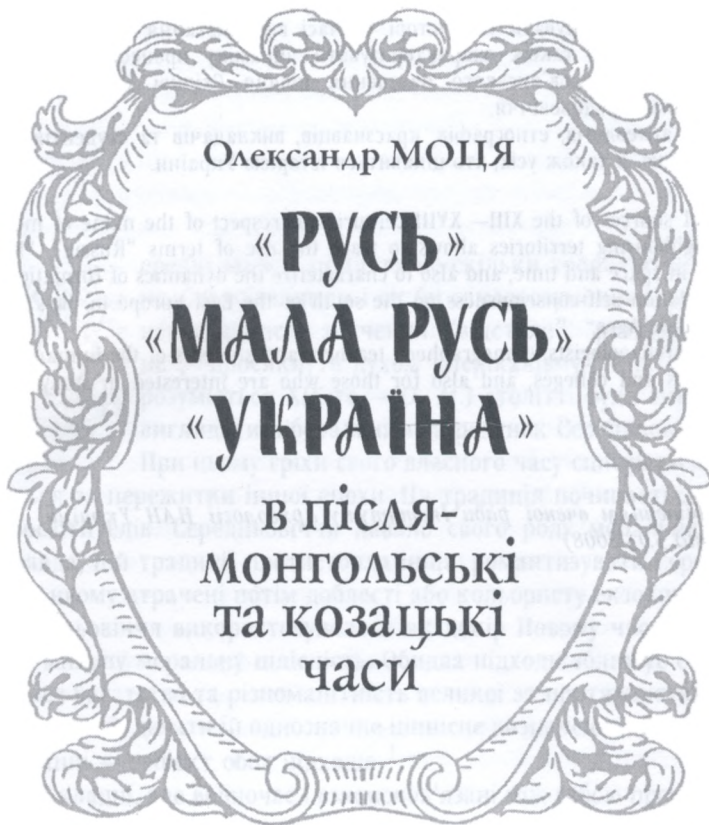
В ПІСЛЯ-
МОНГОЛЬСЬКІ
ТА КОЗАЦЬКІ
ЧАСИ

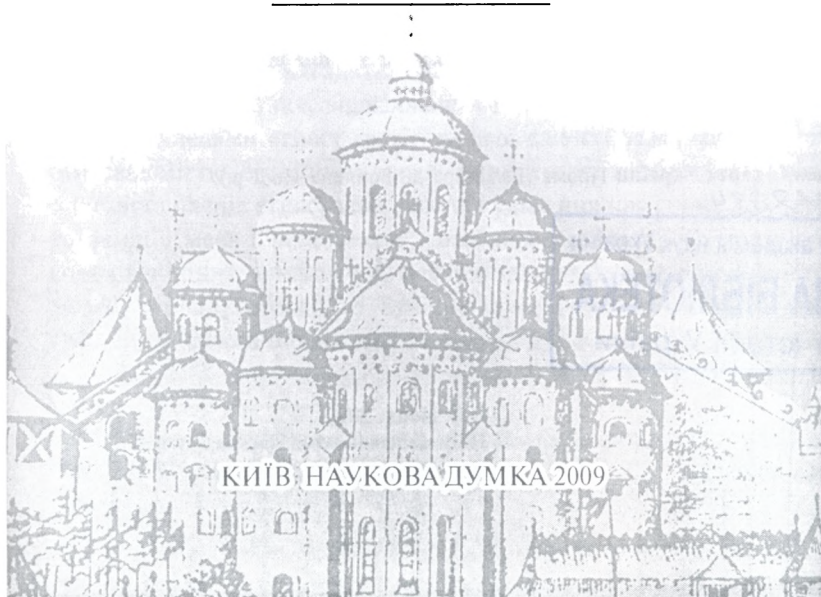

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ПРОЕКТ
«НАУКОВА КНИГА»

ББК ТЗ (4 Укр) 414
М 86

Аналіз джерел XIII—XVIII ст. щодо найменування сучасних українських та суміжних територій дає змогу прослідкувати у просторі та часі використання термінів “Русь”, “Мала Русь”, “Україна”, а також охарактеризувати динаміку процесу становлення самосвідомості сучасного слов'янського населення півдня Східної Європи в часи розвинутого й пізнього середньовіччя.

Для істориків, археологів, етнографів, краєзнавців, викладачів та студентів ВУЗів гуманітарного профілю, а також усіх, хто цікавиться історією України.

The analysis of sources of the XIII—XVIII centuries in respect of the name of modern Ukrainian and neighbouring territories allows to trace the use of terms “Russia”, “Minor Russia”, “Ukraine” in space and time, and also to characterize the dynamics of formation the modern slavic population self-consciousness on the south of the East Europe in days of the evolved and late Middle Ages.

For historians, archaeologists, ethnographers, teachers and students of the humanitarian universities, institutes and colleges, and also for those who are interested in studying the Ukrainian history.

*Друкується за рішенням вченої ради Інституту археології НАН України
(протокол № 4 від 5.03.2008)*

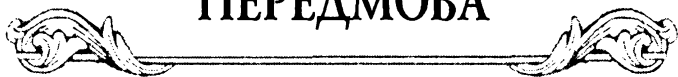
***Видання здійснене за державним контрактом на випуск наукової
друкованої продукції***

На обкладинці: карта України Гійома Левассера де Боплана (1651 р.)

ISBN 978-966-00-0872-4

© О.П. Моця, 2009
© НВВ «Видавництво “Наукова думка”
НАН України», дизайн, 2009

ПЕРЕДМОВА

ередні віки — поняття не скільки хронологічне, стільки змістовне. Стало звичним і як би samozрозумілим вкладати у цей термін певне ціннісне значення: “відстале”, “реакційне”, “нецивілізоване”, “просякнуте духом клерикалізму” Але ще в минулому (тут розуміється ХІХ-те — *О. М.*) столітті було справедливо мовлено: виглядати ліберальним за рахунок Середньовіччя доволі вигідно.

При цьому гріхи свого власного часу списуються із рахунку, видаються за пережитки іншої епохи. Ця традиція починається від гуманістів та просвітителів. Середньовіччя давало свого роду моральне алібі сучасності. Правда, цій традиції протистояла інша: романтизувати Середньовіччя, шукати у ньому втрачені потім доблесті або кольористу екзотику. В цьому випадку Середньовіччя використовувалося як докір Новому часові, котрий вже втратив минулу моральну цілісність. Обидва підходи зближує схильність підводити все багатство та різноманітність великої за протяжністю епохи під єдиний знаменник, давати їй однозначне ціннісне визначення. В цьому уніфікованому бажанні — дефект обох підходів¹

Складні, але водночас і взаємопов’язані між собою процеси були притаманними й суспільству на сучасних українських землях, а їх дослідження є незаперечним головним пріоритетом вітчизняної медієвістики. Вже написані й опубліковані сотні і тисячі праць з цієї тематики, але, безперечно, у науковців попереду ще більше нерозв’язаних завдань та відкриттів, під час яких будуть висвітлені ще недостатньо розроблені питання місця і ролі українського етносу в середньовічну епоху якраз у контексті тогочасної історії.

Слід при цьому нагадати, що етносом є лише та сукупність людей, котра відчуває себе як така, відрізняючи себе від інших аналогічних спільнот. Це відчуття членами етносу своєї групової єдності зазвичай іменують етнічною самосвідомістю, зовнішнім вираженням котрої є самоназва (етнонім). Самосвідомість членів етносу ніби фокусує уявлення про спільність території (“рідної землі”), мови (“рідної мови”), особливості культури й психіки, що відрізняються від інших, а також про певну спільність походження та історичної долі людей, які належать до неї. Етнічна самосвідомість, що сформувалася під час етногенезу, фактично виступає потім не лише як найважливіший визначник

¹ Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. — М., 1990. — С. 7

етнічної приналежності (що відтісняє у цьому відношенні навіть ознаку рідної мови), але й як сила, котра об'єднує членів етносу і протиставляє їх у етнічному відношенні іншим етносам. В ході етнічного процесу може значно змінитися етнічна територія, а окремі частки етносу можуть навіть відколоти від його основного ядра; може змінитися словниковий запас мови, її морфологічні, синтаксичні та інші особливості, а деякі частини етносу взагалі можуть змінити мову, тобто піддатися мовній асиміляції; може дуже змінитися матеріальна й духовна культура і т. п., але поки у людей, які належать до етносу, зберігаються специфічні етнічні риси та самосвідомість, етнос продовжує існувати як такий. Укріплення етнічної самосвідомості зазвичай збігається з бажанням етносу мати власну соціально-територіальну (в тому числі й державну) організацію, котра також забезпечує стійке існування етносу, збереження багатьох із названих вище елементів і насамперед — територіальної єдності²

Але самоназви (етноніми) доволі часто знаходять відображення в географічних назвах-топонімах, і це зрозуміло — адже в давнину велику роль відігравало розмежування етнічних територій. В прикордонних районах і в районах зі змішаним населенням історична пам'ять у різних народів зберігається довго, навіть тоді, коли народи ці вже перестають існувати як самостійні етноси. Тож багато з етнотопонімів дійсно відображають наявність в минулому або в нинішній час відповідного населення. Хоча і не без певного обґрунтування іноді висловлюється й скептичне відношення в адресу етнотопонімів — їх використання як індикаторів для етнічної історії в значній мірі обмежене³

Згадавши про топоніми, слід нагадати й про те, що сама топоніміка є "прикордонною" науковою дисципліною, котра розвивається на стику трьох наук: мовознавства, історії та географії і комплексно використовує їх методи. Вона переслідує одну ціль — всебічно вивчати географічні назви, як на мікро-, так і на макротопонімічному рівнях. Зокрема хороніми — назви значних за розмірами областей, країн, обширних просторів. Якісні топонімічні дослідження можуть розвиватися з використанням методів і досліджень лінгвістичних, історичних та географічних наук. Не випадково в цілому ряді топонімічних досліджень використовуються дані археології та історичної географії. А самі географічні назви розвивалися історично, їхнє походження тісно пов'язане із соціальним життям і мовою народів, які населяли ті чи інші місцевості. Впродовж тисячоліть змінювались історичні умови, мови і народи; тому ні в жодній країні немає однакової географічної номенклатури. Вона створювалася поступово і являється багатощаровим утворенням, котре завжди складається із різночасових та різномовних елементів, змінених часом в результаті впливу нових мов, нових носіїв.

Тому легко зрозуміти, чому історики так зацікавлені в топонімічних дослідженнях. Топоніми виникали в певні історичні епохи, змінювалися в часі за

² Этнические процессы в современном мире. — М., 1987. — С. 6—7.

³ Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. — М., 1990. — С. 8—9, 10.

свою формою, а часто і за змістом, поширювалися залежно від конкретних історичних подій — міграцій населення, воєн, культурних, економічних та мовних контактів. І в цьому плані топоніміка являється частиною історії, вірніше історичної географії. Тому не випадково, що якраз історики, використовуючи аналіз географічних назв, збагатили історичну географію й водночас топоніміку⁴

Але “зачепивши” вищезгадані теоретичні питання, слід зупинитися і на взаємопов’язаних в цьому відношенні поняттях “етнос” і “територія” Щодо другого, слід відзначити таке: “Територія слугує базою для поступового розвитку й зміцнення... мовно-культурних, господарських, соціально-політичних та інших зв’язків усередині нових етнічних спільнот, які формуються”⁵ Можна додати, що вона слугує базою і для самого виникнення таких зв’язків. Цитуючи далі В. І. Козлова, треба акцентувати увагу на тому, що “...цілісність, безперервність етнічної території важлива, головним чином, як умова формування етнічної спільноти; для стабільного ж існування вже сформованого етносу достатньо наявності більш чи менш значного, цілісного та компактного, етнографічного ядра, співвідносячись або сполучаючись з яким відокремлені частки етносу, проживаючи у середовищі інших етносів, можуть тривалий час зберігати свою мовно-культурну специфіку та свою самосвідомість”⁶

При цьому територіальна близькість має значення і для формування етнічних спільнот не сама по собі, лише як “геометричний” факт: її роль полягає у полегшенні комунікацій, у можливості спілкування між людьми. Звідси випливає, що поняття близькості, сусідства, компактності розселення, а відповідно, й єдності території, відносні та історично мінливі. Ці поняття істотно відрізняються в різних географічних умовах залежно від того, наскільки вони сприяють спілкуванню сусідніх і віддалених груп; вони значним чином залежать від рівня технічно-економічного розвитку суспільства, насамперед від рівня розвитку транспорту і зв’язку.

Кордони етнічних територій відповідали комунікаційним можливостям конкретного суспільства на кожному етапі його соціально-економічного розвитку. Сама етнічна територія в принципі завжди перебуває в стані ніби “рухливої рівноваги”: з одного боку, вона підлягає порушенням у результаті іміграційних інвазій, причому асиміляційні процеси “заліковують” нанесену таким чином шкоду її цілісності; з другого боку, наявна тенденція до розростання (природний результат розширеного відтворення населення), а інколи — до відходу окремих частин етносу на чужі етнічні території.

В контексті нашої праці також слід відзначити, що на стадії формування нації територіальний аспект етносу набуває нового, особливо важливого значення. Характерною рисою національної свідомості стає бажання до політичного об’єднання заселеної нацією території, до організації її у єдину суверенну

⁴ Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. — М., 1974. — С. 3—27.

⁵ Козлов В. И. Этнос и территория // Советская этнография, 1971, № 6. — С. 94.

⁶ Там само. — С. 100.

державу. А це, в свою чергу, є запорукою подальшого існування та укріплення такої форми етносу⁷

Все це має відношення і до даної роботи, в якій автор продовжує досліджувати історично-географічний аспект розвитку автохтонного населення півдня Східної Європи в середньовічні часи. Певною мірою представлена монографія с продовженням попередньої, в якій розглядалася проблема “Руської землі” у вузькому та широкому значенні цього терміну в часи Київської Русі і було встановлено, що така назва в основному стосувалася сучасних українських теренів та деяких суміжних територій у домонгольський час⁸ Тоді було прослідковано процес поширення даного найменування із середньодніпровських земель у широтному напрямі від верхів’їв Сейму та Псла і до Карпат упродовж кількох століть давньоруської історії (галицький мікрорегіон “приєднався” найпізніше — на рубежі XII—XIII ст.). Північні райони східнослов’янської ойкумени стабільно означалися як “вся Новгородская область / волость”, а поволзький регіон — як “Залесьє” Але на початку XIII ст., буквально в часи монголо-татарського нашествия, ситуація почала кардинально змінюватися — “Русь” почала “рухатися” на північний схід.

Це і спонукало нас продовжити дослідження в такому історично-географічному напрямі, розглядаючи інформацію про події в післямонгольські та козацькі часи і фіксуючи зміни в найменуванні різних частин території Східної Європи в другій половині XIII—XVII ст. Але трансформація самосвідомості місцевого населення у географічному відношенні була тісно пов’язана із еволюцією їх самоназви в етнічному плані. Тобто може йтися про безпосереднє формування сучасних східнослов’янських народів аж до часів пізнього середньовіччя — в першу чергу, для нас, українців, а це, як відзначалося, є нагальною темою всієї вітчизняної медієвістики.

Та спочатку слід відзначити, що існують різні точки зору про походження українців. З них можна виділити дві основні. Одна, охарактеризована як теорія безперервного розвитку народів, пов’язується з пошуком їх етногенетичних коренів у глибинах первісного суспільства. Щодо самих українців це виглядає так: їхнім прямим предком було неолітичне населення, що пізніше пройшло еволюцію через неврів, антів, русів і, вже в самому кінці, знайшло відображення в сучасному східнослов’янському народі. Та більш прийнятною, але все ж не повністю обґрунтованою, є інша точка зору — академічна. Згідно з нею, формування українців розпочалося в період феодальної роздробленості Давньоруської держави (XII—XIII ст.), а завершилося у XIV—XV ст.⁹

Та якщо процес формування українського етносу розглядати з позицій аналізу основних його ознак, то обидві названі точки зору виявляються не до кінця “відпрацьованими”. Адже перша, по суті, відкидає загально визнане положення

⁷ Проблемы этнической географии и картографии. — М., 1975. — С. 49—50, 55—57

⁸ Моця О. Південна “Руська земля” — К., 2007.

⁹ Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 15; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнічно-політичної історії. — К., 1990. — С. 42.

про те, що етнос — це категорія історична, а тому, за словами Л. М. Гумільова, має “початок і кінець”¹⁰ Аналогічну точку зору висловлював і М. Ю. Брайчевський: “Процес етногонії завжди є процесом дуже конкретним. Суть його полягає у формуванні народів, але таких, що існують (чи існували колись) реально і їх виникнення охоплює точно визначені хронологічні періоди, про які можна сказати, що вони мають свій початок і свій кінець. Розуміння етногенезу як перманентного процесу, котрий розпочався десь на зорі людської історії і тягнеться до наших днів, позбавляє саме поняття реального змісту”¹¹

Історія підтверджує таке положення численними прикладами існування та зникнення багатьох народів: хозар, печенігів, половців, сарматів, скіфів та інших. Друга недостатньо враховує спонукаючі причини формування української етнічної спільноти та не приймає до уваги того, що назва “Україна” як один із показників завершального етапу формування українського етносу, з’явилася в XII ст., а відповідно, етногенетичний процес почався ще до цього часу¹²

Все ж у даному випадку зовсім не враховується географічний фактор, геополітичне положення України на просторах євразійського континенту. Адже свого часу М. В. Гоголь писав: “Но прежде всего нужно бросить взгляд на географическое положение этой страны, что непременно должно предшествовать всему, ибо от вида земли зависит образ жизни и даже характер народа. Многие в истории разрешает география”¹³

Ми не маємо на меті глибоко вдаватися у питання походження назви сучасної країни. Лише відзначимо, що на нашу думку, етимологію цього терміну найбільш чітко зафіксував ще в XVII ст. П. Шевальє — французький офіцер і дипломат, який довгий час перебував при дворі польського короля: “Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводства”¹⁴ З точки зору освіченого француза, подніпровський регіон Східної Європи дійсно був “окраїною” європейської землеробської цивілізації — за ним починався Великий номадський Степ.

Цікаве й глобальне “українське питання” пригортало увагу багатьох дослідників. Та знову відзначимо, що власне історіографія теж не є темою даної праці. А тому звернемо увагу лише на ті наукові розробки, в котрих “русько-українська тяглість” вимальовується найбільш рельєфно.

До таких, звичайно, в першу чергу належить “Історія України-Руси” М. С. Грушевського. Вже у “Вступних замітках” до першого тому він звертається до цієї проблеми:

«Ся праця має подати образ історичного розвитку життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формують ся те, що ми мислимо тепер під назвою українського народу, інакше званого “малоруським”, “півден-

¹⁰ Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. — Л., 1990. — С. 45.

¹¹ Брайчевський М. Ю. Вступ до історичної науки. — К., 1995. — С. 141–142.

¹² Пономарев А. П. Начало украинской истории // Украинцы. — М., 2000. — С. 18.

¹³ Гоголь М. В. Взгляд на составление Малороссии // Імідж.ua., 2007, № 1. — С. 22.

¹⁴ Шевальє П’єр. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993. — С. 38.

но-руським”, просто “руським” або “русинським” Ріжнорідність сих назв не має особливого значіння, бо покриває поняття само по собі ясно; вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшло ся пережити цьому народови. Його старе, історичне ім'я: Русь, Русин, руський, в часи політичного і культурного упадку було присвоєне великоросійським народам, котрого політичне й культурне жите розвинуло ся на традиціях давньої Руської держави, і великоросійські політичні організації — як вел. кн. Володимирське і потім вел. кн. Московське уважали себе спадкоємцями, наслідниками тої старої Руської (Київської) держави, передовсім — наслідком династичних звязків своїх з київською династиею. Уже в XIV в., коли вага політичного життя пересунула ся в сторону великоросійську, а українське політичне жите концентрувало ся в західній Україні, в державі Галицько-волинській, — до сеї держави прикладеться ім'я “Малої Руси” Так Юрій-Болеслав, галицько-волинський князь, титулує себе в одній грамоті (1335 р.) *dux totius Russie Mynoris*. Частійше уживаєть ся се ім'я в грамотах царгородського патріархату XIV в., що протиставляв тою назвою галицько-волинські єпархії північним, московським землям; може бути, що під впливом сеї церковної термінольогії ужив сю назву і Юрій-Болеслав. Потім ся назва виходить з уживання, але коли в XVII в. український нарід також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відрізнити його від московського народу, термін: “малоросійській”, “Малороссія” стає офіційно прийнятим на довго, в російській державі і по сей час, а під впливом сеї офіційної термінольогії і в літературнім уживанні в Росії і в західній Європі се означення починає випирати старші означення (в німецьким *kleinrussisch*, в французьким *petit-russe* і т. и.). Але української суспільности ім'я се не приймало ся і натомість все в ширше уживанне входила назва “Україна”, “український” Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім значінню погранича, а в XVI в. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпров'я, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем, — набирає особливого значіння з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному укладови Польської держави скуплює в собі бажання, мрії і надії сучасної України. Ім'я “України” зростаєть ся з сими змаганнями і надіями, з сим бурливим вибухом українського життя, що для пізніших поколінь стає провідним огнем, не вичерпним джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою. Літературне відродження XIX в. прийняло се ім'я для означення свого національного життя¹⁵

Впродовж всього минулого ХХ ст. різні дослідники продовжували хоча б побіжно освітлювати цю тему. Ось деякі із висловлених думок:

«Україну XVI—XVII ст. навряд чи можна однозначно ототожнити з козацьким Подніпров'ям, як інколи твердять на підкріплення думки, немовби це поняття етимологічно пов'язане зі словом “оукраїна”, пограниччя. Залучуване на

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. I. До початку XI віка. — К., 1991. — С. 1—2.

доказ цього вживання слова “Україна” в давньоруських літописах тільки залує справу, бо є темним, а до того ж надто епізодичним. Кожне із згадок стоєть територію, яка з погляду автора-киянина (Київський літопис) чи автора-холмщанина (Галицько-Волинський літопис) може бути справді потрактованою як “окраїна”. Так, описуючи під 1187 р. смерть переяславського князя, літописець-киянин говорить: “І плакашешя по нем вси Переяславци... о нем же Украина много постана (це і є перша фіксація слова “Україна” в писемних джерелах). У такому ж сенсі можна витлумачити і згадку про Україну Галицьку (1189), про всю Україну в південній Берестейщині (1213) тощо. Ці самі місця в літописах надаються й на інакше тлумачення, прихильники якого в слові “Україна” бачать синонім поняття “країна, край”, похідного від праслов’янського “кгаж” чи “укгаж”, тобто виділений шматок землі, виділена частина території, ширше — “певна територіальна одиниця”. Безсумнівні докази власне такої семантики слова “Україна” навів Сергій Шелухін, зіставивши староукраїнський переклад Пересопницького Євангелія (1561) з євангельським текстом грецькою, латинською, чеською та сучасною російською мовами (я наведу їх, замінивши російський варіант як менш показовий у цьому випадку на церковнослов’янський). Отже, відповідниками поняття “украина”, багаторазово вжитого перекладачем Пересопницького Євангелія (наприклад, “И ходил по всей украини Їораднской”) є:

грецьке *choга* [країна, земля];

латинське *region* [країна, регіон] *ruřines* [земля, територія];

чеське *krájina* або *končina* [земля, край, країна];

церковнослов’янське *страна* або ж *предѣли* [землі, території].

Сергій Шелухін, палкий популяризатор другої точки зору, свого часу висунув цікаву гіпотезу [див. його книгу “Україна — назва нашої землі з найдавніших часів” — Прага, 1926. — *Н. Я.*] про різну ієрархію рівнів понять “Україна” та “Русь”, до якої схиляється і автор цього нариса, абстрагуючись від довільних у часі логіко-семантичних паралелей ученого. На думку Шелухіна, поняття “Русь”, похідне від політоніма прибульців — русів, носило книжно-офіційний, “високий” характер. На нижньому ж (“народному”) рівні побутувала самоназва території “Україна”, яка спиралася на слов’янські традиції іменування, відштовхуючись від праоснови “кгаж”, а відтак окреслюючи поняття [своя] “країна”, [власна] “земля”. На користь цієї гіпотези промовляє, наприклад, невідомий Шелухіну, але нині констатований феномен територіальної самоідентифікації тутешніх (українців з околиць білоруського Бреста) і тутешніх — білорусів з польсько-українського пограниччя, мешканців Польської держави. Це, як правило, сільський люд з розмитою етнічною свідомістю, котрий відчуває свою “інакшість” порівняно з політичними народами власних держав, але надто рано відірвавшись від материкового етносу, ідентифікує себе не з ним, а зі своєю малою батьківщиною — селом, округою тощо. У метафоричному сенсі аналогом “тутешніх” можна вважати мешканців старої Русі. Не відчуваючи, на відміну від книжників, політичного зв’язку з територією, вони називали її просто

“красм, країною”, а себе почували в ній, відповідно, “краянами”, земляками. Не виключено, що біля витоків такої самоназви могла ховатися і позиція русів і краян (чи українян, як висловлюється літопис під 1268 р.).

Поняття “Русь” із втратою політичної наповненості поволі підмінялося словом “Україна” і у “високому” вжитку, конкретизуючись до значення [наш] “край”, [наша] “земля” і переживаючи, таким чином, ніби друге народження. Цілком зрозуміло, що у таких випадках шлях від побутової до книжної чи офіційної сфери вживання пролягає довгий. За паралель може служити ситуація з функціональним статусом української мови. В усному мовленні нею послуговувалися всі, але на письмі вживали не її, а книжний слов’яно-український суржик, що мало нагадував живу мову. Люди називали свою землю “Україна”, а писали її, як і їхні діди та прадіди, “Руссю”¹⁶

В контексті цієї теми масмо розгляд даної проблеми і в більш вузьких хронологічних рамках: впродовж XIV—XVI ст. населення українських земель вважало себе “руським” (“руссю”, “русинами”), а сам термін “Русь”, остаточно втративши своє первинне, вузьке значення, виступав як назва всього східнослов’янського ареалу. Втім, складні політичні та етнокультурні процеси окресленого періоду не могли не позначитись на цілісності цього поняття, в межах якого стали виділяти “Малу”, “Велику”, “Червону”, “Білу” й “Чорну” Русь.

“Малоросійська” традиція є найдавнішою на теренах України. Її започаткували галицько-волинські князі, ініціювавши створення власної митрополії в межах колишньої загальноруської (близько 1303 р.). Цей феномен був осмисленим візантійськими єсрархами як виділення зі складу “Великої Русі” (у грецькій огласовці) — Росії, що охоплювала 19 єпархій, “Малої Русі” в складі галицької, холмської, перемишльської, володимиро-волинської, луцької та туровської єпископій (тобто Галичини, Волині й Турово-Пінщини). Попри всю ефемерність цього повтору, запроваджена греками термінологія прижилась на місцевому ґрунті, потрапивши й до світської титулатури: останній галицько-волинський володар Юрій-Болеслав II у 30-х рр. XIV ст. іменував себе “князем усієї Малої Русі”; “королем Ляхії та Малої Русі” називали короля Казимира, котрий поширив свій політичний контроль на значну частину володінь Юрія-Болеслава.

У церковному вжитку межі “Малої Русі” як поняття не залишилися сталими, оскільки ця назва поширилась і на створену близько 1317 р. литовську митрополію з центром у Новогрудку. Тож, як бачимо, здійснений у XIV ст. термінологічний поділ Русі мав не етнічне, а церковно-політичне підґрунтя. Якщо ж зважати на те, що константинопольські патріархи то ототожнювали “Малу Русь” із Волинню, то відносили до неї Київ і Смоленськ, стає зрозумілим, що запроваджуючи цей термін до широкого обігу, вони далеко не завжди орієнтувалися у тогочасних географічних реаліях»¹⁷

¹⁶ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 11.

¹⁷ Русіна О. В. Україна під татрами і Литвою // Україна крізь віки. Том 6. — К., 1998. — С. 273—274.

Але розглянувши (хоч і вибірково) матеріали пізньосередньовічних джерел, дослідниця доходить висновку, що «...було б помилково ототожнювати “Малу Русь” зламу XVI—XVII ст. з “Малоросією” XIX ст., оскільки перше поняття охоплювало не лише українські, а й білоруські та, частково, литовські землі — власне території київської митрополії. Це й не дивно — з огляду на церковне походження даного терміна; однак, на відміну від “Малої Русі” XIV ст., у XVII ст. цей термін набув певного етноісторичного змісту, що забезпечило йому тривале життя. “Малій Русі” як макротопоніму відповідав перехідний тип етносу — білорусько-українська спільнота. Щоправда, її представники, як і раніше, вважали себе “руссю”, “русинами”, а не “малоросіянами” чи “малоросами”; що більш парадоксально — в сусідній Московщині їх від початку XVII ст. звали “белорусцями», а їхню “руську” мову й віру — “белорусской»»¹⁸

Аналізувалася в територіальному відношенні й назва “Україна” Було встановлено, що наприкінці XVI — першій половині XVII ст. ...назва “Україна” в широкому розумінні — це збірне поняття східного пограниччя Речі Посполитої. “Україна” у вузькому значенні слова виступала політично-територіальним визначенням, що стосувалося Київщини і Східного Поділля. Сутнісними соціально-політичними і правовими складниками цього поняття були: статус окраїнного порубіжжя; відмінний від решти воєводств Речі Посполитої політико-правовий режим — “політичну реальність” тут багато в чому визначало козацьке право; свобода особиста, соціальна й господарська на цій території реалізовувалася порівняно в найбільшому обсязі, найвищими були соціальна мобільність та підприємливість населення; політичний та ідеологічний “дуумвірат” релігійного центру Русі — Києва і потужного автономного воєнного й політичного осередку — Війська Запорізького. Все це разом утворювало “живильний розчин”, на основі якого відбувалося перетворення політико-територіального поняття “Україна” в політонім. Однак у першій половині XVII ст. цей процес ще не був завершений. Для цього потрібна була Визвольна війна українського народу середини XVII ст. з її глобальними політичними, соціальними, економічними наслідками й генералізацією національного в масштабах, до того не знаних»¹⁹

На “українську проблему” останнім часом звернув свою увагу і В. Д. Баран. На його думку, витоки культур — предків українців — слід шукати в матеріалах не лише пеньківської археологічної культури, носії якої — анти — проживали в третій чверті I тис. н. е. в Південному Побужжі та в нижній частині середнього Дніпра, Дністра і Дунаю. Мабуть до вирішення цієї проблеми слід залучити й старожитності празько-корчатської (синхронної пеньківській) археологічної культури, носії якої — склавіни — проживали на території Верхнього та Середнього Подніпров'я і Волині. Це тим імовірніше, що вже у VIII—X ст. н. е. пам'ятки наступної археологічної райковецької культури, що “виростала” на основі празько-корчакської, не тільки займають все Правобережжя від Дніпра до Вісли й від

¹⁸ Там само. — С. 276—277.

¹⁹ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 104—105.

Приїті до Карпат та Буковини, але на сахнівському етапі стають одним із вагомих компонентів волинцево-роменської культури Дніпровського Лівобережжя. Таким чином, усі літописні племена VIII—X ст. н. е. на Правобережжі Дніпра вписуються в межі археологічної культури типу Луки Райковецької (поляни, древляни, воляняни та інші), а лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній склавіно-антській основі.

На думку згаданого дослідника, походження назви "Україна" сягає пізньоримського періоду. Як відомо, етнонім "анти" був не слов'янського, а іраномовного походження. Антами називали порубіжне зі степом слов'янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індоіранського означає "крайні", "окраїнні". Вона була прийнята в іраномовному значенні візантійськими авторами, але утримувалась лише до початку VII ст. н. е. Надалі етнонім "анти" зникає зі сторінок писемних джерел, як зникають із степів Північного Причорномор'я іраномовні племена. І все ж він не загинув безслідно, а залишився у народній традиції і був знову зафіксований Іпатієвським літописом під 1187 р. у формі "Україна"

«Як інтерпретувати ці дві згадки, безперечно, зв'язані територіально, але розділені значним проміжком часу? Якщо анти по відношенню до римського, а потім візантійського Причорномор'я у сирійнятті їхніх безпосередніх сусідів — скіфів і сарматів — були "крайніми", "окремими", то такими ж залишились і їхні нащадки стосовно Візантії та її дунайсько-причорноморських провінцій, незалежно від того, яких внутрішніх перетворень вони зазнали. Тепер їх розділяли тюркські народи, котрі в середині I тис. н. е. витіснили з українських степів іраномовне населення. Можна вважати, що так же, як етнонім "анти" ("крайні", "окраїнні") відносився до населення всього слов'яно-номадського порубіжжя, так і етнонім "Україна" означав не край Переяславської землі, а всю прикордонну зі степом територію. Антські поселення пенківської культури від Сіверського Дінця до Дунаю дугою з півночі й північного заходу охоплювали Степ. Саме ця частина східнослов'янської території разом з населенням може бути підведена під назву "Україна"»²⁰

На підтвердження своєї думки згаданий дослідник приводить кілька повідомлень пізньосередньовічних писемних джерел, а також погоджується з вищенаведеним розглядом цього питання С. Шелухіна та Н. Яковенко. При цьому він робить і заключний висновок: анти — окраїнні, хоча й інтегровані склавінами, залишають свій виразний слід у назві "Україна", яка, проіснувавши поруч з офіційною книжковою назвою "Русь", переживши кілька етапів свого відродження і спаду, повністю витісняє її і стає визначальною для окремого слов'янського народу, другого за кількістю населення»²¹

²⁰ Баран В. Д. Від слов'ян до України // Етнічна та етнокультурна історія України. — К., 2005, 1 том, книга друга. — С. 293.

²¹ Там само. — С. 295

Із всього вищевказаного стає зрозумілим, наскільки дане питання є важливим. Слід погодитися з думкою, що й вивчення походження та еволюції термінології “Велика, Мала і Біла Русь” є необхідним для подальших студій з історії України, зокрема формування феодальної державності та становлення національної самосвідомості²² Це розуміли і наші попередники, серед яких треба виділити спеціальні розробки кількох дослідників.

Серед них слід, в першу чергу, знову згадати М. С. Грушевського, який присвятив спеціальну статтю розгляду причин і часу появи царського титулу “государ Великої, Малої і Білої Русі” Щоправда, він відзначав, що старий титул “всея Руси” певний час уживався разом із новим (останній частіше використовувався у зносінах з Україною). На його думку, “перехідний” титул “всеї Великої і Малої Росії” з’явився в московських документах під українським впливом в часи заключення Переяславського договору 1654 р., та в контексті даної праці для нас більш важливим є погляд відомого українського історика якраз на час появи та використання “малоросійського найменування”, яке з’являється в часи поділу старої київської митрополії в XIV ст.:

«Таким чином на протязі XIV ст. термін “Малої Росії” не встиг відповідно стверднути і викристалізуватись, а в XV віці й зовсім зник з видовні, тому що ієрархічний зв’язок між обома митрополіями (“Малої” і “всеї Руси”) розірвався — спочатку через розрив єрархічного зв’язку з царгородським патріярхатом з боку західньої митрополії, а потім так само і східної. Митрополити східні і західні, ігноруючи один одного, однаково титулували себе митрополитами “київськими і всеї Руси”, і з тим, виявляючи свою ієрархічну основу, виходить з уживання взагалі й термін “Малої Росії”

Випливає він наново, коли київським митрополитам прийшлося зав’язати зносини з московським правительством, головно задля грошевих і всяких інших підмог з московського скарбу. З огляду, що московські митрополити, а потім патріярхи писались титулом “всеї Руси”, київським митрополитам незручно було писатись в листах до московського правительства тим титулом, який вони уживали у себе дома — “митрополита київського, галицького і всеї Руси” Уживаючи далі в усіх інших випадках сього титулу, титуловані так своїм правительством, вони в листах до московського правительства починають себе наново титулувати митрополитами “Малої Росії” Так напр. Петро Могила, титулуючи себе (і так титулований звідси у себе) митрополитом київським, галицьким і всеї Руси, в своїх грамотах до московського царя пише себе “митрополитом київським, галицьким і всея Малої Росії” Паралельно сьому з’являються в уживанню і термін “Великої Росії” і навіть “Великороссії” для православних московського патріярхату. Київські книжники 1620-х рр., напр. уживають сього терміну, коли приходиться відряджати свою, зближену до народної мови і протиставляти її старій слов’янській мові, уживаній в московських виданнях»²³.

²² Ричка В. М. Про еволюцію назви “Русь” в етнополітичній історії України // Український історичний журнал, 1991, № 2. — С. 88.

²³ Грушевський М. С. Велика, Мала і Біла Русь // Український історичний журнал, 1991, № 2. — С. 81.

Дослідник визначає, що титулом “Малої Росії” величав митрополита і боярин В. Бутурлін під час приїзду до Києва з Переяслава. Але у відповідь митрополит Сильвестр Косів титулував царя в своїх промовах старим офіційним титулом “самодержця всея Руси”: таким чином засвідчуючи свою непричетність до проголошення його “государем всея Великія і Малыя Руси”, що сталося перед тим в Переяславі. Далі він поточнює “малоросійський термін”:

«Тут ясно бачимо, що під назвою “Малоросія”, котру цар мав визволити з лядського пановання і взяти під свою руку, українські книжники, що нагородили царя сим титулом, розуміли не тільки козацьку Україну, вже визволену, а всі українські і білоруські землі. Ясно, що в се понятє входить і Західня Україна — Поділе, Галичина, земля Львівська, Покуте, Підгіре (Перемищина в тім), і українсько-білоруське Полісе, а може й Підляше (себто треба читати: Подлеской), і нарешті “Білоруська земля”, себто взагалі білоруські і українські землі в. кн. Литовського»²⁴

Через кілька десятиліть знову з’явилася стаття під такою ж назвою — “Велика, Мала і Біла Русь” — підготовлена О. Соловйовим. Автором були використані чисельні джерела, але його основною метою було спростування використання термінів “малий” і “великий” в географічному розмежуванні певних територій:

«Ми вважаємо невдалим проведення окремими авторами паралелі між термінами “Велика і Мала Русь” й тлумаченням “Мала та Велика Греція”, згідно котрому “Мала Греція” означає корінну країну, а “Велика Греція” — її більш пізнішу колонію ...термін “Велика Греція” можливо називати прикрасаючим епітетом, і він стоїть осторонь, так як немає антитетичного йому поняття. А головне, цей термін зовсім невідомий середньовічній візантійській та латинській літературі і не міг вплинути на термінологію XIII й XIV ст.ст., що ґрунтувалася на більш близьких зразках.

Нагадаємо, що вирази (Maior та Minor) були у використанні в середньовічній географії, особливо у візантійській, й означали політичні підрозділи деяких країн. При цьому зовсім не потрібно допускати, що термін “Мала” незаперечно був пов’язаний з поняттям про метрополію, а “Велика” — з поняттям її колонії. Давнім прикладом може слугувати поняття “Велика Скіфія”, вже згадана нами, і “Мала Скіфія” ...З часів Юстиніана відомі Maior і Minor Armenia, причому Велика Армения — головна, основна, а Мала (біля Середземного моря) — скоріше її колонія. Ці терміни відомі і в нашому літописному “Начальному зводі”: серед країн нащадків Іафета названі “Арменья Мала и Великая»²⁵

М’яко кажучи, така точка зору не знайшла підтримки в інших дослідників. Чого хоча б вартує аргумент цитованого вище професора, що наявність областей Великого Новгород, Великого Ростова і Великого Володимира повинно було привести до появи поняття “Велика” або “Більша Русь” (Maior Russia). А в заключенні він відзначає: «Метою нашої статті було бажання по-

²⁴ Грушевський М.С. Велика, Мала і Біла Русь // Український історичний журнал, 1991, № 2. — С. 81.

²⁵ Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории, 1947, № 7 — С. 25–26.

казати, що поняття “Велика Руссія” з’явилося вже в XII столітті й відноситься до всієї Руської землі як єдиного цілого. Потім, на протязі XII—XIV ст.ст., в період феодалної роздробленості, з’являються назви “Мала та Велика Русь” у зв’язку із бажанням до розділення єдиної руської митрополії на дві і навіть на три частини, в залежності від політичних обставин. Термін “Мала Росія” отримав політичний зміст у Галицькій Русі в 1335 р., коли поруч з нею утворилися і політичні поняття “Мала і Велика Польща”. В XV ст. назва “Велика Русь” продовжує утримуватися, переважаючи з рівнозначною їй назвою “Біла Русь”. З кінця XIV ст. назви “Велика і Мала Русь” стають усе частішими. З 1654 р. вони твердо увійшли у російську мову і політичну термінологію, причому під впливом київської вченості набули грецького окрасу — “Велика і Мала Росія”. Ці назви прийшли до Москви з Києва, сходячи своїми коренями до Візантії»²⁶

Серед західних дослідників найбільш ґрунтовно дане питання розглянув З. Когут. Зокрема у своїй праці “Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво”, котра увійшла до збірки “Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України” (Київ, 2004) він відзначив, що згідно з М. Блоком, важливим чинником національного будівництва на Заході було ототожнення еліти з певною територією, а людей — з єдиною назвою. Але у випадку України визначення такої назви було особливо складним завданням, бо ще М. Костомаров вказував на те, що протягом усієї своєї історії українці вживали величезну кількість назв для самовизначення. Найчастіше вживаними були “Русь”, “Мала Русь”, “Малоросія”, “Мала Росія” та “Україна”. “Русь” була, звичайно, найдавнішою назвою, котра походила ще з Київського князівства. Вона включала в себе поняття Русі як території, підвласної династії Рюриковичів, так і церкви під егідою митрополита Київського і Всія Русі.

Після монголо-татарського нашестя Галицько-Волинське та Суздальське князівства виявилися найреальнішими претендентами на продовження давньоруських традицій. Але першорядне значення у боротьбі за легітимність спадкоємності мало якраз місцезнаходження митрополичої резиденції. Її 1301 р. було перенесено з київських на суздальські землі — спочатку до Володимира, а потім до Москви. Однак галицькі князі наполягали, щоб митрополія розташовувалася на їхній території. Тож, можливо, побоюючись, що Галицько-Волинське князівство було “зіпсоване” тісними стосунками із католицькими країнами, Вселенський патріарх й грецьке духовенство віддавали перевагу півночі східнослов’янського світу, але під впливом нагальних політичних процесів пом’якшили свою думку й дозволили Галичині теж мати митрополита Русі.

Тому з метою розрізнення двох митрополитів на Русі патріарх та грецькі прелати й почали вживати терміни “Велика Русь” і “Мала Русь”. Але чому було вибрано саме ці назви, залишається загадкою. Вони могли просто означати, що митрополит Галицький мав менше єпархій, ніж Суздальський. Тут думка канадського науковця перегукується із вже вищезгаданою точкою зору О. Соловйова. Але далі він пропонує й інший варіант: так трапилося за давнім грецьким зви-

²⁶ Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории, 1947, № 7. — С. 38.

часом називати свою землю “Малою”, а колонії — “великими землями”, що, з нашої точки зору, є більш вірогідним.

У кожному разі дані терміни було прийнято в церковних колах, а в 1330-ті роки вони увійшли до сфери політики, коли їх використовували у своїх титулах галицькі князі післямонгольських часів. Та після розпаду Галицько-Волинського князівства поняття “Мала Русь” втратило своє політичне значення. Проте воно продовжувало відігравати важливу роль у боротьбі за митрополита Русі, за якого в XIV—XV ст. змагалися Польща, Литва та Московія.

Але в територіальному відношенні малоросійська назва поступово витіснила всі інші аж у XVIII ст., хоча час від часу можна було зустріти слово “Україна”. Назву “Мала Росія” було офіційно затверджено після Переяславської ради 1654 р., коли царський титул змінився із “Царь всея Руси” на “Царь Великой и Малой России”. Після більш як півстолітнього уживання московською владою українське суспільство прийняло цю назву як звичайну для Гетьманщини. В той час назва “Мала Русь” стосувалася не всієї України, а лише Лівобережжя — спадкоємиці держави Богдана Хмельницького. З нашої точки зору, остання теза не є цілком доведеною.

Найбільш ґрунтовно це питання розглянув П. П. Толочко у кількох своїх статтях. На початку однієї із них він відзначає:

“Впродовж другої половини ХІІ—ХVІІ ст. визначилася поземельна географічна структура колишнього територіального ядра Київської Русі: Волинь, Поділля, Червона Русь (Галичина), Сіверія, Запорозжя, Полісся, Україна. Політично ці землі увійшли до складу Литви і Польщі як окремі напівавтономні князівства — Київське, Чернігово-Сіверське, Галицько-Волинське. Пізніше вони були трансформовані у воеводства — Руське, Брацлавське, Київське, Чернігівське — і централізовані в політичній системі Речі Посполитої. У часи національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, а потім у часи Гетьманщини виникла власна політико-адміністративна структура козацької держави — полкова, яка в силу історичних обставин співіснувала із структурами Польщі та Росії.

Незважаючи на мозаїчну строкатість картини історичного розвитку земель Південної Русі другої половини ХІІІ—ХVІІ ст., в його основі лежали стабільні структуротворчі засади, успадковані від Київської Русі. Серед них, насамперед, уявлення про територіальну цілісність країни, яке не зникало навіть за умов фактичного розчленування її між сильними сусідами. Характерно, що це уявлення усвідомлювалось не лише власною інтелектуальною елітою, зокрема козацькою старшиною, а й правителями сусідніх держав. Другим важливим, можливо, навіть головним чинником інтеграційних процесів було почуття етнічної єдності народу, який усвідомлював себе правонаступником Києворуської спадщини і, незважаючи на всі випробування долі, зберіг власну назву і назву своєї країни — Русь»²⁷

²⁷ Толочко П. Русь — Мала Русь — руський народ у другій половині ХІІІ—ХVІІ ст. // Київська старовина, 1993, № 3. — С. 3.

Далі, з вибіркоvim використанням різноманітних письмових джерел, подаються основні етапи зміни розглянутих найменувань: до 20-х рр. XIV ст. більшість південних та західноруських земель опинилися в складі Великого князівства Литовського, в результаті чого воно стало називатися ще й Руським; після Люблінської унії 1569 р. політична влада над усіма південноруськими землями фактично опинилися в руках польського уряду, але незважаючи на полонізацію краю, на рівні народної свідомості і в міждержавних стосунках він лишається Руською землею, Руссю; з кінця XVI ст. — на початку XVII ст. назва “Русь” стала, по суті, одним з важливих символів національного відродження, нерозривного зв’язку з давньоруським періодом історії; особливо велика заслуга в збереженні давніх традицій належала православної церкви; Богдан Хмельницький називав себе князем руським, “единовласникомъ и самодержавцем Рускимъ”, а свою державу — князівством, межі якого сягали Львова, Холма і Галича (титул був йому наданий єрусалимським патріархом Паїсієм). Слідуючий термін — “Мала Русь” — набуває великого поширення після Переяславської ради 1654 р. Поступово цей термін, що з’явився ще на початку XIV ст. разом з “Великою Руссю”, із сфери літературно-духовної перейшов у державно-політичну. Він фігурує у гетьманських універсалах і листах вже у другій чверті XVII ст., а також у звітах московських послів про їх зустрічі з великим гетьманом та його оточенням.

«З усією очевидністю напрошується висновок, що назва козацької держави “Мала Русь” була місцевого південноруського походження. Вона формувалася поступово впродовж XIV—XVII ст.; спершу відносилася до Галицько-Волинської держави, а потім поширилася і на всю Південну Русь. Знайомство з офіційними документами, особливо часів національного відродження, свідчить, що назва ця відображала, з одного боку, розуміння церковно-козацькими колами спадковості історичного розвитку від часів Київської Русі, з іншого — стверджувала народження й існування на терені давньоруської спадщини ще однієї держави. Це було своєрідне заперечення претензій московських царів і патріархів на право видавати себе за єдиних представників всієї Русі»²⁸

Але якщо в Московії цей термін “прижився” в повній мірі, то західні сусіди його принципово не визнавали. Для Польщі, яка не полишала надій на повернення колишніх володінь у Середньому Подніпров’ї, цей порубіжний для неї регіон залишався “Україною” у значенні окраїни власних володінь, на яких проживали русини. Говорячи ж про етнічне самоусвідомлення, відзначається, що на відміну від термінів “Україна” і “Мала Русь” назва “Русь”, котра одинаково прикладалася до країни, народу, мови і віри, не була новоутворенням епохи відродження. Її зберіг народ від часів Київської Русі. Під цим ім’ям він знав себе і був відомим світу в XIII—XVII ст. Зокрема, польський письменник XVI ст., родом із Перемишля, Станіслав Ожеховський називав себе руським за походженням, а за народністю поляком (*gente Ruthenus, Natione Polonus*). Та і мова, як і в часи Київської Русі, в Галицько-Волинському князівстві була руською. Так південноруси її називали і в XIV—XVII ст.

²⁸ *Толочко П* Русь — Мала Русь — руський народ у другій половині XIII—XVII ст. // Київська старовина, 1993, № 3. — С. 7.

Рис. 1. Карта С. Герберштейна із зображенням земель Росії, України та інших територій.

Тоді «Родова назва “Русь” присутня в усьому: в означенні землі, країни, держави, народу, мови і навіть віри. Це незаперечний доказ безперервності історичного розвитку населення Південної Русі від слов’яно-руських часів до періоду пізнього середньовіччя. Історична пам’ять народу, незважаючи на татарські й пізніші лихоліття, зберегла давноруську систему понять і ідеалів, усвідомлення його органічної невіддільності від давноруської спадщини. Проведений аналіз джерел показує повну неспроможність гіпотези М. Погодіна — О. Соболевського про непричетність українців до історії Київської Русі і їх пізнішу появу в Середньому Подніпров’ї з Підкарпаття, а також близької за змістом концепції польських істориків XIX ст. (К. Шайноха, А. Яблоновський і ін.), за якою освоєння безлюдних земель Південної Русі відбувалося завдяки Польщі»²⁹

Розробка даного напрямку досліджень була продовжена П. П. Толочком у наступній праці, в котрій вже йшлося про термін “Україна” в південноруських літописах і актових документах, свідчення яких теж були використані (хоча знову певною мірою вибірково). Відзначалося, що в домонгольські часи йшлося

²⁹ Толочко П. Русь — Мала Русь — руський народ у другій половині XIII—XVII ст. // Київська старовина, 1993, № 3. — С. 13.

про “українські”, тобто про окраїнні території Переяславського, Галицького та Володимирського князівств. А в писемних джерелах другої половини XIII—XIV ст. назва “Оукраїна”, “Країна”, “Вкраїна” зустрічаються в розповідях про західноруські й порубіжні з ними землі. Під 1517 р. в Густинському літописі ця назва вживається в сучасній мовній формі, але лише стосовно Галицького пониззя Дністра. Та під тим же роком у хроніці Литовській і Жимоїтській говориться про іншу “Україну”, литовську, котра межувала з Московією. Кілька згадок про Україну кінця XVI — початку XVII ст. зафіксовано в Баркулабівському літописі, щоправда, без чітко окреслених територіальних меж. І в XVII ст. даний термін згадується у значенні окраїни державних територій (Рис. 1, 2).

Тож «...випадки вживання термінів “Україна”, “Оукраїна”, “Країна” протягом другої половини XIII—XVII ст. в літописах і актових документах, які можна значно збільшити (виділено нами. — О. М.), незаперечно засвідчують їхній географічно-орієнтувальний характер. Ними означались окраїнні (порубіжні) території, що перебували під політичним протекторатом (чи й цілком в адміністративному підпорядкуванні) Польщі, Литви, Росії, Туреччини. Незважа-

Рис. 2. Карта, складена за К. Птолемеем і видана А. Ортелієм із зображенням земель, що становлять територію України і Причорномор'я.

Рис. 3. Карта Московії А. Олеарія.

ючи на те, що в ряді випадків слова ці написані з великої літери, вони не були власними географічними назвами. Невипадково майже завжди знаходяться в словосполученні, мають пояснювальні слова: “Литовська Україна”, “государеві Украинные города” тощо.

Аналіз південноруських літописів, актових документів показує, що серед численних “україн”, які з’являлись і зникли у відповідності до змін політичної карти Східної Європи XV—XVII ст., одна з них поступово набувала конкретного географічного змісту, ставала осередком формування козацької державності. Йдеться про землі колишніх Київського і Чернігівського князівств, що лежали на обох берегах Дніпра і становили собою окраїну стосовно Польщі, Литви, Росії і Степу, де повновладними господарями почували себе Кримське ханство і Туреччина»³⁰

Стисло, але повною мірою, свою концепцію згаданий автор виклав у праці “Від Русі до України” в одноіменному збірнику:

³⁰ Толочко П. Назва “Україна” в південно-руських літописах і актових документах // Київська старовина, 1994, № 3. — С. 5—6.

«Ставши територіальним осередком гетьманської держави, Україна не передала їй своєї назви. Як і раніше, в усіх сферах життя широко вживалася давня етнічна й політична назва “Русь — Мала Русь”

Переважного поширення термін “Україна” набув тільки у другій половині XIX — на початку XX ст. Заслуга в цьому належала українській інтелігенції, яка очолила рух за національне відродження народу»³¹

Тож, охарактеризувавши роботу попередників, маємо в загальних обрисах стан дослідження цієї важливої і цікавої проблеми. Вищезгадані автори певною мірою намітили різні шляхи її подальшого вивчення, що буде зроблено нами, використовуючи чисельні писемні джерела. На нашу думку, слід із їх текстів брати не лише окремі факти та описи подій, але аналізувати інформацію кожного із них у всьому обсязі — від першої до останньої сторінки. Вичерпна інформація буде розміщена у додатках (№№ 1—20), а також на окремих картах (Рис. 3, 4).

На жаль, археологічні матеріали нині можливо використовувати лише в незначній (відносно їх реальної кількості) мірі: пам’ятки другої половини XIII—XVII ст. досі ще повністю не систематизовані.

Рис. 4. Карта Криму, складена Я. Сандрамом на основі карт Г. Боплана.

³¹ Толочко П. П. Від Русі до України. — К., 1997. — С. 31.

Рис. 5. Фрагменти

карти Г. Боплана

Рис. 6. Фрагменти

карти Г. Боплана

“Проте, напевно чи є тепер в археології України більш актуальна і разом з тим менш розроблена проблема, ніж проблема вивчення матеріальної культури XIV—XVII ст. Це зумовлено тим, що до недавнього часу пам’ятки цього періоду не привертали належної уваги археологів, бо не вважалися історичними. В кращому разі вони вивчалися принагідно, під час досліджень пам’яток більш раннях історичних періодів.

Таке упереджене ставлення до пам’яток XIV—XVII ст. призвело до того, що до цього часу не існує навіть археологічної карти, тобто зведення післямонгольських пам’яток, відомих на території УРСР. Відомості про ці пам’ятки розпорошені в багатьох працях, присвячених описові археологічних пам’яток різних епох, розташованих на Україні”

Автор цих слів — Р. О. Юра — відзначив цей факт ще у сімдесяті роки минулого століття, коли почав збирати матеріали до археологічної карти поселень згаданого періоду на території України (всі вони зберігаються у Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України, Фонд 22, №№ 20, 21). Але, по суті, в цілому ситуація не змінилася кардинально і нині. Створення банку даних пам’яток матеріальної культури цього історичного періоду залишається актуальним завданням вітчизняної археології.

Можна навести лише окремі узагальнені праці³² та два десятки випусків “Нових археологічних досліджень пам’яток українського козацтва” й “Нових досліджень пам’яток козацької доби в Україні”, котрі впродовж багатьох років випускаються Науково-дослідним центром “Часи козацькі”, Українським товариством охорони пам’яток історії та культури, Центром пам’яткознавства НАН України та Українським Товариством охорони пам’яток історії та культури. Але повторимо ще раз: створення цілісної картини — нагальна проблема вітчизняної археологічної науки.

Та окрім пам’яток матеріальної культури, в даному випадку слід враховувати й картографічні матеріали, що належать до середньовічної доби й були підготовлені тоді в різних країнах цілим рядом авторів (Рис. 5, 6).

А писемні свідоцтва вирішено розмістити “по вертикалі та горизонталі”, щоб прослідкувати зміну історично-географічних понять як у часі, так і в просторі. Тобто встановити, як сприймали й усвідомлювали реальність не лише середньовічні предки сучасних українців на своїх землях, але і як ставилися до цього їхні найближчі основні сусіди на заході, півночі і сході. Південні сусіди — татари і турки (про яких йтиметься у першій частині праці) практично не цікавилися слов’янськими територіями у географічному відношенні³³ Не

³² *Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — К., 1982; Археология доби українського козацтва XVI—XVIII ст. — К., 1997; Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. — К., 2003; Північне Причорномор’я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). — Кіровоград, 2006; та деякі інші.

³³ Див., наприклад: *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К., 1992; *Зелія Челеби.* Книга путешественника. — Симферополь, 1996 та ін.

залучені до розгляду в даному випадку і деякі інші джерела (молдавські, угорські, шведські та ін.), вони виявилися менш інформативними в контексті розгляду цього питання.

А використані в роботі письмові джерела будуть зблоковані таким чином: 1 — Джерела постдавньоруського періоду; 2 — Джерела північно-західних та західних сусідів; 3 — Джерела північно-східних сусідів; 4 — Українські джерела. При цьому зазначимо, що будуть використані лише ті з них, які містять найбільшу кількість інформації з даної проблеми, а всі інші, навіть доволі відомі, спеціально не розглядатимуться. Як приклади згадаємо серед них “Кроніку польську, литовську, жмудську і всієї Русі Мацея Стрийковського”, котра в географічному аспекті все ж є слабким джерелом, й працю Михалона Литвина “Про норови татар, литовців та москвитян”, що в дійсності становить не документальну оповідь, а політичний памфлет³⁴

Тож до першого із виділених блоків увійшли: Іпатієвський літопис, датований першими десятиліттями XIV ст.; Лаврентієвський літопис (80-ті роки XIV ст.); Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів (XIII—XIV ст., 40-ві роки XV ст.); Список міст далеких і близьких (кінець XIV ст.); перехідною ланкою до наступного блоку пам’яток може стати “Велика хроніка” (XIII — друга половина XIV ст.) (Додатки №№ 1—5)³⁵

До другого віднесено Літописи білорусько-литовські (XV — перша половина XVI ст.), Літопис Яна Бінвільського (середина XVII ст.), Хроніка Литовська і Жмойтська (XVII ст.) (Додатки №№ 6, 7, 10), а також твори Боплана і Шевальє (XVII ст.) — адже ці французи тривалий час працювали на польській урядовій структурі і по суті були їхніми “очима” в Україні (Додатки №№ 8, 9)³⁶

До третього блоку увійшли Єрмолінський літопис (друга половина XV ст.), Типографський літопис (кінець XV — початок XVI ст.), Патріарший або Нико-

³⁴ Улащик Н. Н. Белая и Черная Русь в “Кронике” Матвея Стрийковского // Исследования по истории и историографии феодализма. — М., 1982. — С. 138—142; Русина О. В. Вказ. праця. — С. 301.

³⁵ Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. — М., 1962; Полное собрание русских летописей. Том первый. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. — М., 1962; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.—Л., 1950; Тихомиров М. Н. “Список русских городов дальних и ближних” — Тихомиров М. Н. Русское летописание. — М., 1979; “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. — М., 1987.

³⁶ Полное собрание русских летописей. Том тридцать пятый. Летописи белорусско-литовские. — М., 1980; Мищик Ю. Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки. Том 20. — 2002 р. Історичні науки. Частина 2; Гійом Левассер де Боплан. Опис України. — К., 1990; П’єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993; Полное собрание русских летописей. Том тридцать второй. Хроника Литовская и Жмойтская. — М., 1975.

нівський літопис (перша половина XVI ст.), Воскресінський літопис (середина XVI ст.) (Додатки №№ 11–14) ³⁷

І до четвертого блоку увійшли Острозький літописець (30-ті роки XVII ст.), Львівський літописець (30–40-ві роки XVII ст.), Густинський літопис (перша половина XVII ст.), Літопис Самовидця (друга половина XVII ст.) і, звичайно, Літописи Граб'янки та Величка (початок XVIII ст.) (Додатки №№ 15–20) ³⁸

Але перед тим, як почнемо аналіз вище перерахованих джерел, слід розглянути загальноісторичну ситуацію в Східній Європі у післямонгольські та козацькі часи.

³⁷ Ермолинская летопись. — Русские летописи. Том седьмой. — Рязань, 2000; Типографская летопись — Русские летописи. Том девятый. — Рязань, 2001; Полное собрание русских летописей. Том одиннадцатый, двенадцатый. Патриаршая или Никоновская летопись. — М., 1965; Воскресенская летопись. — Русские летописи. Том второй. Том третий. — Рязань, 1998.

³⁸ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971; Полное собрание русских летописей. Том второй. Прибавление къ Ипатьевской летописи. Густинская летопись. — СПб., 1845; Літопис Самовидця. — К., 1971; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. Переклад з староукраїнської мови Романа Іванченка. — К., 1992; *Самійло Величко*. Літопис. Том перший. Том другий. Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. — К., 1991.

Частина I
Історична ситуація
в Східній Європі
у другій половині XIII–
на початку XVIII ст.

Київська Русь померла, не залишивши заповіту і не впорядкувавши справ. Померла, коли справи були в найгіршому стані, а майно саме описували для конфіскації. Добрі люди розтягли те, що лишилося, та й зажили собі, безжурно промотуючи рештки колись чималих маєтностей. Спадкоємці з'явилися пізніше, із сумнівними паперами і непевного ступеня родства із небіжчиком. Як завжди буває в подібних випадках, з'ясування прав перетворилося на довгу тяжбу між претендентами. Не бракувало взаємних звинувачень у самозванстві, апеляцій до крові, землі, особливої любові до померлого. Поки триває процес, маєток перетворився в руїни. Та саме наспіла мода на руїни.

Україна унаслідувала фізичні рештки маєтку, Росія — документи на володіння ними. Від кінця XIX ст. між двома історіографіями триває спір, чий претензії на “києво-руську” спадщину переважні, яке право спадкоємства обрати — “землі” чи “крові”

У популярній ідеології українства боротьба за “києво-руську спадщину” набула гіпертрофованого значення осягнення “початків” Варто, однак, пам'ятати, що ця спадщина — свого роду аналог “скарбу Полуботка” чи “бібліотеки Ярослава Мудрого” Вона віртуальна, уявна. Навіть вигравши права на цей спадок, ніколи ним не скористаєшся, як ніколи не розгорнеш книжки із бібліотеки князя. Спадщина існує лише в уяві¹ (Рис. 7).

Це абсолютно справедливий погляд, але все ж з одного боку, із одного хронологічного зрізу. А з другого, з чим слід також погодитись: «Давно вже пора відмовитися від політичних анафем та проклять на адресу Мазепи й спробувати дістати науку з трагедій наших предків. Не треба слідувати пропагандистським штампам, котрі намагалися пояснити російсько-український конфлікт початку XVIII століття корисливістю одного “зрадника-гетьмана” Потрібно набратися мужності й визнати, що інтереси та цілі молодій Російській імперії й ослабленої Гетьманщини були дуже різними. В певній мірі Україна стала заручницею геополітичних планів Росії»²

¹ Толочко О. П. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 250.

² Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007 — С. 238.

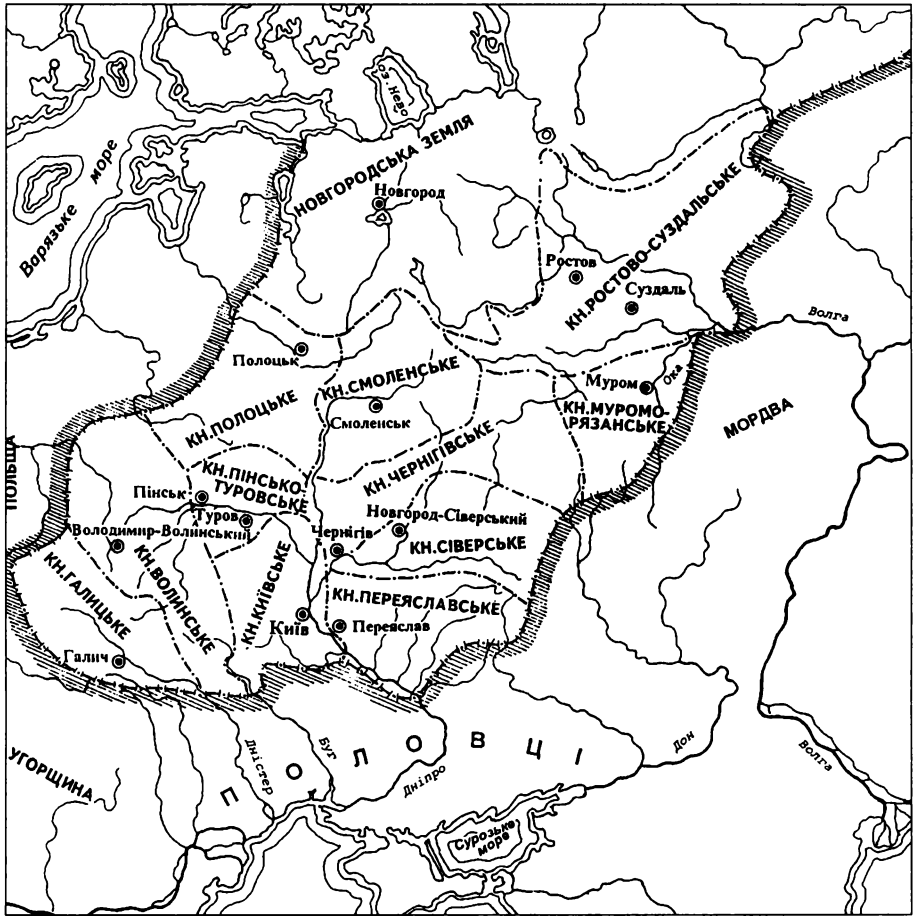

Рис. 7. Київська Русь в XI—XIII ст.

Обидві точки зору не викликають заперечень, вони також до певної міри сприяють постановці нового питання: чим заповнювати в сучасній історичній науці "вакуумний" проміжок між імперією Рюриковичів і сформованою Петром I імперією Романових, коли в Східній Європі постали нові історичні реалії навіть у географічному вимірі: колишня Русь стає Росією, а початкова Русь формується як Україна. Адже між державою, її територією та появою нових східнослов'янських етносів існує безпосередній зв'язок. На цьому аспекті цікавої та актуальної проблеми й зупинимося, як це вже було визначено у вступній частині.

Та спочатку треба сконцентрувати увагу на загальноісторичній ситуації, котра склалася на більшій частині східнослов'янської території у післямонгольський час.

«XIII століття для дослідників руського середньовіччя не стільки відтнок календарного часу, стільки драма епохи фіналу давньоруської культури, епоха перервності культурних традицій, котрі склалися за перших Рюриковичів, занепаду й дезінтеграції давньоруської ойкумени. Оцінка цього періоду як тяжкої кризи, що змінила “золотий вік” домонгольської Русі й водночас — як перехідної епохи, котра підготувала злет нових політичних центрів, так ґрунтовно ствердилася в історіографії і в масовій свідомості, що будь-які історичні реалії мимоволі сприймаються через її призму.

Накопичення нових археологічних матеріалів, котрі характеризують стан різноманітних областей матеріальної культури, різних регіонів й населених пунктів Давньої Русі в XIII столітті, підштовхує до того, щоб ще раз розглянути культурно-історичну ситуацію цього часу й спробувати уявити загальну характеристику історичного поступу на хронологічному зрізі другої половини XII — початку XIV ст.»³

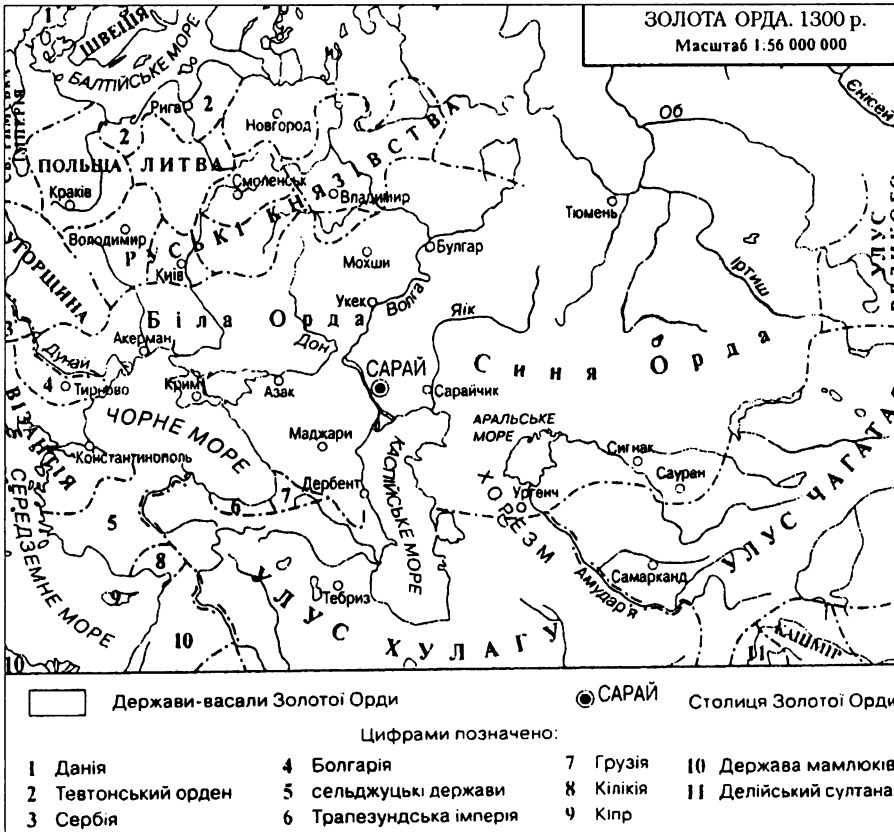

Рис. 8. Золота Орда в Північному Причорномор'ї. 1300 р. (за Енциклопедією історії України).

³ Макаров Н. А. Русь в XIII веке: характер культурных изменений // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 5.

Далі М. А. Макаров розвиває свою думку таким чином. Так, за усієї багатогранності зв'язків між культурними явищами “київського” та “удільного” періодів є зрозумілими глибокі якісні відмінності між давньоруською культурою другої половини XII й першої половини XIV ст. Абстрагуючись від деталей, треба все ж враховувати загальновідомі зміни. По-перше, це зникнення із ужитку значної частини побутових речей, котрі складали матеріальний світ Давньої Русі і були в очах його носіїв певним індикатором тієї культурної своєрідності та економічного достатку. По-друге, це припинення чи загасання цілого ряду ремесел і виробництв, у тому числі і тих, продукція котрих призначалася для вимог еліти давньоруського суспільства й слугувала для фіксації її особливого статусу. По-третє, це відмова від цілого ряду культурних символів і традицій, важливих у контексті суспільних відносин й релігійної свідомості попередньої епохи, — таких, наприклад, як парадний жіночий убір, знайомий нам за матеріалами скарбів XI — першої половини XIII ст., або ж підкурғанний обряд поховання. Окрім того, це формування нового культурного ландшафту із новою організацією сільського розселення (основної частини тогочасного населення), що призвело до повністю нової картини освоєння території заселення.

Згаданий вище автор звертає увагу і на досить цікавий факт: якщо розглядати топоніми ранніх (XI—XIII ст.) та пізніх (XIV — перша половина XV ст.) берестяних грамот із Новгородського Великого, то в написах першої групи, поряд із назвами населених пунктів й територій в межах самої Новгородської землі зафіксовані також назви крупних центрів Південної, Північно-Східної й Північно-Західної Русі: Києва, Смоленська, Переяславля, Суздаля, Ростова, Кучкова (Москви), Пскова та інших. Такі документи датуються в основному XII ст., але жоден із них не виходить за хронологічні межі XIII ст. А всі топоніми, що згадуються у пізніші часи, локалізуються лише в кордонах власне Новгородської землі. Очевидно, за такими змінами стоїть певне звуження зони ділових контактів і торгових мандрів місцевої давньоруської еліти, обмеження того географічного світу, котрий раніше перебував у межах прямого доступу. І не випадково, що якраз у цей період прикладне мистецтво й костюм новгородців починає доволі суттєво підживлюватися декоративними мотивами фінно-угорської Півночі, котрі були в попередній час слабо вираженими, але пізніше отримали значення одного із індикаторів обласної ідентичності.

М. А. Макаров робить цілком обґрунтований висновок, що давньоруське суспільство ще в першій половині XIII ст. (тобто до Батисевого нашестя) вступило у фазу глибоких внутрішніх трансформацій, котрі зачепили найрізноманітніші сторони його життя. Але ці зсуви виявилися прихованими від нас нещастями й потрясіннями 1237—1241 рр. Та нині ми можемо говорити про внутрішні зміни, про риси внутрішньої кризи, спираючись на інші джерела та маючи на увазі цілком нові форми — розселення, економіку та культуру.

Вірогідно, матеріальні й природні ресурси, котрі були основою для стрімкого підйому Київської Русі в X—XII ст., на час XIII ст. виявилися багато у чому вичерпаними, а стереотипи господарювання, як і соціальні механізми (котрі раніше забезпечували розвиток) втратили свою ефективність. Скорочення обсягів торгівлі, зміна традиційних форм сільського розселення, вимушений перехід значної частини населення до більш скромного споживання — це лише частина, деякі симптоми такого стану. Разючий монгольський удар, котрий хронологічно збігся із періодом внутрішніх історичних зсувів, загострив та прискорив їхній перебіг, але не був єдиною причиною зафіксованих дослідниками трансформацій⁴

Таку гіпотезу розвинули й інші дослідники. Зокрема О. В. Чернецов відзначав, що російські історики дожовтневого й радянського періодів дивилися на події монгольського нашествия переважно з одного боку — тобто з боку постраждалих. Але такий підхід не є безсумнівним із всесвітньо-історичної точки зору. За часовою протяжністю — близько двох з половиною століть володарювання Чингізидів на Русі — це і багато, і мало. Нашадки великого хана панували і в інших країнах, населення яких набагато раніше скинуло іноземне іго. Зокрема так трапилося в Ірані та Китаї, де свобода була виборена на 100 років раніше у порівнянні з великими князями московськими. В Індії монгольська за походженням династія Великих Моголів проіснувала до середини XIX ст. Турецьке іго в Болгарії і Сербії тривало вдвічі довше, ніж монголо-татарське на Русі. Мусульманське панування на більшій частині Іспанії тривало більше 500, а на її півдні — більше 700 років. І все ж монголо-татарське нашествя та наступне за ним ординське іго були масштабними історичними феноменами⁵

До цих загальноісторичних висновків мабуть слід додати і те, що для науковців, які вивчали й вивчають історію Середземномор'я і Європи в цілому, XIII ст. вже давно стало явищем порубіжним і переложним. На його початок прийшлася досить важлива політична подія — захоплення хрестоносцями Константинополя в 1204 р. Але це була лише віха на довгому шляху протистояння Сходу і Заходу, котре посилювалося якраз у XIII ст., коли Європейські християнські держави, отримавши низку визначних перемог, почали поступово відвойовувати у могутніх ісламських сусідів береги Середземного моря (навечно, начебто, втраченого). Але, водночас, степова Євразія накриває Захід хвилями останнього кочового монголо-татарського нашествия. Воно спричиняє переміщення великих мас населення у всьому Східному Середземномор'ї, формування зовсім нової системи кордонів у Східній Європі, визначає її розвиток на багато наступних століть. Та справа не окрес-

⁴ Макаров Н. А. Русь в XIII веке: характер культурных изменений // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 10.

⁵ Чернецов А. В. К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 12—17

люється лише політикою. 1200-ті роки були також новою ерою культурних трансформацій: відбувається перехід від довгої середньовічної романтики до готики й проторенесансу треченто, механізм навернення до котрого не-дарма отримав “хронологічну” назву: “стиль близько 1200 року.” Європейська культура стає все більш інтернаціональною, гомогенізується, що не заважає паралельному становленню національних культур⁶

Звичайно, монголо-татарське нашествя стало найважливішою хронологічною межею в контексті військово-політичної та династичної історії Русі. Між тим, якщо звернутися до не менш важливих аспектів всесвітньо-історичного процесу — соціально-економічного розвитку, етнічної історії, — то ми повинні визнати, що важливі зміни не були синхронними монгольському нашествю, а хронологічно істотно запізнювалися щодо нього (можливо, багато в чому будучи його прямим чи побічним наслідком)⁷

Даний східноєвропейський феномен пояснив ще М. І. Костомаров: “Русь, паралізована нашествям й поневоленням, зі своїм удільним укладом продовжувала близько століття рух на минулий лад, не маючи ні сил змінити цей лад, ні звільнитися від цього кошмару”⁸

Закінчуючи короткий розгляд теми завоювань монголів, слід відзначити, що в середині XIII ст. їхня імперія охоплювала простори від Тихого океану до Адриатичного моря. Цей простір майже збігався із простором усієї Євразії⁹ Але такої держави, що називалася “Золота Орда”, ніколи не було. Всі території належали нащадкам Чингізхана. Володіння його старшого сина Джучі отримали в руських літописах XVI ст. назву Золотої Орди. Форми “Золота Орда”, “Велика Орда Золота”, мабуть, були руською калькою з більш ранніх східних назв “Сира Орда” у значенні “Золота Орда” й “Орду-і Заррін-і бузург” — “Велика або Золота Орда”, котрі використовувалися, як правило, для означення центральної ставки зверхника держави (Рис. 8).

Головною тенденцією розвитку улуса Джучі виявилось бажання до об’єднавчих процесів, часто насильницьких. Характерно, що відбувалися вони всередині різних етнічних груп одночасно на кількох рівнях: консолідації, асиміляції, інтеграції. В процесах консолідації брали участь споріднені за мовою та культурою народності, переважно тюрко-монгольської групи. В асиміляційних процесах переважне значення отримали кипчак-половці європейської зони степів. Інтеграція різних за своєю мовною й культурною ознакою етносів призвела до появи в Дешт-і-Кіпчак (так в XI ст. вперше назвав ал-Марвазі землі від Алтая до Ітіля — Волги) нової етнополітичної спільноти, котру нині називають золотоординською.

⁶ *Беляев Л. А.* XIII век в московском зеркале: начало или продолжение? // Русь в XIII веке: континуитет или разрыв традиций? — М., 2000. — С. 14.

⁷ *Чернецов А. В.* Монголо-татарское нашествие как хронологический рубеж и проблема оценки его исторического значения // Русь в XIII век: континуитет или разрыв традиций? — М., 2000. — С. 10—11.

⁸ *Костомаров Н. И.* Лекции по русской истории. — СПб., 1861, Т. 1. — С. 16.

⁹ *Вернадский Г. В.* Начертание русской истории. — СПб., 2000. — С. 103.

Зараз про культуру Золотої Орди можна говорити головним чином за матеріалами XIV ст. По суті XIII ст. в археології Золотої Орди вимальовується ще досить слабо (в першу чергу через відсутність датуючих матеріалів). Проблема ускладнюється й тим, що впродовж 250 років у політичних кордонах держави не сформувався єдиний народ. Хоча в науковій літературі й трапляється термін “золотоординці”, при цьому йдеться не про єдиний етнос, а про етнічний конгломерат, збірний образ “одержавленого” населення. Монголи склали в цьому середовищі етнічну меншість: в Дешт-і-Кипчак прийшла армія, а не народ.

Золота Орда була західною частиною *Rex Mongolica*. Вона займала певну цивілізаційну нішу в історичному розвитку Європи, а на кінець XIII ст. сформувалася у вигляді степової імперії з цілою низкою особливостей — етнічних, господарських, культурних, політичних, ідеологічних. Формальні хронологічні рамки її існування окреслюються періодом від 1209 по 1502 р. — з часу виділення Чингізханом в управління Джучі власного наділу і аж до перемоги Кримського ханства над Великою Ордою — прямою спадкоємицею Золотої Орди. Економічним центром правого крила цього утворення було місто Солхат (нині Старий Крим), а лівого — хорезмійський Ургенч (Рис. 9).

Вже з першої третини XIX ст. одним із принципів положень академічної науки став розгляд історії Золотої Орди як частини історії Росії і, відповідно, як частини її загальноісторичного спадку. В розвитку цієї концепції М. Л. Крамаровський виділяє три основні етапи — імперський, радянський та пострадянський. Як “жах і батіг Росії” характеризував Х. М. Френ чингізидське панування в європейській степовій зоні. Така думка пронизувала всю російську історіографію. В радянський період формула “жаху і батога” була трансформована у формулу “золотоординського іга” Нині Золоту Орду розглядають як цивілізаційне явище, як останню кочову імперію, в історії якої ще наявні численні “білі плями”¹⁰ Її панування над Московським великим князівством закінчилося в 1480 р. після знаменитого “стояння на р. Угрі”, а за останніми даними, можливо, в 1472 р. після першого походу хана Ахмата на Москву¹¹

Частина південноруських земель — Київщина, Чернігівщина та деякі інші території (в тому числі й Половецький степ) — теж потрапили до складу улуса Джучі. Окремі князі, які ще сиділи в Києві в другій половині XIII ст., не мали політичного впливу і були повністю залежними від ординської адміністрації. Проте, до кінця XIII ст. Київ залишається резиденцією митрополитів усієї Русі.

Трохи відмінним було становище галицько-волинських земель. Монгольська навала прокотилася і через них, а руйнування (особливо в містах) було величезним. Проте, зойно монгольське військо відійшло на схід, Галицько-Волинське князівство, зберігши державні структури, змогло готу-

¹⁰ Крамаровский М. Великая Орда Златая // Родина. Средневековая Русь. Часть первая. — 2003, № 11. — С. 66—74

¹¹ Горский А. “Здесь конец нашему рабству” // Там само. — С. 98—101.

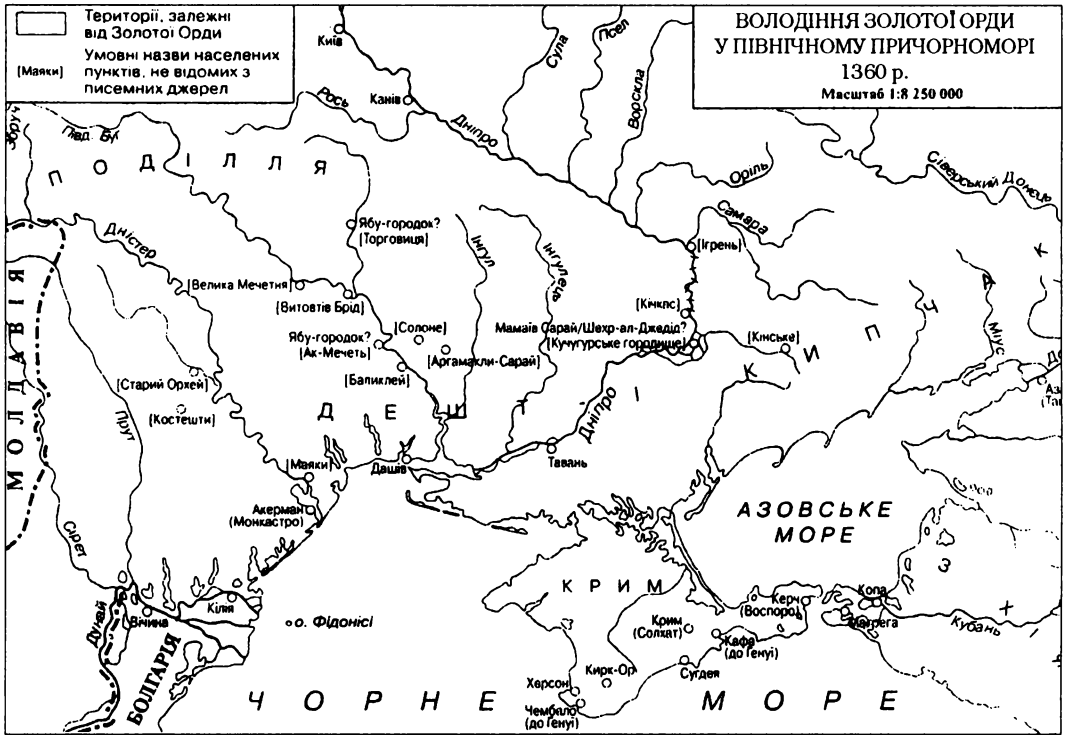

Рис. 9. Володіння Золотої Орди в Північному Причорномор'ї. 1360 р. (за Енциклопедією історії України)

ватися до боротьби із завойовниками. Щоправда, воно було спроможне давати відсіч лише окремим підрозділам монгольського війська, а сутички з основними силами Золотої Орди були неможливими. Тому Данило Галицький змушений був декларувати підпорядкування золотоординському ханові. Деякі дослідники вважають, що на відміну від Північно-Східної Русі, Галицько-Волинське князівство не сплачувало Орді данини, отже, не було її васалом. Імовірно, що в окремі періоди данину таки доводилося платити, як і посилати військові загони у походи з ординськими полководцями. Проте згадане князівство й надалі залишалося дієздатним як держава. Більше того, основні успіхи Данила Галицького у політичному зміцненні державності припадають на післямонгольський час¹²

Але, в цілому, мабуть, слід поширювати назву "монгольське нашестя" на все XIII ст., а не розглядати його як одноразовий акт¹³. Цілком можливо використовувати цей термін ще й пізніше, про що свідчать археологічні матеріали, виявлені, зокрема, в південній зоні східнослов'янської ойкуме-

¹² Українська культура XIII — першої половини XVII століть // Історія української культури у п'яти томах. Том 2. — К., 2001. — С. 41–42.

¹³ Черепнин Л. В. Монголо-татари на Русі (XIII век) // Татаро-монголы в Азии и Европе. — М., 1977. — С. 209.

ни¹⁴ В. Й. Довженок свого часу відзначав, що ще недавно археологічна наука приділяла недостатньо уваги пам'яткам післямонгольського часу. Але серед тих давньоруських городищ та селищ, котрі досліджувалися, слід

Рис. 10. Велике князівство Литовське у 1432–1569 рр. (за Малою енциклопедією Українського козацтва)

¹⁴ Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1982–1992 гг.). — Запорожье, 2001, Том 1; Його ж: Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993–1994 гг.). — Запорожье, 2006, Том 2; Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — Київ–Полтава, 2000. — С. 81; Ивакин Г. Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 59–65; Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). — Кіровоград, 2006.

виділяти три типи поселень: розрушені татарським погромом, жителі яких загинули і життя не відновлювалося; розрушені татарами, жителі котрих вціліли й життя на них відновлювалося; вціліли від татарських погромів¹⁵

Ми вже відзначали, що північно-східний, поволзький регіон розселення східних слов'ян звільнився від золотоординської "опіки" 1480 або 1472 р. На півдні цей процес розпочався більш як на 100 років раніше. Його початком став розгром трьох ординських "князів" — тогочасних спадкоємних володарів Подільської землі — військом великого князя литовського Ольгерда в битві біля Синіх Вод (сучасна р. Синюха). Історичні джерела, хоч і опосередковано, але дуже узгоджено, свідчать, що події 1362 р. "потягли" за собою визволення населення Центральної України від обтяжливої данини і безпосереднього політичного контролю Ординської держави, територіальні володіння якої внаслідок подій 1362 р. були відсунуті у північно-західному регіоні Причорномор'я до прибережної зони у пониззі Дністра й Південного Бугу, а на Дніпрі — до його порогів. Натомість безпосереднім результатом розриву ланцюга золотоординського панування, що перед тим сковував Центральну Україну, було остаточне закріплення її земель — Київської, Волинської, більшої частини Подільської та Чернігово-Сіверської у складі Великого князівства Литовського, державні кордони якого сягнули на півдні гирла Дніпра і Дністра, а на південному сході — річища Ворскли і Тихої Сосни. У подальшому дане князівство утримувало новонадбані території за собою, що створювало в цілому сприятливі умови для їх заселення і господарського освоєння землеробським населенням із Середнього Подніпров'я.

В культурно-історичному контексті зміни, що постали після 1362 р., означали закінчення понад столітньої епохи штучно насадженої ізоляції українських земель від контактів із західною (європейсько-латинською) цивілізацією і переважаючих впливів на них євразійського "Рах помадіса", синкретизованих після ісламізації Золотої Орди на початку XIV ст. з впливами мусульманського Сходу, а також традиційних цивілізаційних впливів занепадаючої Візантійської імперії — стратегічного політичного партнера Ординської держави у Центрально-Східній Європі з кінця XIII ст. У певному сенсі можна стверджувати, що приєднання основного масиву українських земель до Великого князівства Литовського на початку 60-х років XIV ст. не тільки надало новий імпульс його інтеграційній політиці на Русі, а й невдовзі визначило геополітичну переорієнтацію цих земель зі Сходу на Захід¹⁶

Згадавши про це середньовічне князівство, слід хоча б коротко надати йому характеристику. Литва в кінці XIII — на початку XIV ст. була невеликою, але войовничою державою. Її здатність протистояти натиску сусідів й

¹⁵ Довженок В. О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. — М., 1973. — С. 79–80.

¹⁶ Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. — К., 2003. — С. 20

розширювати власні володіння викликали здивування у сучасників. Ще не так давно київські літописці називали жителів Литви “людьми лісу”, а через кілька десятиліть литовські зверхники вже зайняли київський престол (Рис. 10).

Першим литовським князем, котрий розширив володіння об’єднаних племен за рахунок східнослов’янських земель, був Міндаугас (Міндовг). Він відомий як засновник Новогрудка — першої столиці молодої держави (1238 р.), а також як правитель, який прийняв православ’я (1246 р.). Безперечним досягненням Міндовга можна вважати вдалу політику у протистоянні Тевтонському ордену.

Важливою особливістю Великого князівства Литовського була двоетнічність, за якої балти були у меншості, а більшу частину складали східні слов’яни — руси, русини. Цікаво, що процес входження нових земель був доволі мирним й не супроводжувався кривавими зіткненнями. Більшість істориків сходяться у тому, що слов’янське населення позитивно сприйняло зміни, які відбулися. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, приєднання часто відбувалися в рамках династичних союзів. По-друге, литовські князі, дехто з яких сповідував православ’я (хоча більшість литовців залишалися язичниками аж до 1386 р.), не перешкоджали здійсненню православних обрядів в слов’янському середовищі. Князь Гедемінос став першим, хто оголосив себе “правителем Литви і Русі”, а його нащадки зайнялися відбудовою старих руських міст — Києва, Луцька та Кам’янець. Русинська мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського й використовувалася в діловодстві. Існувала також практика заключення договорів (“рядів”) з литовськими князями, згідно з якими руські землеводарі брали участь у виборі й призначенні — при цьому часто пожиттєвому — намісника, який походив із місцевого середовища. Особливою підтримкою та привілеями за Гедеміновичів наділялася православна церква. Наприклад, щедрим “спонсором” Печерського монастиря був київський князь Володимир Ольгердович.

До середини XIV ст. до складу Великого князівства Литовського увійшли всі давньоруські землі, що належали раніше західній зоні Київської Русі, за винятком Галичини (тобто подвінські, подніпровські і поніманські області, Волинь і Поділля). Якраз у цей час тут відбулася подія, котра надовго пов’язала долі Литви, Польщі і частини східнослов’янської території. В 1385 р. в м. Крево литовський князь Ягайло після одруження із 12-літньою польською принцесою Ядвігою підписав угоду, за якою прийняв на себе зобов’язання обернути все Велике князівство Литовське в католицьку віру, а також відбити захоплені Тевтонським орденом польські землі. Угода була взаємовигідною. Ягайло отримав союзників в міжусібній династичній війні, а поляки отримали необхідну підтримку у боротьбі з тевтонськими лицарями.

Ставши польським королем Владиславом II, Ягайло зіштовхнувся з чисельними зовнішньо- та внутрішньополітичними проблемами. В першу чергу, виникли суперечки в самій Литві, де двоюрідний брат Ягайла Вітовт

проголосив себе в 1398 р. великим князем литовським, чим фактично розірвав Кревську унію. Вітовт зумів консолідувати розрізнені литовські землі, вступив у династичний союз із Московською державою й заручився підтримкою католицьких ієрархів. Але після його смерті в 1430 р. країна вступила у тривалий період міжусобних війн за віденський престол. У цій боротьбі особливо виділялася харизматична фігура князя Свидригайла, якого більшість польських літописів XV ст. іменують не інакше як зрадником й безперечним тираном. На кілька десятиліть Свидригайло об’єднав навколо себе знать Київської, Чернігово-Сіверської та Волинської земель, не згідну з політикою централізації та окатоличення, що проводилися з Кракова та Вільна. Врешті-решт неспокійний князь був переможений об’єднаними польсько-литовськими військами.

На думку частини істориків, якраз у цей час на колишніх давньоруських землях Великого князівства Литовського, і в першу чергу на Волині, склалася особлива система суспільних зв’язків, котра визначила на кілька століть риси політичного регіоналізму місцевої знаті. Центром цієї системи був розгалужений князівський клан. У його підпорядкуванні перебували “князівські слуги”, але лише формально. “Ленники” супроводжували князя на війні та займалися утриманням фортець. Важливою складовою цих відносин були поняття відданості та опіки. Зрада князю вважалася мало не найтяжчою провиною. В свою чергу, князь був зобов’язаний відстоювати інтереси своїх людей. Ще одну категорію складали “пани”, котрі володіли вотчиною, тобто землею, що передавалася у спадок. А це, в свою чергу, гарантувало певний рівень матеріальної й політичної незалежності від князівської влади. Існувало також поняття “бояр-лицарів” — людей, які жили за рахунок військового ремесла. Отримавши привілеї, дана соціальна категорія в XV ст., по суті, злилася із воєнізованим шаром служилої знаті. Дещо пізніше виділилося поняття “шляхтич” на означення родової знаті, відмінної від бояр-лицарів. Якраз на Волині відбувається відродження регіоналізму руських земель всередині Великого князівства Литовського. Поступово такі процеси відбувалися і на інших територіях. Тоді кожний магнат мав власну систему оподаткування й керувався своїм законодавством. За оцінками істориків, руська шляхта складала приблизно 5 відсотків від загальної чисельності місцевого населення (у порівнянні з 8–10 відсотками на польських землях).

В князівському володінні перебували і селяни. Існувала також категорія державних селян — більшість населення руської частини вказаного князівства (до 80 відсотків). Незначним соціальним прошарком були жителі міст, в основному торговці та ремісники. В XV ст. майже усі руські міста перейшли на так зване Магдебурзьке право, що гарантувало самоуправління й незалежність від князівської влади. Однак подальше ставлення специфічних міських форм стримувалося напіваграрним характером міст. З одного боку, багато городян продовжували займатись сільськогосподарською діяльністю, підтримуючи при цьому тісні відносини із сільською окологою. З другого — велике значення мало місцезнаходження міста. Багато

з них розташовувалися у магнатських володіннях. Магнати не лише контролювали органи місцевого міського самоуправління, але й розпоряджались місцевим військовим гарнізоном, часто ігноруючи вказівки великокнязівської влади.

Польські королі робили спроби приборкати регіоналізм й забезпечити централізацію держави. Зокрема Казимир Ягелончик у 1447 р. видав загальноземельний привілей, котрий гарантував права шляхетського стану як Польщі, так і Литви: недоторканість особи та майна, юрисдикція над підданими, вільний в'їзд і виїзд з країни й заборона на посади для іноземців. Подальше формування єдиного правового простору забезпечили два Литовські статuti (1529 й 1566 рр.), ініційовані вищим органом державного управління Великого князівства — так звану «панською радою» Перший статут був адресований «всьому посполству», тобто всім прошаркам, і кодифікував норми громадянського й карного права на основі ренесансних політико-правових концепцій. Другий статут регулював взаємовідносини шляхти з князівсько-магнатською верхівкою, гарантуючи права першої з них на участь в органах місцевого і державного управління — так званих «сеймиках і вальних сеймах» У той же час відбулася адміністративно-територіальна реформа, що поділила країну на воєводства й дрібні повіти. Так Велике князівство Литовське увійшло в єдиний правовий та адміністративний простір з Польщею.

Особливе становище в політичному і культурному житті руських земель у складі Великого князівства Литовського займала православна церква. Та слід також відзначити, що на кінець XV ст. вона виявилася об'єктом протистояння інтересів Московської держави і Литви. Треба нагадати, що в 1326 р. Москва стала місцем постійної резиденції київського митрополита. Через певний час православні князі Великого князівства Литовського спробували відновити київський митрополічий престол або ж хоча б рукопокласти митрополита Галицького і Литовського. Офіційно отримати благословення можливо було лише від Константинопольського патріарха. Та насправді митрополити часто ігнорували це правило й обходилися без патріаршого дозволу. Одночасно київський митрополит, який перебував у Москві, всебічно чинив перепони тому, щоб на православних руських землях з'явилася ще одна церковна юрисдикція. В результаті кожний митрополит бажав проводити власну незалежну політику. Після тривалого протистояння, одним із визначних подій якого стало підписання знаменитої Феррано-Флорентійської унії в 1439 р. (проголошення союзу православної та католицької церков), Київська митрополія в 1458 р. була розділена на дві частини, а глави кожної з них почали носити титул митрополита Київського і всія Русі. Резиденціями обох митрополитів стали відповідно Москва і Новгородок. Фактично це означало, що на руських територіях склалася система церковного правління, в котрій провідну роль відігравав не митрополит, а собор — з'їзд єпископата і духовенства¹⁷

¹⁷ Западные окраины Российской империи. — М., 2006. — С. 16–21.

Рис. 11. Річ Посполита у 1569–1648 рр. (за Малою енциклопедією Українського козацтва)

Подальша еволюція державотворчого процесу в цьому європейському регіоні відбувалася вже після укладення Люблінської унії, згідно з якою Польща і Литва об'єднувалися в єдину, спільну Річ Посполиту. "Люблінський сейм 1569 р. на момент свого звершення реалізував політичну програму з'єднання двох сусідніх держав — польської та литовсько-руської, яка пробивала собі дорогу за малим не два століття: адже попередні спроби унії обидві сторони обговорювали й безрезультатно підписували вісім (!) разів, починаючи з 1385 і закінчуючи 1501 роками. Перетворення династичного зв'язку, закладеного Кревським актом 1385 р., на реальну федерацію мало без перебільшення епохальне значення для польського, литовського, білоруського та українського народів, доля яких віднині пов'язувалася з новоствореною, однією з найбільших держав тогочасної

Європи — поліетнічною Річчю Посполитою, що проіснувала до кінця XVIII ст.”¹⁸ (Рис. 11).

В результаті цієї акції доля українських земель була вирішена: спочатку до Польщі були приєднані західні, а далі й східні території. Одночасно з’явилася і теорія, що вся Русь здавна підлягала польським королям — внаслідок добровільного визнання їхньої влади, завоювання або успадкування. Ці твердження перегукувалися із загальноруськими претензіями московських володарів, які вважали дані обшири своїми, а в першу чергу виділявся Київ. У зв’язку з тим, що проблема Литви і Польщі, еволюції тут державотворчих процесів (і участі в них населення українських теренів) була певною мірою охарактеризована вище, слід також звернути увагу на північно-східний регіон східнослов’янської ойкумени, де поступово формувалося Московське князівство, а ще пізніше — ядро Російської імперії.

З точки зору Р. Пайпса, стара, традиційна схема переходу основного вогнища східнослов’янської державності з Києва до Москви не обґрунтована в повній мірі. Він дотепно відзначив, що в концепції історичної неминучості наявний один дефект: вона “міцна заднім розумом”, тобто добра для описувачів історії, а не для її творців. “Не беручись вирішити суперечку, котра ведеться між істориками про те, домагання якої народності, великоруської чи української, на київський спадок мають під собою більш твердий ґрунт, не слід ігнорувати важливу проблему, підняту критиками теорії про пряму спадкоємність між Києвом і Москвою. В Московській державі дійсно були введені істотні політичні новації, котрі створили в ній лад, досить відмінний від київського. Походження багатьох з цих новацій можна вести від того, яким чином склалася Московська держава. В Київській Русі і у всіх князівствах, що вийшли з неї, окрім північно-східних, населення з’явилося попереду князів: спочатку утворилися поселення і лише по тому політична влада. Північний схід, навпаки, був в значній мірі колонізований з ініціативи і під проводом князів; тут влада випередила заселення. В результаті цього північно-східні князі отримали таку владу й престиж, на які ніколи не могли розраховувати їх співбрати в Новгороді чи Литві”¹⁹

Американський дослідник не володіє усіма даними про заселення слов’янами поволзького регіону (в першу чергу, археологічними), але в його роздумах все ж “щось є”

Звернувся до теми історичної неминучості й І. М. Данилевський, але він акцентував свою увагу на дещо пізнішому періоді. З його точки зору не слід забувати, що Русь в XIII ст. — це переважно суспільство традиційне, де старі звичаї в основному сприймалися як непорушна основа. Будь-яка спроба змінити звичний хід речей, порушити раз і назавжди заведений порядок неодмінно сприймалася трагічно, ставила під питання саме існування світу, в якому існує людина. В умовах середини XIII ст., мабуть, як це і

¹⁸ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 119.

¹⁹ Пайпс Р. Россия при старом режиме. — М., 2004. — С. 62.

не парадоксально нині звучить, більшою загрозою для жителів Північно-Східної Русі бачилися представники західноєвропейської цивілізації, ніж завойовники-кочівники, які прийшли зі Сходу. Лицарі Ордену несли із собою нове життя. Було ясно, що разом з ними йшов новий закон, новий міський побут, нові форми володарювання. Але основне полягало не в цьому. Європейські лицарі несли нову ідеологію — католицизм. А католики були так же нетерпимі до своїх православних “братів Христових”, як і православні до католиків.

На відміну від неспокійних західних сусідів Русі Золота Орда була “своя” Судячи з усього, монгольські хани не мали великого бажання втручатися у внутрішні справи щойно підкореної “орди Заліської”, як означені ці території в “Задонщині”, без особливих причин. Правда, причини ці могли траплятися на кожному кроці і часто були незрозумілими завойованим народам.

Система правління в монгольських улусах на диво вдало “лягла” на “модель” деспотичної монархії, котра вже кілька десятиліть “апробувалася” на Північному Сході нащадками Юрія Долгорукого і Андрія Боголюбського. Реальна влада й надалі залишалася в руках своїх князів, навіть і тоді, коли вони отримували ярлики на велике княжіння із рук монгольських ханів. Зате життя — там, де воно взагалі залишилося після нашестя, — проходило як у попередні часи, хоча і більш тяжко. Але, найголовніше, монголи проявляли прямо-таки завидну для європейців віротерпимість. Мало того, їхнє ставлення до священників, незалежно від етнічної й конфесійної приналежності, було підкреслено ввічливим. Можливо тому, хоча в джерелах ординці постійно згадуються з епітетами “беззаконные”, “поганые” і т. п., як вороги церкви вони не сприймалися. Звичайно, це зовсім не означає, що монгольське іго можливо уявляти у вигляді ідилічного симбіозу Русі зі Степом. Завоювання є завоюванням. А поневолення завжди залишиться поневоленням.

Але чи був все ж вибір? «Існував інший шлях — не менш реальний, ніж той, яким пішла “наша Русь” Правда, про іншу Русь, котра не забажала служити ординським “цесарям”, ми згадувати не любимо. Вона ж іменувала себе офіційно Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтським, а в просторіччі називалася просто Руссю — адже до її складу входили майже всі крупні “політичні й економічні центри” Київської Русі. Практично вся історія цієї держави — надтяжка боротьба на два фронти: супроти Ордену й супроти Орди. І що найцікавіше — врешті-решт перемога виявилася на її боці. Мабуть, боротьба за свободу й незалежність не буває не вигідною і безперспективною, навіть якщо, з точки зору стороннього спостерігача-циніка, сили явно нерівні й протистояти ворогу “безнадійно” та “даремно” Як по-іншому пояснити, що розумна Північно-Східна Русь була змушена більше двох століть тягнути принизливу лямку ординських “виходів” й допомагати загарбникам поневолювати інші народи! В той час, коли великий литовський князь Вітовт (той самий, який разом з Ягайлом розгромив у 1410 р. Тевтонський орден) фактично контролював ситуа-

цію в Криму, деякі зі зверхників яких навіть коронувалися на ханство (!) у Вільні, і водночас вирішував питання, чи треба йому посадити “во Орде на царствие царя его Тохтамыша”

На великий жаль, це був “не наш вибір” Наш закріпив і розвив те, що “змусило нас вибрати шлях”: деспотичне правління, традиційно-консервативну економіку, нетерпимість до іншомислення»²⁰

Слід констатувати, що і в цьому випадку, як і у вищенаведених судженнях американського дослідника, “щось є” Але існує й більш традиційний погляд на розвиток російської державності.

В кінці XIII ст. на Північному Сході Русі збереглося Володимирське князівство, котре, за розумінням ординських зверхників, повинно було стати знаряддям політичного, фінансового та військового контролю над усіма іншими князівствами цього регіону. Князь, який отримував від хана ярлик на Володимирський стіл, був відповідальним за лояльне виконання усіх зобов'язань підвласного Орді населення Русі. Істотно, що великокнязівський стіл не був спадковим, а відповідно й безпосередньо ті території, що йому підпорядковувалися, значно розширилися. Цей чинник, поряд з іншими, породив тривалу, більш ніж вікову боротьбу за політичну зверхність, головним чином між Тверським та Московським князівствами. В орбіту Володимирського князівського столу юридично не входили Рязанське, Чернігово-Сіверське та Смоленське князівства. Новгород, а з середини XIV ст. і відокремлений від нього Псков, підлягали владі князя Володимирського (тобто тому із князів Північно-Східної Русі, хто мав ханський ярлик на цей стіл), але лише в дуже обмеженій сфері політичних і фінансових питань. Державно-політична автономія цих феодальних республік майже сягнула свого апогею на кінець XIV ст. Істотні зміни відбулися і в соціально-економічній сфері.

Після розорення Батисем центральних, найбільш заселених земель давньоруського Поволжя, населення рушило в більш залісені й безпечні райони — в басейни р. Москви і верхньої течії Волги. Якраз цей демографічний чинник сприяв посиленню Москви і Твері як феодальних центрів вже в кінці XIII і особливо XIV ст. Про успіхи внутрішньої колонізації Північно-Східної Русі свідчить, зокрема, зростання міст, про що свідчать наявні дані у “Списку руських міст далеких і близьких” написаному в кінці XIV ст.

Подальше феодальне подрібнення було для того часу природним відображенням становлення феодальних центрів. Але показовим також було те, що в часи апогею золотоординського пограбування руських земель в другій половині XIII ст. за політичну першість на Русі починають боротись представники різних гілок роду Всеволода Великого Гнізда, котрим належали якраз “нові” князівства. Але вже в XIV ст. в учасників цієї політичної кровопролитної боротьби, в якій окрім Москви та Твері значною мірою брав участь і Нижній Новгород, поступово визрівають ідеї політичного й

²⁰ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII—XIV вв.). — М., 2001. — С. 219.

ЗРОСТАННЯ МОСКОВСЬКОГО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА В 1300-1462 РР.

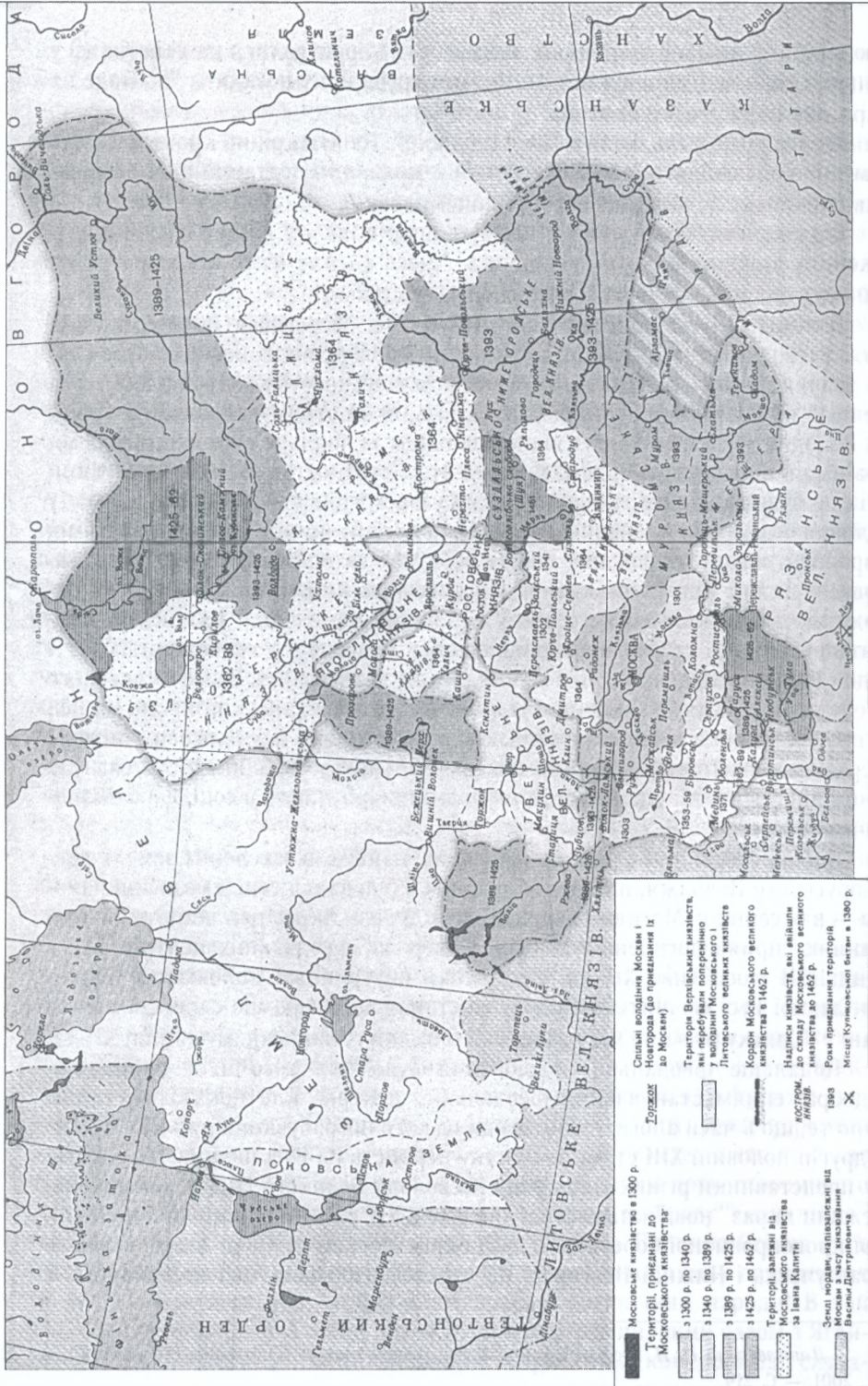

Рис. 12. Зростання Московського великого князівства в 1300-1462 рр.

військового об'єднання, перед усім в цілях боротьби з іноземним ігом та активною експансією Великого князівства Литовського починаючи з середини XIV ст. (Рис. 12).

Зміна територіальної основи політичної консолідації російських земель залежала не лише від успіхів внутрішньої колонізації Північно-Східної Русі, а й від розвитку землеробства та географічно-економічних переваг розміщення вищезгаданих центрів. До Волго-Окського межиріччя сходилися вихідці з різних областей, а це лише посилювало процес формування основного ядра російського народу. Процес викристалізації його історично-етнічної території тривав упродовж кінця XIII—XVIII ст. і зовсім не окреслювався Північно-Східною Руссю та прилеглими до неї на півночі районами Заволжя.

Геополітичні та державно-політичні чинники формування російського народу впродовж XIV—XVI ст. змінювалися два рази, і при цьому істотно. В першому випадку, в кінці XIV ст., в умовах послаблення ординського іга над Північно-Східною Руссю (особливо після перемоги Дмитрія Донського над темником Мамаєм на Куликовому полі в 1380 р. та дворазовим погромом Золотої Орди Тимуром у 90-ті роки XIV ст.) й перемоги Москви над Тверрю (1375 р.), повністю була вирішена доля Володимирського князівства — воно з'єдналося з вотчинними, родовими землями московських великих князів. Тим самим останні отримали перевагу тепер вже в багатоплюсній системі князівств Північно-Східної Русі. Характерно, що з межі XIV—XV ст. суттєво зростає політична вага Москви і поза кордонами власне колишнього Володимирського князівства. Так, посилюється її вплив у Рязані, в частині земель Володимиро-Суздальського князівства і т. д. Якраз на цей час припадає ліквідація перших князівств — Нижньгородсько-Суздальського та інших, хоча цей процес і розтягнувся на кілька десятиліть. Успіхи в боротьбі за територіальне й державно-політичне об'єднання Північно-Східної Русі, освічена еліта котрої все більш ототожнювала себе зі всією Руссю, стримувалися трьома чинниками.

По-перше, зберігалися політичні і фінансові форми ординської залежності. Більше того, прогресуючий розпад Золотої Орди на цілу низку кочових, напівкочових та осілих державних утворень посилив (з ряду причин) небезпеку регулярних грабіжницьких набігів (особливо на початку і у другій третині XV ст.). По-друге, династична війна, котра вибухнула з початку 30-х років XV ст. між двома гілками московського князівського дому, надовго відволікла московських зверхників від загальних суспільних проблем. Тільки повна перемога московського великого князя Василя Темного на початку 50-х років змінила ситуацію докорінним чином. І, нарешті, по-третє, серйозним супротивником Москви у справі об'єднання руських земель став із середини XIV ст. Вільно (столиця Великого князівства Литовського). Особливо небезпечна ситуація склалася на кінець правління Вітовта (помер у 1430 р.), успіхи східної політики якого у 20-ті роки XV ст. були доволі вражаючими. Дієвість згаданих чинників ослабла до середини XV ст. Основне значення тут мали припинення князівських міжусобиць у москов-

Рис. 13. Складання території Російської централізованої держави (друга половина XV – перша половина XVI ст.).

ській династії й затухання (з цілого ряду причин та мотивів) активної східної політики Литви у 40-ві — 50-ті роки XV ст. Це знайшло відображення у процесах другої половини XV — початку XVI ст. (Рис. 13).

За правління Івана III й початкового періоду княжіння Василя III відбувається територіально-політичне об'єднання Північно-Східної та Північно-Західної Русі. Окрім ліквідації в три прийоми уділів представників московського князівського дому (до середини XVI ст. існувало лише невелике Старицьке удільне князівство), головні зміни полягали в іншому. Послідовно, в результаті мирних дій або ж військових операцій, були ліквідовані Ярославське князівство (1436 р.), Новгородська феодальна республіка (цьому передувала перемога в битві на Шелоні 1471 р., котра й визначила кінцеву ліквідацію державно-політичної автономії Новгорода), Ростовське князівство (1478 р.), Тверське князівство (1485 р.; характерно, що спроба останнього тверського князя Михайла Борисовича спиратися на Литву з ціллю збереження самостійності його князівства виявилася зовсім неефективною), Псковська феодальна республіка (1510 р.), Рязанське князівство (1521 р.; хоча останнє реально контролювалося Москвою ще з середини XV ст.).

Політичні та економічні успіхи дали змогу Івану III завершити багатовікову боротьбу проти ординського гніту в 1472 чи 1480 р. (про що вже йшлося). Більше того, стратегічний союз між Москвою і Кримом (він проіснував трохи більше трьох десятиліть наприкінці XV — на початку XVI ст.) сприяв ефективним зовнішньополітичним успіхам московського государя. Так, Московський великий князь в 1487 р. рішуче втрутився у внутрішньополітичну боротьбу в Казанському ханстві, і з того часу (за незначними винятками) впродовж майже трьох десятиліть трон Казані посідав правитель, який “садився із руки великого князя” Невипадкові тому й успіхи в закріпленні за Росією далеких територій Великої Пермі та югорських князів. Ще суттєвішими стали успіхи Москви у війнах з Литвою. Наприкінці XV — на початку XVI ст. в результаті цього до складу території Російської держави увійшли східні райони Смоленщини, а пізніше і вся Смоленська земля (1514 р.), верховські князівства в басейні Верхньої Оки та Верхньої Десни.

Геополітична ситуація почала кардинально змінюватися в кінці другого десятиріччя XVI ст. Припинення місцевої династії в Казані й перехід кримських зверхників до наступальної й ворожої політики проти Москви (особливо показовими в цьому відношенні стали масштабні походи 1521 й 1542 рр.) висунули на перший план “східну загрозу” Завдання включення до складу Росії всієї спадщини Давньої Русі (вони були осмислені московськими політиками ще в ході русько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст.) об'єктивно виявилися відкладеними на майбутнє²¹ При цьому слід відзначити, що лише в XVII ст. книжники-історіографи завершили створення концепції тотожності Русі і Москви²² В другій половині XV ст. прос-

²¹ Русские. — М., 2003. — С. 16—21.

²² Плюханова М. Б. Сюжеты и символы Московского царства. — СПб., 1995. — С. 55.

лідкуються спроби порівняти Москву з Константинополем та з’являється дещо пізніше відома формула “Москва — Третій Рим”²³

Реформи уряду Вибраної ради в середині XVI ст. визначили на півтора століття наперед державно-політичний, територіально-адміністративний й становий обрис Росії. В геополітичному відношенні відбулися дві важливі події. В 50-ті роки XVI ст. було частково вирішене східне питання. Завоювання Казанського (1552 р.) та Астраханського (1556 р.) ханств, входження до складу Росії башкирів та основної маси ногайців (друга половина 50-х років XVI ст.) істотно розширили територію Російської держави, включивши до її складу Середнє та Нижнє Поволжя, Заволжя й значну частину Приуралля. Не менш важливою стала та обставина, що шлях на схід — на Урал і в Сибір — був тепер відкритим. Другою подією, що кінцевим результатом мала могутній колонізаційний потік на схід, стрімку експансію Російського царства в ці регіони, стала поразка Росії в Лівонській війні (1558—1583 рр.). Безуспішний фінал багаторічних військових зусиль країни на заході блокував подальше територіальне розширення Росії в цьому напрямі майже на півтора століття наперед. Більше того, завершення Смути призвело до суттєвих територіальних втрат (Смоленська земля й частина чернігівського порубіжжя відійшли до Речі Посполитої). Рух Росії на схід та північний схід призвів до істотних змін в етнічному складі населення держави: вона все більше набувала багатоетнічного вигляду. Хоча і в XV — першій половині XVI ст. не можна говорити про моноетнізм державної території Росії і її окраїн: на північному заході, півночі, північному сході, сході та південному сході проживали фінно-угорські, самодійські і частково тюркські народи²⁴

“В Росії утворення централізованої держави було процесом тривалим. Вона склалася тут в кінці XV — на початку XVI ст. в результаті об’єднання політично розрізнених руських земель (князівств, республіки) й ліквідації феодалної роздробленості. Впродовж XVI—XVII ст.ст. відбувався подальший розвиток централізованої держави від станово-представницької монархії до абсолютизму, що склався до XVIII століття”²⁵

Але аналіз історичної ситуації в розглянутий період на землях цього європейського регіону не був би повним ще без одного “гравця” йдеться про Кримський ханат, взаємовідносини з котрим теж мали неабияке значення для розвитку середньовічної України (Рис. 14).

Пануючий у Криму рід Гіреїв походив від роду Чингізидів Золотої Орди, а тому кримські хани мали право на дев’ять бунчуків. У династичній ієрархії кримські хани стояли вище турецьких султанів, які не походили від знаменитої династії і тому мали всього сім бунчуків. Це давало кримча-

²³ Ричка В. “Київ — другий Єрусалим” (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). — К., 2005. — С. 202—203.

²⁴ Русские. — С. 21—23.

²⁵ Черетний Л. В. Образование Русского централизованного государства в сравнительно-историческом аспекте // Вопросы методологии исторического исследования. — М., 1981. — С. 150.

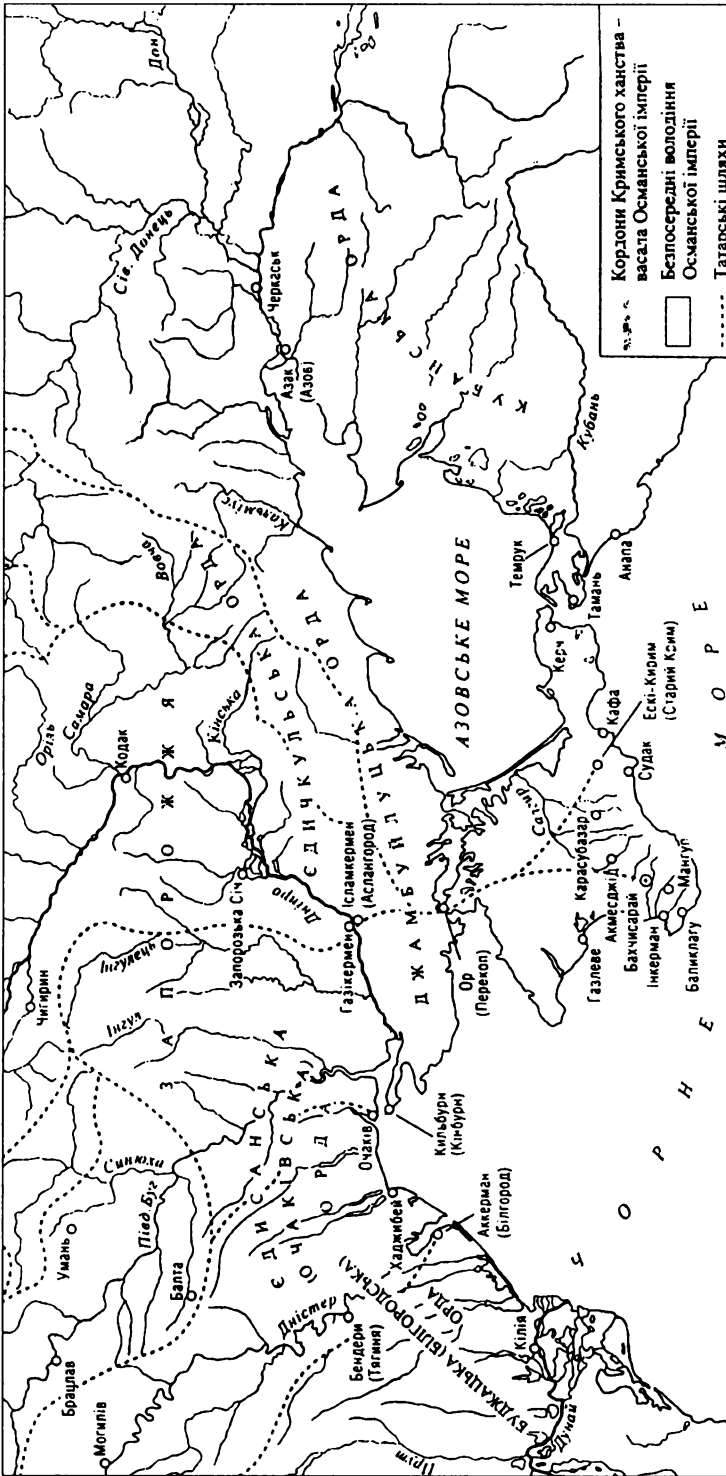

Рис. 14. Кримський ханат (за Малою енциклопедією Українського козацтва).

нам право карбувати свою монету, не платити Османській імперії податків, а султани ще й дарували їм подарунки та давали гроші на утримання допоміжного війська. Кримський хан не отримував військових наказів від султана, а тільки запрошення взяти участь у військових операціях. Султани вбачали у ханах своїх партнерів і вважали, що саме Кримський ханат повинен охороняти порядок на Балканах та у Східній Європі. Лише член династії Гіреїв міг стати ханом, його обирав курултай, а затверджував султан. Якраз останній факт показує дійсний стан взаємовідносин між Портою і Кримом — хто насправді був “старшим”, а хто “молодшим”, незважаючи при цьому на давні династичні нюанси. Слід також додати, що на статус васальної залежності Криму впливав ще й чинник виконання ним ролі передового мусульманського форпосту на кордоні з християнським світом²⁶

Розселення татар на землях півострова розпочалося ще з XIII ст. — під час навали орд Батия на Київську Русь, Половецький степ і країни Західної Європи. Після першого розгрому Судака в 1223 р. мали місце інші численні набіги, аж поки Таврика не стала татарським уділом.

Створене на Таврійському півострові в 30-х роках XIV ст. Золотоординське намісництво повинно було мати свою столицю. Резиденцією її стало м. Солхат (нині Старий Крим), яке виникло ще в античну епоху. Центр мав бути укріпленим пунктом і в той же час відображати велич Золотої Орди. Місце перебування намісника (спочатку — напіввійськовий табір, що був оточений ровом і валом) почало розбудовуватися і через деякий час перетворилося на багатолюдний і для тих часів великий міський центр, захищений стінами і баштами.

Будівництво Солхата спричинило наплив великої кількості будівельників, художників, майстрів з обробки каменю. А обслуговування палацу намісника і будинків татарської знаті сприяло появі професіоналів різних спеціальностей. У мусульманському Солхаті знаходилися монументальні культові споруди, великі будинки, базар і т. п. Татари дали цьому місту нову назву — Крим, котра пізніше поширилася на весь півострів і витіснила стару. Арабський автор початку XIV ст. Абу-л-Феда називав Солхат “столицею” Криму. У своїй переважній більшості татари не лише в XIII ст., а і в XIV—XV ст., та і пізніше, залишалися степовиками-кочівниками. Але вже в XIV ст. в передгірському й гірському Криму з’явилося татарське феодальне землеволодіння, засноване на експлуатації місцевого населення і рабів. Лише пізніше, у XVI ст., а особливо в XVII—XVIII ст., до землеробства почали в своїй масі переходити всі татари.

В районі Бахчисарая на рубежі XIII—XIV ст. виник татарський бейлик (вотчинне землеволодіння) бея із роду Яшлавських (Сулемових), що являв собою, по суті, напівзалежне феодальне князівство з центром у Кирк-ер — нині Чуфут-Кале. Тоді ж, у XIV ст., почали формуватися бейлики й інших татар-

²⁶ *Стороженко І.* Кримське ханство кінця XV — середини XVII ст. як складова частина Великого Кордону України // Київська старовина, 2006, № 5. — С. 4

ських родів. У другій половині XIV ст. князівство Кирк-ер стало фактично незалежним. Це був зародок Кримського ханату.

Але столицею його став не сам Кирк-ер, а Бахчисарай. Татари-кочівники не мали потреби у гірській фортеці, вона була непотрібною і татарській феодальній знаті. Тому вона використовувалася для зберігання нагробового добра і у якості сховища під час військових операцій. Лише при Гіреях фортеця часом виконувала роль резиденції ханів.

В двадцятих роках XV ст. на півострові визріла й сформувалася нова політична організація — Кримський ханат, котрий виник в силу розвитку внутрішніх процесів, що проходили в Криму, і передусім як наслідок відцентрових тенденцій найбільш могутніх татарських феодальних родів. Тенденції ці виникли не миттєво, по суті ще в XIII ст., й посилювалися по мірі ослаблення Золотої Орди, що в XV ст. — в період свого розпаду — вже не була в змозі утримувати свій кримський уділ, котрий, після відносно нетривалої самостійності, в результаті походу султана Махмеда II Фатиха (Завойовника) 1475 р., попав у залежність від Османської Порти (Рис. 15).

Процес формування державних структур ханату завершився у 20-х роках XV ст. з початком правління роду Гіреїв, а конкретніше — висуненням на ханство першого з них — Хаджі-Гірея. Кримський ханат, підготовлений процесом феодалізації татар, а також появою у зв'язку з цим сильної татарської знаті, в першій половині XV ст. став історичною реальністю.

Створенню його багато в чому сприяла та ж сама Туреччина, котра бачила у новому утворенні свого союзника проти Генуї (яка володіла частиною кримських прибережних південних територій). Не дуже противилися цьому і самі генуезці, які вивозили зі степової зони півострова сільськогосподарські продукти — основу їхньої чорноморської торгівлі. У зв'язку з цим вони були зацікавлені в дружніх відносинах з татарською знаттю. З другого боку, і самі татарські хани, залишившись між двома вогнями — Туреччиною та Генуєю — з самого початку своєї державної діяльності були приречені на напівсамостійність, аж поки не потрапили у залежність від турків.

Однією зі складових зовнішньополітичної діяльності ханів були спроби переселення татар на територію півострова з інших регіонів. Таку політику проводив вже Хаджі-Гірей, і вона слугувала суттєвому збільшенню кількості його підданих, які використовувалися для реалізації різних завдань — як військових, так і економічних. Вона тривала і при його наступниках. А у стосунках з Османською імперією дещо пізніше була відпрацьована така система: турки завели у себе резервний штат кандидатів на ханську посаду з числа Гіреїв, яких вони за необхідністю відправляли до Криму і посадили там на престол, замінюючи їх відповідно до обставин.

До XVI ст. Кримський ханат фактично охоплював не лише передгірський та степовий Крим (південна і частково гірська частини півострова були підпорядковані безпосередньо туркам), але й простори степової зони — значні території між пониззями Дністра і Дону, доходючи на заході до

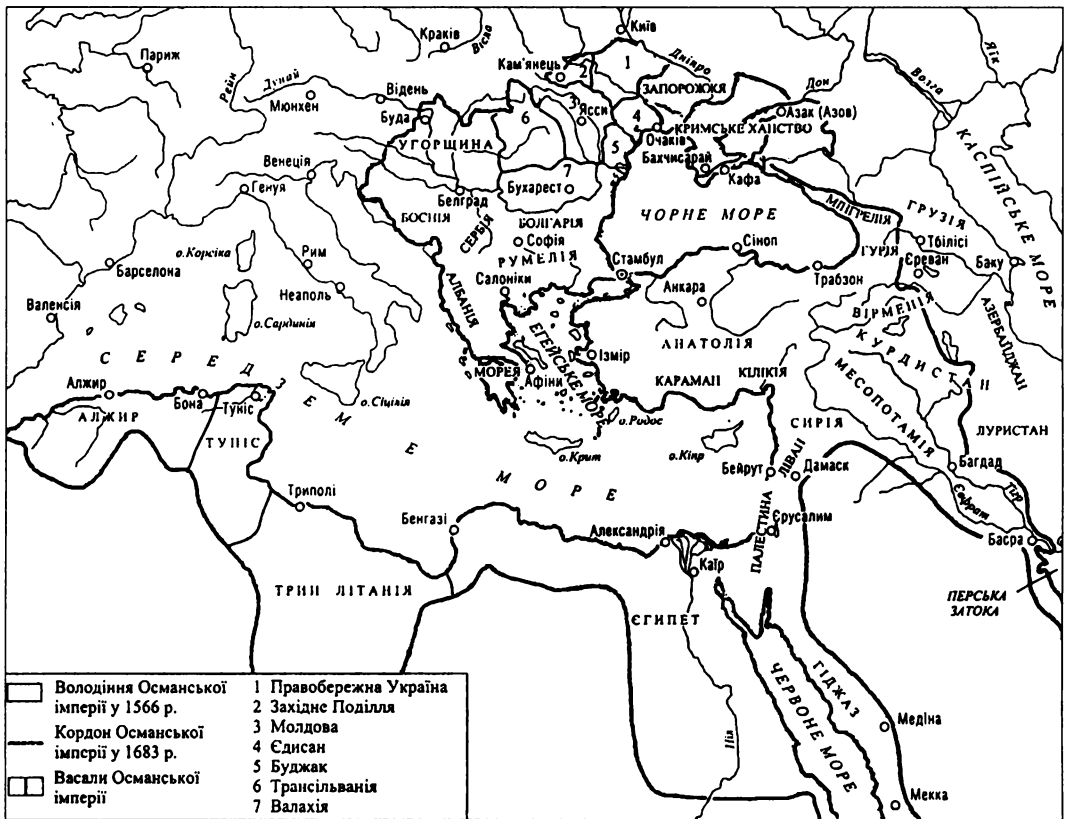

Рис. 15. Османська імперія у XVI—XVII ст. (за Малою енциклопедією Українського козацтва)

Аккермана (сучасного Білгорода-Дністровського), а у Приазов’ї — степів між Доном та Кубанню. Власне в Криму проживали так звані татари перекопські, а за його межами степові території займала орда ногайських татар (у східно-му Приазов’ї — так звані малі ногаї), яка була підпорядкована ханату²⁷

Ось ці південні території поширення контролю кримчан нас найбільш і цікавлять у контексті написання даної праці. Зону між осілим населенням і номадами було влучно названо О. В. Чернецовим “зоною жаху” Вона, розділивши землеробів і степовиків, без усякого сумніву існувала ще до монголо-татарського нашествя. Однак така зона і ординське іго сприяли розширенню цієї території і певному призупиненню землеробської колонізації в південному напрямку²⁸ Але, ще за одним влучним виразом, якраз Кримський ханат став каталізатором козащини²⁹

²⁷ Смирнов В. Д. Кримское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887.

²⁸ Чернецов А. В. К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа. — С. 14.

²⁹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — С. 112.

На думку В. Є. Возгріна, складна проблема багатопланових відносин татар Криму із сусідами-козаками може вирішуватися лише в результаті історичного підходу до неї, коли немає місця суб'єктивним рішенням, як це неодноразово прослідковувалося раніше.

Надчорноморські землі, на які не претендували ні московські князі, ні кримські хани, маючи вагому підтримку Польщі, козаки, в першу чергу запорозькі, вже самим перебуванням, осіданням на цій території ставали перепорою для кочівницьких набігів на землеробів. І пізніше Москва та Польща (а час від часу й Литва) в міру своїх можливостей підтримували козацтво, в тому числі його військовий устрій. Запорозька Січ поступово стала відігравати роль своєрідного буферного утворення. А в структурі постійно змінюваних міждержавних зв'язків якраз Крим відігравав для Січі досить важливу роль протидіяти досить вже могутнім "братерським" християнським державам (Рис. 16).

Козаки не могли не відчувати, що сусіди ці могли ліквідувати Січ та анексувати її землі, але терпіли Запорожжя лише через татарську загрозу. Іншими словами, заставою всього існування Січі й незалежної України були, як це не парадоксально, кримські татари.

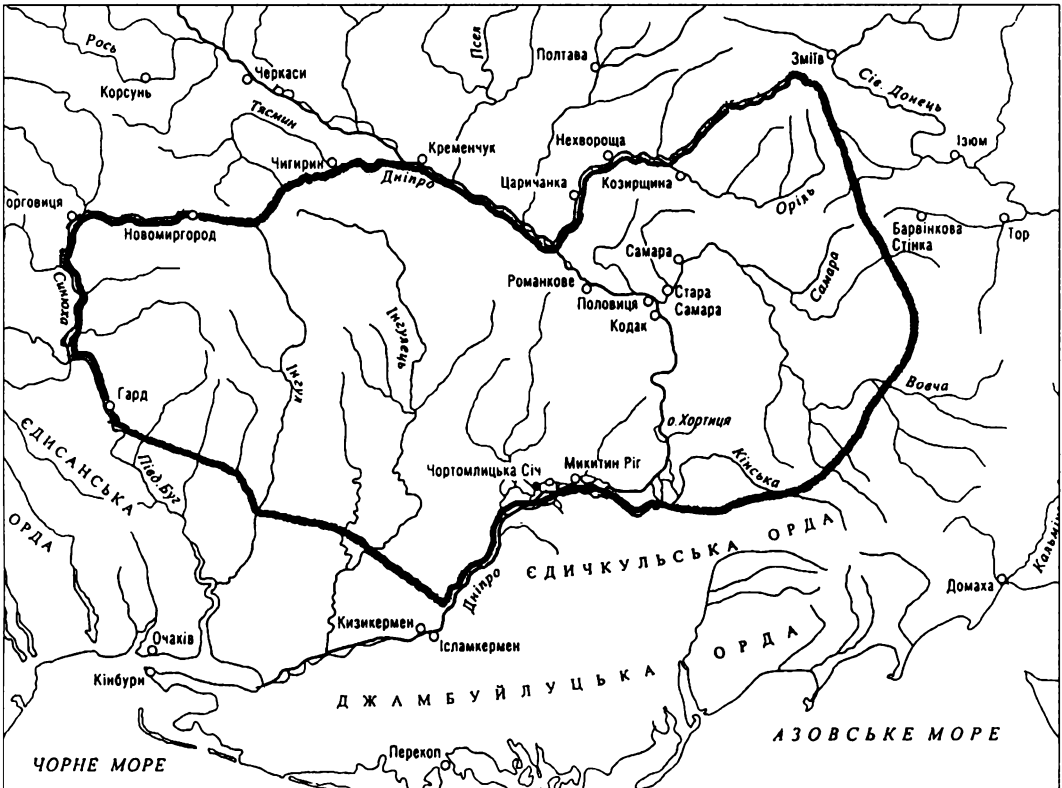

Рис. 16. Вольності Війська Запорозького низового у XVI — першій половині XVII ст. (за Малою енциклопедією Українського козацтва)

Окрім певних військово-політичних, козацько-татарські зв'язки існували і в економічній сфері. Запорожці не бажали повністю присвятити себе власному господарству із зрозумілих причин — досить "динамічні" за своєю натурою, вони, якщо не оборонялися, то нападали самі. Окрім того, в часи добросусідства козаки виловлювали рибу в "татарських" водах, але і дозволяли степнякам випасати їхню худобу на власних землях.

Найбільш доброзичливо й перспективно склалися мирні відносини між козаками і татарами в дотурецький період (перший похід на руські землі відбувся не в дотурецький час, а під час правління сина Менглі-Гірея Мухаммеда). Та й пізніше, аж до початку XVII ст., мирні контакти переривалися епізодично, а до того — в XV ст. — траплялися навіть випадки військового співробітництва татар і козаків. Взаємодопомога зафіксована і під час значного стихійного лиха, причому спонтанно, без попередніх домовленостей.

Та все ж періоди татарсько-козацької конфронтації переважали за своєю протяжністю мирні відрізки контактів. У XVII ст. хани розоряли Україну, на її південному прикордонні сутички не припинялися, а козаки громили і палили кримські міста і села. Одначе для правильної оцінки відносин необхідно і тут враховувати загальну обстановку на півдні, та і не тільки на півдні, всієї Європи.

Це була епоха, коли не існувало безпечних шляхів, коли навіть ординарна мандрівка була ризикованим задумом, а тому, готуючись до неї, люди озброювалися, як на війну. Не лише в XVI, але й в XVII, XVIII ст. феодали нерідко розоряли й спалювали один одного, здійснювали грабіжницькі набіги на сусідів. Ні Україна, ні Польща, ні Росія не становили винятку із загальноєвропейських правил, а торговельні каравани мало чим відрізнялися тоді від озброєних загонів — хіба що відсутністю прапорів та гармат. Так що українсько-татарські конфлікти не слід сприймати виключно як споконвічну й постійну ворожнечу — сучасників вони не жахали, то була норма. Звичайно ж, татарські набіги переважали козацькі своїми масштабами, але не жорстокістю.

Пожвавлення контактів татар з козаками в середині XVII ст. було значною мірою спричинене новим послабленням султанської влади. Особливо характерним став час Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, який, до речі, прекрасно володів кримсько-татарською мовою. Тоді хан Іслам-Гірей демонстрував свою самостійну точку зору, спираючись на власне феодальне оточення, що означало якісне посилення власної політики, котрої вельми потребував Крим (Рис. 17).

Також необхідним був союз з татарами для Б. Хмельницького. Не маючи безпечного тилу з півдня, більше того, не користуючись військовою підтримкою татар, гетьман не зміг би проводити ті важливі політичні рішення, до яких його спрямовувала міжнародна обстановка. В першу чергу це

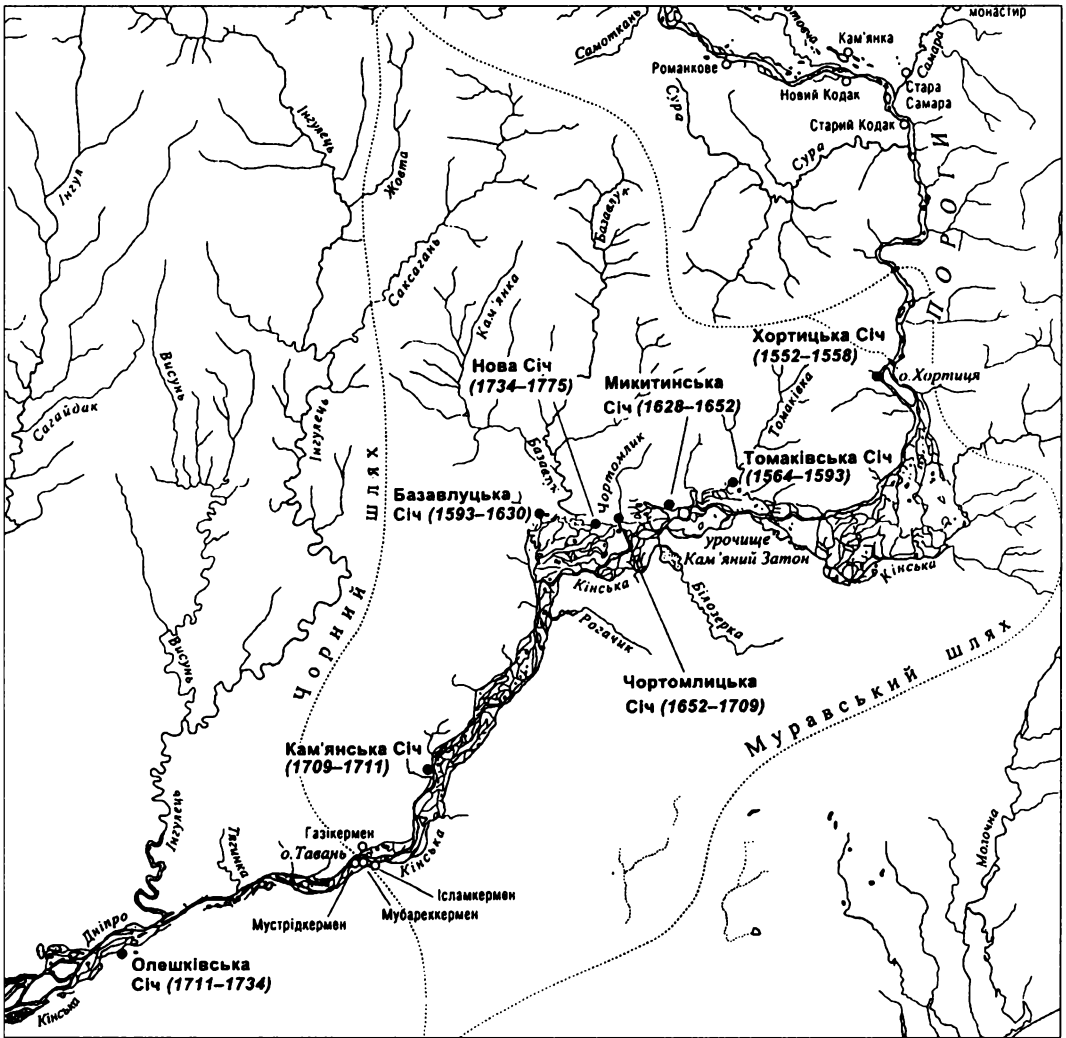

Рис. 17. Розташування Запорозьких січей у XVI–XVIII ст. (за Малою енциклопедією Українського козацтва)

стосувалося військових операцій: упродовж шести років татари й українці, чи разом, чи окремо, ходили на Польщу й громили володіння шляхти на Україні³⁰ Але приєднання Криму до Росії в 1783 р. стало заключною ланкою всієї середньовічної історії півострова й кінцем існування Кримського ханату.

Охарактеризувавши в загальних рисах історичні події та процеси на сусідніх територіях, перейдемо тепер до більш детального розгляду подій у

³⁰ Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 216–226.

післямонгольський та козацький часи на власне українських землях. А для цього знову треба повернутися до XIII ст., коли для народів Східної Європи почався новий етап їхнього історичного поступу.

Слід відзначити ще раз, що вищезгадане століття для цілого ряду країн Європи було в багатьох відношеннях переломним етапом у боротьбі монархів за утвердження їхньої влади та підпорядкування феодалів королівському авторитету. Подібні процеси прослідковуються в Галицько-Волинському, а також Чернігівському князівствах³¹ Зокрема, ще князя Романа Мстиславича літопис називає самодержцем усієї Русі. Слово "самодержець" (дослівний переклад грецького слова "автократор") вживалося щодо імператора Візантії та відображало рівень особистої влади князя.

В тогочасній Західній Європі паралельно з посиленням королівської влади відбувався процес формування станової монархії, яка забезпечувала юридичне підтвердження прав і ролі у державі феодалів і, певною мірою, міщан. За використання матеріалів, що стосуються Київщини і Галицько-Волинського князівств, видно, який істотний вплив на хід державних подій справляли боярські роди, а подекуди й частина "містичів" — заможної верхівки міського населення, насамперед купців. На сторінки літопису потрапляли, передусім, відомості про запеклу боротьбу князів з боярськими угрупованнями, що робили ставку на різних лідерів. Успіх або невдача окремих князів у міжусобній боротьбі значною мірою визначався співвідношенням сил регіональних князівсько-боярських коаліцій. Зрозуміло, що поза періодами конфліктів князівська влада також була змушена рахуватися з інтересами тих бояр, з числа яких формувалася державна адміністрація та військові командування. Більше того, конфлікт з однією групою бояр змушував князя йти на певні, більші чи менші, поступки іншим. Є підстави вважати, що князі, щонайменше з XII ст., документально закріплювали за великими землевласниками їхні володіння. Відомі і випадки закріплення майнових прав за містичами, а юридичних — і за окремими міськими громадами. Однак навряд чи слід говорити про конкретне розмежування прав власності і політичної влади: не було чітко сформульованих правових актів, що визначили б статус і загальні станові права боярства чи містичів. Цілком можливо, що процес юридичного оформлення станової монархії розгорнувся б і у Галицько-Волинській Русі та інших князівствах, якби їх розвиток не було перервано монголо-татарською навалою³²

Нове об'єднання Галицької і Волинської земель в одне ціле було здійснено за часів князювання Данила Романовича. Впродовж більш як 20 років після смерті Романа його молоді сини не відігравали майже ніякої ролі

³¹ *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь. — Україна крізь віки. Том 5. — К., 1998. — С. 335; *Коваленко В.* Чернігово-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII—XIII ст. (До питання про перші осередки давньоруської державності) // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22—28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення. Історія. — Львів, 1994, Частина 1. — С. 20.

³² *Ісасвич Я.* Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. — Львів., 2001. — С. 4—5.

в бурхливих подіях, що розгорталися в Галичині. Угорський король Андрій і краківський князь Лешко, які проголосили себе протекторами молодих князів, використовували їх у власних інтересах, не передаючи Романовичам нічого із земель їхнього батька. Лише завдяки великій енергії їхньої матері, навіть попри запеклий опір боярської верхівки, значна частина якої була на боці іноземних зверхників, Романові сини здобули мізерні частки батьківських земель на Волині. Ця територія і стала базою для їх подальшої діяльності. Сидячи в другорядних волостях, Романовичі — Данило та його брат Василько — не полишили надії, що їм ще доведеться здобути всю свою батьківщину: “Чи так, чи інакше, — Володимир буде наш.” Це трапилось 1230 року. Далі почалася боротьба за другу “півбатьківщину” — Галицьке князівство. Тривале протистояння впродовж восьми років закінчилось перемогою Данила.

Але життєві перепетії цього князя тривали й далі: на нього, як і на інших давньоруських зверхників, чекала монголо-татарська навала (вперше з ними галицько-волинський володар познайомився ще на р. Калка в 1223 р., де був поранений). В 1241 р. Данило не зміг організувати відсіч ординцям. Коли Батий увійшов у Галичину, він перебував в Угорщині. Боярська опозиція знову підняла голову і висунула претендентом на галицький стіл чернігівського князя. Та в битві під Ярославлем 1245 р. Данилом була здобута вирішальна перемога і 40-річна боротьба за Галичину скінчилася. Боярська опозиція була остаточно знищена. Повним володарем Галицько-Волинської Русі став енергійний і талановитий князь.

Після означених подій Данило приїхав до Батия в Сарай і в переговорах з ханом виявив великий дипломатичний хист: не дав себе знищити (як Михайло Чернігівський) і навіть добився від нього підтвердження своїх прав на Галицько-Волинське князівство. Та, як відзначав літописець: “Ой, гірше зла честь татарська, Данило Романович був великим князем, володів Руською землею, Києвом, Володимиром і Галичем і з братом іншими землями; сьогодні ж стоїть на колінах і холопом називається, і данини хочуть, і життя не надіється і грози проходять. Лиха честь татарська. Його ж батько був царем у Руській землі, підкорив половецьку землю і воював з іншими країнами, а син його не зазнав почестей, і хто ж інший може зазнати?”

Західна Європа з великою тривогою спостерігала за успіхом цього могутнього кочівницького державницького угруповання і шукала засобів знищити грізну силу. На Ліонському соборі того ж 1245 р. обговорювалася необхідність спільного виступу всіх європейських держав проти завойовників. У той же час римська курія намагалася скористатися скрутним становищем країн Центральної та Східної Європи в своїх інтересах. Францісканець Джіованні де Плано Карпіні, який за дорученням папи їздив до Орди, по дорозі зустрічався з Данилом та Васильком. У цих та пізніших переговорах галицький князь мав єдину мету — заручитися допомогою Західної Європи у боротьбі проти завойовників. Суто церковні справи його не цікавили. Рим, навпаки, мав на меті в першу чергу позитивно вирішити релігійне питання — намагався притягнути Русь до себе. Щоб прилучити Да-

нила, Інокентій IV прислав йому королівську корону і папський посланець коронував його у Дорогичині 1253 р. Так на теренах сучасної України з’явився перший король (другим і останнім був його онук Юрій Львович).

Але надії на допомогу із заходу Європи виявилися ілюзорними. Інокентій IV проголосив хрестовий похід проти монголо-татар, однак він не знайшов ніякого відгуку серед західних держав — на той час сили були дуже нерівними. Данило, знеохочений безрезультатністю своїх заходів, згорнув взаємовідносини, за що наступний папа Олександр IV погрожував князеві церковними карами. На цьому справа й скінчилася. Галицький князь звернув основну свою увагу на внутрішні проблеми і в першу чергу жорстко покарав Болохівську землю, верхники якої перекинулись на бік завойовників.

Ця акція органічно поєднувалася з політикою Данила в його придруженні боярської опозиції та посилення центральної влади в плані ствердження державної незалежності. В цій справі він разом з братом Васильком спирався на широкі кола населення й на ту частину бояр, що розраховувала на покровительство цих князів; їх підтримували міські купці й ремісники, в тому числі й іноземні поселенці в деяких найбільших містах (вірмени, німці та інші). Вони були прихильниками не боярського свавілля, а міцної князівської влади (лише пізніше, коли державні структури послабшали, міські колонії католиків почали орієнтуватися на своїх одновітців — потенційних іноземних агресорів). Для перемоги Романовичів мала істотне значення й позиція селян-общинників, які складали частину княжого пішого війська. Зміцнення боярства не віщувало смердам нічого доброго, а ілюзія про “доброго князя” уже в той час була поширена в народі. Союз князівської влади, боярства, що їй служило, та міської верхівки був спрямований на встановлення такого варіанта державного ладу, котрий більше відповідав би потребам економічного і культурного розвитку, ніж боярська олігархія.

Князь намагався створити централізований апарат управління з числа вірних йому бояр. Але, на відміну від інших давньоруських структур, тут мали місце і деякі специфічні риси, що пояснюється місцевими особливостями, роллю Галицько-Волинської Русі в міжнародних культурних зв’язках. Так, поряд з посадами, котрі відомі в усіх князівствах (тисяцького, воєводи, тіуна), Галицько-Волинський літопис називає печатника. Можливо, його слід зближувати за функціями з візантійським логофетом або західноєвропейським канцлером. Окрім того, раніше ніж в інших князівствах, тут стала відомою посада дворського.

Посилення своїх позицій дало змогу Данилу розгромити тевтонських лицарів Добжинського ордену, що захопили місто Дорогичин (де він пізніше коронувався) і навіть взяти в полон магістра ордену. За словами літописця, князь напередодні проголосив: “не личить держати нашу батьківщину крижевникам” (тобто хрестоносцям. — *О. М.*). Незадовго до зруйнування Києва Батием Данило укріпився в цьому стольному граді і посадив там тисяцького Дмитра, досвідченого та хороброго воєводу, якому і довелось керувати обороною міста.

Новою столицею свого князівства Данило Романович обрав Холм (сучасний польський Хелм), де побудував цілий комплекс споруд. Були збудовані й інші міста-замки, зокрема Львів, куди запрошували “сідлярів, і лучників, і тільників, і ковалів заліза, й міді, і срібла, і життя наповнювало двори навколо замку, поля і села”

Велася й активна зовнішня політика. Так, по смерті останнього австрійського герцога з династії Бабенбергів син Данила Роман одружився з Гертрудою Бабенберг і за допомогою угорського короля спробував оволодіти герцогським престолом Австрії. Проте ця спроба була невдалою.

Слід звернути увагу ще на одну важливу деталь державної політики цього князя: митрополитом було поставлено печатника Кирила, особу духовного стану (в багатьох дослідженнях увага акцентувалася лише на двох митрополитах-русах за походженням — Іларіоні та Клімї Смолятичі).

Смерть Данила спричинила до політичного розчленування Галицько-Волинської Русі. Формально великим князем вважався його брат Василько, але він володів лише частиною Волині. Іншими землями розпоряджалися його небіж Ярослав і сини Данила Шварно та Лев (останній був наймогутніший). Цікаво, що при описі подій 1264 р. волинський книжник зробив ремарку: “Тоді княжили у Литві Войшелк та Шварно” Звідси можна зробити висновок, що в молодому Великому князівстві Литовському встановилась дуумвіратна форма правління, до чого литовського і руського князів підштовхнули постійна татарська загроза й необхідність протистояти агресії з боку Польщі. Однак тому дуумвіратові судилося існувати лише близько трьох років.

Спочатку волинсько-литовський союз виявився настільки міцним, що 1267 р. великий князь литовський з власної волі передав великокнязівський престол Шварнові Даниловичу. Волинський літописець відзначав про це: “Потім Войшелк віддав своє княжіння зятеві своєму Шварнові, а сам захотів ...прийняти чернечий постриг”

Це була подія виняткової, надзвичайної ваги, що далеко виходила за межі міждержавних стосунків Русі з Литвою: один із синів Данила посів великокнязівський стіл Литви. Перед Шварном і всією династією Романовичів відкривалась принадлива й блискуча можливість створення величезної та могутньої Русько-Литовської держави — і це за 100 років до вторгнення Ольгерда Гедиміновича до Середньої Наддніпрянщини (1363 р.), але з тією принциповою різницею, що в тій державі XIII ст. правили б не литовські, а руські князі.

Та Русько-Литовському князівству не судилося утворитися. Того самого 1267 року Лев Данилович, розлючений тим, що Войшелк віддав Литву не йому, а його братові, знищив цього князя-ченця. Такий жорсткий вчинок назавжди перекреслив його власні намагання сісти на місце свого батька й дуже зашкодив становищу брата.

На думку М. Ф. Котляра, логічно припустити, що відтоді литовські пани почали з недовірою і острахом дивитися на свого руського князя, брат якого підступно вбив шанованого в суспільстві Войшелка. Поступово влада

Шварна в Литовському князівстві підупадає, а сам він наступного року помирає. І заступив його на престолі вже не руський, а литовський князь³³

На початку XIV ст. Галицько-Волинська Русь знову об'єдналася під владою одного князя — Юрія Львовича. Про далекосяжні плани цього володаря свідчить те, що він добився у константинопольської патріархії дозволу на заснування окремої Галицької митрополії, яка стала символом державного суверенітету князівства, сприяла зміцненню його реальної незалежності. Це сталося 1303 р. Відомо, що Візантія опиралася утворенню нових митрополій на теренах Русі (кілька століть існувала лише Київська). Досить згадати не вдалу спробу суздальського князя Андрія Боголюбського чи більш пізні спроби великих князів литовських. Нова митрополія отримала 81 місце (на 10 місць нижче Київської). До неї були віднесені галицька, володимирська, перемишльська, луцька, турівська і холмська єпископії.

Невипадково саме Юрій Львович прийняв королівський титул і став називати себе “королем Русі, князем Лодомирії” Така титулатура зафіксована на його печатці: “S[igilum] Domini Geogrgii regis Russiae” (аверс) і “S[igilum] Domini principis Ladimirae” (реверс). Оскільки Лодомирія — це Володимирія, тобто Волинь, історичним центром якої було місто Володимир-Волинський, то цілком очевидно, що в його розумінні Руським королівством була Галицька земля. Титул короля Русі не обов'язково свідчить про коронацію Юрія, оскільки західноєвропейські джерела фіксують визначення статусу королівства за державою, а не за окремими особами.

Смерть останніх Романовичів — Андрія і Лева II — залишається загадкою, яку у зв'язку з фрагментарністю джерел неможливо однозначно розв'язати (вірогідно, вони були отруєні).

Той факт, що Галицько-Волинська Русь функціонувала як фактично самостійна держава ще понад 100 років після монголо-татарської навали, мав історичне значення для збереження і подальшого розвитку традиційної місцевої культури. Як відзначає Я. Д. Ісаєвич, можна лише гадати, якою могла би бути доля Київського та Чернігівського князівств, якщо б їхній самостійний розвиток не був перерваний ординським лихоліттям. У той час, як зміцнювалася державність у західних і північних сусідів — Польщі, Угорщини, Литви, межування з Ордою, переходи її військ через територію князівства, грабіжницькі напади з боку завойовників — все це знекровило Галицько-Волинську Русь і вона впала жертвою експансії із Заходу. При цьому доля Галичини й Волині склалася по-різному. Як відомо, 1340 р. першу з них захопив польський король Казимир III, однак місцевим боярам вдалося витіснити його війська, і до 1349 р. Галичина зберігала відносну самостійність під керівництвом одного з бояр. Та з 1349 р. більша частина цієї території знову потрапила під владу вищезгаданого короля, який спочатку намагався не приєднувати цю землю до Польщі, а правити в ній на підставі династичної унії. Казимир титулував себе королем Польщі і Руського королівства, однак під тиском південнопольських магнатів, які

³³ Котляр М. Ф. Вказ. праця. — С. 214—216.

прагнули експансії на схід, мусив врешті перейти від політики династичної унії до політики інкорпорації — беззастережного включення галицьких земель до Польського королівства. Однак за життя Казимира III інкорпорації ще не відбулося. Він змушений був визнати права на королівство за Угорщиною. Лише пізніше ці землі були анексовані Польщею.

На Волині з 1340 р. правив князь Любар — Дмитро Гедимінович, який став православним, прийняв мову і звичаї місцевого населення, що вважало його своїм, а не чужинським князем. До своєї смерті він послідовно боровся за відродження Галицько-Волинської Русі, враховуючи при цьому (звичайно) й власні інтереси.

Землі між Дністром і Прутом, що раніше входили до Галицько-Волинського князівства, в тому числі й Буковина, у другій половині XVI ст. увійшли до складу Молдавського королівства, що сформувалося саме в цей час. Спочатку господарі (князі) Молдавії перебували у залежності від Польщі, а з першої половини XVI ст. Молдавське королівство стало васалом Туреччини. Так у другій половині XIV ст. змінилася політична приналежність майже всіх українських земель, крім Закарпаття, яке і далі залишилося у складі Угорського королівства³⁴

Трагічні часи між серединою XIV і серединою XVII ст. — досить складний і ще недостатньо вивчений період вітчизняної історії. Тоді колишні південноруські території були розтягнуті сусідніми державами і входили до них лише як складові, підпорядковані частини (Рис. 18).

З цього приводу М. С. Грушевський висловлювався так: «Історія боротьби всіх сил сусідів за українські землі і участі в цій боротьбі самого українського народу становить зміст середнього періода нашої історії — що до політичного боку. Се історія закріпощення української землі й українського народу сусідніми державами, котрих здобутки вкінці збрала, майже вповні, без виїмків, держава Польська. З суспільного, економічного й культурного життя, яка витворюється під впливом тих змін в політичних обставинах, особливо під посереднім (за часи литовської зверхності) і безпосереднім (під польським пануванням) впливом Польщі — Польського правительства й польської суспільності. Зібравши українські землі під свою владу, вона постаралася й звести до свого, польського взірця українське життя. Се процес ламання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній. Процес закріпощення українського народу народности польській, не тільки в сфері культурній, або політичній, але також і суспільній та економічній — повертання української людности в народність служебну, підданську, експлуатовану. А брак сильної й різкої опозиції сьому процесові зі сторони української спільности, з боку українського народу сьому фатальному процесові, сим убийчим змаганням польським, надає сим часом ха-

³⁴ *Исаевич Я. Д.* Галицко-Волынское княжество в конце XIII—XIV вв. // Древнейшие государства на территории СССР. — Материалы и исследования, 1987. — М., 1988. — С. 73; *Исаевич Я.* Галицко-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків. — С. 7—10.

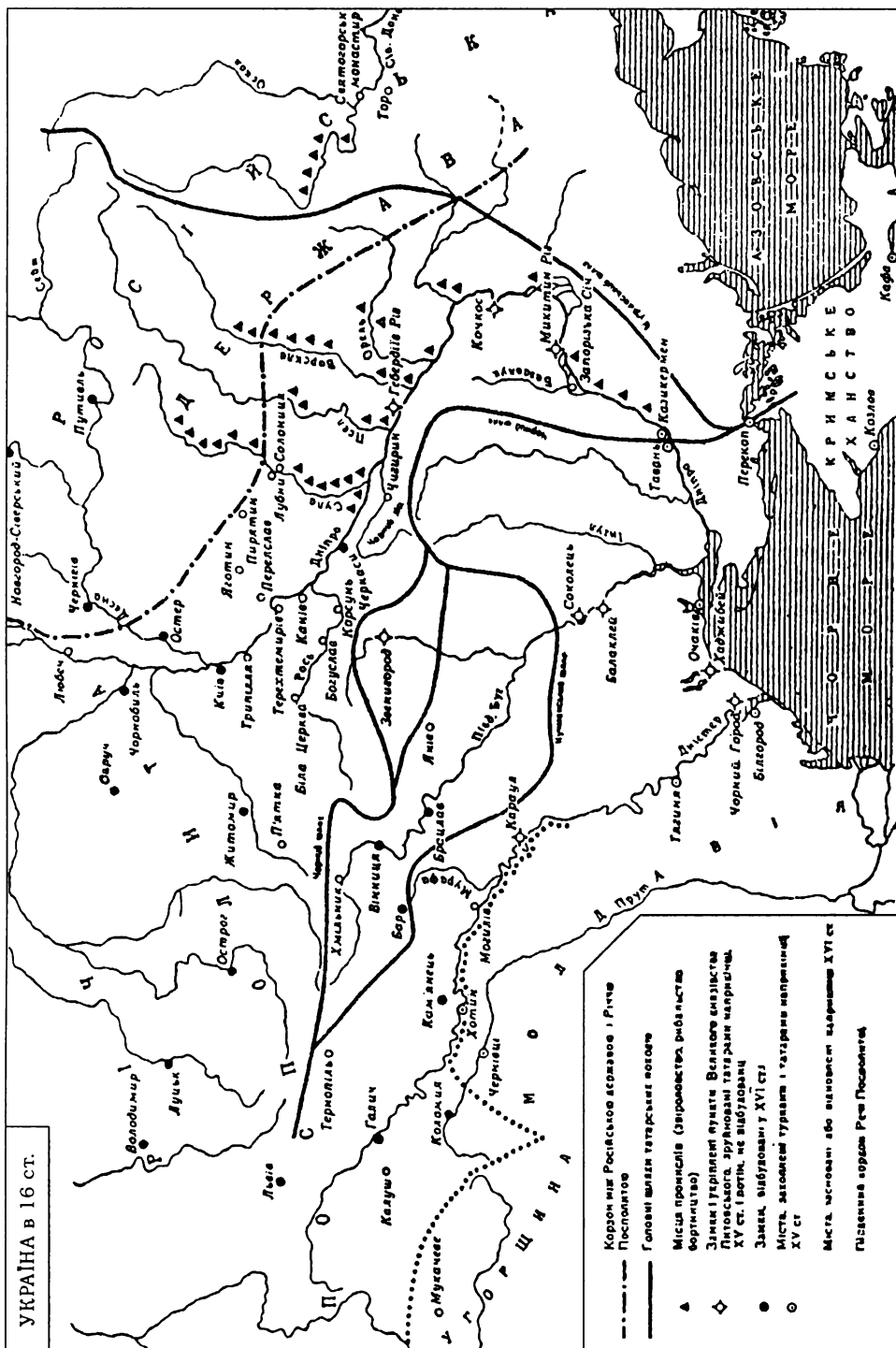

Рис.18. Україна в XVI ст.

рактир періода упадка не тільки політичних, а й суспільних сил українського народу. Се часи його занепаду. З нього починає він відносити ся тільки під кінець XVI ст., під впливами релігійно-національної реакції і зв'язаного з ним культурного українського руху, а пів століття пізніше знаходить свою опору в козаччині, що під той час з чисто класової, приватної політики переходить до репрезентації загальнонаціональних інтересів”³⁵

Тож і перейдемо безпосередньо до козацьких часів. Адже татаро-литовсько-польсько-московські взаємовідносини з місцевим населенням вже були охарактеризовані.

Власне козацтво й стало новою силою, яка стала на чолі тогочасного суспільства. З середини XVII ст. воно почало репрезентувати перед світом український етнос, а самі українці дістали назву “козацького народу.”

Історичні джерела свідчать про появу українського козацтва в другій половині XV ст. на розлогих просторах так званого “Великого кордону”, який протягом тривалого часу розмежовував європейський та азійський світи. Звідси цілком закономірним стало існування типологічно схожих явищ — гайдуків у Болгарії та Волощині, секеїв в Угорщині й Трансільванії, граничарів та ускоків у південних слов'ян, татарських козаків у Кримському ханаті, донського (та іншого) козацтва в Московії.

Причини походження цих вільних громад відповідно позначилися на багатьох рисах їхнього внутрішнього устрою, соціальному становищі, формах і методах діяльності, стосунках із владою та суспільних функціях. Однак подібність українського козацтва до аналогічних прикордонних утворень не знімає питання про його особливість та унікальність щодо місця і ролі у вітчизняній історії. Адже, зародившись на прикордонні, козацтво за порівняно незначний проміжок часу — протягом двох століть — не лише зросло кількісно і стало вагомою військовою силою, поширило свій вплив на більшу частину українських земель, а й піднеслося до усвідомлення та відстоювання загальнонаціональних інтересів³⁶

Попервах козаки діяли в контакті з польськими зверхниками, що, зокрема, знайшло відображення у політиці короля Стефана Баторія, який з-поміж козаків виокремив 6 тисяч найкращих воїнів, поділив їх на 6 полків, призначив гетьмана, дав клейноди і печатку, поставив полковників, обозних, суддів та сотників і наказав стерегти татарське прикордоння, а за це надав козакам платню, місто Чигирин як їхню резиденцію і Трахтемирів, де доживали віку старі й німечні воїни. Найбільш тісні взаємовідносини козаків з поляками зафіксовані під час Хотинської битви 1621 р., коли генеральну битву між королем та султаном власне вирішив виступ на боці першого з них війська під проводом П. Конашевича-Сагайдачного. Ця війна, безперечно, стала апогеєм козацької слави в Речі Посполитій.

³⁵ Грушевський М. Історія України-Русі. — К., 1993, Т. IV. — С. 3—4.

³⁶ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 5—6; Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. — К., 2006, Том перший. — С. 57—114.

Але братерство зброї, котре об'єднало козаків з польськими вояками в боротьбі проти спільного ворога, протрималося недовго. Смерть згаданого непересічного гетьмана від рани, яку він отримав якраз під час битви під Хотиним, прискорила новий спалах ворожості. Польська сторона не відчула, що козацтво — це вже міцна, нова і здорова сила. Проаналізувати й зкоригувати в потрібне русло свою політику було необхідно хоча б після козацького звернення до Варшави у 1625 р., в якому вимагалось: “Забезпечити давню православну віру, віддалити уніатів від храмів й церковних маєтностей, визнати законними духовників, посвячених ієрусалимським патріархом, і знищити видані їм на шкоду універсали. Дозволити козакам проживати спокійно в усіх коронних та дідичних маєтках київського воєводства, знищити всі незручні проти них постанови (відповідно, дозволити повне поширення козацтва та можливість усьому народу у київському воєводстві перейти в козацтво, а також переходити туди з інших воєводств жителям). Дозволити козакам судитися самим між собою, не залежачи ні від яких інших урядів, а у випадку позову з міщанами вибирати порівну суддів від міщанського стану і від козаків. Дозволити козакам передавати своє майно близьким або кому захочуть за заповітом, а не віддавати його владі, як хотів уряд. Дозволити їм безперешкодно ходити на рибні й звірині промисли (а, відповідно, і в Січ, звідки вони могли здійснювати морські походи). Дозволити їм вступати на службу до іноземних володарів, підняти їм жалування, не допускати жовнірів на квартири у київському воєводстві, не давати кадуків по військовим товаришам, тобто у випадку злочину не роздавати майно іншим особам, поза спадком, дати привілей на братство, заснованого у Києві, і на школи для навчань юнацтва”³⁷ Це зовсім не схоже на слізні і покірні прохання, з якими представники української шляхти часто зверталися до польських сеймів. Це — вимога впевнених у собі і у своїх можливостях людей.

Французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, який упродовж сімнадцяти років виконував службу у коронному війську в Україні і покинув її якраз напередодні Визвольної війни, відзначав у своїй відомій праці: “Край є незборним захистом проти могутності турків та жорстокості татар, міцною перепорою, здатною зупинити їхні згубні і часті набіги, і вороги ці бувають дуже здивовані, зустрічаючи в провінції, яка [раніше] служила для них місцем переходу до завоювань, неспростовне свідчення своєї ганьби і свого занепаду”³⁸ Це теж вказує на поступове посилення українського потенціалу навіть в часи іноземного панування на тутешніх землях.

Новий етап у розвитку козацької державності прослідковується на Запорозжжі, що було пов'язано з процесом посилення ролі козацького стану в другій половині XVI — початку XVII ст. Як відзначав В. Липинський: «Подібно як шляхта польська створила поняття державності польської і нації польської, козащина українська створила поняття державності й нації української. Ї навіть географічно-провінціальна назва козацької терито-

³⁷ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький. — К., 2004. — С. 52–53.

³⁸ Гійом Левассер де Боплан. Опис України. — К., 1990. — С. 23.

рії — воєводства Київського, Чернігівського і Брацлавського — стає назвою національної території і назвою нації. З того часу терміни “Україна” і “український”, що власне тільки цю землю козацьку зразу означили, починають витіснити старі терміни “Русь” і “руський”, їх національне значення собою заміняючи»³⁹ Хоча, слід зазначити, процес цей був не миттєвим.

Ми ще повернемося до цих термінів і розглянемо їх більш детально, а зараз слід відзначити, що Запорозька Січ (Кіш), котра становила собою федерацію незалежних курінних одиниць, об’єднаних військовою юрисдикцією, виступала політично-державною одиницею у формі демократичної республіки. А поскільки її зародження й розвиток відбувалися в епіцентрі Великого кордону — межі між європейським і неєвропейським світами — охопленого полум’ям боротьби з татарсько-турецькими завойовниками, однією з найхарактерніших рис молоді державності стає мілітарність, що пронизувала різні сторони її життя. У силу цього вона офіційно називалась Військом Запорозьким.

«Простота життя, готовність до всілякої небезпеки, благочестя, ціломудрість, досконале братство між собою й суворе підкорення волі керівництва були моральною вимогою запорозького братства, що наближало його, за винятком військового заняття, до монастирського життя. Запорожці збиралися на раду-сходку, подібно стародавньому вічу. На раді обиралися керівники. Головним був отаман, який носив ім’я кошового, а вся запорозька громада звалася кошем — слово татарського походження, що означало стан. Кіш розділявся на курені; над кожним куренем був вибірний курінний отаман, підпорядкований кошовому. Окрім цих керівних осіб, вибиралися радою полковий писар (завідував писемним виробництвом) та осавули (розпорядники). Коли проводилася яка-небудь експедиція з незначного числа запорожців, то керівником над ними був полковник, спеціально обраний для такого заходу. Кошовий мав незаперечну владу над кошем, але по закінченні року робив звіт в управлінні; і у випадку зловживання був підданий смертній страті. З цією ціллю, щоб він не зазнався, існував обряд: нововибраному кошовому мазали обличчя грязюкою. Їжею у запорожців являлося рідко зварене квашене тісто (соломаха), а на свята — рибна юшка (щерба). Вони жили в куренях, чоловік по сто п’ятдесят у кожному; наприкінці XVI століття це були шалаші, сплетені з хмизу та покриті для запобігання дощу кінськими шкірами; суперечка між козаками суворо заборонялася; суворі і навіть жорстокі на війні, запорожці карали на смерть своїх товаришів, які творили насилля та розбій у мирних християнських поселеннях; крадіжка каралася через повішення “за одне путо вішають на дереві” У товариство вступали неодружені й жонаті, але приводити жінку в Січ заборонялося під страхом смертної кари. За блудливість жорстко карали ударами палиці. Запорожець, вступаючи в Січ, обіцяв воювати за християнську віру й битися проти її ворогів. Він повинен був дотримуватися постів та обрядів за статутом східної церкви. На пер-

³⁹ Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. — К., 1997. — С. 59–60.

ших порох існування Січі немає ніяких згадок про те, щоб там був храм, як було вже потім. Мабуть, його тоді не було, в крайньому разі, як постійної будівлі для повсякденного богослужіння, тому що й певного місця для Січі довго не було; ми зустрічаємо Січ то на Хортиці, то на Токмаківці, то на Микитинім Розі, то на Базавлуці... Вже пізніше, коли місцеперебування Січі встановилося в гирлі Чортомлика, вона зробилася як би постійним містом; до того часу це був військовий стан, що часто переносився з місця на місце, мешканці його в більшості складалися з тимчасових відвідувачів-промисловців. Так жили за описом, переданим малоросійськими літописами, перші запорожці, які залишалися на більший чи менший за тяжкістю час у Січі. Більша частина молодців, яким було уготовано не загинути й не потрапити на війні в полон, поверталися восени додому. Збагачені здобиччю, вони повторювали свої походи на Низ або ж створювали козацькі шайки, котрі вибирали керманічів-гетьманів, тинялися по Південній Русі й вторгалися в чужі землі, або ж, відвідавши козацького життя, поступали під провід якого-небудь пана, котрий у такому випадку, називаючись їхнім гетьманом, поведився з ними, як з вільними людьми... Одного зверхника над усіма українськими козаками ще не було. Крайня рівність панувала і в побуті. Чи шляхтич, чи князь, міщанин або сільський холоп ішов у козаки — він був рівний своїм товаришам. Початкове вільне козацтво поповнювалося міщанами, а потім більшість в ньому складалася з сільських холопів, не бажаних підкорятися своїм панам»⁴⁰

На початковому етапі Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького Запорозжя продовжувало відігравати провідну політичну роль. Саме тут створюється ядро армії, обирається сам гетьман і формується ідея державно-територіальної автономної козацької України, що пізніше лягла в основу політики українського уряду. Однак після перемоги під Жовтими Водами і Корсунем, коли повстання переросло у національно-визвольну війну, воно втрачає її. По-перше, тому, що слабозаселена територія Запорозжя, господарство якого продовжувало носити здобичницький характер й ґрунтувалося не на приватній, а на спільковій (курінній) власності, не могла стати ядром національної держави. По-друге, політика Б. Хмельницького та його соратників визначалася не лише інтересами запорожців, а всього козацького стану, абсолютна більшість якого проживала на території городової України.

Саме регіон Середньої Наддніпрянщини у першій половині XVII ст. стає територіальним ядром формування національної держави, основу якої становили інституції, перенесені із Запорозької Січі. Розвиваються козацьке самоуправління, судочинство, військова організація тощо, внаслідок чого влада Речі Посполитої в краї починає набувати все більше номінального характеру. Одночасно йшло неухильне розширення території козацької України, де запроваджувались нові порядки. Поряд з іншими державними інституціями в межах відповідної території українських земель формував-

⁴⁰ Костомаров М. И. Вказ. праця. — С. 24—25.

ся й власний адміністративний устрій. Враховуючи важливу роль мілітарного фактора в житті козацтва, саме традиційний полково-сотенний принцип і ліг в його основу.

Хмельницький поділив козацтво на полки, пише М. І. Костомаров, «але під цим розумівся не правильний розподіл армії, а відповідний край південноруської землі. Полк включав у себе міста, містечка, села й називався за ім'ям головного, більш інших значного, міста, де знаходилося правління полку. Полком керував полковник: йому були підпорядковані інші чиновники. Полки поділялися на сотні. Сотня включала до себе села і хутори і також носила назву за ім'ям якого-небудь значного містечка. Сотні ділилися на курені, котрих було по кілька десятків. Верховне місце називалося генеральною військовою канцелярією. Там разом з гетьманом перебували чиновники: обозний (начальник артилерії й табірної будівництва), осавул (обер-лейтенант), писар (державний секретар), хорунжий (головний прапорносець); усі разом — всі ці чини звалися генеральними, або військовими; військовою старшиною. В кожному полку була своя полкова канцелярія (полкове правління) із полкової старшини: полкові обозні, осавули, писарі, судді, хорунжі. В сотні була сотенна канцелярія й сотенні старшини: сотник, писар, хорунжий. Таким чином, чиновники сотенні й полкові відправляли в сотні і в полку ті ж обов'язки, що покладалися на чиновників генеральних з подібними найменуваннями у відношенні до цілого козацтва. Куреннями керували отамани. В той же час чиновники вибиралися й знімалися на радах, тобто народних зборах; вільними голосами, потім затверджувалися гетьманами. Такий порядок вівся давно у козацькому війську, але в цей рік (1649 р. — *О. М.*) він поширився на цілий народ. Тоді слово “козак” перестало мати значення виключно особливого військового стану, а перейшло на всю масу повсталого південноруського народонаселення (Рис. 19).

На правому боці Дніпра були полки: Чигиринський (гвардія гетьмана), Черкаський, Корсунський, Лисянський, Білоцерківський, Павлоцький, Уманський, Кальницький, Канівський, Животовський (як здається, одне і те ж, що Брацлавський), Полісянський і Могильовський. Простір, зайнятий цими полками, охоплював собою землю, де проживав український народ, теперішні губернії: Київську, частину Мінської, Волинську по Горинь, Подільську й частину Червоної Русі біля Галича до Надворні; з Червоної Русі мужики бігали в полки Могильовський та Брацлавський. На всьому цьому протязі лише Кам'янець, тверда й неприступна фортеця, утримувався під владою поляків; інші східні містечка переходили то в одні, то в інші руки. Полк Полісянський або Овруцький простягався на невизначений простір по лісах. На південь козацтво займало степи до Бесарабії або до белгородських татарських кочівок. На лівому березі були полки: Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Ічанський, Лубенський, Іркліївський, Миргородський, Кропив'янський, Гадяцький, Полтавський і Звенигородський. Вони займали простір нинішньої

Рис. 19. Гетьманщина. 1648–1654 рр.

Полтавської й Чернігівської губерній та частину Могильовської по Гомель і Дронов. Більше всіх був полк Чернігівський, що займав простір до Стародуба з одного до Гомеля з іншого боку; число сотень у кожному із полків було нерівним: доходило до двадцяти і більше; “що село, то сотня”, — мовив

очевидець, а інша сотня мала чоловік тисячу. Приблизно допускають число справжніх козаків, здатних до війни, до двохсот тисяч, а один говорить простодушню, що руського війська було так багато, що в полі не вміщувалося і на карті написати його було важко»⁴¹

Причини феномена надзвичайно швидкого творення національної держави В. А. Смолій і В. С. Степанков вбачають у наступному. Насамперед цей процес відбувся не на порожньому місці, а на основі державних інституцій. Слід враховувати також тісний зв'язок національно-визвольної та соціальної боротьби. Остання переросла у Селянську війну, що охопила всі українські землі. Її розвиток сприяв оформленню радикальної фракції козацької старшини, яку очолив полковник М. Кривоніс, що підтримувала вимогу трудового люду про повну ліквідацію шляхетства. Генератором соціальної активності селянства виступав козацький ідеал. У його свідомості закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового) і яка одночасно користувалася особливим імунітетом (особиста свобода, право володіння землею, своя юрисдикція тощо). Саме тому, що боротьба за здобуття козацького імунітету стала загальноукраїнським явищем, селяни і міщани масово покозачувалися, створювали сотні загонів, які розправля-

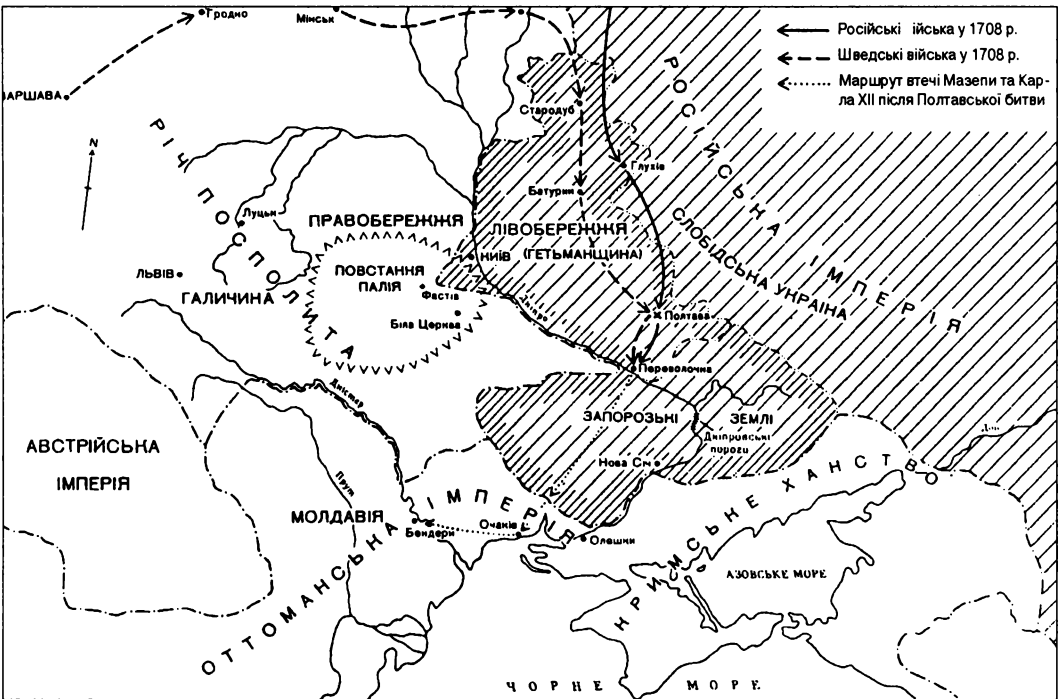

Рис. 20. Українські землі у складі Російської імперії на початку XVIII ст.

⁴¹ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. — К., 2004. — С. 239—240.

лися з шляхтою, громили її садиби і замки, захоплювали землі і угіддя. Водночас козацький ідеал послужив життєздатним матеріалом для завершення будови національної держави. Адже запроваджені “козацький присуд” і “козацькі порядки” означали не що інше, як створення власних органів управління, що лягли в основу нових адміністративних структур. Сприяла цьому політика уряду Б. Хмельницького на царині організації державного апарату з його законодавчими, виконавчими і судовими функціями.

Протягом другої половини 1649–1650 рр. завершився в цілому процес створення головних інституцій Української держави як спадкоємниці Київської Русі, що було найбільшим політичним досягненням українського народу по кількох віках національного поневолення. Старшинська рада перетворилася на головний орган влади. До її компетенції належало розв’язання основних законодавчих, адміністративних, економічних, військових та дипломатичних справ. Державний апарат очолив гетьман, який скликав раду і відіграв важливу роль у прийнятті нею рішень та їх наступному виконанні. Він очолював адміністрацію, відав фінансами, керував військом і регулював дипломатичні стосунки з іноземними країнами. Разом з тим, відсутність зафіксованих у правних актах повноважень ради й гетьмана сприяла появі двох тенденцій: перетворення держави в олігархічну республіку чи встановлення монархічної влади в особі спадкоємного гетьманату. Боротьба цих тенденцій несла загрозу втягнення суспільства у вир жорсткої політичної боротьби з усіма трагічними в таких випадках для України наслідками. Керівні військово-адміністративні посади займала генеральна старшина. На території полків влада зосереджувалася в руках полковників, сотників, отаманів. На місці станово-шляхетської системи земельних городських і підкоморських судів виросла мережа нових козацьких судів: генерального, полкових і сотенних. Місце ліквідованого номінального (за винятком монастирського) судівництва займали сільські суди. Незмінним залишилося лише міське судочинство. На жаль, визначилась негативна тенденція поєднання судової й адміністративної влади, що заборонялося Литовським статутом попередніх часів⁴²

При цьому слід відзначити, що початок процесу державотворення в цілому збігся з часом формування національної території українців, що найбільш активно відбувався приблизно з кінця XVII по кінець XVIII ст. і в основному (але, зрозуміло, не остаточно) завершився з початком XIX ст. Тобто, в часі він також фактично збігся з поступовим утвердженням деспотичної абсолютистської монархії в Російській державі й ліквідацією царом усіх ознак своєрідної української державності⁴³

⁴² Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 4–8, 15–16.

⁴³ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — Україна крізь віки. — Том 8. — К., 1999. — С. 64.

На першому етапі державотворення українцям часів пізнього середньовіччя були притаманні риси, які М. С. Грушевський охарактеризував наступним чином: ...сполучення такого широкого козацького самовластя з таким незвичайним послухом і дисципліною найбільше й дивувало сторонніх. З одного боку, грізний гетьман, котрий одним словом веде військо куди хоче, посилає людей на погибель і одним рухом може віддати на смерть кожного; з другого боку — рада, котра поводить ся з своєю старшиною і з самим гетьманом надзвичайно безцеремонно, а старшина перед нею кориться і понижується, і взагалі наради ведуться без порядку, з галасом, криком, без якихось вироблених форм обміркування і голосування: кричать, сваряться, кидають шапки, під першим враженням скидають гетьмана, а гетьман кланяється, понижується перед юрбою.

Але се переживання давніх часів, організація твердне і міцніє в міру того, як збільшується і розростається. Власть гетьмана все більше шанується і покружається зверхніми формами такого пошанівку. Факти скидання гетьмана на раді зустрічаються все рідше, і перед зверхніми формами крайньої простоти і демократизму — що в своєму найвищому вождеві на знак власті давав не дорогоцінну булаву, а просто “камишину”, — виробляється високий дух лицарського самовідречення, що так дивував і чарував сторонніх»⁴⁴

На механізмі державотворення слід зупинитися більш детально. При цьому пам'ятаймо, що ні Б. Хмельницький, ні старшина спочатку ще не планували створення незалежної держави в етнічних межах України, а відтак і висувати політичну програму. Вони, найімовірніше, намагалися добитися того, щоб король польський став також “королем руським”, а Україна (щонайменше в складі Київського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського і Волинського воєводств) отримала статус чи то автономії, чи то суб'єкта федерації за зразком Литви. А в кінці 1648 — першій половині 1649 рр. почалося вироблення великим гетьманом основних принципів української державної ідеї, що стала потім визначальною у визвольних змаганнях народу протягом наступних століть аж до сьогодення і передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України. Тоді ж відроджується й ідея українського монархізму, яка пізніше не була реалізована.

У зв'язку з несприятливим перебігом подій у протистоянні з Польщею гостро постала проблема пошуку міцної, концентрованої військово-політичної допомоги зовні. За тодішніх обставин її можна було одержати або від Османської Порти, або від Росії. Трагедія тогочасної України, як відзначав Я. Р. Дашкевич, полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильних сусідів. У неї не було можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду.

⁴⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 235—236.

При виборі протектора перевага віддавалася московському цареві. Зумовлювалося це дією кількох чинників: приналежністю до одного й того ж віросповідання, наявністю в історичній пам’яті українського народу ідеї спільної політичної долі за часів княжої Русі, відсутністю в етнопсихології українців антиросійських настроїв, близькістю мови й культури, військово-політичною слабкістю Росії порівняно з Османською імперією, що давало надію на збереження Україною повнішої державної самостійності. Це закінчилося Переяславською радою 1654 р. За своїм змістом російсько-український договір, найімовірніше, передбачав створення під верховенством корони Романових конфедерації двох держав, спрямованих проти зовнішнього ворога ⁴⁵ Але подальші історичні події призвели до зовсім інших, неочікуваних наслідків (Рис. 20).

Коротко зупинимось і на самій проблемі “возз’єднання” України з Росією. Як відзначав М. Ю. Брайчевський, ситуація з оцінкою Переяславської ради ускладнилася в період гучного святкування її 300-літнього ювілею, під час якого ця акція була піднята на рівень всесвітньої події, яка за своїм значенням майже дорівнювала найвизначнішим цивілізаційним переворотам в історії людства. Якраз у цей час замість загальноживаного терміну “приєднання” України до Росії почав використовуватись вищезгаданий термін “возз’єднання”, що надалі став обов’язковим для вживання. З погляду філософського, ця зміна виглядала абсолютно некоректною: возз’єднуватися можуть лише частини чогось цілого, єдиного. Тому стосовно вивчення міжетнічних контактів возз’єднання може бути в межах одного народу, а не народів. Україна і Росія сформувалися вже після монголо-татарської навали XIII ст., в умовах розділеного існування і до 1654 р. ніколи не були об’єднані. Але суть справи полягала не в цих двох словах, а в тому, що стояло за ними. Відбувалася сама переоцінка даної історичної події: якщо в “Історії України” видання 1943 року перехід під протекторат Росії оцінювався як “зло менше” порівняно з тим, що чекало українців під владою Польщі і Туреччини, то в 50-ті роки XX ст. те ж саме явище вже розглядалося як найкраща перспектива для українського народу, як необхідна умова подальшого його прогресу.

Виходило, що на відміну від усіх інших народів, для яких шлях незалежного існування стверджувався як необхідна умова нормального розвитку, український народ міг розквітати лише під благодійною опікою російського царизму. А тому всякий національно-визвольний рух в Україні, спрямований проти царського уряду, оголошувався рухом реакційним і во-

⁴⁵ *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 274; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 40, 51—52, 82—84; *Рафальський О. О.* Переяславський договір України з Росією 1654 року. Ретроспективний аналіз. — К., 2004. — С. 11—40.

рожим, бо вів до “відриву” України від Росії, тоді як інтереси українського народу, мовляв, вимагали перебування під зверхністю імперії.

З погляду загальноісторичних роздумів та аналогій з іншими країнами теоретична неспроможність подібної імперської “аргументації” очевидна. Адже за допомогою подібних тверджень можливо виправдати будь-який акт колоніального захоплення в будь-яку епоху і в будь-якій точці земної кулі ⁴⁶ “Неприпустимою, на наш погляд, є й політична спекуляція навколо важливих рубіжних віх на еволюційному шляху розвитку обох народів, коли в ході гострих, далеко не наукових дискусій часто ігноруються конкретні історичні реалії, а опоненти керуються заздальгідь витвореними схемами чи ідеологічними концепціями” ⁴⁷

Але, повертаючись до самого явища державотворення, можна констатувати, що процес формування державної території в Україні був прямо пов’язаний з подіями Визвольної війни, а географічні чинники при цьому відігравали другорядну роль. Проте великий простір регіону сприяв розгортанню і певною мірою успіхові повстання, робив неможливим його швидке придушення чи локалізацію польсько-шляхетськими військами. Ускладнювали становлення молодого Українського держави відсутність значних природних кордонів і постійна загроза військового втручання трьох небезпечних сусідів. Укладення Б. Хмельницьким союзів з урядами Криму, Туреччини і Москви обумовлювалися політичною необхідністю. Тому-то статус українських земель часто залежав від стратегії гетьмана. Фактично один природний кордон — р. Дністер — розмежував Україну як державу з іншою країною — Молдавією. Цікавим моментом в історії розвитку державної території стало прилучення до неї південних районів Білорусії і, зокрема, входження Пінщини. Держава Б. Хмельницького в територіальному відношенні охоплювала більше половини етнічних українських земель, причому чотири п’ятих з них належали перед цим до Речі Посполитої. На час смерті Б. Хмельницького Україна перетворилася на одну з могутніх держав Європи і за розмірами дорівнювала своєму основному політичному конкурентові й противникові — Польщі. Помітно обмежувало державу гетьмана перебування західних територій (особливо Галичини, Холмщини) в залежності від іноземних урядів, що ускладнювало вихід на інші країни Європи. Політична нестабільність і періодичні зміни державних кордонів викликали масові міграційні рухи населення як у самій “козацькій республіці”, так і за її межами ⁴⁸

⁴⁶ *Брайчевський М. Ю.* Приєднання чи возз’єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Михайло Брайчевський. Вибрані твори. — Нью-Йорк—Київ, 1999. — С. 489—535.

⁴⁷ *Смолій В.* Переднє слово // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. — К., 2003. — С. 6.

⁴⁸ *Гуржій О.* Українська козацька держава у другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 30—31.

Після смерті великого гетьмана події розвивалися стрімко, але не на користь козацької держави. Слід відзначити дві з них — це Гадяцький договір 1658 р., за яким передбачалося створення своєрідного федеративного державного об'єднання (Україна, Польща, Литва). До нього, за бажанням, могла б увійти і Росія. Україна отримувала назву "Велике князівство Руське", а в територіальному відношенні охоплювала колишні Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства. Виконавчі функції повністю передавалися гетьману, а законодавчі — Загальній раді. На думку О. І. Гуржія, за сучасною термінологією створювалася автономна парламентська республіка з президентом на чолі, який обирався на посаду довічно (крім того, особисто І. Виговський, згідно з угодою, діставав посаду київського воєводи, а у власність — Барське та Любомське староства). У "Князівстві" планувалося створити свою фіскальну систему, карбувати власну монету, утримувати незалежні збройні сили (козацькі й наймані війська). І, це важливо підкреслити, польсько-шляхетській армії заборонялося перетинати державний кордон з Україною — те, що постійно робила Москва. Отже, внаслідок реалізації угоди мали б визначитися більш-менш сталі, визнані сусідніми країнами, межі Української держави. Але цій програмі не судилося втілитися у життя.

Друга подія відбулася вже в 1667 р., коли істотно змінилося міжнародне становище України і фактично були перекресні умови Переяславської ради. Був укладений московсько-польський Андрусівський договір, за яким за Росією закріплювалися Сіверщина й Лівобережна Україна та на два роки Київ, а за Річчю Посполитою — землі Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапило в спільне володіння обох держав. Тож договір відображав компроміс між двома монархіями, що сталося за рахунок розподілу Української держави, і мав надзвичайно трагічні наслідки для історичної долі українського народу. Ситуація, що склалася, створювала незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах власної національної держави.

На тривалий час, як засвідчили подальші події, загальмувався й деформувався процес розвою нації, її політичної свідомості, мови, культури тощо. З точки зору В. А. Смолія і В. С. Степанкова, укладання цього договору ознаменувало завершення другого періоду національної революції, котрий характеризувався різким загостренням соціально-політичної боротьби, що вилілася в громадянську війну й призвела до розподілу України на два гетьманства. Настав третій, останній період революції, основний зміст якого становила відчайдушна боротьба уряду П. Дорошенка за єдність держави та зміцнення її суверенітету. Він капітулював 1676 р., а це, в свою чергу, ознаменувало завершення національної революції, для якої були характерними такі риси:

- тісний взаємозв'язок і взаємовплив національно-визвольної й соціальної боротьби;

- переростання соціальної боротьби в селянську війну, що завершилася утвердженням у козацькій Україні нової моделі соціально-економічних відносин;

- провідна роль у розвитку революції та керівництві нею козацтва — стану дрібних землевласників-воjakів;

- зрада національних інтересів переважною більшістю панівного стану українського суспільства, яке взяло найактивнішу участь у боротьбі проти Української держави;

- слабкий позитивний вплив на перебіг революції міського патриціату, вищого та середнього духовенства, інтелігенції;

- нерівномірність і суперечливість революційного процесу, зумовлені відставанням національно-політичної свідомості від поступу революційних подій, слабкою консолідацією еліти, гострою соціально-політичною боротьбою;

- переважання збройних форм боротьби;

- відхід з літа 1651 р. від національно-визвольної боротьби населення західного регіону, що часто перетворювався в арену жорсткої конфронтації супротивних сил;

- фатально-трагічна роль геополітичного фактора.

Історичне значення революції вбачається в утворенні національної держави у вигляді козацької України, її винятково важливої ролі в розвитку національної самосвідомості народу, формуванні державної ідеї; набутті досвіду боротьби за національну незалежність, а також проти соціального гноблення, за особисту свободу й право приватної власності на землю ⁴⁹

Процеси державотворення відбувалися на обох берегах Дніпра з перемінним успіхом ще тривалий час: на Правобережжі близько 100 років, а на Лівобережжі майже до кінця XVII ст. Так, на середину 80-х років XVII ст. відбулося правове оформлення кордону між трьома державами — Річчю Посполитою, Україною (Гетьманщина, Малоросія) та Росією. Крім того, тоді визначився і західний рубіж власне українських і російських земель. Згідно з трактатом 1686 р. — договором про “Вічний мир” між Росією та Польщею — досить чітко розмежувалися лівобережний та правобережний регіони, які мали риси практично автономних держав у складі різних великих утворень з тією лише різницею, що Правобережжя юридично не відокремлювалося від Польщі на противагу Лівобережжю, розмежованому з Росією ⁵⁰

На початку XVII ст., за часів гетьманування І. Мазепи, знову посилилася тенденція об’єднання під однією булавою обох берегів Дніпра. Навіть в

⁴⁹ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. — С. 169–170.

⁵⁰ *Гуржій О.* Вказ. праця. — С. 52.

іменних указах і грамотах його нерідко називали гетьманом “Войська Запорозького обоих сторон Днепра” Сам він часто підписувався “Гетьман войска его царского пресветлаго величества Запорозького”

Та “політика його величності” була іншою. По-перше, кардинально збільшилося використання царським урядом людських і матеріальних ресурсів України. Така ситуація загрожувала економічним виснаженням та соціальним незадоволенням. По-друге, проблема соборності (єдності Правобережної Наддніпряни) — одна з найважливіших для української старшини, незадовільне для української сторони вирішення якої вже тричі (1656, 1667, 1686 рр.) спричинило масовий рух у Війську Запорозькому, знову була вирішена негативно. По-третє, і найголовніше: політика Петра I продемонструвала, що він відчував за собою достатньо сил, щоби відкрито ігнорувати інтереси української автономії на користь “загальноросійського блага” Зневажання традиції та права для досягнення цілком конкретних цілей, ставлення до української автономії як до суто адміністративної одиниці показали, що доля Війська Запорозького залежатиме не від переговорів чи уточнення норм українсько-російських договорів, а від практичних потреб царського уряду — зовнішньополітичних, військових, економічних тощо. Російська влада дала чітко зрозуміти українським підданам, що вона не бачить жодних правових обмежень у здійсненні будь-яких своїх рішень у Війську Запорозькому. У 1700—1703 рр. політика царського уряду заклала основи для нового народження політичної течії, зорієнтованої на вихід української автономії зі складу Російської держави⁵¹

Подальші події відомі: гетьман перейшов на бік шведського короля Карла XII, Росія виграла Полтавську битву, І. Мазепа помер в еміграції, а церква йому оголосила анафему.

На початку цієї частини праці ми вже зверталися до книги Т. Г. Таїрової-Яковлевої “Мазепа”, в котрій російська сучасна дослідниця (це важливо з точки зору навішування ярлика “український буржуазний націоналізм” на спроби реальної оцінки діянь цього великого, але нещасливої долі гетьмана) пояснювала, що гетьманська політика не збігалася з баченням Петром I майбутнього Російської імперії. У цьому протистоянні перший із них і програв. Викладення цієї слушної думки тут слід продовжити: “Петро бажав створити нову державу, здатну як у військовому, так і в економічному плані змагатися з європейськими державами. Ця політика була можливою лише при найжорстокішій централізації. Військова та економічна ситуація давала змогу провести об’єднання України і вирвати зі

⁵¹ Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціальних відносин. — К., 2003. — С. 330.

страшної біди Руїни Правобережжя. Однак ці плани були принесені в жертву дипломатичній грі. Перед лицем шведського наступу Лівобережжя повинне було перетворитися у випалену землю, арену військових дій. Якраз ці два фактори, поруч з власними образами, й змусили Мазепу на спробу союзу з Карлом XII.

Ще одним чинником був план ліквідації Гетьманщини і включення її в загальну структуру Російської імперії. Що б не говорили про Мазепу, але йому був далеко не байдужий цей план, і не лише тому, що він не бажав міняти рельну владу гетьманської булави на простий титул князя (Римської імперії. — *О. М.*). Йому дійсно було дорогим те, що було часткою і його двадцятирічної праці, інакше б він почив на лаврах свого великого багатства. Правда полягала у тому, що значна частина старшини спокійно сприйняла перспективу перетворення в мирних російських дворян-поміщиків, ким вони й стали пізніше. Якраз ці люди зі старшини і не підтримали Мазепу. Але були й такі, кому Гетьманщина, дитя Хмельниччини, була дорогою, наприклад Д. Апостол, Д. Горленко, які були щиро готові боротися за “стародавні вольності”⁵²

В 1710 р. на козацькій раді під Бендерами гетьманом (першим в еміграції) було обрано П. Орлика. Тоді між ним і старшиною укладається угода про взаємні права та обов’язки. Оскільки вона обґрунтовувала також державний лад України, то справедливо вважається в історіографії українською Конституцією, її значення полягає в наступних моментах:

По-перше, “Конституція Орлика” (“Бендерська Конституція”) проголосувала поновлення суверенності козацької України під номінальною протекцією шведського короля: “Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканній цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навічно встановлені та підтверджені силою договорів” З цього випливає, що з поля зору її творців випав західний регіон. А це, в свою чергу, засвідчує відхід навіть патріотично налаштованих політиків від виробленої в середині XVII ст. Б. Хмельницьким ідеї соборності Української держави в її етнічних межах.

По-друге, вона спрямовувалася проти встановлення в державі монархічної форми правління в особі спадкоємного гетьманату й передбачала утвердження ідеї олігархічної республіки. Як підкреслювалося в одній із статей, було вирішено “навічно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старши-

⁵² Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — С. 238—239.

ні... Цій генеральній старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися” Визначальна роль у політичному житті країни відводилася Генеральній раді, що мала збиратися тричі на рік: на Різдво, Великдень і Покрову⁵³ Але здійснитися означеним планам теж не судилося.

Цьому сприяли як зовнішні, так і внутрішні фактори, зокрема й позиція запорожців, які в 1734 р. відповідали П. Орлику:

“Ясне вельможний Мосце пане Филипъ Орликъ, Гетьмане, нашъ вельце ласковій місце Пане и добродію...

За чимъ уже сего рады же для помощи къ вамъ нашего войска да не изволите большъ до насъ писати, за неже естесмо уже Ея Императорско-го Величества мы войско Запорожское слуги, а не Ганскіе, которой имемо до живота отъ рода в родъ служить и за счастливое Ея владеніе и всего политого Христианскаго народу становиться; тако отвествуемъ и поклон нашъ войсковый ваше вельможносте воздаючи назавше застаемъ...”⁵⁴ “Імператорська величність” через кілька десятиліть “віддячила” своїм слугам, що стало заключним акордом козацької доби в Україні. Пізніше реанімувати “старі звичаї” вже не вдалося, незважаючи на певні потуги у цьому відношенні останнього гетьмана К. Розумовського.

Але негативні моменти в тогочасній українській історії поєдналися і з одним важливим позитивним чинником. Як вже відзначалося, на кінець XVIII ст. в основному завершилося формування національної території України. Важливу роль у цьому відіграли міграційні процеси, які в окремих регіонах країни мали свої особливості. На Лівобережжі, Слобожанщині й частково Правобережжі найінтенсивніше заселення відбувалося у першій половині, а в Новоросії — у другій половині XVIII ст. Для західноукраїнських земель були характерними імпульсивні міграції, що мали час від часу і зворотний народний колонізаційний рух. Першорядне місце в освоєнні незаселених земель на території України належало українському народові. Поряд з цим активну участь брали вихідці з Росії, а також Білорусії, Литви, Молдови, Грузії тощо. Певну частину населення Правобережжя у цей період становили й польські селяни та міщани, а на західноукраїнських землях — німецькі та угорські колоністи.

Між усіма вищеназваними та деякими іншими середньовічними державними утвореннями існували складні взаємовідносини. Так, наприк-

⁵³ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. — С. 218—219.

⁵⁴ Цит за: *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. — Одесса, 1885. — С. 286—289.

лад на певному етапі їхньої еволюції, в кінці XIV ст., зкоординовані зусилля Москви, Криму, а також Молдавії, дали змогу завдати низку нищівних поразок Короні Польській і Великому князівству Литовському та розширити за рахунок українських земель, що перебували під владою польсько-литовських Ягеллонів, власні території. Молдавія, історія якої в даній праці спеціально не розглядається, тоді захопила Покуття, Кримський ханат — Північнопричорноморські степи, а Московська держава — Сіверщину. Але після приходу до влади у Польщі та Литовсько-Руській державі Сигізмунда I східна й південна політика цих країн різко пожвавилася як на дипломатичному, так і на воєнному рівні. Зокрема Короні вдалося повернути Покуття. Велике князівство Литовське Оршанською перемогою 1514 р. спромоглося зупинити московський наступ, що, в свою чергу, знаменувало встановлення рівноваги сил на певний час.

Складнішими і сповненими протиріч були відносини Вільна і Бахчисарая. Якщо Московська держава і Молдавія захопленням окремих українських земель зміцнювали власну економічну і політичну міць, то для Кримського ханату розширення власної території за рахунок України було “питанням життя і смерті” Справа полягала у тому, що будь-який колонізаційний рух осілого люду з північного напрямку природно звужував кочові простори і, таким чином, поступово витісняв степняків із межиріччя Дніпра і Дону. Окрім того, територія Кримського ханату була доволі вразливою з боку Київщини і Поділля. Навіть за часів найбільшої могутності Кримської держави наприкінці XV — на початку XVI ст. будь-який, хоч і невеликий, похід українських вояків на південь сягав центральних кочів'їв у пониззі Дніпра. Специфікою ж стратегії Криму у відношенні до України було не захоплення й утримування населених пунктів, а навпаки — нищення якомога ширшого ареалу й поступове розширення зони кочування аж до лінії українського лісостепу. Це, в свою чергу, впливало на зміни у кримській економіці: поряд зі скотарством вагомою статтею прибутків для степовиків ставало захоплення ясиру (військових полонених) та реалізація його на міжнародних невільничих ринках.

А для Великого князівства Литовського українські землі були територією, котра виводила Вільно на широти степової політики, давала можливість контролювати колосальний масив степів від Дністра до Волги. Одночасно українські терени слугували своєрідним щитом, що захищав центральні райони Литовсько-Руської держави від нападів войовничих кочівників. Недарма Пани-Ради Великого князівства Литовського називали якраз Київ “Воротами всему панству” Саме з цих “воріт” проводилася активна ординська політика литовських князів в другій половині XIV — першій половині XV ст. і саме по Києву завдав

один зі своїх перших ударів кримський хан Менглі-Гірей у 1482 р. З огляду на таке значення цього міста, не викликає подиву прискіпливе ставлення Вільна до оборони Київщини з боку Криму чи Москви. Але після підтримки кримців силами Османської імперії ситуація почала суттєво змінюватися⁵⁵ Та це був лише один сюжет у середньовічній українській історії.

Всі вищерозглянуті, а також інші, численні процеси знайшли відображення на сторінках середньовічних письмових та деяких інших джерел, до аналізу яких ми й переходимо в наступній частині даної праці. Звичайно, в першу чергу нас буде цікавити історично-географічний аспект цієї непрості проблеми.

⁵⁵ Черкас Б. Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-х — 30-х роках XVI ст. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. — К., 2003. — С. 12—13.

Частина II
Східноєвропейські
історично-географічні
реалії другої половини
XIII - XVII ст.

1. ДЖЕРЕЛА ПОСТДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДУ

У передмові до даної праці ми вже відзначали, що для висвітлення піднятого тут питання будуть залучені традиційні літописні списки, в яких найбільш повно охарактеризовані події як домонгольської епохи — часів існування Київської Русі, так і післямонгольських часів (останні свідчення є найбільш цікавими для нас у контексті даного дослідження). Йдеться про Іпатієвський (далі ІЛ) перших десятиліть XIV ст, Лаврентієвський (ЛЛ) 80-х років XIV ст. та Новгородський перший (НПЛ) (старшого ізводу — XIII—XIV ст., молодшого ізводу — 40 роки XV) літописи. А завершають для нас постдавньоруський період “Список руських міст далеких і близьких” кінця XIV ст. та польська “Велика хроніка” XIII — другої половини XIV ст. (Додатки №№ 1—5).

Почнемо з ІЛ, що все ж найповніше зберіг південноруське літописання¹ В ньому викладені й дані про події середини — другої половини XIII ст. Серед наявної інформації найбільше свідчень про самоназву населення південно-західних земель та похідних від неї: **“Роусь”, “Роуси”, “брань Роуская”, “крепость Роуская”, “обычаю Роускою”, “обычаем Роускимь”, “устремление Роуское”, “Роуская рать”** (тут і далі літописні тексти виділені нами. — *О. М.*). Про те, що йдеться про карпатський регіон, окрім свідчень про самі місцеві події, вказує і принцип “ми — вони” в етнічному відношенні, котрий використовувався у багатьох випадках: **“Роусь и Оугры и Ляхы”, “на Оугры. и на Роусь”, “Ляхы. а Роуси”, “гнаша Роусь. и Ляхове”, “Роусь. и Половцѣ”, “Роусь и Ятвязе”, “Немцѣ и Роусь”** (у деяких випадках такі сполучення зафіксовані під різними роками по кілька разів).

Аналогічна картина вимальовується і у відношенні характеристики “сильних світу цього”: **“Бысть снемь. Роускимъ княземъ. и с Лядскимъ княземъ”, “князи Русцѣи”, “поидоша князи Роусции на Литвою”** В територіальному відношенні про даний регіон йдеться як про **“землѣ Русцѣи”**, де знаходиться **“митрополье Рускои”** і котрий відмежовується від сусіднього. В цьому випадку говориться вже про **“землю Роускоюю и Лядскоюю”**

¹ *Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці. — К., 2005. — С. 7.

Говорячи ж про територію одних із вищезгаданих сусідів, яких іменують “Ляхы” (сучасні поляки), то щодо жителів східної зони їхнього розселення, під 1268 р. вказується на цікаве найменування — “Ляхове Оукраиняѣ” (тобто окраїнні). Іноді сусіди перераховуються разом. Так трапилося в 1279 р., коли “Голод быс. по всей землѣ. и в Роуси и в Ляхох. и в Литвѣ и въ Ятвязехъ”. А “окраїнні” назви трапляються під час опису діянь вже наступників Данила Галицького — князів Лева та Володимира. В першому випадку під 1280 р. повідомляється: “Посем же Левъ вохотѣ собѣ части в землѣ Лядскои. города на Вкраини”. А в другому, 1282 р., “вспомяноу Володимѣрь. оже преже того Лестко. пославъ Люблинѣць взялъ бяшетъ оу него. село на Вкраини именемъ Воинь”

Без сумніву, всі вищеперераховані події, а також географічні назви й самоназви автохтонного населення (як східнослов’янського, так і іншого), стосуються району західного порубіжжя колишньої давньоруської держави. Вони віддзеркалюють реальний стан речей у перші післямонгольські десятиліття на сторінках ІЛ, вказують на те, що в той час глобальні територіальні питання відійшли на другий план, мало хвилювали людей у порівнянні з нагальними проблемами в цій частині східнослов’янської ойкумени.

І лише в одному випадку, коли 1246 р. князь Данило Галицький рушив у ставку до Батия, літописець згадав про велич і простори Русі. Але звернення його було у минуле: “О злѣ зла. чсть Татарская. Данилови Романовичю. князю бывшоу великоу. обладавшоу Рускою землею. Кыевомъ и Володимеромъ. и Галичемъ. со братомъ си инѣми странами. нынѣ сѣдить. на колѣноу. и холопомъ называється. и дани хотять. живота не чаеть. и грозы проходятъ. о злая чсть Татарская. егож отць бѣ царь в Роускои землю иже страны все”

Дещо іншою вимальовується картина на сторінках ЛЛ. Звичайно, згадуються самоназви автохтонного населення — “Русы”, “Руси”, “Русском языке”; даються територіальні характеристики: “Рускои землѣ”, “приказаша Олександрови (Невському. — О. М.) Кыевъ. и всю Рускую землю. а Андрѣи сѣде в Владимири на столѣ”, “всю землю Рускую” Тут правлять “князи Рустии” зі своїми “воеводамі”

Та зафіксована й суттєва, у територіальному відношенні, новина — зміщення “руської” назви далі на північний схід, у поволзький регіон, тобто поширення її в цьому напрямі. Вперше це трапилося в 1238 р., якраз під час монголо-татарського погрому Поволжжя й поховання загиблих місцевих князів: “а иным же княземъ Бѣ повелѣ жити члколюбиємъ своимъ в Рускои землѣ хрстыяньского ради языка” Тобто в даному випадку “Русь” — це й північно-східні райони зони східнослов’янського

розселення, хоча їх традиційне найменування — “Залісся” — ще певний час зберігалось²

Пізніше таке використання назви конкретизується вже під 1293 р., коли **“Татаровѣ же взяша Володимерь. Переяславль. Москву. Волокѣ. и всѣхъ городовъ... и много зла створиша в Рускои земли”** Далі ця тенденція поступово розвивалася. Так, в 1327 р., **“придоша из Орды рать на Русь... и плени град Твѣрь и всеи земли много зла створися”**; в 1382 р.: **“того же лета црь Токтамышъ приде ратью на великого князя Дмитрея Ивановича (Донського. — О. М.) и на всю Рускую землю”**; в 1409 р. **“ида к Москвѣ. съжже градъ Серпоховъ. а людеи множество изсѣче. а иных в полонъ поведе. и приде к Москвѣ... и ста оу города. а воя распусти по всеи земли Рустѣи. они же град Переяславль пожгоша а в Ростовѣ и въ Юрьевѣ. и по всѣмъ погостомъ и по селомъ, крестыяномъ много зла створиша”**

Така “зміна вектора” вплинула в територіальному відношенні і на церковні справи. В 1381 р. **“прииде изъ Цряграда на Русь. пресвещенный Киприянь митрополит на свою митрополью на Москве”** З цим церковнослужителем пов’язані й інші події: 1389 р. **“Кипрїянъ митрополитъ всея Руси и преста мятежь в митрополи. и быс едина митрополья Киевъ. и Галичь и всея Руси...”**; 1407 р.: **“нреставися пресченный митрополит Киприянь Киевкыи. и всея Руси”** А через певний час, в 1410 р., **“выиде пресченныи митрополит Фотей, Киевскыи и всея Руси, изъ Цраграда на Киевъ. и приде на Москву в Великъ днь”**

Тож у даному літописному списку початок “руського руху” на схід виимальовується вже досить чітко.

Аналогічний стан речей прослідковується і в НПЛ. Традиційно в цьому літописі північна зона розселення східних слов’ян в часи середньовіччя продовжує вимежовуватися, як і в домонгольські часи, із всієї ойкумени цієї спільноти з доповненням тих іноетнічних груп населення, які в адміністративному відношенні були підпорядкованими Новгороду Великому: **“всю область Новгородскую”**; **“волость Новгородскую”**; **“Новгородъ вся волость Новгородская. пльсковичи, ладожане, Корѣла Ижера, Вожане”**; **“вся волость новгородскаяѣ пльсковичи, ладожане, рущане, Корѣла, Ижера, Вожане”**, **“волость новгородскуюѣ Волокѣ, Бежици, Вологду”** і т. д. Відрізняють себе новгородці й від інших народів і племен. 1240 р.: **“на волость Новгородскую наидоша Литва, Нѣмци, Чюдь”**

² Журавель А. В. “Залесье” как взгляд с другой стороны “леса” // Восточная Европа в древности и средневековье. XVIII-е Чтения памяти член-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. — М., 2006. — С. 67–69.

Але вже в кінці XIV ст. нові московські господарі майбутньої Росії зробили спробу підпорядкувати собі ці території. В 1398 р.: **“новгородци же рекоша своему господину отцю архиепископу владыцѣ Ивануѣ не можемъ, господине отче, сего насилья терпѣти от своего князя великого Василья Дмитриевича, оже отнялъ у святѣи Софѣи и у великого Новгорода пригороды и волости, нашу отчину и дѣдину”** А завершився цей процес аж через вісім десятиліть — у 1478 р. Як відзначав М. М. Карамзін: **“Так Новгород підкорився Іоанну (Третьому. — О.М.), більше шести століть відомий у Росії та Європі як держава народна, або республіка”**³

Ототожнюються жителі східнослов'янської півночі з населенням інших руських земель у територіальному відношенні лише при характеристиці князя Олександра Невського в повідомленнях 1263 р. на сторінках старшого та молодшого ізводів: **“дан, господи милостивьи, видѣти еме лице твое в будущи вѣке, иже потрудися за Новгородъ и за всю Рускую землю”, а далі “и за Новѣград и за всю Рускую землю живот свой отдавая”**

Але в більшості випадків і в післямонгольський час, “Руська земля” (назва в літописному тексті повторюється багато разів) розташовується поза новгородськими територіальними межами. Тож розглянемо основні події, коли була зафіксована така ситуація.

Спочатку зупинимося на повідомленнях старшого ізводу. В 1257 р.: **“Приде вестъ изъ Руси зла, яко хотять Татарове тамгы и десятины на Новгород; и смятошася люди чересь все лѣто”**; в 1316 р.: **“поиде князь Михаило изъ Орды в Русь, ведыи с собою Татары, оканьнаго Таимеря. Услышавше же новгородци съ княземъ Афанасиемъ, изидоша к Торжку”** Без сумніву, даний пункт — це край Новгородщини (якраз до нього й дійшли війська Батия в 1238 р., а потім повернули назад). В 1326 р. **“на ту же зиму приде рать татарская множество много, и взяша Тферь и Кашинъ и Новоторжскую волость, и просто рещи всю землю Рускую положиша пуну, только Новѣгородъ ублюде богъ и святая Софѣя”** Як бачимо, поняття “моя хата з краю” з'явилося задовго до появи сучасних українців.

Набагато більше аналогічних випадків зафіксовано на сторінках молодшого ізводу цього ж літопису. Вже під 1245 р. відзначалося: **“Уби царь Батыи в Ордѣ князя Михаила Черниговского и воеводу его Федора... Бысть нахождение поганых Татаръ на землю Рускую”** (звичайно, тут йдеться про південноруські райони). 1335 р.: **“Того же лѣта, по грѣхомъ нашим, бысть пожар в Русиф погорѣ город Москва, Вологда, Витебско; и Юрьев нѣмечкыи всь погорѣ”** 1379 р..

³ Карамзин Н. М. История славянских народов. — М., 2005. — С. 486.

“поидоша Татарове на Рускую землю, на князя великого на Дмитриа (Донського. — О. М.); князь же поиде противу их” Оконтурує певною мірою **“нову Руську землю”** повідомлення 1382 р. про похід хана Тохтамиша, який **“много попустюши земли Рускоиѣ взя град Москву и пожже, и Переяславль, Коломну, Серпохов, Дмитровъ, Володимиръ, Юрьевъ... И кто нас, братие, о сем не устрашиться, видя таковое смущение Рускои земли”**

Виокремлюються північні території та поволзькі землі і в 1399 р., коли литовський князь Вітовт **“хотѣл пленити Рускую землю и Новѣград и Псковъ”** Ще раз перераховуються **“руські”** пункти післямонгольських часів у повідомленні 1408 р.: **“То же зимы прииде Едигии, тестъ Шадѣбѣга цесаря татарскаго, ратью со мноюю к Москвѣ... и стоя под Москвою самъ цесарь, а вои свои распустити на Рускую землю. И взяша город Переяславль, Ростовъ, Нижнии Новѣгород, Серпухов... и воеваша и до Клина, до тѣрьскаго рубежа, и все крестіанъ сѣкуще, аки траву, а с города Москвы взяша окупа 3 тысяце рублев; и идуще из Рускои землѣ, взяша город Рязань”** За цим текстом важко однозначно констатувати, чи останнє із названих міст розташовувалося на кордоні, чи вже за межами Руської землі у поволзькій зоні.

Від **“руської”** назви маємо й похідні: **“князь великийи рускийи Михаилъ”, “руских князеи”, “побиша Русь новгородцовъ много и ладожанъ”, “сгоре Нѣмецъ в полатах 2000 и 500 и 30, а Руси 4 человекъ”, “князи руския и воеводы”**

Традиційною для цих часів є й церковна термінологія. 1270 р. **“И присла митрополитъ грамоту в Новгородъ, река такоѣ “мнѣ поручилъ богъ архиепископию в Руской земли, вамъ слушати бога и мене”;** 1311 р. **“святого благовѣрнаго Владимира, крестивъшаго Рускую землю”;** 1326 р. **“преставися митрополитъ Петръ всея Руси на Москве”;** 1334 р. **“прииха митрополит Феогнасть в Русь, быв въ Цесариграде и в Орде”;** 1343 р.: **“митрополит Фегнасть Гричинъ ходи в Орду... и выиде на Русь здравъ”;** кілька разів згадується **“митрополит всея Руси”** або **“митрополит Рускои землі”**

З церковними подіями в НПЛ пов'язані й згадки про одну з південноруських земель. 1331 р.: **“Приехаша послове от митрополита из Волынскои землі... зовуще на постановление... поиха Васильи на владычество ставиться в Волынскую землю... и приехаша в Володимиръ волынский”** **“поиха посрамленъ от митрополита из Волынскои землі на Киевъ”** Ще одна звістка про цей край зафіксована під 1349 р. **“Прииде король краковський со мноюю силою, и взяша лестью землю Волынскую и много зла крестіаномъ створиша, и церкви святыя претвориша на латынское богомерзкое служение”**

Але взагалі південноруський минулий державний центральний осередок викликав в ці часи досить слабкий інтерес на східнослов'янській півночі, що, правда, було характерним і для попередніх століть. Та окрім висвітлення власних, місцевих проблем та подій, “нова поволзька Русь” відносно часто фігурує в розглянутому північному літописі.

На перший погляд розглянуті матеріали ІЛ, ЛЛ, НПЛ дають змогу відтворити ясну історичну картину: в післямонгольські XIII—XIV ст. тенденція виокремлення територій півдня, півночі та північного сходу східнослов'янського світу “набирає обертів”

Далі слід звернутися до “Списку руських міст далеких і близьких”, котрий у літописах та збірниках XV—XVII ст. зазвичай розміщується у вигляді окремої статті під назвою “А се имена всем градом Руским дальним и ближним” Перерахунок населених пунктів у ньому ведеться в певному порядку з півдня на північ у такій послідовності: 1) болгарські й волоські міста; 2) подільські чи польські міста; 3) київські міста; 4) волинські міста; 5) литовські міста; 6) смоленські міста; 7) рязанські міста; 8) заліські міста, а в Новгородсько-Софійському збірнику показані ще й тверські міста, котрі відсутні у більш ранніх списках. Усього зафіксовано 358 пунктів, але, враховуючи розгляд у даному випадку подій на південноруській території в післямонгольський час, нас найбільше цікавлять три перші групи серед названих міських центрів (Рис. 21—23).

Тож із першого міського блоку “Списку” “руськими” можна вважати лише два пункти — Коломию й Хотин, жителі котрих мали відношення до східнослов'янського світу. Всі інші гради були “не наші”

В той же час до “наших” належить група подільських або польських міст. Вона складається з 11 населених пунктів: Каменець, Іловеч, Брасаль, Солеч, Звенигород, Черкаси, Черлен, Новий городок, Веничя, Скала, Бакота.

Набагато більше зафіксовано київських міст. Перелік їх ведеться з півдня на північ, причому спочатку йдеться про міста, що розміщені ближче до Києва, а далі про чернігівські. Закінчується цей перелік іншими містами Середнього Подніпров'я та басейну Прип'яті (всього 71 пункт): Дверен, Корсунь, Треполь, Канів, Глинеськ, Переяславль Руський, Юр'їв, Пересічен, Василів на Стугні, Білгород, Чернгород, Київ, Вишгород, Мирославиці, Тмуторокань, Остречський, Чернігів, Омельники, Сновеськ, Брянеськ, Ростовець, Унеятин, Новгород Сіверський, Трубочеськ, Путивль на Сеймі, Рилеськ, Куреськ, Коршов, Сніпород, Скнятин, Грошин, Чемесов, Утешков, Синеч, Кляпеч, Ромен, Ковила, Ворона, Сал, Псові кості, Хотин, Ніяч, Городище, Лощиці, Бірин, Жолваж, Хотмишль, Чечереськ, Тетерин, Попова гора, Пропошеськ, Дроков, Гомій, Речиця, Могилев, Бихов, Лучин, Рогачів, Стрешин, Любеч, Навоз, Чорнобиль, Копил, Мозир, Переров, Смідин, Туров, Іванів на Метлиці, Вручий, Житомиль, Кореч.

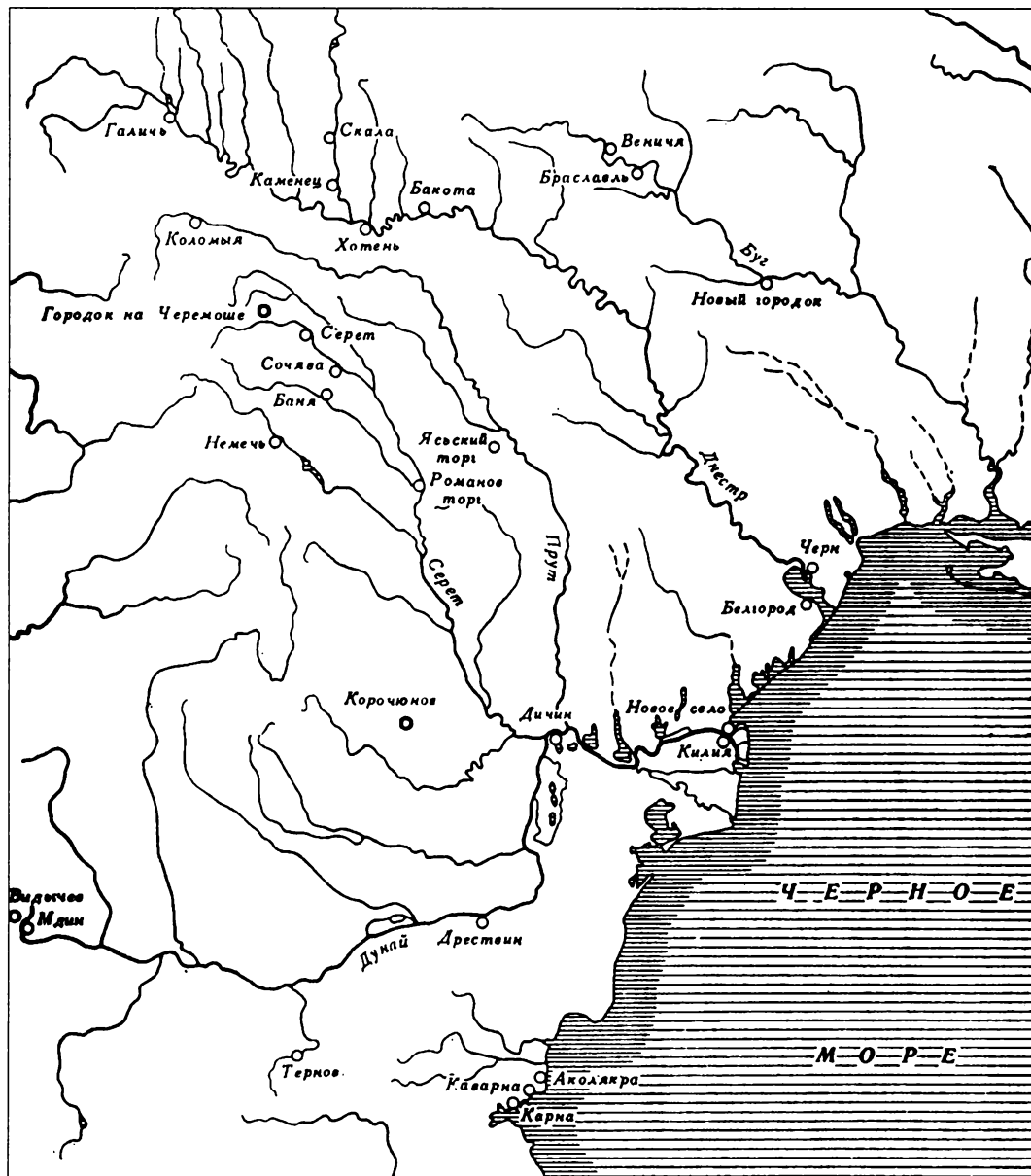

Рис. 21. Болгарські та волоські міста (за М. М. Тихомировим)

Наступна група — це волинські міста, до яких належить і галицький регіон. У ній виділяються три підгрупи: міста власне волинські, далі — галицькі, і ще далі — міста навколо Пінська і Берестя. Всі вони перераховані в такому порядку: Степань на Горині, Остро, Хоробор, Лучеськ Великий на р. Стир, Іван на Ікві, Кременець, Белз, Дубичі, Тербовль, Зудичів, Холм, на

Рис. 22. Волинські міста (за М. М. Тихомировим).

річці Салої Ізборско, Львів Великий, Волинь, на Бузі Володимир, Дорогобуч, Перемишль, Перемиль, Галич, Самбор, Четвертня, Чорторийськ, Пінеськ на Піні, Воробєськ на Струмені, Берестій, Бринєськ, Коливань, Серєньськ, Сви-
нєськ — усього 30 міст.

Окрім того, в “Списку” міститься інформація про “литовські”, “смо-
ленські”, “рязанські” та “заліські” міста, про які теж вже згадувалося. Але
в контексті даної праці ми їх розглядати не будемо. Що ж стосується вище-
перерахованих, то їхня загальна кількість — 114. У порівнянні з літописни-
ми градами на території південноруських земель у домонгольський час —
205 пунктів (Рис. 24) — їхнє число зменшилося майже вдвічі⁴. В першу чер-
гу, це можна пояснити тим страшним “геноцидом”, котрий проводився під
час монголо-татарської навали відносно жителів давньоруських міських

⁴ Куза А. В. Малые города Древней Руси. — М., 1989. — С. 71–97, карта; Моця О. Південна “Руська земля” — К., 2007 — С. 58–59.

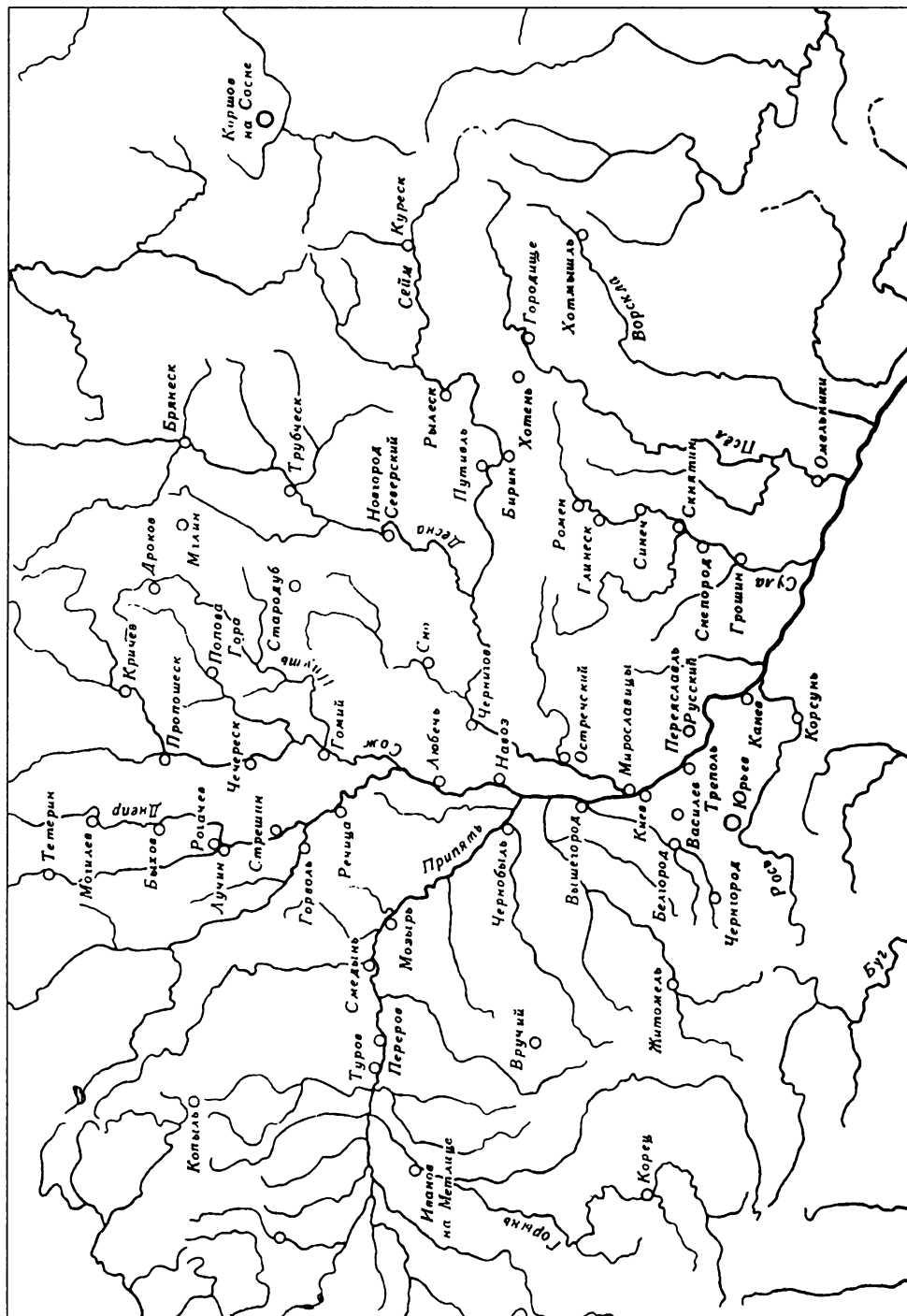
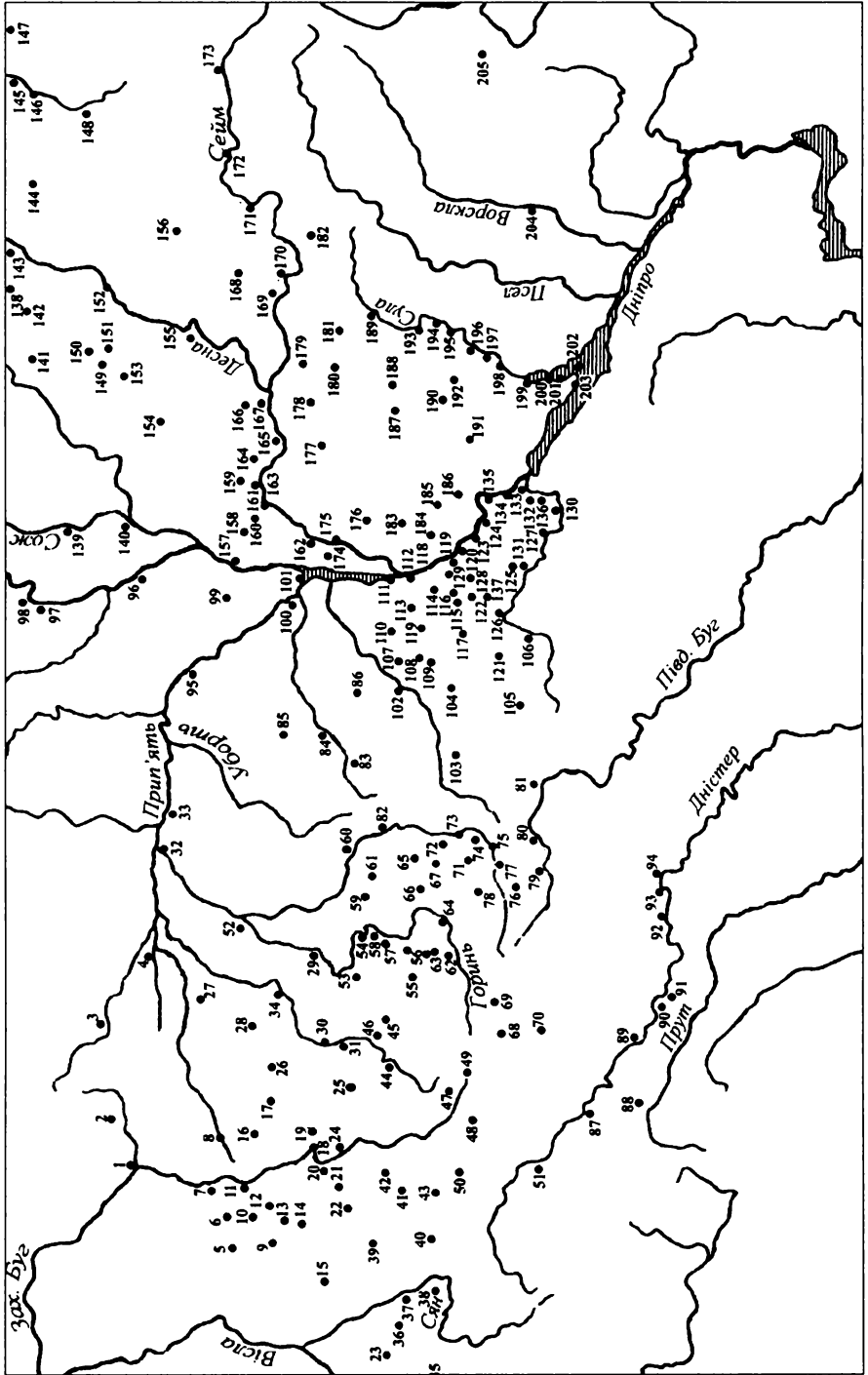

Рис. 23. Київські міста (за М. М. Тихомировим).

← Рис. 24. Літописні гради на території південноруських земель (за А. В. Кузою):

1 – Берестій, 2 – Кобринь, 3 – Здитов, 4 – Пінеськ, 5 – Верещин, 6 – Андріїв, 7 – Володава, 8 – Рай, 9 – Щекарів, 10 – Стоп, 11 – Угровеськ, 12 – Холм, 13 – Кошов, 14 – Ухань, 15 – Сутейск, 16 – Любомля, 17 – Турійськ, 18 – Устилуз, 19 – Володимир, 20 – Волинь, 21 – Грубеши, 22 – Червен, 23 – Ряшов, 24 – Всеволож, 25 – Шеполь, 26 – Мельниця, 27 – Небль, 28 – Чернеч – Городок, 29 – Чорторійськ, 30 – Жидичин, 31 – Лучеськ, 32 – Давид – Городок, 33 – Туров, 34 – Степань, 35 – Санок, 36 – Перевореськ, 37 – Ярославль, 38 – Перемишль, 39 – Любачів, 40 – Вишнь, 41 – Телич, 42 – Белз, 43 – Львів, 44 – Перемиль, 45 – Дубен, 46 – Муравиця, 47 – Бужеськ, 48 – Голі Гори, 49 – Пліснеськ, 50 – Звенигород, 51 – Галич, 52 – Дубровиця, 53 – Дорогобуж, 54 – Пересотиця, 55 – Кремьянець, 56 – Стожек, 57 – Дашилов, 58 – Мильськ, 59 – Сапогінь, 60 – Голско, 61 – Корчеськ, 62 – Тихомль, 63 – Шумеськ, 64 – Гнійниця, 65 – Семойч, 66 – Ізяславль, 67 – Полошій, 68 – Микули, 69 – Збараж, 70 – Тербоволь, 71 – Деревич, 72 – Каменець(?), 73 – Колодязин, 74 – Болохів, 75 – Губин, 76 – Білобережжя, 77 – Корбут(?), 78 – Черятин, 79 – Межибіжжя, 80 – Кудин, 81 – Божський, 82 – Возягль, 83 – Ушеськ, 84 – Іскоростень, 85 – Вручий, 86 – Малин, 87 – Тисмениця, 88 – Коломия, 89 – Василів, 90 – Онут, 91 – Кучелшин(?), 92 – Бакота, 93 – Ушиця, 94 – Каліус, 95 – Мозир, 96 – Лучин, 97 – Речиця, 98 – Рогачов, 99 – Брягин, 100 – Чортобиль, 101 – Давидова Боженка, 102 – Мичеськ, 103 – Котельниця, 104 – Ярополч, 105 – Ростовець, 106 – Володарів, 107 – Кучар, 108 – Білгород, 109 – Здвижень, 110 – Мутижир, 111 – Вишгород, 112 – Київ, 113 – Звенигород, 114 – Новгород – Малий, 115 – Чернів, 116 – Василів, 117 – Мунарів, 118 – Пересічен(?), 119 – Треполь, 120 – Полствин, 121 – Неятин, 122 – Тумац, 123 – Витачів, 124 – Халеп, 125 – Чучин, 126 – Юр'їв, 127 – Саков, 128 – Богуславль, 129 – Полствин, 130 – Корсунь, 131 – Торчський, 132 – Товаров, 133 – Родень, 134 – Канів, 135 – Заруб, 136 – Устя, 137 – Житомиль, 138 – Вициж, 139 – Чищеськ, 140 – Гомій, 141 – Коломна, 142 – Вороб'їн, 143 – Дебрянськ, 144 – Корачов, 145 – Домагощ, 146 – Спаш, 147 – Кром, 148 – Мценськ, 149 – Стародуб, 150 – Росусь, 151 – Сийй Міст, 152 – Трубецьк, 153 – Радоц, 154 – Ропеськ, 155 – Новгород – Сіверський, 156 – Севськ, 157 – Любеч, 158 – Оргоц, 159 – Сновськ, 160 – Листвен, 161 – Чернізіа, 162 – Моровійськ, 163 – Гуричів, 164 – Березий, 165 – Блестовит, 166 – Хоробор, 167 – Сосниця, 168 – Глухів, 169 – Воргол, 170 – Путивль, 171 – Рилеськ, 172 – Ольгов, 173 – Куреськ, 174 – Лутава, 175 – Городець Вострийський, 176 – Носов, 177 – Унежеж, 178 – Всеволож, 179 – Бахмач, 180 – Біла Вежа, 181 – Глебль, 182 – Вир, 183 – Русотина, 184 – Лыто, 185 – Баруч, 186 – Переславль, 187 – Прилук, 188 – Переволока, 189 – Ромен, 190 – Пирятин, 191 – Бронькняж, 192 – Полкостень, 193 – Пісочен, 194 – Синець, 195 – Коснятин, 196 – Лубен, 197 – Сніпород, 198 – Горошин, 199 – Лукомль, 200 – Римов(?), 201 – Желні, 202 – Воїнь, 203 – Малютин, 204 – Лутава, 205 – Донець.

осередків і відповідним зменшенням населення у цьому східноєвропейському регіоні.

Важко у такій ситуації зробити порівняння археологічних залишків навіть усіх укріплених пунктів домонгольських і більш пізніших хронологічних періодів. Якщо на сьогодні кількість першої групи досягла 670⁵, то у відношенні другої у нас немає повного банку даних (Рис. 25). Створення його є одним з пріоритетних завдань вітчизняної медієвістики, як вже відзначалося у вступній частині цієї праці.

Стосовно польської “Великої хроніки” слід констатувати, що на її сторінках цікавої для нас у даному випадку інформації набагато менше. В ній лише згадується, що війська Батия, пройшовши Русь, увірвалися до Угорщини; що у “руського короля” Данила були син Роман та брат Ва-

⁵ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – С. 189–224.

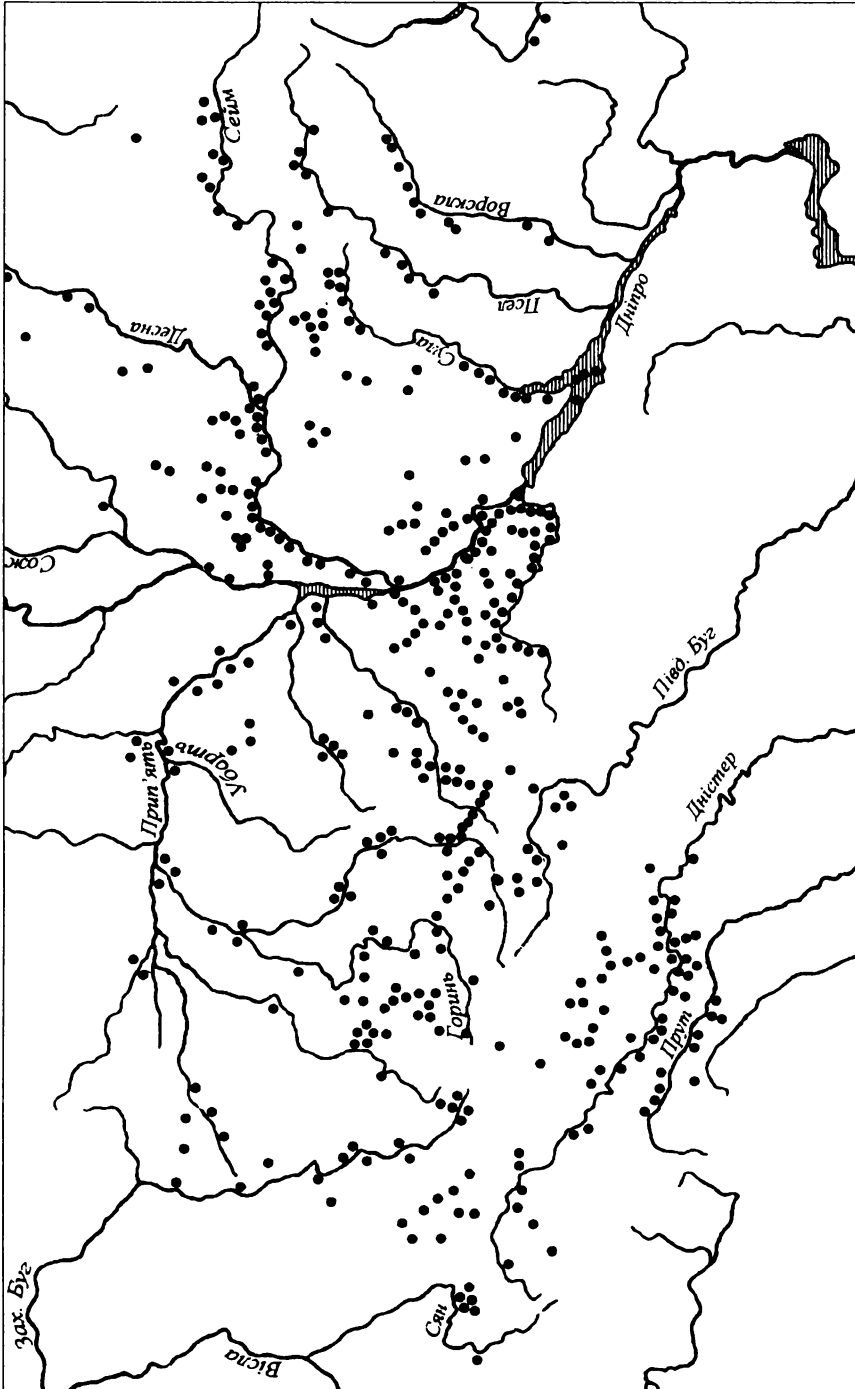

Рис. 25. Городища VIII – XIII ст. між Сяном і Сівєрським Днієм (за М. П. Кучерою).

силько, а також племінник Шварн. Окрім того, повідомляється про смерть того ж Данила Галицького, спустошення “Руської землі”, перемогу поляків над русами в одному з військових протистоянь.

Але й така коротка інформація все ж дає змогу плавно перейти до того блоку джерел, котрі висвітлюють взаємовідносини між різними групами населення на сусідніх теренах в більш пізніші часи та визначають тогочасні історично-географічні реалії.

2. ДЖЕРЕЛА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИХ ТА ЗАХІДНИХ СУСІДІВ

Як вже відзначалося у вступній частині даної праці, до найбільш важливих з джерел північно-західних та західних сусідів нами віднесені Літописи білорусько-литовські XV — першої половини XVI ст., Літопис Яна Бінвільського середини XVII ст., Хроніка Литовська і Жмойтська XVIII ст., а також праці Боплана та Шевальє 30–60-х рр. XVII ст. (Додатки №№ 6–10).

До складу першого із названих зводів, у свою чергу, входять кілька літописів — Нікіфоровський, Слуцький, Археологічного товариства, Красинського, в котрих зберігається цікава для нас інформація (в декількох інших з цієї ж збірки вона лише повторюється).

Зокрема в останньому із вищеперерахованих згадуються старі давньоруські часи, коли в цьому європейському регіоні відбулися кардинальні зміни: **“повъстав царь Батыи и пошол на Рускую землю и всю землю Рускую завоевал, и князеи русских многих постинал, а иных в полон повел, и столец всее Руское земли Киев съжог и пуст вчинил. А князь великий киевский Дмитрей, боячесья великое силы и моци его, збег с Киева в город Чернигов, и потом доведалься, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена. А въслышав, ижь мужики мешкають без господаря а зовутся дручане. И от, собравшись з людми, пошол ко Друцку, и землю Друцкую посел, и город Друческ зарубил, и назвался князем великим друцким. А в той час доведалься князь великий Монтивил жомоитский (Мингайло. — О. М.), ижь Руская земля спустела и князи руский розогнаны, и он, давши войско сыну своему Скирмонту, и послал с ним панов своих радных”**

Літописець сплутав статус згаданого Дмитрія — він був воєводою Данила Галицького, а не великим князем. Напередодні безпосереднього наступу татаро-монгольських військ столиця Київської Русі взагалі залишилася без князя-оборонця⁶ Але для нас у даному випадку важливим є інше:

⁶ Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — С. 46.

в литовському середовищі пам’ятали стару назву до того могутньої східно-слов’янської держави і згадували її окремих історичних діячів.

Взагалі “Русь”/“Руська земля” в цих літописах в широкому значенні згадується півтора десятка разів: на ці землі з Орди в 1313 р. приходять митрополит Петро; 1380 р. Мамай пішов на великого князя Дмитрія Івановича “и на всю Рускую землю”; 1430 р. “князь великий Жидимонт (Сігізмунд. — *О. М.*) събра всю силу свою литовскую и посла сына своего князя Михаила на Русь”; 1440 р. литовці “взяли з Ляхов Казимира королевичъ на великое княженъе Литовское, и посадиша его с честию на столичнемъ городѣ на Вилии, на всеи на Руской земли”; кілька разів відзначалося, що татари приходили на “Руську землю” й чинили багато зла її мешканцям.

Іноді в територіальному відношенні “Русь” виокремлюється з сусідніх утворень. Так, під 1430 р. відзначається: “Сии князь велики Витовт, бѣше же ему дрѣжаще великое княжение Литовское и Руское, иныи многыи земли, спроста реку вся Руская земля. Не токмо же Руская, но еще государь Угорьской земли” Окрім того, “Велике князівство Руське”, як окрема структура, згадується ще двічі у цьому літописному джерелі.

Згадавши про Вітовта, не можна не звернути увагу на цікавий історіографічний факт, котрий відображає взаємовідносини Литви та Золотої Орди в ті часи. Форма їхнього співпорядкування була вкладаєна в уста цього князя у повідомленні 1398 р.: “И похваляся на орду Витовт и глаголаше: “Поидем, плѣним землю Татарскую, побѣдим царя Темур-Кутлуя и возмем царство его, и посадимъ царя Тактамыша (Тохтамиша. — *О. М.*), а он мя посадить на всеи Руской земли и на том на всѣм”

Похідною від “Русі” є “руська” назва, що була зафіксована в багатьох випадках. Вона використовується під час характеристики тогочасних зверхників у східнослов’янському середовищі, коли згадуються “князи руськии” (близько десяти разів). Але в багатьох випадках трапляються і уточнення — коли додаються свідчення, кого ж під цією назвою слід розуміти конкретно: це князі суздальські, ростовські, ярославські, дрюцькі, луцькі, київські, московські. Тричі згадується київський князь-воєвода, а ще тричі — князі руські разом з боярами; одного разу також згадуються спільно руські князі, бояри і земля. Ще в одному випадку відзначені руські князі з руськими ратями, а “руска сила” — двічі.

Тричі події відбувалися в “городех руских”, а в багатьох випадках маємо й конкретні поточнення. Так, у 1306 р.: “Поставлен бысть Петр митрополит в Рускую землю, и приеха на Суздаль”; 1318 р.: “Выиде Кончак на Русь и повѣси 100 и 20 человекъ у Костромы, и шед ратью, взя Ростов и пожже”; 1410 р.: “Приде из Цареграда Фотеи митрополит, поставлен на Киев и на всю Рускую землю... приде на Москву”

Але не лише східні райони східнослов'янської ойкумени сприймаються як “руські” 1416 р. **“князь великий Витовт умыслившю ему по своему хотѣнию, собрав епископы руския, иже в области его живущи”** До їх числа увійшли владики полоцький, чернігівський, луцький, володимир-волинський, туровський, які й поставили митрополитом київським болгарина Григорія Цамвлака. А при описі походів Свидригайла та його сина Михайла 1430 р. згадуються руські міста Полоцьк, Смоленськ, Вітебськ; пізніше (двічі) Мозир, Чернігів, Стародуб, Карачев, Пінськ та Туров; ще одного разу — Мстиславль.

Тож можна констатувати, що в часи Великого князівства Литовського щодо його східних слов'янських сусідів використовувалася лише стара “руська” назва — як для означення окремих територій (або в цілому), так і конкретних населених пунктів, а також і під час розповіді про тамтешніх зверхників.

Дещо відрізняється від вищенаведеної термінологія в літописному трактаті Яна Бінвільського, що є частиною більш обширного компендіуму. В ньому, окрім традиційної “русї”, згадуються серед інших народів ще й “черкаси”, “москва”, “литва” При цьому у повідомленні **“О давних богах русских и московских”** можна виокремлювати західні та східні регіони східнослов'янського світу. А під час опису походів Скирмонта відзначається, що він **“тигнул до Сиверского (Новгорода Сиверского. — О. М.), земли за Днепр, где поперед Мозир, взял през подане. Потом Стародуб, Чернигов, Карачов и все места столечные княжат русских в земли Сиверской побрал... з войском у поле посполу из иньшими ксонженътами рускими и поразылы татарей”**

Ще одне термінологічне поєднання зафіксоване у повідомленні про те, що **“Иоанн Васильевичъ, великий князь московский, нашол причину на Литву, иж Александер, княжа литовское, дочце его Елени, которая была за ним, не збудовал церкви руское на Виленском замку, к тому же менил мет (право) на руские країни, аж по реку Днепр, а по Березине... с которіми пошли до Брянска, до Сиверской земли. А кгда притегнули под Брянъск, пре(з) зраду Брянск взяли. Также тие замки на тот час москве достали в рукиъ Чернигов, Стародуб, Новгород Сиверский”** У цьому тексті також згадується про захоплення “московю” Путивля, Дорогобужа, Торопця. Слід вказати й на повідомлення 1340 р., коли польський король Казимир, прийшовши **“до русских земъли, напрод Илвов, столицу рускую, облег и взял место Илвов през подане, где много сребра, золота, перел, шат дорогих до Полски побрано”**

Треба відзначити й існування титулу **“русское земли гетман полний литовский”** і те, що Ягайло **“всю землю Литовскую, Жмоитскую и часть Руси до Коруни Полское вернул”**

Із вищесказаного, зокрема, впливає, що у свідомості західних і північно-західних сусідів східних слов’ян “русь” та “москва” в ті часи були різними частинами тогочасного східноєвропейського світу і перші з них безпосередньо розташовувалися поблизу давніх етнічних теренів польського та литовського народів. Хоча поволзькі зверхники вже почали готувати ідеологічне підґрунтя для майбутніх об’єднавчих зазіхань на землі колишньої Південної Русі.

Повертаючись знову до литовських джерел, треба відзначити, що у Хроніці Литовській і Жмойтській виявилось набагато більше цікавої для нас інформації.

На її сторінках назва “Русь” трапляється більше 40 разів, а “Руська земля” — 8; одного разу зафіксована “земля Российская”. А ще одного згадується “змешаная Русь”, коли йдеться про київських, переяславських, брянських та луцьких володарів, які 1322 р. брали участь у бойових діях проти литовського князя Гедеміна. Після протистояння останній рушив “през мѣсто и замок Киевский, побрал тежь и иншии местаѢ Бѣлгород, Слѣповрон, Канев, Черкасы, добыл тежь Бранска Сѣверскаго и Переяславля, замку столечного княжат руских. И так заѣдиным звытязством монархию Киевскую, Волынские и Сѣверские князства аж до Путивля за Киевом на 50 миль и далѣй опановал, и до Литовского панства прилучил, на Киевѣ и инших мѣстах преложил старшим намѣстником своим Мендовга князя Голштадского Алигимонтовича, кривного своего, который патым окрестился в вѣру рускую и пановал на Киевѣ аж до Владимира Ольгердовича”

Із сторінок Хроніки відомі й чисельні похідні “руської” назви: “народ руский”, “русаки”, “княжата киевской землѣ Руской монархии”, “люд руский”, “король руский... король всей России”, “король руский Черной и Белой Руси”, “русские князи и рѣцари”, “витязи руские”, “паны и княжата руские”, “пан руский” — всі перераховані назви трапляються по одному разу; “монарх руский” (як і “монарх киевский”, а також “киевская монархия”), “князь руский новгородский” (тобто новгородський. — *О. М.*), “панята руские” — по два; а “княжата руские” — аж 18 разів; “князи руские” — 8; “руске панство” — 4.

Тричі Данило Галицький характеризується як “король руский”, а його син Лев — по одному разу — як “королевич руский” та “князь руский”. В окремих випадках руси виокремлюються від інших груп: “княжата руские и московские”, “шляхта литовская и руская”, “полская и руская шляхта”, “вся шляхта руская, подольская”, “княжата, паны и бояре литовские и руские”, “паны полские, литовские и руские”, “паны литовские и руские”, “русь и греки”, “русские и немецкие паня-

та”, “русь и венгры”, “русь и татары” Доволі цікава форма зафіксована 1298 р.: “Мишколт нѣмец, пан Руский”

Але, звичайно, в даному литовському джерелі найчастіше згадуються характеристики двох людських спільнот. Так “Русь и Литва” разом відзначені в 17 випадках, “князство Руское и Литовское” — у двох, “панства руские и литовские” — чотири рази, “великим князем жомойтским и литовским и руским” — двічі, “княжество Литовское, Жимойтское и Руское” — кілька. По одному разу відомо про присутність “литовских и русских князей”, а також вирази “Польша, Русь, Мазовша и Прусы”, “в Польши, в Руси, в Литве и инных краинах прилеглых”, “литва, русь и татары”, “Литва, Русь и Польша”, “з русы и жимойди и литвы”, “волынцы и русь”, “на князовство Жомойтское на Руси с повинности братерской выделить”

Використання слова “руське” відоме і в інших випадках: “литеры руские”, “переписать по-руську”, “жона руска, дочка князя тверского”, “вера христианская руская”, “церква руская”; у 4 випадках відзначена “русская вѣра”, а також “волости руские”, “русские панства”

Багато разів “руська” назва згадується при характеристиці військової справи тих часів: “жолнеры руские” — двічі; “войска руские” — сім разів; “войско литовское, жомойтское и руское” — тричі; “войско литовское и польское” — теж тричі (як і “русские и татарские войска”); “русское и литовское войско” — сім разів; “полки руские” — тричі; “замки руские” — двічі (а “украинские” — одного разу). По одному разу згадуються “войско псковское и новгородское, и русь”; “войско литовское и русь новгородская”; “рыццество руское”; “русское воинство”; “воевода смоленский с руским воинством”; “воевода русский”; “войско полске, литовске, руское, пруское и жимоитское”

У 10 випадках наявна назва “русские князства”, а ще в кількох йдеться про більш конкретні території — “Полоцкое и иншие князства руские”, “места множиѣйшие руские — Новгород Великий, Псков и Полоцко” Коли говорять про “Сѣверское земли и Руской за Днѣпр”, то перераховуються Мозир, Стародуб, Карачев і Чернігів. Хоча відомі і “князства руские и сѣверские”

Але слід навести й більш розширені цитати, коли відзначаються “руські” територіальні межі.

Так, після битви на Куликовому полі 1380 р. (у Хроніці вона чомусь “перенесена” майже на десятиліття назад — до подій 1371 р.), московський князь Дмитрій мовив: “Зличите ся братия, колико князей иѣт и воевод, и колико нѣт старых и молодых воинов”. Отповидѣл ему Михаил Александровичъ, боярин московскийѣ “Нет вел[икий] князю, у нас чetyредесять бояринов московских, двенадцети князей бѣлозерских, тридцети посадников новгородских, дведцети бояри-

нов коломенских, четыредесят бояринов серпоховских, двадцети бояринов переяславских, двадцати пяти бояринов костромских, тридцети пяти бояр владимерских, осми бояр суждальских, четыредесят бояр муромских, двадцети трох бояр дмитровских, тридцети бояр ростовских, шестидесят бояр можайских, тридцети бояр звенигородских, пятнадцети бояр тверских, пятнадцати бояр углецких, семдесяти бояр ярославских, тридцети начальников литовских, а от всѣх полков всей дружины воинской, положивших головы своя за честь божию и за тебе, князи своего, и отчество свое, двѣсти пятьдесят и три тысячи”. Тогда великий князь Дмитрий из глубины сердца своего вздохнул и, обернувшись до гробов побитых российских воинов, со слезами, великим плачем молвил: “Братия моя вселюбезнейшая, князи, бояре, воеводы и свѣ витязи старые и молодии, сынове рускии... где положили есте богатырский свои головы за вѣру христианскую и за землю Рускую, вам будет вѣчная память” У цьому літописному фрагменті явно виокремлюються межі тогочасної “руси московской” (за ще одним літописним формулюванням).

Інший “руський вимір” дається під 1392 р., коли “Ягейло, за старанем Кейстутовым на панство отцевское вступивши, великие войны с русью, поляками и крыжаками (хрестоносцами. — О. М.) инфляндскими и прускими мѣвал... аж Ягейло против Руси Полоцкой поднесл... А по малом теж часѣ Кестут Новгородок и Сѣверское князство опановал на Руси... Потым Кейстут войско собрал з руси и жимойт, а Ягейло с пруских, инфлянтских крыжаков, а гды ся войска ку собѣ юж до бою зближи, ним до битвы пришло... А потом Ягейло Витолтови Вольнь весь и Подолье, краины руские, отдал на панованье”

Ще через певний час — 1397 р.: “Потым Скрыгайло и Витолт тягнули до Полоцка... а осадивши замок Полоцкий рыцerstвом литовским и всю Русь Полоцкую, Лукомскую, Витебскую, Оршанскую, Смоленскую, Мстиславскую, з оных бѣд успокоили и до послушенства князства Литовского привели”

Майже через століття — 1492 р. “Иван Васильевичь, великий князь московский, маючи час в погоду за нового панованя Александрового, на початку весны поднесл войну на панство Литовское и взял Вязму, Холопен, Мещерск, Любечск, Серпохов и инные замки руские сѣверские, Литвѣ от Олгерда и Витолта служачие, и инших волостей много в коротком часѣ опановал” Тож “територіальний маятник” почав рухатися в інший бік.

А вже рівно через століття — 1497 р. “Стефан, воевода волоский, хотячи помститися кривды своей и невинности поднесеня войны против себе от Яна Ольбрыхта, короля полского, зобрал войско великое з волохов своих, мултанов, турков, татар и вторгнул на

Подоле и до Руси, и всѣ волости, села, мѣстечка без опору сплюндровал, Перемышль, Радомл, Преворско, Ланцут спалил... люду обоей плоти в неволю турки, татаре, и волохи вывели... татаре бранцами рускими и полскими наполнили были” Ще через певний час — 1509 р. той же Стефан “збройною рукою вторгнул до Руси, Львов зработвал, отколь немало скарбов выбрал, Рогатин поддался ему... Так в той час Литва и Русь з княжат Глинских были очищены”

Територіальні поточнення відомі й під іншими роками. 1524 р. “Турки и татаре Львовскую, Сьлуцкую, и Подольскую землю окрутне зоевали и неоплаканую шкоду на всей Руси Подгорской учинили, а поляки стертися з ними не смѣли, памятуючи Сокальскую поражку свою от татаров” А 1527 р. “Татаре, гды великие шкоды починали в Полщи, в Руси, и в Литвѣ частыми своими утарчками, зараз панове литовские и руские зобралися против них охотне з рыцерством своим, литовским, руским, воынским, а литва и русь з воынцами сщасливе наголову всех поразили, а полону звязаного христіанского обоих станов з Руси, Подоля и Подгоря 80000 отгромили издобычи отняли”

Під 1375 р. знаходимо повідомлення, що князь Ольгерд “Тылко живность вшеляку войску у москалей брал” А 1416 р. “Витолт видячи, же тое москал за фрашки собѣ обернул, зобрал свои войска литовские и руские, тягнул до столицы московской, палячи, стинаючи, а князь Василий московский, видячи в панствѣ своеи немалую шкоду от литвы, послал до Витолта, просячи покою” Ще раз, після протистояння московитів та литовців й перемоги останніх, відзначалося, що “москаль сидѣл тихо з того часу” Як бачимо, цей термін початково означав лише жителя Московії, а пізніше ще й солдата російського війська⁷

Тричі було зафіксоване у Хроніці козацьке найменування. Першого разу під 1401 р., коли Свидригайло у протистоянні з родичами “взявши войска от мистра пруского, и бояр русских, также козаков много збунтовавши, тягнул до Витебска, которого прутко добыл” Другого разу вони були згадані під 1578 р., коли “козаки литовские и руские, упередивши все войско, замки три московские, Косяну, Красное и Ситъно, несподеване убѣгли и спалили, а кроль, гды с трех сторон мѣсто Полоцк августа 2 дня, назавтрее мѣсто добре оборонное перекопом, палом и стенами, также баштами, венгрове кролевский и люд пѣшний канцлера коронного Яна Замойского, также и литовские гайдуки и козаки руские запалили и москвы вел-

⁷ Даль В. Толковый словарь живого русского языка. — М., 1955, том II. — С. 349; Новый тлумачний словник української мови. — К., 1999. — С. 689.

мы много побили, а другие москали до замку утекли” 1582 р. “кroleвские козаки зараз замок той оправили и оттамтоля шкоду великую москвѣ чинили, що было на руку королеви”

На закінчення аналізу подій, зафіксованих у розглянутій Хроніці Литовській і Жмойтській, слід зупинитися ще на одному цікавому для нас терміні. Так, під 1263 р. повідомляється, що Заволзька татарська орда перебралася у Подніпров’я **“на звоєване и плюндроване руских краев”**, а після смерті Радзивіла, його син Михайло **“вступил на князство Новгородское (Новогрудське. — О. М.) и Подляское, также и всѣ краины руские от Вилны аж до жродел Неменовых”** Згадуються також часи хана Батия **“котрый в той же час пришедши Рускую краину през Руские панства, Полскую, Куявскую, Шлионскую землю, Муравскую и Венгерское панство орутие были сплендровали”**

Слід вказати і на **“краины московские”** у відношенні до рязанських територій; **“краины Руские с Подолем”**; **“краины полские, межи Саном и Вислою рѣками лежачие”** І на те, що **“Ягейло Витолтови Волянъ весь и Подолье, краины руские, отдал на панованье”**. А також згадку про московського князя Івана Васильовича, котрий **“поднесся на всѣ краины князства Руского и Литовского мысли свои обернул”**

З вищенаведеного випливає, що назва **“країна”** ще не була закріпленою за певним східноєвропейським районом. Лише 1517 р. **“Иоанн, великий князь московский, волости литовские украинские, от границы своей воевал, а король Жигмонт (Сігізмунд І. — О. М.) против ему выправил Константина Острожского, гетмана литовского, з войском литовским и руским”**

Але в цілому територіальне розмежування між **“Московією”** і **“Руссю”** прослідковується все чіткіше. В Литві, а пізніше і в Польщі, під останньою розуміли території, що увійшли до складу їх держав, котрі об’єдналися в Річ Посполиту. Та **“українська тема”** тоді ще не була актуальною для зверхників цього утворення.

Інформація якраз про українські території кардинально змінюється в позитивному відношенні під час розгляду повідомлень Гійома Левессера де Боплана і П’єра Шевальє — двох французьких спеціалістів з військової та дипломатичної справи, які в 30–60-ті роки XVII ст. перебували безпосередньо на сучасних українських теренах чи поблизу них й передавали свої свідчення королю до Варшави. Тож їхні праці, як вже відзначалося у передмові до даної роботи, також можна вважати частиною блоку польських джерел.

Перший із них у своєму **“Описі України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способами життя і ведення воєн”** називає ці землі **“великим пограниччям”**, **“великою провінцією України”**

Далі Боплан повідомляє, що “Київ [Kioiv], званий колись Кізовією [Kisovie], був раніше одним із найдавніших міст Європи... Серед руїн цих храмів донині знаходять поховання кількох князів Русі [Russie]” Відзначає, що місцеві жителі “сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською [Rus]”, що руська шляхта дуже нечисленна і наслідує польській. Окрім того, перераховує окремі географічні орієнтири — річки Ворскла та Псел, такі населені пункти, як Трахтемирів, Переяслав, Канів, Черкаси, а також називає київський Печерський монастир. Для цього автора правий берег Дніпра є “руським” або “українським”, а лівий — “московським” Звертає особливу увагу на район дніпровських порогів: “Томаківка [Tomahowka] — це острів до третини льє в діаметрі або біля того, майже круглий, дуже високий... Він розташовується ближче до Русі, аніж до Татарії” “Каїр [Kair] — це довгий острів на 5—6 льє... коли [основний рукав] русла проходить під руським берегом, то острів стає ширшим зі сторони Татарії”. “Носаківка [Nosokowka] — це довгий безлісий острів... Між цим островом і Руссю розташований канал, який називається Космаха”

Не оминув згаданий автор у своїх описах і більш південні райони сучасної України. “Крим [Crime] — це великий півострів на Чорному морі, розташований на південь від Московії”. А про тамтешнє населення повідомляє: “Це ті татари, які так часто вдираються у Польщу і Московію... а потім виводять з собою до свого краю 50 і навіть 60 тис. руських [Roux] невільників і продають їх для служби на галерах” Нагадує, що “На рівнинах, які лежать між Буджнаком і Україною [l’Oucraïne], перебуває зазвичай від 8 до 10 тис. татар” Окрім того, характеризує автохтонів як “русинів, або козаків”

Цікаво, для нас у першу чергу, що русько/українська та московська межа в даному випадку проведена по Дніпру, що в основному відповідало реальній фіксації зон інтересів двох провідних на той час східноєвропейських держав в цьому регіоні європейського півдня.

А в “Історії війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар” П’єр Шевальєс відзначає, що “Козаки... це були добровольці з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі” Їх появу він пов’язує з діяльністю Стефана Баторія: “Король Стефан Баторій, якому Польща завдячує багатьма хоршими законами, розуміючи, наскільки ці волоцюги можуть прислужитися йому щодо охорони кордонів Русі та Поділля, яким завжди загрозували напади татар, створив з козаків військо”. У відношенні вищенаведеної “доброзичливої” характеристики їх, то треба враховувати, що писав все ж таки француз, який перебував при польському королівському

дворі і мав власне суб’єктивне бачення появи цієї соціальної групи в місцевому середовищі.

Далі, 1596 р., після заборони козакам проводити військові операції на Чорному морі, вони рушили “на Русь та Литву” — тобто Запорожжя тоді не усвідомлювалося як одне ціле з більш північними українськими територіями. Важливим є і зауваження Шевальє, що “козаки — це тільки військо, а не народ, як багато дехто думав”

“Українська” назва і надалі часто присутня на сторінках його твору: “Через два роки татари рушили походом, зайшовши дуже далеко в глибину України й пограбувавши Переяславщину, Корсунщину та околиці Вишнівця, до яких вони перед реформою козацького війська зазвичай не наближались”; “Козаки теж набрані і завербовані з Русі, Волині та Подолії, вони мають багато вольностей та привілеїв, вони так само зобов’язані вирушати туди, куди їм скомантують”; “Пороги — це руський термін, який означає кам’яні скелі... Ось причина, яка заважає судноплавству і позбавляє Україну можливості збагачуватися”

Але щодо поступового ствердження української самоназви цієї території та і власне самої її появи доволі важливими є такі свідчення згаданого автора:

“Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воеводства...”

Україна є дуже родючою країною, так само як Русь та Поділля” (Русь тут слід розглядати як підкарпатський регіон — *О. М.*)

І далі: “Головні ріки — це Дніпро, або Борисфен, Дністер, або Тірас (що тече вздовж кордону Валахії), Десна, Рось, Горинь, Случ, Стир і багато інших менших річок та проток, велика кількість яких свідчить про добру якість Ґрунту.

Найвидатніші міста та фортеці, які займають козаки, — це Київ, центр воеводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямполь над Дністром, Брацлав над Бугом — центр воеводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів”.

Але в достатній кількості присутні й руські назви: “а тим часом Кривоніс, другий козацький ватажок... спустошив Русь та Поділля... Князь Ієремія Михайло Вишневецький вирушив із-за Дніпра на прикордоння Русі з кількома загонами, до яких приєдналися загони київського воеводи Януша Тишкевича і полк гвардії покійного короля... інакше Кривоніс був би вдерся всередину королівства разом з цією юрбою руських”; “Козаки, залишивши Львів, подалися під Замостя... це місто було на той час захистом руської

шляхти, вигнаної з своїх земель повсталими селянами”; “при цьому загинув Оссолінський з багатьма шляхтичами з Руського воєводства”; “Бог виявився прихильним як на Русі, так і в Литві, де він, як кажуть, своєю рукою витягнув обидва польські війська з небезпеки, в якій вони, за всіма людськими припущеннями, мали б загинути”.

В усіх вищеприведених випадках під Руссю слід розуміти сучасні західноукраїнські терени, в ті часи підпорядковані Польщі. Окрім того, слід навести й повідомлення про те, що “Турецькі міністри запевнили Хмельницького щодо покровительства султана, а також обіцяли, що Оттоманська імперія дасть йому Русь у ленне володіння” Це трапилося після перших перемог великого гетьмана над поляками, коли його прихильності шукало багато тогочасних володарів.

Але, слідуючи за тектом Шевальє, треба знову повернутися до української термінології: “Тим часом на Україні з шляхтою поводитися так погано, начебто війна ще тривала”; “Тим часом Хмельницький грішми втихомирив хана і визволився з його рук (після битви під Берестечком 1651 р. — *О. М.*); “він повернувся на Україну, щоб заспокоїти дух народу, який був дуже збурений останньою поразкою та його відсутністю”; “пошесть забрала в цвіті літ князя Михайла Корибута-Вишневецького, який дав доказ надзвичайної хоробрості і діяльності протягом усієї війни, що позбавила його прибутків з усіх його маєтків, розташованих на Україні”

Основні свідчення з “Історії” Шевальє, все ж стосуються територіального визначення України — середньодніпровського регіону, котрий тоді знаходився “на краю” європейської землеробської цивілізації. Далі розпочинався Великий степ кочівників.

Але якщо ж робити короткі узагальнення із усіх вищепроаналізованих польсько-литовських матеріалів, то можна зазначити, що для представників еліт їхнього “світу” в останні століття середньовічної епохи в основному існувала лише одна руська назва для всіх східнослов’янських, і в першу чергу пов’язаних з ними, територій. І лише ті, хто тоді хоча б якийсь час безпосередньо перебував на півдні Східної Європи, починали сприймати й використовувати нову українську назву. Далі на північному сході у їхньому розумінні знаходилася “Московія”. “Мала Росія”/“Малоросія” для них була взагалі не відома як географічна реалія або ж політична структура.

3. ДЖЕРЕЛА ПІВНІЧНО-СХІДНИХ СУСІДІВ

До аналізу, в контексті даної праці, залучені Єрмолінський (друга половина XV ст.), Типографський (кінець XV — початок XVI ст.), Патріарший або Никонівський (перша половина XVI ст.) та Воскресінський (середина

XVI ст.) літописи, котрі, з нашої точки зору, найбільше відповідають висвітленню піднятої в даній роботі теми.

В першому із них цікава для нас інформація розміщена вже під 1248 р., коли князь Олександр Ярославич **"выиде отъ Кановичъ на Киевъ и на свою Рускую землю, Андреи, брат его, седе въ Владимирѣ на столе"** Тож тут Подніпров'я і Поволжя територіально розділені, як це було в домонгольські часи, а другий із названих регіонів не належить до "руської зони" А **"вся Русь"** згадується двічі, тоді як **"Руская земля"** одного разу. Слід відзначити й повідомлення 1480 р., коли **"един же царевичъ хотяйти за Оку имати Украину, князь же великий посла по братию свою, дву князевъ Андреевъ, и услыша Татарове и побегоша, и тако избави Богъ и Пречистая Рускую землю от поганыхъ"**

Похідними, в першу чергу, слід вважати **"города Русские и волости"**, котрі в окремих випадках більш конкретизовані. Так, уже 1319 р. серед них названо Москву. Це ж місто, як і Коломна, Переяславль, Нижній Новгород належить **"всемъ землям и городомъ Рускимъ"** у 1365 р. Ширше список руських міст представлено в повідомленні 1408 р., коли хан Едигей приходить на **"Русскую землю... Того же слышав, князь великий иде на Кострому, а на Москви остави князя Володимера Андреевича, братью свою Андрея, Петра, и князи Ивана Юрьевича, с ними же многое множество народа; посадъ же пожгоша сами. А Едигей, пришедъ, ста въ Коломенском, декабря 1, и распусти по всеи земли вой, и взяша градъ Переяславль и огнем сожгоша, и Ростовъ, и Дмитровъ, и Серпоховъ, и Новгород Нижней и Городецъ"** А під 1425 р. повідомляється, що **"Бысть моръ великъ во Пскове, и въ Новгороде Великомъ, и в Торжку, и въ Твери, и на Волоце, и въ Дмитрове, и на Москве, и въ всехъ городехъ Русскихъ, и влатель, и селехъ"**

До історично-географічної ситуації мають відношення й згадки про руських князів. У першому випадку, під 1375 р., повідомляється: **"Князь же великий разсла по вой свои, а самъ иде къ Волоку, и ту придоша къ нему вси князи Рустий князь Дмитрей Костянтиновичъ, князь Во[ло]димеръ Андреевичъ, князь Андреи Федоровичъ Ростовски, князь Василей, Александр Костянтиновичъ, Иванъ Васильевичъ Смоленски, Василей Васильевичъ Ярославски, князь Романъ Васильевичъ брат его, князь Федоръ Романовичъ Белозерски, Василей Михайловичъ Кашиньски, Федоръ Михайловичъ Моложьски, Андреи Федоровичъ Стародубьски, Романъ Михайловичъ Дбрянски, Романъ Семеновичъ Новосильски, Костянтинъ Семеновичъ Оболеньски и брат его Иванъ Торусски, и прочии князи со всеми силами своими"**

А в другому випадку, під 1500 р. під руку великого князя приводять таких руських князів: **“князя Семена, князь Іванова сына Андреевича Можайского, да князя Валильа (мабуть, Василя. — О. М.), князь Іванова сына Дмитриевича Шемякина, и съ ихъ городыѣ за князем Семеномъ Стародубъ да Черниговъ да Гомни, а за княземъ Васильемъ городъ Северский (мабуть, Новгород Сіверський. — О. М.) да Рылескъ. И князь великий пожаловаль, придаль имъ к тем их городомъ: князю Семену Почапъ да Мглинъ да Дроковъ да Попову Гору, а князю Василью Путивль да Радогощъ да Северскую землю”**

Тож неважко зафіксувати у повідомленнях цього літопису процес поступової концентрації руських територій навколо Москви, який охопив і окремі південноруські землі. В першу чергу, це Дніпровське Лівобережжя, а Київ згадується лише одного разу — ще за часів Олександра Невського (який туди так і не перебрався), тобто безпосередньо після навали орд Батия.

Лише одного разу це місто згадують і в Типографському літописі під 1328 р., коли на Русь приходить митрополит Феогнаст, за національністю грек, але який **“на Киевѣ не бывал”**

Взагалі **“Руська земля”** в цьому літописі відзначена 15 разів, а термін **“Русь”** — 25. При цьому титул **“князь великий Иван Васильевичъ всея Руси”** зафіксований під 1492 р. А князі руські, як соціально-етнічна група, відзначені в семи випадках. В контексті даної праці доцільно навести й інформацію про поставлення руських єпископів на Ростов, Суздаль, Чернігів, Брянськ, Рязань, Туров тоді, коли до Москви у 1390 р. приходить митрополит Кипріан.

Двічі виокремлюються Орда і Русь у територіальному й політичному вимірах.

У кількох випадках зустрічаємо такі назви, як **“русские полки”**, **“кони роускиа”**, **“торговци Русские”**, **“люди Роускиа”**, **“святыє чудотворци Роускиє”**, **“сынове Роустии”** В багатьох повідомленнях говориться взагалі про руські міста, а в кількох називаються конкретні гради — Твер (тричі), Володимир, Нижній Новгород, Кострома, Ростов. Але все ж найчастіше згадується Москва, котра **“богатствомъ и славою, превзыде же все грады Роусстѣй земли честью многою”** Так місто характеризується під 1382 р., коли на Русь приходять війська Тохтамиша. **“И не единъ же токмо сей градъ пленень бысть, но ини мнози грады и страны; къ Володимерю граду шедше, поплениша Татарове, а людей иссѣкоша, а иныхъ в полонъ поведоша, а инии ходиша къ Звенигороду и к Можайскоу, и тѣмъ такоже створися, а инии, шедше, Переяславль взяша и пожгоша его... а инии к Юрьеву шедше, пограбиша и пожгоша и инии мнози гради и власти и**

села и монастыри повоєваша и пожгоша и много зла земли Роусстѣй створиша. А царь отъ Рязани поиде къ Ордѣ и отпусти на Русь посолством шурина своего Шахомата"

А ще раніше, в 1375 р., великий князь Дмитрій Іванович розпочав новий похід на свого супротивника князя Михаїла Тверського. "Пришедшю ему на Волокъ, и ту придоша к нему вси князи Рустии, кыйждо с силою своею. И поиде с Волока мѣсяца июля въ 29 день, а с ним тесть его Дмитрей Костянтиновичь Соуздальский, князь Володимер Андрѣевичь, князь Борисъ Костянтиновичь, князь Семень Дмитриевичь, князь Андрѣй Феодоровичь Ростовский, князь Василей Костянтиновичь, брат его князь Александръ Костянтиновичь, князь Иванъ Васильевичь Смоленскы, князь Василей Васильевичь Ярославскы, князь Романъ Васильевичь, князь Феодор Романовичь Белозерський, князь Василей Михайловичь Кашиньскы, князь Федоръ Михайловичь Можайський, князь Ондрѣй Федоровичь Стародубьскы, князь Романъ Михайловичь Дебрянський, князь Роман Семеновичь Новосилски, Семень Костянтиновичь Оболенський, брат его князь Иван Костянтиновичь Торускы, и всѣ князи Роустии, кыйждо съ своими полкы, начаша воевати волости Твѣрские... Егда придоша близь Твѣри и слышаша великого князя Дмитрея Ивановича стоаша под Твѣрию съ всѣми князи Роусскими съ многою силою, оубояшеся Литва побегоша назадъ".

Цікава для нас інформація міститься і під 1380 р., коли відбувалася Куликовська битва: "И возгордѣ окаанный Мамай и мня ся яко царя и сътворив злый съвѣтъ съ князи своими ткмными, река: "Поидемъ на Роусскую землю и поплѣнимъ ю, якоже и при Батые было, хрестьянство погоубимъ, а церкви ихъ огнем попалим", гневаше бо ся лютѣ злочестивый о избъеныхъ князехъ его на рецѣ на Вожи... И приде на Коломную, собравъ вой своихъ 10000 и сто, опроче князей Роускихъ и воевод местныхъ. От начала бо такова сила не бывала князей Рускихъ, якоже в се время... "Не ходи, понеже оумнозишяся врази наша, не токмо Татарове, но и Литва и Рязанци". Мамай же, слышавъ приходъ великого князя с всѣми князми Роускими и съ всею силою к рецѣ к Доноу Сиа же изрекъ и посемъ же рече братоу своему, князю Владимиру, и всѣм княземъ Роускым и воеводам... Великий же князь Дмитрей повелѣ всѣмъ княземъ Роускымъ и воеводамъ съ всѣми полкы своими поити за Дон в далние части земли. И переидоша вскорѣ Донъ люто и великимъ сверепствомъ напрасно, яко и земли подвизатися отъ множества силы Русские... Се бо всташа нань три земли и три ратиѣ Татарскаа, Литовскаа, Рязанскаа... И начаша

сѣжджатися Роустии полци и Татарские... И се поиде великаа рать Мамаева и вся сила Татарская, а князь великий поиде противу сѣ всѣми княз[и] Роусскими и сѣ всѣми ратьми своими на поганья... И бысть сѣча велика и брань крѣпка и трусь великъ зѣло, яко отъ начала не бывала такова сѣча княземъ Роусским... И бяше видѣти Роусинъ за Татаринѣмъ гоняшеся, а Татаринъ Роусина достигаше, смятоша бо ся и смесишася, кыйждо бо искаше своего противника побѣдити... сѣ всѣми князи Роусскими и с воеводами и с прочими боляры и сѣ всѣми вои... А Мамай тогда не во мнозѣ оубежа и побеже в землю свою... еще всхотѣ изгономъ ити на Роусь... Царь же Тактамышъ, шед, Орду взя Мамаеву... Потом же поусту послы своя на Русь к великому князю Дмитрею Ивановичю и къ всѣмъ княземъ Роусскимъ, поведая имъ свой приходъ, како сѣле на царстве... Князи же Роусские посла его отпустиша с честью и сѣ дари”

І ще одне цікаве для нас повідомлення розміщене під 1462 р., коли “преставися велики князь Василей Васильевичъ... бысть бо сей князь великий Василей единовластець в Руси и дасть сыну своему Ивану великое княжение, а князю Георгую дасть Дмитровъ, Можаяск, Серпоховъ, Мендынъ, а князю Андрѣю Оуглече Поле, Звенигородъ, Бѣжиский Врѣхъ, а князю Борису Волокъ Ламский, Ржеву, Рузу, а князю Андрѣю Меньшому Вологду, Коубену, Заозерье. И сѣдоша по своимъ вотчинамъ, и бысть промежи ими миръ и любовь. А великой княгини Марье дасть Ростовъ да Романовъ”

Одного разу “Русь” пов’язувалася з Вороніжськими лісами, а двічі згадувалася й “Україна” Першого разу це була вже відома з попереднього розглянутого літопису “оукраина” за Окою (1480 р.), а вдруге під 1512 р., коли “приходил[и] Крымскаго дети на оукраиноу, на Московские, плениша Воротынские и Одоевские и Коломноу и Вѣлокъ”

А в цілому на північному сході східнослов’янської ойкумени процес “обрусіння” території тривав, хоча зафіксовано було одну цікаву деталь — Рязанська земля ще не входила тоді до “Поволзької Русі” і навіть часто протистояла московським зверхникам разом з Ордою та Литвою.

Розглядаючи пізніші середньовічні писемні джерела північно-східної Русі, слід перейти до Патріаршого або Никонівського літопису — одного із найбільш значних серед праць московських книжників. Вважається, що на його сторінках зберігається найбільше відомостей, котрі відсутні у “Повісті минулих літ”⁸ Але в даному випадку нас у першу чергу цікавлять події і процеси післямонгольського періоду.

⁸ Тихомиров М. Н. Никоновская летопись // Тихомиров М. Н. Русское летописание. — М., 1979. — С. 335.

На сторінках цього компендіуму, де висвітлюються діяння в цікаві для нас у даному випадку століття, “Русь” в широкому значенні згадується тричі, а “земля Руская” — дев’ять разів. У кількох випадках руська назва пов’язується з територією конкретного князівства — Володимирського (двічі) і Тверського (одного разу).

Слід окремо відзначити такі цитати як “царь же Амурать отпусти князя Ивана Бѣлозерского на Русь, а съ нимъ посла своего Иляка съ тридцатию Татарины съ ярлыки ко князю Дмитрею Константиновичю на великое княженіе Володимерское; и пришедшимъ имъ в Суздаль” (1363 р.); “Они же стрѣтоша Василиа Тупика, ведуща языкъ къ великому князю, яко неложно идетъ царь на Роусь, совокупася со Олгом княземъ Рязанскимъ и съ Ягайломъ княземъ Литовскимъ и еще не спѣшитъ царь, но ждетъ осени, да совокупитья съ Литвою” (йшлося про дії Мамає 1380 р. — *О. М.*). А дещо раніше, 1365 р., “Тагай князь Ординский... всхотѣ воевати Русь, и собрався со всею силою своею и со всею страню Нарочадскою и поиде ратью многою на Рязанскую землю; и прииде тайно и безвѣстно на Рязань, и взя градъ Переяславль Рязанскій и сожже, а около его плѣни все власти и села”

Кілька разів Руська земля згадується в 20-ті роки XV ст., коли впродовж декількох років прокотилася страшна й обширна епідемія: “Морь бысть силенъ зѣло по всѣй земли Русстѣй, наипаче же на Костромѣ, и въ Ярославлѣ, и въ Юрьевѣ, и въ Володимерѣ, и в Суздальѣ, и въ Переяславлѣ, и въ Галичѣ, и на Плесѣ, и въ Ростовѣ” (трапилося це 1420 р. — *О. М.*); “Того же лѣта въ Нѣмцѣхъ, и въ Литвѣ, и во Псковѣ, и въ Новгородѣ, и во Тѣри, и на Москвѣ, и во всей Руской земли нача морь быти” (1424 р.); “А с Троицина дни морь великъ бысть на Москвѣ, а пришелъ отъ Нѣмецъ во Псковъ, а оттолѣ въ Новгородъ Великій, и во Твери и на Москву доиде, и на всю землю Рускую; по всѣхъ мѣстехъ морь бысть великъ зѣло” (1425 р.); “Нача морь преставати в Новгородѣ въ Великомъ, и пакки возста силенъ зѣло во Псковѣ, и въ Новгородѣ Великомъ, и в Торжку, и во Тѣри, и на Волоцѣ, и в Дмитровѣ, и на Москвѣ, и во всѣхъ градѣхъ Рускихъ, и во властехъ, и въ селехъ по всей земле; и бысть туга и скорбь веліа въ людехъ” (1426 р.).

Один раз літописець формулює назву як “отчина, земля Руская”, безсумнівно, патріотичну за змістом. Тут слід нагадати, що “отчиной” або “отчизной” спочатку називали наслідувані сином володіння батька, уділ (удільне князівство) або ж місце народження: так би мовити, “малу батьківщину” — своє місто, село. Дещо ближчим до такого розуміння є давньо-руське “отечество, отечествие” Сучасне розуміння Вітчизни (як Руської

землі в цілому) з'являється не раніше останньої чверті XIV ст.⁹ Повністю уявлення про “Отечество” в Московській Русі закріпиться лише в роки Смути, коли щезне не лише Золота Орда, але й більшість її фрагментів, а північно-східні території об'єднаються в Російську державу.

Але в двох випадках зафіксовані ситуації, досить несприятливі з точки зору такої романтичної тези про загальнослов'янське об'єднання перед обличчям зовнішнього ворога (чого в реальному житті звичайно не було) й нездоланне волелюбство автохтонів у всі часи. 1380 р. “царь Мамай въспрія дары съ любовію, и грамоты разслушавъ, и послы чевствовавъ отпусти, и написа Ягайлу, князю Литовському, и къ Олгу Рязанскому сицеъ “Елико хочете улуса моего, земли Рускіа, тѣмъ всѣмъ жалую вас, моих присяжниковъ и улусниковъ” Ще раз Русь в невігідному відношенні представлена в 1384 р., коли “Тахтамышь царь Воложскій и всѣхъ ордъ высочайшій царь пожаловалъ князя Михаила Александровича Тферского его отчиною и дѣдиною выликимъ княженіемъ Тферскимъ, рек ему сицеъ “азъ улусы свои самъ знаю, в кійждо князь Русскій на моемъ улусѣ, а мне служить правдою, и язъ его жалую; а что неправда предо мною улусника моего князя Дмитреа Московского, и азъ его поустрашилъ, и онъ мне служить правдою, и язъ тебе жалую”

Подібну терпимість з боку слов'янських зверхників, вірогідно, можливо пояснити таким чином: “Система правління в монгольських улусах на диво вдало “лягла” на “модель” деспотичної монархії, котра вже кілька десятиліть “апробувалася” на Північному Сході нащадками Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського (тут йдеться про ситуацію в середині XIII ст., але вона “спрацьовувала” й пізніше. — *О. М.*). Реальна влада надалі залишалася в руках своїх князів, хоча вони й отримували нині ярлики на велике княжіння з рук монгольських ханів. Зате життя — там, де воно взагалі залишилося після нашествия, — було колишнім, хоча й більш тяжким. “Звичайно, це зовсім не означає, що монгольське іго можливо уявляти у вигляді ідилічного симбіозу Русі зі Степом. Завоювання є завоювання. А поневолення завжди залишається поневоленням”¹⁰ І хоча про це вже говорилося вище в першій главі, слід ще раз вказати на специфіку взаємовідносин цих двох сил.

Згадавши вище про Твер, слід відзначити, що під 1375 р. і в цьому літописному списку повідомляється про похід Дмитрія Івановича Московського (пізніше Донського) на Михайла Олександровича Тверського на чолі коаліції руських князів (ще раз повторювати її склад тут не будемо — це було вже зроблено під час розгляду інформації Типографського літопису).

⁹ *Данилевский И. Н.* Русские земли глазами современников и потомков (XII—XIV вв.). — М., 2001. — С. 203.

¹⁰ Там само. — С. 218.

Про самих московських зверхників йдеться у кількох випадках, коли їх величають такими характеристиками: “собиратель Руских земель” як того, хто тримає “скипетра державы Руския земли”; він є “страж земли Руской”, “Рускихъ земель государь” або “государь земли Руской” Пізніше титулатура ускладнюється: “великий князь Иванъ Васильевичъ Владимирскій и Московскій и Новгородскій и всея Руси самодержецъ” (двічі згадується); “превысокий князь Василий Васильевичъ Московскій и всеа Руси великий царь”; “благочестивый нашъ царь и великий князь Иванъ Васильевичъ, всего царства Русскаго и Казаньскаго и Астароханскаго (Астраханського — *О. М.*) государь и самодержецъ”

Вже під 1399 р. зустрічаємо повідомлення такого змісту: “и то будеть все наше и царь нашъ, а мы не точію Литовскую землю и Полскою владѣти имамы, и Сѣверою, и Великимъ Новгородомъ, и Псковомъ, и Нѣмци, но и во всѣми княженія Русскими, а со всѣхъ великих князей Рускихъ учнемъ дани и оброки имати” Далі йде перелік цих князів: “князь великий Андрѣй Олгердовичъ Полоцкій, князь велики Дмитрий Олгердовичъ Брянскій, братъ ихъ из двоюродных князь Михайло Евнутьевичъ, внукъ Гедеміновъ, князь Иванъ Дмитриевичъ Кандырь, князь Андрѣй Дмитриевичъ пасынок, князь Иванъ Евлашковичъ, князь Иванъ Борисовичъ Кіевскій, князь Глебъ Святославичъ Смоленскій, князь Левъ Коріадовичъ, князь Михайло Васильевичъ, да братъ его князь Семень Васильевичъ, князь Михайло Подберезскій, да братъ его князь Александръ, князь Дмитрий Даниловичъ Вольнскій, князь Федоръ Патрекѣвичъ Рылскій, князь Андрѣй Дрютскій, князь Вспытка Краковскій, князь Монть Толунтовичъ (можливо, в той час обидва перебували у якійсь тимчасовій залежності? — *О. М.*), князь Иванъ Юрьевичъ Белскій, князь Дмитрий Коріадовичъ, князь Ямонтъ Смоленскій намістник; всѣхъ князей именитыхъ славных 70 и 4”

Одного разу зафіксовано титул “князь велики Владимирскій и Великого Новгорода и всея Руси” (1425 р.), а ще по одному разу — “князи Руские” та “княженія Русские”

Щодо вищих церковних ієрархів, то про них повідомляється в кількох випадках. 1383 р.: “прибываше Кипріянь митрополитъ въ кіевскихъ странахъ”; 1387 р.: “приіде Пиминъ митрополитомъ на Русь изо Царяграда, не на Кіевъ, но на Москву такмо; а приіде безъ исправы, понеже на Кіевѣ бе Киприанъ митрополитъ, а на Москвѣ Пиминъ митрополитъ” Під 1389 р. згадується компромісний варіант в найменуванні церковного глави: “митрополитомъ на Кіевъ и на всю Русь” Ще раз в подібному відношенні це місто називається під 1441 р. А 1484 р. — вже в зо-

всім іншому сенсі, коли кримський хан Менглі Гірей **“градъ Кієвъ взя и огнемъ сожже... и землю Кієвскую учиниша пусту”**

“Грады Русские” в загальному розумінні зафіксовані один раз, а у кількох випадках перелічені окремі із них — Муром, Володимир (тричі), Переяславль, Коломна (двічі). Але найчастіше все ж згадується Москва (п’ять разів). Зокрема 1389 р., характеризуючи діяльність великого князя, літописець повідомляє, що той **“славный градъ свой Москву, стѣнами чюдными каменми огради... возрадовася вся земля Руская... страхомъ господства его огради всю землю Русскую; от востока и до запада хвалю бысть имя его, отъ моря и до моря, отъ рѣкъ и до конца вселенныя превознесеса честь его... великий князь Дмитрій Московский себе именуеть Русской земли царя и паки чеснѣйшу тебе славою супротивности твоему царству”**

Також в окремих випадках згадуються волості та області московські, а у трьох найменування їх жителів — **“москвичи”**

Одного разу **“Москва”** дистанцюється від **“Татар”** і **“Литви”**, а під 1414 р. перелічені руські єпископи **“литовської зони”** і називаються серед них чернігівський, полоцький, луцький, володимир-волинський, галицький, смоленський, холмський, червенський, туровський владыки. 1440 р. характеризується **“земля Литовская и грады Рускія Литовскія державы”**, коли зверхником Великого князівства Литовського обирали королевича польського Казимира.

Для нас, безперечно, вельми цікавими є згадки українських назв. Перша з них належить до 1382 р.: **“и постигоша его на украинахъ Рязанской земли. А князь Олегъ Рязанскій срѣтѣ царя Тахтамышя на украинахъ своя земля Рязанскія и добы ему челомъ, дабы не воевалъ земли его, и обведе его около своя земли и бысть ему помощникъ на победу Руси и поспешникъ на пакость крестіанскомъ, и ина нѣкая словеса изнесе о том, како пленити землю Рускую и како безъ труда взяти камен градъ Москву и како побѣдити и изимати великаго князя Дмитрія Ивановича. А въ то время нѣколісія едва прииде вѣсть къ великому князю Дмитрію Ивановичю, возвѣщающе рать Татарскую; аще бо и не хотяще Тахтамышъ, дабы кто принесе вѣсть на Рускую землю о его приходе, — того бо ради вси гости Рускія поимани быша и погребены и удержани, дабы не было вѣсти на Руси, — но обаче суть нѣции доброхоты на предѣдехъ Ординскихъ, на то устроени, поборницы суще земли Рустей”** Окрім цього випадку **“украины Рязанскіе”** згадуються у повідомленнях 1388, 1402 та 1426 рр. і завжди пов’язані з татарськими нападами на ці території.

В цілому ж слід відзначити, що подальший процес консолідації північно-східних земель слов’янської ойкумени навколо Москви тривав, як і зве-

личення її володаря. На підтвердження цього ще раз вкажемо на вищезгадане повідомлення 1389 р., коли слава його, начебто, вже поширювалася “від моря до моря, від річок до кінця Всесвіту” Одночасово виокремлюються московські області та Київська земля. Остання, начебто, вже й не належить до власне Русі, як, можливо, в той час і Рязанська земля, зверхники якої іноді явно виступали проти нового московського центру.

І ще один, доволі важливий у контексті даної праці літопис, — це Воскресінський. В цілому він повторює загальну інформацію попередніх розглянутих джерел, але й надає певну нову й важливу щодо деяких деталей.

“Земля Русская” в широкому значенні у ньому повторюється 35 разів. Серед таких повідомлень трапляється й згадка про надання влади у Києві та всій Руській землі Олександрові Невському, а його брату Андрієві — у Володимирі на Клязьмі. Окрім того, маємо декілька згадок, що стосуються до церковних справ: **“архиепископия въ Руской земли”, “Петр митрополит Киевский и всея Руси”** (двічі); також згадується **“митрополит Киевский и всея Руси Максимъ”**, як і те, що **“Приде Сидоръ [митрополит] на Русскую землю, в благоспасаемый градъ Москву”**

Під 1263 р. **“земля Русская”, “Новгородъ” і “Псковъ”** відділені один від одного. Аналогічна ситуація відзначена й під 1358 р., але вже щодо південно-східного району східнослов’янської ойкумени: **“Того же лета выиде изъ орды посоль, царевъ сынъ, именемъ Мамать Хожа, на Рязанскую землю, и много тамо зла створи, и къ великому князю Ивану Ивановичю прислалъ о разъезде земли Рязанской; князь же великий не впусти его в свою отчину въ Рускую землю”** А 1541 р. повідомляється **“О приходе Крымского царя Сафа Киреа на Русскую землю къ Оке на берегъ”**

Одного разу зафіксовано вираз **“все страны Руские”**, коли йшлося про православних християн в цілому (1396 р.).

В кількох випадках вказані більш конкретні орієнтири. 1382 р.: **“Великий же князь Дмитрей Ивановичъ и съ княгинею и зъ детми бысть на Костроме, а братъ его князь Володимеръ Андреевичъ на Волоце, а мати его и княгини его въ Торжку, а владыка Герасимъ Коломенский въ Новегороде. Елма же царь распусти вои по всей земли Руской воевати княжение великое, овии шедше къ Володимерю много людей посекоша и въ полонъ поведоша, а инии ходиша къ Звенигороду, и инии к Можайску, а друзии къ Волоку, а инии къ Переяславлю... а инии къ Юриеву шедше... много зла створиша земли Руской”** 1408 р.: **“И бысть тогда въ всей Руской земли всемъ христианомъ туга велика, и плачь неутешимъ, и рыдание и кричание; все бо земля пленена бысть, начень отъ земля Рязанския и до Галича и до Белоозера”** 1422 р.: **“Гладъ бысть силен по всей земли Руской, на Москве оковъ ржи**

по рублю, а на Костроме по два рубля, а въ Новгороде въ Нижнемъ по 200 алтын оковъ ржи” 1425 р.: “почать быти моръ на Москве; а пришель отъ Немець въ Псковъ, а оттоле въ Новгородъ, также доиде и до Москвы и на всю землю Русскую”

Термін “Русь”, теж у широкому значенні, згадується у дещо меншій кількості випадків — 25, а ще одного разу — “Русь и Татарове” Під 1284 р. ця назва має не лише географічне значення, але й етнічне: “Два оны бесерменина, ихъ остави Ахматъ, идоста изъ свободы во свободу, въ неделю Фомину, а Руси с ними боле 30 человекъ. Слышав же то Липецкий князь Святославъ, и ста на пути съ мужи своими, стерега ихъ; егда же поидоста она, и тогда удари на нихъ разбоємъ, и уби ту Рускихъ 25 да два бесерменина... а веси обычай Татарской, а и въ насъ въ Руси лихо есть разбой чинити... но остался еси въ Руси, въ лесехъ Вороножскихъ”

У восьми випадках згадуються “Русии князи”, а ще в одному маємо поточнення — названо московського, переяславського та тверського володарів. Під 1375 р. зустрічаємо повтор з попереднього літопису про похід на Михайла Тверського об’єднаних сил на чолі з Дмитрієм Івановичем (до коаліції увійшло більше десятка удільних володарів). Такий самий повтор знаходимо під 1382 р., коли на боці Тохтамиша проти Москви і всієї Руської землі виступив Олег Рязанський.

А 1341 р. до Орди направляються “вси князи Русии... князь Семенъ Ивановичъ съ братьею, и князь Василей Давыдовичъ Ярославский, и князь Костянтинъ Тверский, и князь Костянтинъ Васильевичъ Суждальский и прочии князи Русии... Тое же осени выиде изъ орды на великое княжение князь Семенъ Ивановичъ, и съ ним братиа его Иоанъ и Андрей, и все князи Рускиа подъ руце его даны, и седе на столе въ Владимирѣ”

Неважко побачити у цьому тексті ще певне протистояння Володимира на Клязьмі і Москви. Але виокремленість прослідковується і щодо північних східнослов’янських територій — це зафіксовано у двох випадках. Так, під 1329 р. читаємо: “И поиде князь великий Иванъ Даниловичъ на Псковъ ратью, а съ нимъ Тверские князи Костянтинъ и Василей Михаиловичи, и князь Александръ Суждальский, и прочии князи Русии и Новгородци, и сташа на Опоках” А 1386 р. “великий князь Дмитрей Ивановичъ събравъ воя многы, и поиде зъ всеми князи Рускими на Новгородъ Великий, волости и села воюючи и жгучи, дръжа гневъ на Великий Новгородъ”

Все це відображало процес поступової концентрації влади якраз у руках московських зверхників — “на великом княженні, на всей Руской земли” (1400 р.); “Приходил изъ орды на Русь посоль, царевичъ

Ентякъ, и былъ на Москве” (1403 р.). А серед інших руських міст, що згадувалися ще тричі, названі ті ж Володимир, Муром та Твер.

Похідними стали назви “**русские полкы**”, “**кони Русские**” (двічі), “**силы Руские**”, “**торговци руские**”, “**сыны Русские**” Двічі зафіксовані повтори українських назв з більш раннього літопису — 1480 р. про бажання одного татарського “царевича” мати за Окою у своєму володінні “Україну”, а 1512 р. — про похід кримчан на “**великого князя україну**”

Але в широкому східноєвропейському масштабі південноруські терени тоді московських правителів та літописців ще конкретно не цікавили як бажані для підпорядкування території (лише в церковних справах іноді згадувався Київ). Процес викристалізації основних меж молоді Російської держави вимагав характеристики подій (та привертав до них увагу) на більш близьких до Москви землях. Особливо це стосувалося східнослов'янської півночі (Новгородщина) та південного сходу (Рязанщина), реальні володарі котрих “зі скрипом” та поступово переходили під руку нового могутнього государя.

4. УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА

Для аналізу українських джерел в контексті даної праці використаємо такі з них: Острозький літописець (30-ті роки XVII ст.), Львівський літопис (30–40-ві роки XVII ст.), Густинський літопис (перша половина XVII ст.), Літопис Самовидця (друга половина XVII ст.), Літопис Грабянки (початок XVIII ст.) і Літопис Величка (теж початку XVIII ст.) (Додатки №№ 15–20). Три останні в історіографії отримали назву “козацьких”

4.1. Літописи першої половини XVII ст.

У першому із вищеназваних літописів маємо лише три, але важливі для нас повідомлення. 1607 р., коли татари грабували “**Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода**”; 1616 р. згадувалося про те, що шляхтич Корецький просив іноків переправити його з полону “**до Руської землі**”, тобто на батьківщину в широкому розумінні цього терміна; 1636 р. згадуються якись “**руські чари**”, котрі проявилися над церквою в Острозі.

Значно більше цікавої інформації міститься на сторінках Львівського літопису. У семи випадках згадується назва “**Русь**”, а по одному разу — “**русь і поляки**”, “**шляхта руська і польська**”, “**руське панство**”, “**воєвода руський**” В одному випадку з Руссю пов’язується Львів. А ще в кількох розкриття інформації вимагає цитування літописних повідомлень для більш повного їх усвідомлення.

Так, під 1605 р. дізнаємося, що “**цар московський** [Лжедмитрій I. — О. Б.] ся явил і ве Львові бул. Мнішко, воєвода руський, дочку за

него дал і до Москви его провадил на панство і осадил его бул. Єднак же ляхи хотіли верх мати над Москвою, почали їх зневажати". А під 1630 р. зафіксовано, що "Жолніре до Києва приїхали с тим інтендом, аби впрод козаков, а затим во вшесткой Україні русь вистипати аж до Москви [тобто до кордонів Російської держави. — О. Б.]... По дорозі людей невинних, буде би толко русин бул, забивали"

Розмежування руських та українських теренів відзначено у повідомленні 1637 р., коли під час бойових операцій "много міст погорілоѡ Сокаль, Крилув, Белз, Самбур, у Вишні передмістя, у Яворові, і ве Львові передмістя Галицькоє вшистка і костелов два, і третьому ся достало. Не досить ту але і Україна о тих же огня роскошах мають що повідати"

"Україна" згадується ще в двох випадках, але слід виділити ще й опис подій 1648 р., коли "Король Владислав четвертий перед вознесенієм умер, по котрого смерті в тиждень войско польское кварцяное, которое на козаки було пошло скоро на весну на Україну... А же Хмельницький разослал был полковников на всі сторониѡ на Білу Русь, на Сіверщизну, на Поліссе, на руську Подоллю, на Волинь з козаками" і далі під тим же роком сповіщається: "А Хмельницький і от Замостя дань взявши, отступил і послі до сенату виправил, вотуючи на короля Казимира, которого і Корона вся, хотя не хотя обрали, котрий на тих міст писал до Хмельницького през посла своего і уступити жадал їм на Україну, обіцуючи їм то все пробачити, що поробили, і щоб просили, даровати на коронації своїй. І уступил Хмельницький за всім войском на Україну, упоминаючи шляхту універсалом своїм, аби русі, подданих своїх, не губили, що і кроль мандатом своїм подтвердил бул"

З українським найменуванням пов'язаний ще один випадок 1638 р.: "А на Україні козаки броїли і ляхом доспекти чинили, німцов як мух би-ли, міста палили, жидов різали, як кур, мніхов у костелах палили єдні, а другії гумна молотили, їздячи стада займовали, м'ясо до бочок солили, живность собі готовали" Сама назва "козаки" згадується кілька разів, а по одному — "війська козацькі" та "місто козацьке"

А під 1649 р. були зафіксовані західні межі їхньої держави: "аби козаки по Горинь і Случ і Припїть далей не заходили і залогі свої міли і по Каменець-Подольський, а поляци з сего боку ку ним не переходили, русі теж аби по містах і по селах не губили; що єднак не сполним поляци, бо многих і духовних і світських, винних і невинних на паль повбивали, і погубили тасмне і явне, і наїзди чинячи, і каждый в своїй маєтності шляхтич. Що гди донесло

Хмельницького, не хотів покою і згоди жадної, любо бул пункта послал до кроля, аби воевода київський завше русин бул, і каштелян, і митрополит в сенаті аби засідал, і унія аби повсюду знесена була. Вшак же і того венцей не домагаючися, годиться отмовил для дотримання слова і тиранства над руссю лядського строгого... Вишневецький Єремія Корибут, з руського покоління лях"

Характеризуючи Зборовську угоду того ж 1649 р., згаданий літописець зокрема зафіксував такі пункти:

"2. Аби Чегрин, отчизна Хмельницького, зо всім обестем своїм в околиці при булаві Войска Запорозького вічними часи зоставал.

3. Аби от Дніпра по Браслав і інші міста, просто лежачії до Дніпра аж от Дніпра до границь Московських, все козаки були, где нігди жовнір стояти не має.

4. Аби воевода київський завше русин бул і всі урядникове в Київськом, Браславськом і Чернігівськом воеводствах русь були"

Неважко зробити короткий висновок із вищеприведеної інформації, поданої обома авторами із сучасних західноукраїнських теренів: якщо Україна з козаками для них розміщена на Дніпровському Правобережжі, то Русь розташовується західніше цього регіону. В етнічному відношенні руссю є всі східні слов'яни незалежно від місця їхнього проживання (на тих територіях, котрі згадуються в текстах). Вельми цікавою є характеристика Єремії Вишневецького як "як руського покоління ляха"

Набагато повнішим в інформативному відношенні є Густинський літопис. До того ж він певною мірою в термінологічному та хронологічному плані відрізняється від попереднього.

В ньому події після монголо-татарської навали описуються, починаючи з повернення Данила Романовича з родичами на батьківщину — Руську землю. Але вже з 1245 р. в тексті з'являється новий термін, котрий неодноразово використовується й під більш пізніми роками: "Ярославъ Всеволодовичъ Московский князь, поиде во орду ко Батію царю Татарскому, поддаваяся ему, и моли его, да не плѣнить болѣе, землѣ Московской землѣ и над Києвомъ. Ярославъ же возвратися в Москву, а надъ Києвомъ постави воеводу своего Дмитра Ейковича. Потомъ же и иные князи Московские ходиша ко Батѣвѣ, поддающееся ему; он же оставляше ихъ коегожо на своемъ отечествѣ" Практично вже після цієї події "Даниль Романовичъ Галицкій поиде ко Батіеві черезъ Кієвъ, поддаваяся ему и моля, да не пленить болѣе державы его; в Кієвѣ же тогда бѣ Дмитро Ейковичъ, воевода Ярослава Всеволодича Московского" Цей московський князь помер в наступному 1246 р., а на "княженіи Московскомъ" сів його брат Святослав.

Наступний цікавий для нас блок повідомлень зафіксовано під 1249, 1252 та 1263 рр. і пов'язаний з ім'ям Олександра Невського. І хоча про нього часто згадувалося і в інших, вже розглянутих літописах, нова термінологія змушує нас процитувати ці повідомлення ще раз. В першому випадку: **“Сартакъ Батьѣвичь, царь Татарскій, даде Кіевъ и Рускую землю Александру Ярославичю Кіевскому, внуку Всеволода Московского, а брату его Андрею Володимеръ и Московскую землю”** У другому: **“Александръ Ярославичь, внукъ Всеволодовъ, Московскій, поїде во орду къ Сартаку царю Татарскому, и уприси собѣ княженіе над всею Рускою и Московскою землею, и надъ всѣми князи, и возвратися со великою честію, и прійде ко Володымерю граду столному Московскому”** А у третьому з перерахованих вище випадків йдеться про те, що **“Преставися Александръ Ярославичь, великій князь Московскій и Киевскій, пострижеса въ схиму; и сѣдѣ по немъ на княженіи Московскомъ Ярославъ Ярославичь Тверскій, братъ его”**

“Московська земля” в ті часи згадується ще двічі, але використовується й традиційна назва **“Русь”**, щоправда, лише щодо південно-західних територій східнослов'янського світу. До кінця XIII ст. Руська земля фіксується біля Литви, Польщі (зокрема Сандомирської **“страны”**, а також Мазовії); під час опису суперечок між Левом Даниловичем і Войшелком — литовським князем, який передав свою владу над країною не йому, а його брату Шварну (всього шість разів). Як приклад можна навести повідомлення 1286 р.: **“Татаре же сотворивше Лядскую землю пусту, возвратишася со великою користію и полономъ; егда бо дѣляхуся, самыхъ безмужныхъ дѣвиць обрѣтеса в пленѣ двадесять тысящъ и една. Много же зла тогда сотвориша и Руской землѣ, возвратишася, еще не мечемъ и не огнемъ, понеже Русь помогаху имъ, но чарамі своїмиъ иземше бо сердце челоуѣческое мочаху во ядѣ аспиномъ и полагаху въ водахъ, и отъ сего воды вся въ ядѣ обратишася, и аще кто отъ нихъ піяше, абіе умираша; и оті сего великій млрѣ бысть по всей Руской землѣ”**

Поєднання кількох термінів знаходимо у статті 1362 р., коли **“Дмитрій, князь Московскій, согна изъ Галича Московского князя Димитрія, а изъ Стародуба Іоана. Въ сіе лѣто Олгерд победи трехъ царковъ Татарскихъ и зъ ордами ихъ, си есть, Котлубаха, Казчяя, Дмитра; и оттоли отъ Подоля изгна власть Татарскую. Сей Олгерд и инья Рускія державы во свою власть пріятъ, и Кіевъ под Феодоромъ княземъ взятъ, и посади въ немъ Володимера сына своего; и нача надъ ними владѣти, имъ же отци его дань даяху”**

В широкому значенні “Русь” згадується 14 разів, а “Руская земля” — 5. Ще у кількох випадках територіальні межі можливо більш конкретизувати, як і під час опису подій XIII ст.

1340 р.: “Прійде зь орды Симеонъ Ивановичъ на великое княженіе Московское. Въ сіе лѣто Казимеръ, король Полскій, собрався и поїде на Русьъ вопервыхъ прійде, мѣсяцаіа апреля, подь Львовъ и обляже его... И потомъ собравъ еще болшую силу, поїде на Русь и взятъ, в самую жатву, Володымеръ, Премышль, Галичъ, Ловичъ, Санок, Луковъ, Трёмбовлю и проч. А потом сей Казимеръ кроль собравъ сеймъ, на немъ же Рускую землю на повѣты и воєводства раздѣли, и шляхту Рускую единою волостью зь Полскими волностями совокупи и утверди, а потом Львовъ муромъ обмурова; и оттолѣ сія плѣты даже донынѣ при Лядзкихъ королях неотступнѣ заставають”

1399 р.: “Тамерлянъ, царь Татарскій, поїде на Рускую землю, изыде же противу ему Витолтъ со всею силою своею и со всѣми Литовскими князи, и снійдеся съ Тамерланомъ на рѣцѣ Ворсклѣ, но побѣденъ бысть злѣ... А Татаре, подѣливши христіанъ, поїдоша в Рускую землю, плѣняюще огнем и мечемъ Волянъ и Литву, а Кієвъ окупися тысячею червоныхъ, а Печерскій монастырь тридесятию червоныхъ”

Ще у кількох випадках знаходимо більш коротку, але не менш важливу, інформацію з цього приводу. 1416 р.: “Едика, гетьманъ Тамерлановъ царя Татарского, поплѣни Рускую землю, и Кієвъ и Печерскій монастырь сожже и со землею соровна” 1433 р.: “Татаре же, пришедше, поразумѣша силу Ляховъ и Литвы, сего ради не ідоша на Литву и въ Ляхы, токмо землю его Рускую поплѣниша, около Кієва и Чернигова” 1469 р.: “Въ ту же зиму сами лѣто Татари Заволжскіє прійдоша въ нашу Рускую землю, и раздѣлишася натроеѣ єдины поїдоша въ Подоле друзіи же ідоша въ Литву... около Житомиря, Кремянця, Володымера; третіи же поїдоша до Волохъ” 1486 р.: “Татаре Подоле и Рускую землю безъ милости плѣнили, аже презъ три лѣта, безъ жадного отпору” 1507 р.: “В то же лѣто прійдоша Татаре въ Рускую землю, и собрася на нихъ шляхта, и постигше ихъ за Межибожемъ у Вормова поразіша и полонъ отгяша”

Ще у кількох випадках зафіксовані етнічно-територіальні сполучення: Русь і Ляхи; Русь, Литва, Ляхи; Ляхи, Поділля, Русь; Москва, Литва, Русь; Поділля і Руська земля (двічі). Відомі й різні похідні — “Рускіє князи” (згадуються тричі), “руская шляхта”, “обычай Рускій”, “панове Рускіє” (по одному разу).

У кількох випадках руська тема прослідковується щодо церковних справ (як і в багатьох інших літописних списках). 1355 р.: “Посвященъ бысть на митрополю Кіевскую Алексѣй Русинъ отъ Филофея патриархи”; 1374 р.: “Преставися Алексѣй митрополитъ Кіевский, его же святые мощи лежатъ в Москвѣ”; 1591 р.: “приложи же и се, “яко мы русь, вѣры Греческой, и церкви наши многія пакости отъ Ляховъ поносятъ” Але особливо слід відзначити повідомлення під 1589 р., коли патріарх Іова “По не малѣмъ же часѣ возвратися зъ Москвы в Русь, и повелѣ Михаилу митрополиту Киевскому собрати соборъ”

Не менш важливою є в контексті даної праці звістка 1516 р.: “Въ сіе лѣто почашася на Украинѣ козаки, о них же откуда и како начало свое пріяша нѣчто речемъ Аще и отъ начала своего сей нашъ народъ Рускій брани всегда употребляшася, и отъиисперва въ них сіе художество бѣ, оружіе и брани, якоже вышше про страннѣе речеса въ главѣ той, откуда изыйде народъ Словенскій; посемъ егда начаша князи быти, наста въ нихъ лучшее строеніе и обычаи пріятнѣйшыи въ землѣ нашей но единаче сей народъ нашъ бранилюбный не преста строити брани, аще не со околными народы, си есть, Греки, а потомъ Половци, Печенѣги, то сами mezi собою, яже въ семъ Лѣтописци есть видѣти, донелѣ де презъ Батіа Татарского царя, иже землю нашу Рускую пуну сотвори, а народъ нашъ умали и смири, ксему же еще и отъ Ляховъ, и Литвы, и Москвы, такожде и междособыми браими зѣло озлоблены и умаленны быша, а потомъ и князи въ нихъ оскудѣша; тогда сей нашъ народъ мало успокоися”

Основною ж особливістю даного літопису є те, що на його сторінках в нових історичних умовах вимальовується тенденція виокремлення Московської та Руської земель, причому остання, з точки зору цього літописця, в основному розміщується на Дніпровському Правобережжі (плюс Чернігівщина) аж до кордонів з Польщею та Литвою.

4.2. Козацькі літописи

Переходячи до розгляду найбільш важливої в даному випадку групи літописних джерел, спочатку слід зазначити: не викликає жодних сумнівів теза, що багато з етнонімів знайшли відображення в географічних назвах-топонімах. І це цілком зрозуміло: в різні часи велику роль відігравало розмежування окремих етнічних територій, виокремлення певних груп населення із середовища сусідів¹¹ Повною мірою це стосується й сучасних українських теренів в часи пізнього середньовіччя, коли ще використовуву-

¹¹ Агеєва Р. А. Страны и народы: происхождение названий. — М., 1990. — С. 8—9.

валася стара “руська” назва, але поряд з нею вже фігурували нові — “ма-лоруська” та “українська”

Спочатку звернемося до двох козацьких літописів — Самовидця і Григорія Грабянки, хоча до цієї групи писемних пам’яток належить ще й Літопис Самійла Величка (про нього докладно будемо говорити далі).

Та спершу слід зазначити, що в українській історіографії другої половини XVII—XVIII ст. виразно окреслюється група творів, котрі утверджували постлітописний напрям її генези. Нова історична парадигма задавала “історичний”, тобто в своїй основі літературно-фактографічний стиль (або метод) письменництва¹²

В першому із вищеназваних творів — Літописі Самовидця, написаному, вірогідно, Р Ракушкою-Романовським між 1672 і 1702 рр., простежується поєднання, а також певною мірою дифузія літописного й “історичного” жанрів. Він хронологічно доведений до згаданого 1702 р. Його автор осмислював факти минулого в категоріях буденної свідомості і не виходив за подієвий рівень відображення історичного буття. Вважається, що Самовидець користувався власноручними короткими нотатками про події 1648—1672 рр. в Україні, невеликими реєстрами, хроніками та іншими документальними матеріалами, а також спирався на розповіді очевидців і безпосередніх учасників подій, усні перекази. Усе це надає повідомленням літопису характеру унікального історичного джерела¹³ Наведені в ньому факти часто відсутні в інших джерелах або ж трактуються в них по-іншому¹⁴

Окрім того, існує думка, що Самовидець мало дбав про точне відтворення змісту документа, обмежуючись його переказом на рівні чуток. Але в даному випадку це для нас не є принципово важливим — навряд чи у такому творі автор ставив би перед собою завдання вводити нову понятійну географічну термінологію. Вірогідно, назви в основному все ж бралися з реального життя.

Але самих назв у контексті літопису зафіксовано не так вже й багато і всі вони належать лише до українського блоку.

У п’яти випадках згадується назва “Україна” у широкому територіальному значенні, а ще в одному — більш конкретно. А саме, під 1666 р. повідомляється, що гетьман І. Брюховецький, повернувшись із Москви, “отдал Україну” й зробив цареві суттєву поступку: **“А зараз приболшено воевод по городах вновѣ в Прилуку, Лубні, Гадяч, Миргород, Полтаву, в Батурин, Глухов, Сосницю, Новгородок, Стародуб до тих воевод, котріез оставили в Києві, в Переяславлю и Нижені”** Тут українська територія — Дніпровське Лівобережжя. А щодо згадки про Київ, то

¹² Українська культура другої половини XVII—XVIII століть. // Історія української культури. У п’яти томах. — Том 3. — К., 2003. — С. 545.

¹³ Там само. — С. 545—546.

¹⁴ Дзира Я. Передмова // Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 18, 19.

слід нагадати, що з 1654 р. сотенним містечком Київського полку був лівобережний Козелець, а з 1669 р. тут розміщувалася і його полкова канцелярія (така “київська ситуація” трапилася після заключення Андрусівського договору між Росією і Польщею 1667 р.)¹⁵

Два рази згадуються “**города українські, московські**”, а одного разу повідомляється, що “**в городах українских были в Києві, в Чернігові и інших**” московські військові контингенти.

“**Московское войско**” згадується один раз; ще раз повідомляється, що “**На початку войска великіє їх царского величества зо всей Москви и панств приналежных до нас рушили... стягоучись в слободах московских коло Сум, Криги, Котельви и інших**” А ще раз у зв’язку з тим, що “**од того часу Москва стала у Чигирині по указу его царского величества**” Без сумніву, це було зроблено для відокремлення московського іноетнічного елемента від автохтонного середовища.

У зв’язку зі згадкою про Чигирин слід вказати на одну географічну форму, котра в цілому не прижилася у вітчизняній територіальній термінології, а була зафіксована під 1676 р.: “**А Дорошенкові постановили, а напотим приказали, жеби уступил з Чигирина на Задніпра на мешкання; щоб і учинити мусіл, которому дано мешкання у місті Сосниці**”

Та значно більше цікавої для нас інформації міститься на сторінках твору Г. Грабянки.

Заголовок-анотація цього літопису звучить так: “**Грабянка Г. Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, съ поляки, за Найяснѣйших Королей Полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира, въ року 1648, отправоатися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого неоконченной, зъ розныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу**” Він був закінчений 1710 р. і належить до найвидатніших пам’яток української історіографічної прози другої половини XVII—XVIII ст. За ним, як і за Літописами Самовидця та Величка, що вже відзначалося, закріпилася назва “козацькі літописи”

Але дослідники вважають, що Грабянка як історик пішов далі, ніж автор першого із вищеназваних творів, хоча й не досяг рівня другого з них. Порівняно з останнім він був менш вправним у “техніці” використання джерел, значно скромнішою була й добірка вивчених ним документів. Найбільше, чого досяг Грабянка, — це усвідомлення ролі тексту писемної історичної пам’ятки як такого, що посилює строгість авторських висновків.

¹⁵ Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — К., 1986. — С. 77; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 322.

Водночас, оскільки і Грабянка, і Величко тяжіли до барокової риторичної школи історіографії, обидва перебували під впливом подібних розумових стереотипів. А це породжувало ефект дзеркальності у виборі істориками способів викладення і використання фактичного матеріалу. Сам Грабянка дотримувався вибіркового, конспективно-узагальнювального відтворення їхнього змісту засобами авторської стилістики.

Та новий ґрунтовний текстологічний аналіз згаданого Літопису не є темою досліджень в даному випадку. Ще раз підкреслимо: основним завданням для нас є розгляд історично-географічного аспекту української проблеми. Вважаємо, що в цьому відношенні Г Грабянка навряд чи також (як і Самовидець) робив якісь значні відхилення від загальноновизнаних на той час реалій. Найбільш вірогідно, що існуюча тоді термінологія використовувалася ним практично автоматично, а певний можливий авторський суб'єктивізм міг проявлятися лише у ширшому чи вужчому використанні окремих найменувань, як самим гадяцьким полковником, так і його безпосереднім оточенням, яке використовувало найбільш адекватні для нього поняття в розмаїтті географічних назв тих часів.

Тож почнемо із першого з названих термінів. “Русь” на сторінках цього літопису згадується шість разів, але не щодо давніх київських часів, а щодо сучасних для Г Грабянки історичних відрізків буття: “Русь” козаки мають за велике багатство (сам Б. Хмельницький — **“воїн руський”**); “Русь” — в плані етнічної східнослов'янської приналежності — повинна мати свою академію (де викладати можуть не лише польські, але й **“руські навчителі”**); іноді так називається й сучасний автору західноукраїнський регіон, що перебував тоді під владою Польщі. Похідними від цієї назви є: **“народ руський”** — згадується тричі; **“люд руський”**, **“громадяни руські”**, **“руський монарх”**, **“воєвода руський”**, **“руські землі”**, **“військо руське”**, **“містечко руське”**, **“руські владики”**, **“греко-русська віра”**, **“руські пісні”**, **“духовенство руське”**, **“пани руські”** — по одному разу кожна із назв; **“руські князі”** — двічі.

Окрім того, угорський князь Ракоцій, в разі здобуття польського королівського трону, обіцяв за підтримку його в цій справі зробити Б. Хмельницького **“удільним князем київським по обох берегах Дніпра, князівство ж це — Руссю”**, котре повинно було все ж підкорятися Польщі. В той час народ величав цього гетьмана **“рятівником всієї Русі”** Дещо пізніше, під час переговорів з угорським послом, Хмельницький ще раз підтвердив свою згоду стати **“удільним князем на Русі з столицею у Києві”** Все це відбувалося після перших перемог козацьких військ над польськими, коли до України на переговори приїхали посланці з багатьох країн. Ще одного разу, під час переговорів під Гадячем, згадувався **“гетьман Велико-го князівства руського українського”**; а ще раз — **“гетьман народу руського”**

Наступний термін — **“Мала Росія”**, або ж **“Малоросія”** Перший варіант згадується вісім разів; ще в двох випадках у тому сенсі, що з лівобережної Малої Росії можна було переїжджати на проживання до Великої Росії; а ще в одному називається **“Мала Росія, окрім Києва, Чернігова і Ніжина”** На північному сході малоросійські межі окреслювалися Стародубщиною — далі вже розташовувалися великоруські міста. Другий варіант назви зафіксований тричі. Один раз відзначено територіальне розмежування Запорозжя і Малої Росії. А ще один раз лівобережна Сосниця (куди було заслано гетьмана П. Дорошенка) характеризується як малоросійське місто. Від перелічених назв маємо і похідні: **“люд малоруський”** (згадується тричі); **“малоросійський народ”** (теж тричі); **“гетьман малоросійський”**, **“малоруські міста”**, **“малоруські справи”**, **“народ малоросійський”**, **“малоросійське духовенство”**, **“малоросійське гетьманство”**, **“малоросійський гетьман”**, **“малоросійські полковники”**, **“малоросійські чиновники”** — всі по одному разу. Також двічі відзначені **“малоросійські полки”**, а вісім разів — **“малоруське військо”** В етнічному відношенні у двох випадках наводяться поточнення: **“народ малоросійський, прозваний козаками”**, **“і стільки їх козаків, стільки на Малій Русі люду”**

Як про малоруські території говориться про Полтавщину, Миргородщину та про землі Гадяцького полку; в цілому Малу Росію називають разом з Військом Запорозьким та Києвом, хоча **“Черкаси і Малу Росію”** все ж, мабуть, слід вважати належними до правобережних та лівобережних територій, як, безсумнівно, і вираз **“по обидва береги Дніпра по всій Малій Росії”** Можна навести у цьому контексті й інформацію про переселення за Дніпро, в Малу Росію, жителів пороського Корсуня. Та найбільш поетично звучить загальна назва **“матір своя Мала Росія”** А тоді, коли **“Дорошенка покликали з України на Малоросійське гетьманство”**, йшлося, без сумніву, знову про два береги згаданої річки.

Крапку над **“і”** в **“малоросійському територіальному питанні”** поставив ще Б. Хмельницький, який після укладання Переяславської угоди 1654 р. у зверненні до царя малоросійські кордони окреслив таким чином: **“від гирла Дніпра до верхів’їв Дністра, а від верхів’їв Дністра до верхів’їв Горині, від Горині до Прип’яті і через Прип’ять до Бихова через Дніпро понад рікою Сож до Смоленського повіту під Рославль; а також від Чорного моря від гирла Дністра на Очаків до лиману, щоб Дніпром та Дністром вільно могли виходити в море малоросійські торгові люди”**

Розгляд **“малоросійського питання”** в географічному плані дає змогу зробити такий висновок: ця назва використовувалася щодо всіх земель, що увійшли до держави Б. Хмельницького. Але, пізніше й поступово, вона час-

тіше все ж згадується при розгляді подій на Дніпровському Лівобережжі, або ж просто означає цей регіон сучасної України. Тож до використання якраз цієї другої назви в ті часи ми і переходимо.

На сторінках Літопису Грабянки **“Україна”** згадується аж 75 разів у широкому територіальному значенні (яке в основному охоплювало центральні та лівобережні райони) поліської та лісостепової зон сучасних вітчизняних територій. Ще одного разу зафіксована форма **“Вкраїна”** Але все ж запорозький південь тоді ще власне “українським” географічно не був. Це зафіксовано уже в 1608 р., коли під час бойових операцій польський король Жигмонт, не викликаючи на підмогу навіть **“війська запорізького... зібрав на Україні козаків”**; пізніше в літописному тексті **“Україна і Запоріжжя”** теж територіально розмежовуються, як і у випадку **“Україна та сила запорожців”** А про польсько-українську виокремленість свідчить вислів одного із Богданових наближених — полковника Ф. Джеджелія, який після повернення гетьмана з-під Замостя мовив: **“У вас є Польща, а Україна нехай козацькою буде”** За славного гетьмана початковою межею між країнами встановлювалася р. Горинь. Та пізніше, в часи польсько-турецького збройного протистояння, коли **“султан переніс кордони до Коростишева і Львова, загарбавши Поділля і Україну”**, така межа була зафіксована ще раз. У відповідь, для захисту власних інтересів в Україні, поляки в певний момент залишили свої гарнізони у таких фортецях і замках, як **“Могилівський, Браславський, Немирівський, Ладизинський, Рашківський”**. **“Турки були вигнані з України”**, коли стало відомо про визволення від них Бару, Рашкова, Могилева.

Про українських гетьманів Грабянка згадує двічі, а про **“гетьмана на обох берегах України”** один раз. Далі, про перше місто України — Чигирин, теж згадується один раз, як і про повернення вищезгаданого гетьмана якраз сюди — **“в Україну в Чигирин”** Ще раз йдеться про **“Київ та міста українські”**; тричі — про **“міста України”** Як і про **“Умань, Ладизин та інші українські міста”** Українська “прив’язка” відома і для лівобережних центрів: **“Україна до Лубен”, “Україна до Ромен”, “Україна під Глуховим”** Із Запорожжя до українського Гадяча рухається військовий контингент під час одного із чисельних конфліктів. Двічі в українському розумінні згадується і Переяслав, а вся лівобережна **“сьогобічна Україна під владою царської величності”** — один раз.

Відзначені також **“Україна по обох берегах Дніпра”**; **“Україна, за винятком трьох полків — Переяславського, Ніжинського та Чернігівського”**; **“переселення з України у внутрішню Польщу — з козацької землі аж по Горинь, Бреслав та Чернігів”** Ще раз Б. Хмельницький визначає межі України до Сяну і Вісли.

Але існує ще більш конкретна інформація з цього приводу. Так, після перемоги 1649 р. під Збаражем та Зборовом, Б. Хмельницький поставив **“по всій Україні”** своїх полковників: **“у Чигирині став полковником сам,**

в Черкасах — Воронченку, в Переяславі — Лобода, в Каневі — Кутак, в Браสลаві — Нечай, у Білій Церкві — Гиря, в Умані — Стьопка, в Корсуні — Мороз, у Калничу Остап, у Гадячу — Бурляй та по інших містах” А щоб прихилити войовничого гетьмана на свій бік, польський король надає привілеї, встановлює чисельність Війська Запорізького у кількості 40 тисяч і пропонує реєстр “уладити почавши з цього боку Дніпра від Димера, Старостая, Коростишева, у Паволочах, Погребищах та Прилуках, у Вінниці та Браславі, а від Браславля до Ямполья і аж до Дністра, ну а від Дністра до Дніпра. З другого боку Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині та Ромнах аж до кордонів московських та до Дніпра” Так із Варшави бачилися на той час межі козацької держави. Веліся переговори і з Москвою. Почавши з нею контактувати, Богдан повідомляє цареві, що у його підпорядкуванні перебуває 15 полків — Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Уманський, Кальницький, Київський, Переяславський, Кропивнянський, Острянський, Миргородський, Полтавський, Ніжинський, Чернігівський. Як бачимо, тут зафіксовані козацькі центри теж на обох дніпровських берегах.

А вже 1666 р., після повернення гетьмана І. Брюховецького із Москви, він “привіз у всі головні міста України воєвод великоруських (окрім давніх, оскільки у Києві, в Чернігові, в Переяславі та Ніжині здавна були воєводи). А саме — в Гадяч, в Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгородок, у Глухів, у Батурині та в інші” Тут вже лише лівобережні центри (про ситуацію з Києвом вже йшлося вище).

Тож “українська зона” за даними Г. Грабянки поширювалася на розлогі простори від Сейму та Ворскли до Прикарпаття, але зібрана ним інформація переважно стосується часів Хмельниччини.

Та в даному творі трапляються й інші назви, коли проводиться розмежування між автохтонним населенням, його власними структурами й інородцями. Серед них такі формулювання, як “малоросійські та татарські загони”, “великоруське воїнство”, “козацька піхота”, “великоруське, малоруське та козацьке військо”, “московські побори”, “москва” — всі перелічені назви зафіксовані по одному разу; “козаки і москва”, “російські полки разом з козаками”, “великоросіяни та гетьман малоросійський”, “росіяни та запорозькі козаки”, “князь руський та гетьман запорізький” — по два рази; “великоруське і малоруське військо” — вісім разів. Тричі відзначена назва “москаль”, під якою зазвичай розуміли жителя Московії, росіянина, військовослужбовця (про це вже говорилося вище).

Але найбільш цікавим у етнімічно-топонімічному відношенні виявилася одна назва, зафіксована у Г. Грабянки кілька разів (у Самовидця —

один раз). Йдеться про “Задніпров’я” — своєрідний “новояз” (за висловом Д. Оруелла)¹⁶ цих двох козацьких літописів.

Початок використання цього терміну належить до 1669 р., коли розпочалося суперництво між лівобережним гетьманом Д. Многогрішним й правобережним П. Дорошенком. Тоді “малоросійське задніпров’я повністю скорилося владі царської величності та гетьману Многогрішному” А другий із названих історичних осіб, “затримавши орду на зимових становиськах України, задумав був піти з нею на московське Задніпров’я”

Далі фіксуємо цей термін вже під час гетьманування І. Самойловича, який “почав і Задніпровських, неситих на людську кров володарів, вождів та своєвольців упокоювати” У вищенаведених випадках йдеться про лівобережні території.

Але: “Року 1675. І почали Задніпряни свою землю кидати і переходити в Малу Росію до гетьмана Самойловича. Гетьман, скоряючи сваволю, приймав їх гостинно; начальних потішав чинами, аби вони перебуваючи у Задніпров’ї не губили християн (разом з турками і татарами, що служать Дорошенку)” Далі по тексту йдеться про “гетьманство Гоголя на Задніпров’ї” — тобто теж на Правобережній Україні. Після загибелі Чигирин “тамтешню старшину і корінних козаків, оскільки Самойлович не довіряв їм, переселили на Задніпров’я і поселили навечно там”

“Перекидання м’яча” тривало і далі: “Семен Палій, що був родом із Борзни. Він одружився на Задніпров’ї у Фастові... Втихомиривши Задніпров’я, і пообсаджувавши численні міста своїми загонами, він жив як удільний пан. Його вольноохоче військо стояло постоем на Поліссі аж до кордону з Литвою і збирало на його користь десятину з пасік, з продукту та з усякого прибутку по всьому Задніпров’ю, навіть аж біля Дністра та Случі” Наступні повідомлення також стосувалися правобережних місцевостей: “А гетьманом на Задніпров’ї був Самусь”; “Самусеве гетьманство на Задніпров’ї”; “король Собецький настановив в Задніпров’ї гетьманом Самуся... Самусь зробив своєю резиденцією Вінницю на Подністров’ї”; “А гетьман Самусь здав Мазепі задніпровське гетьманство — передав і булаву, і бунчук, і королівські привілеї, — а сам довольнився богуславським полковництвом”

Тож цей термін широко не прижився, а використовувався лише Самовидцем та Грабянкою для обох значних за розмірами українських регіонів. Як і інші вищерозглянуті, він не закріпився в ті часи ані в окремій місцевості, ані на всій території.

¹⁶ Оруэлл Дж. “1984” и эссе разных лет. — М., 1989. — С. 23.

Все ж можна констатувати, що “українську” назву Г. Грабянка набагато частіше використовує на сторінках свого Літопису, ніж “малоросійську”. А Самовидець знає лише її. В свою чергу, це відображає ще “не відсто-яне” територіальне сприйняття усіх сучасних українських теренів в останній період середньовічної епохи в понятійному, етнімічно-топонімічному відношенні у свідомості обох вказаних козацьких авторів та їх оточення.

Тепер звернемося до ще одного, вельми важливого джерела — Літопису Самійла Величка. В ньому події козацької історії описуються від початку війни Богдана Хмельницького (з певними вставками про деякі події попередніх років) і до 1700 р.

Інтерес до цього твору не випадковий — адже він став етапною віхою в історії української історіографії. Але та кількість інформації, що присутня в ньому, дає змогу виокремити три її блоки: погляд самого автора на історично-географічну ситуацію; міжнародні документи, в котрих зафіксовано використання “сильними світу цього” вищевказаних термінів; розуміння самими основними соціальними групами тогочасного автохтонного населення півдня Східної Європи, ким же воно є і як іменується його “обітована земля”

Спочатку зупинимось на останній зі згаданих груп писемних повідомлень, яка містить листування між запорожцями та гетьманами, універсали останніх, а також переписку між столичним Батурином й московськими володарями за часів І. Мазепи.

В перших розділах своєї праці Самійло Васильович фіксує козацькі офіційні документи, починаючи від універсалу 1638 р. Якова (Стефана, Степана, Яцька) Острянина, якого перед тим на Запорозжжі обрали гетьманом. В ньому він звертається до козаків, які мешкають “по обох берегах річки Дніпра в Малій Росії, вітчизні своїй” А межі цієї вітчизни визначаються у таких параметрах: “в містах та повітах Козельському, Боришпольському, Басанському, Березанському, Гоголівському, Яготинському, Остринському, в Ніжинському, Борзненському, Прилуцькому, Варвинському, Срібнянському, Красноколядинському, Конотопському і Кролевецькому, в Лубенському, Лукомському, Лохвицькому, Пирятинському, Чигрин-Дубровському і Роменському, Переяславському, в Гадяцькому, Миргородському і в усіх інших” З цього переліку чітко і конкретно випливає, що вітчизна козацька — це територія Середнього Дніпра з певним переважанням, в даному випадку, лівобережних місцин, де проживають як “шляхетно уроджені”, так і все “поспільство руського роду”

Таке формулювання зрозуміле для нас і тим, що сам згаданий гетьман був родом з остерського боярства і якраз на Київщині розташовувалися його родинні маєтності. Але його листи і грамоти під час антипольського повстання передавалися й розповсюджувалися на Поділлі, Волині, Покутті.

Та в цьому документі щодо населення обох берегів Дніпра використовується й назва **"малоросійська Україна, з усім сільським посполитим народом"** Далі в тексті територія низового війська чітко відділяється від більш північних районів: **"З'єднуйтеся з нами, коли прибудемо на Україну із Запорозьким військом... доки ми з військом прибудемо на Україну, звольте готувати і годувати коні свої, також мати й приладновувати добру, справну зброю з належним до неї припасом"** Такі листи тодішній запорозький керманіч посилав **"в малоросійський народ"** із таким побажанням: **"бажаємо незабаром оглядати й вітати на Україні в з'єднанні з ними вас, братів наших"**

Текст ще одного універсалу, цього разу вже славетного гетьмана Б. Хмельницького від 1648 р., теж представлено на сторінках цього Літопису. Він був посланий **"в усю малоросійську Україну, що лежить обіруч Дніпра, а також в далекі руські міста"** Зіновій Богдан Хмельницький, гетьман славного Запорозького Війська **"і всієї суцїї обіруч Дніпра малоросійської України"** повідомляв **"усім малоросіянам, жителям міст і сіл обох боків річки Дніпра"** про причини війни з поляками: **"І хочуть вони це зробити, щоб із силою своєю, прийти в Україну нашу малоросійську, легко звоювати нас вогнем і мечем, розорити наші мешкання й обернути їх на порох і попіл"** У зв'язку з цим висувається вимога: **"видати нам, козакам, і взагалі всім малоросіянам високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права і вольності"**

Звертаючись до **"наших братів, усіх малоросіян"** із закликом взяти участь у військовій кампанії (універсал було підготовлено після перемог під Жовтими Водами та Корсунем в районі Білої Церкви), Богдан бажає обґрунтувати свої претензії до супротивника й давніми історичними подіями та процесами, пропонуючи таку **"модель"**: **"поляки народилися і пішли від нас же, савроматів та русів... Отож були вони спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадність до слави й душегубного багатства і віддалилися від життя з нашими стародавніми предками"** Пізніше вони **"по-зрадницькому повстали (як колись Каїн на Авеля) на русів та савроматів, тобто на своїх же з давнини природних братів"**

Але далі, відходячи від такого міфологічного історичного варіанту, йде вже конкретний і важливий в контексті даної праці пасаж: **"Вони завоювали війною і привласнили через свою ненаситність достоменно наші зі стародавніх часів землі та провінції козако-руські, савроматійські від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільня і Смоленська. Мав наш край довгі й просторі кордони, включаючи землі Київську, Галицьку, Львівську, Холминську, Белзьку,**

Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську й Полоцьку”

Не оминув гетьман у цьому документі і проблему захисту “православної греко-руської душеспасенної віри”, яку він характеризує ще як “наше греко-руське благочестя”

Та тоді ще у Богдана зберігалася віра у доброго польського зверхника. Звинувачуючи його підданих, гетьман писав: “Вони зважилися, уже незалежно від королівської, пана нашого милостивого, волі, вигубити й викоренити значніших людей і козаків із найокраїнніших і останніх напівдиких наших земель (тобто з Чигирина, Трахтемирова, Переяславля, Полтави та інших україно-малоросійських містечок і сіл, що лишилися обіруч Дніпра). А ця земля — предковична вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням” Ще далі Хмельницький визначає всю цю територію як Малу Росію.

Як бачимо, і тут українська та малоросійська термінологія співіснує, але в порівнянні з попереднім універсалом територіальні апетити великого гетьмана набагато більші й обширніші, для чого використовуються й історичні екскурси в часи сивої давнини та Київської Русі. Землі ці іменуються “козако-руськими” далі за середньодніпровськими територіями розміщуються “далекі руські міста” — розташовані західніше, в карпатському регіоні. А щодо найменування автохтонного населення, то окрім давніх русів і савроматів для сучасників використовуються найменування “малоросіяни” та “козаки”

Аналогічна ситуація щодо географічних термінів фіксується в 1662 р. у тексті листа запорожців до Ю. Хмельниченка, коли йому закидається: “Ти знамірюєшся і присилуєш на ту лядську шкідливу душу собі й братам нашим лігу, від якої (нам тоді й усій Україні невиносної і пагубної) заледве відсікся військовою й богатирським серцем через... літ разом з милою вітчизною нашою, всією Малою Росією” Тут йдеться про наміри сина великого гетьмана виступити на польському боці. Але в даному випадку для нас важливішим є те, що і запорожці українські та малоросійські терміни тоді сприймали на рівних.

Наступний цікавий для нас блок інформації — це переписка між П. Дорошенком і тими ж запорожцями. Для розгляду піднятої тут теми треба спочатку звернутися до листа останніх до гетьмана 1666 р.: “Вельможний, милостивий пане Дорошенко, гетьмане новопоставлений український, чигиринський! З листа Вашої милості звідомилися про постановлення Вас гетьманом нещасливої нашої україно-малоросійської вітчизни... Бо відколи преставився добрий наш гетьман, щиро приязливий син нашої малоросійської вітчизни, слав-

ної пам'яті Богдан Хмельницький, все ще страждає й упадає наша безвольна вітчизна" В наступному їх листі до згаданого гетьмана за 1669 р., вітчизна іменується як "малоросійська", або "Мала Росія"

Листування тривало далі. В 1671 р. вже Дорошенко пише на Запорозжя і в своєму посланні бідкається про "єдину пообабіч Дніпра Малу Росію", а також про проблеми "єдиної православної греко-руської віри" Зокрема, звинувачує сусідів: "Це росіяни прийняли від поляків за тим Андрусівським договором (1667 р. — *О. М.*) і легко розділили вашу вітчизну, Малу Росію, надвоє, прийнявши собі ту частину, що від Переяславля, а цю частину, що від Чигрина, зі святим вашим градом Києвом і з вами, низовим запорозьким військом (та й те розділивши собі навпіл), одкинули від себе й віддали під першопочаткове лядське іго" Далі він вказує на розорення "вітчизни — України" польськими загарбниками, називає правобережні дніпровські райони "всією цьогобічною Україною", а уманського гетьмана Михайла Ханенка, поставленого поляками, "гетьманом всієї України"

Ще два листи переписки між Дорошенком та запорожцями датовані 1676 р. Спочатку перший, звертаючись до легендарного кошового І. Сірка та всієї отоманії й товариства, скаржиться, що лівобережний гетьман І. Самойлович хоче зігнати його з гетьманства й вигнати геть "з вітчизняних українських кордонів"; відкидає звинувачення, що за його поданням татари "набігали в тогобічну Україну", відзначаючи, що ці вороги розграбовували "цьогобічну Україну" й констатує: "ваша вітчизна, Мала Росія, розорилася по обидва боки Дніпра" Підлеглу ж собі територію він іменує як "всю цьогобічну Україну", а також знову згадує Андрусівський договір, коли "через російського й польського монархів Україна стала розділена надвоє й натрое" Окрім того закликає "звільнити від них, поляків, подільські, волинські, поліські й литовські міста й землі наші руські, раніше православні, а тепер гвалтовно обернені на унію" Себе ж іменує так: "брат і слуга Петро Дорошенко, гетьман український і всього Запорозького війська" Запорозжці відповідають йому так: "Вельможний милостивий пане Дорошенку, гетьмане український і чигринський, до нас вельми ласкавий милостивий пане і брате... Всі причини незгоди й розорення вітчизни нашої малоросійської цього боку Дніпра, що їх висловлено в листі вашої вельможності, віри достойні й нам відомі..."

Неважко прослідкувати, що в цьому листуванні з боку запорожців дещо превалює розуміння вітчизни як "малоросійської" в цілому, в той час як правобережні дніпровські райони, як і місцевий гетьманський титул, визначаються як "українські" Що ж стосується територій між Дніпром і Карпатами, колись підлеглих великокняжому Києву, то вони характеризуються як "руські, раніше православні"

Ще один цікавий для нас блок інформації — листування І. Самойловича з тими ж запорожцями та зміст одного із його універсалів. Першим до нього звернувся вже згаданий вище кошовий отаман І. Сірко з усім товариством низового Запорозького війська 1678 р.: **“Вельможний милостивий пане, тогобічний український малоросійський гетьмане Іване Самойловичу!”** Далі називає його **“щиро зичливим вітчизні своїй малоросійським сином”**, висловлює занепокоєння з приводу становища **“нашої бідної вітчизни, єдиної Малої Росії”** (з повторенням про **“занепад нашої малоросійської вітчизни”**, про **“мертву матір нашу, Малу Росію”**). Але, переходячи до розгляду ситуації на Дніпровському Правобережжі, зокрема про **“розорення турчином Чигрина, Канева й усіх цьогобічних міст та сіл українських малоросійських”**, використовує вже українську термінологію: **“мусив Чигрин з іншими останніми містами й селами українськими пропасти від турчина”**, а фраза **“Чигрин з усією цьогобічною Україною”** повторюється кілька разів. Хоча в кінці листа маємо поточнення про крайній занепад **“цьогобічної нашої малоросійської України”** В більш широкому значенні йдеться про **“увесь світ великоросійський і малоросійський”**, про **“православних великоросійських та малоросійських християн”** Тобто ці два поняття не змішуються, а відокремлюються.

У другому запорозькому посланні, вже 1680 р., гетьману закидається: **“Однак коли б ваша вельможність через наші нестатки мав турбувати свою гетьманську особу з такою приязню і щирістю, яку виказав Ладижину, Умані, Чигрину, Каневу та іншим цьогобічним українським містам і повітам, то краще залишатися удома і не дивитися зблизька на наш занепад, як безпечально дивилися ви на занепад Чигринський”** А вже в наступному листі того ж року запорожці повідомляють І. Самойловича, що найближчим часом **“жодної турецької й татарської війни на великого государя нашого царя й на Україну не буде”**, і що лише в Криму ходять чутки **“що на зиму орда має наступати на Україну війною”**

Використовується й цікава для нас термінологія в універсалі 1682 р. (у тексті Літопису він випадково датується 1672 р. — *О. М.*). В ньому згадуються проблеми, що охопили **“тогобічну малоросійську Україну”**; піднімається питання про переманювання поляками людей **“в тогобічну порожню Україну”** та про спробу нав'язати унію, котра **“псує руське благочестя”** Відзначається також, що саму православну **“руську людину називають псею костю”** А на завершення вказується: **“Нехай нам кожному буде перед очима, що діялося на Україні від ляхів давно і що тепер діється на Волині і в інших місцях Русі братам нашим”**

І ще кілька разів запорожці звертаються до Самойловича. Так, 1684 р. у своєму листі вони пишуть, що той мабуть не захоче допустити, **“щоб на-**

віки згубити славу й повагу військову, а малоросійську Україну подати в підданство, чого кожен добрий і цнотливий із предків українських і Запорозького війська молодець та вся вітчизна наша, Мала Україна малоросійська, на те не захоче пристати” А згадуючи Б. Хмельницького, відзначається, що він звільнив **“усю нашу вітчизну, малоросійську Україну”**

Ще в одному листі, вже 1686 р., запорожці закидають Самойловичу, що після **“розорення Чигрина з вашої з князем Ромодановським (московським воеводою. — О. М.) ласки та й решти українських міст через бусурман”**, **“уся цьогобічна Україна”** стала запустілою. При цьому висловлюють бажання, **“щоб наша малоросійська вітчизна жила краще”** Але для досягнення цієї мети вони не хочуть вступати в суперечки з підлеглим гетьману городовим малоросійським військом.

З вищенаведеної інформації можна зробити певні узагальнення. По-перше, для запорожців вітчизна могла називатися однаковою мірою, як малоросійською, так і українською. По-друге, правобережні придніпровські території були виключно українськими, хоча і з певним малоросійським **“додатком”** А військові контингенти на Лівобережжі були малоросійськими. Заселяв подніпровські землі **“руський люд”**, у якого були **“предки українські”** Сама ж **“Русь”** розташовувалася на Волині та на інших західних землях, тоді підлеглих Польщі. Цікавою і незвичною є назва козацької батьківщини, яка взагалі зафіксована лише один раз — **“Мала Україна малоросійська”**

Тепер, переходячи до часів гетьманування І. Мазепи, спочатку згадаємо про універсал Петрика 1692 р. — так званого **“татарського гетьмана”** На його звинувачення, що усі біди йдуть від того, як **“діють москалі та й свої драпіжні пани”**, старшина, а також інші жителі Полтави та полку відповідають, що є більш достойні люди, щоб розібратися з становищем у **“Малій Росії”**

Тепер про документи, пов’язані з діяльністю самого гетьмана. Вже після обрання його на Коломаку 1687 р. він отримав листа від запорожців (у Літописі випадково датованому 1686 р. — О. М.). В ньому висловлюються побажання, щоб **“щасливо все добре справляв у нашій Малоросійській Вітчизні”**, але також сповіщається про діяльність вже вищезгаданого Петрика, який є **“зрадник нашої цьогобічної української вітчизни”**

Вказуючи на військове протистояння з Петриком і татарським Калгою-салтаном, що тривало і в 1692 р., гетьман в грамоті до **“царської пресвітлої величності”** відзначав, що його полки стоять розрізнено: **“одні вилучено й поставлено давно під українські міста (тобто правобережні. — О. М.)**, а другі хоч і були залишені в домах, але під час нинішніх подій через хлібні жнива не встигли, та й не кожен охоче виходить на війну. А особливо треба було на теперішньому моєму

становиську під Гадячим озиратися на внутрішній стан у малоросійських військах... мені, гетьманові з цим малоросійським військом самому йти супроти ворога ненадійно, оскільки треба озиратися і на становище в Україні”

В часи правління згаданого гетьмана в Москві навіть з’явився “приказ Малої Росії”, куди від нього почала надходити регулярна інформація. Зокрема, вона торкалася діяльності Семена Палія — одного із організаторів визвольного руху на Правобережній Україні. Взаємовідносини між цими двома особистостями будувалися не лише на їхніх симпатіях чи антипатіях, не лише на заздрості Мазепи до популярності фастівського полковника, але і на їхніх полярних поглядах на суспільно-політичний лад тогочасної України (демократичний або аристократичний). Так, уже в тому ж 1692 р., говорячи про потреби **“малоросійського краю”**, гетьман відзначав, що полковник був місцевим уродженцем, а тому мав велику значимість і якби перейшов на ворожий (польський) бік, то це було б невігдно найперше **“малоросійським порядком”** У 1693 р. повідомлялося, що **“з того боку Дніпра, з містечка Хвастова, охотницький полковник Семен Палій”** відомо йому учинилося, що з Криму мають прийти під малоросійські міста великими потугами вороги-бусурмани за намовою проклятого ворога зрадника Петрика для зваби і підбурювання народу”

В тому ж році з’являється гетьманський універсал, в якому повідомлялося про похід з Криму на малоросійські міста, підпорядковані московському монарху, а звідтіл на **“українські міста Переволочну й Кашинку”** Але там, доставши відсіч, вороги пішли поза Ворсклю в бік Полтави і далі на Батурин, з подальшим рухом до прикордонних малоросійських міст. Це вимагало **“оборони нашого малоросійського краю”** Слід додати, що в цьому документі йдеться виключно про лівобережні дніпровські території.

І ще один документ датується тим же багатим на інформацію 1693 р. Це лист запорожців, які на негативну щодо них реакцію І. Мазепи писали: **“За цю нашу добру постійність не годилося б нас, Запорозьке низове військо, звати пасинками нашої вітчизни України... Оскільки довести годі, що ми с пасинками, а не синами східної церкви, як визначили ви нас відносно до нашої української Вітчизни, то можемо допрошуватися батька, який би нас називав синами, а не пасинками своєї вітчизни”**

Ще про малоросійські міста є згадки в двох грамотах Мазепи 1694 р. до **“царської пресвітлої величності”**; в грамотах гетьмана і митрополита Ясинського до патріарха московського Адріяна з приводу перебування на їхній території мандрівних церковнослужителів — архієпископів грецьких та

сербських — вони в Малій Росії просили милостиню на свої обителі. Це листування теж датоване вже згаданим роком.

Тоді ж переслав гетьман в “приказ Малої Росії” листи Семена Палія, а у зв’язку з турецькою небезпекою він просив у московських співправителів разом “із старшиною, та полковниками, з усім Запорозьким військом та усім малоросійським народом” завчасно готуватися до військових дій і “наближатися до належних українських міст для постраха і відсічі тим ворогам”

Продовження батуринсько-московського листування знаходимо в текстах 1696 р. Тоді знову в “приказ Малої Росії” надійшло повідомлення: “є певна відомість, що кримський хан наказав усім кримським і білгородським ордам, усякому готуватися й приспособлятися у теперішній військовий похід на нинішню зиму у вашу, царської пресвітлої величності богохраниму державу Малу Росію”. А в листі 1697 р. до воєводи боярина Шеїна згадуються “великоросійські” та “малоросійські” війська.

Проаналізувавши вищенаведену інформацію цієї частини Літопису, можемо знову зробити певні висновки: для запорожців і за часів Мазепи батьківщина могла називатися як українською, так і малоросійською; дніпровські правобережні райони визначаються як українські, а лівобережні — як малоросійські (з певними винятками). Майже в усіх випадках у листуванні із московськими правителями гетьманські території іменуються як Мала Росія, а населення, яке тут проживало, називають “малоросійським народом” Для відрізнення військових формувань використовуються терміни “малоросійські” та “великоросійські” війська; про устрій говориться як про “малоросійський порядок”, а одного разу навіть є згадка про “богохраниму державу Малу Росію”

Тепер, закінчуючи розгляд цього блоку інформації, можна зробити й певні узагальнення.

В першу чергу слід відзначити, що козацька документація фіксує окремі райони місцепроживання предків росіян і українців. В Літописі зафіксований “світ великоросійський і малоросійський” Належать до них, як до окремих тогочасних просторових структур, і військові формування — “війська великоросійські й малоросійські” (кілька разів згадуються окремо лише малоросійські війська).

Ідучи за таким принципом, різні території середньовічної України також можливо виокремити. В першу чергу це стосується районів перебування реєстрового козацтва та запорожців. Останні себе не ототожнювали з “материковою” Україною (хоч вона і була для них “вітчиною”) та чітко визначали свої простори як “Запорозьке низове військо” або ж “низове військо Запорозьке” Говорячи ж про землі на обох берегах Середнього Дніпра, то вони сприймаються в абсолютно рівній пропорції як “Україна”

й “Мала Росія” Дещо рідше згадуються “малоросійська Україна” і “малоросійська вітчизна” А зовсім поодинокими є вирази “малоросійський край”, “малоросійські порядки”, “україно-малоросійські містечка і села”, як і самі “міста” Всі вони, звичайно, мають пряме відношення до вищенаведених географічних назв.

В етнічному відношенні населення середньодніпровського регіону визначалося як “малоросійський народ” (частіше — як “малоросіяни”), “поспільство руського роду” Не були забутими й території, що перебували під владою Польщі. Це “Русь” (Волинь і суміжні землі), де розміщені “далекі руські міста” і знаходяться “руські землі” Там проживав “русська людина” у якої є “предки українські”

Але виокремлення територій на цьому не закінчується. Специфіка розвитку козацької державності призвела до того, що не лише С. Величко, але й інші автори тієї доби постійно фіксують події та процеси на “цьогобічному” (в основному правому) та “тогобічному” (відповідно лівому) берегах Дніпра (напрошується порівняння з “задніпров’ям” Самовидця і Грабянки).

На першому із названих берегів кілька разів відзначається розташування “України малоросійської”, де правлять “гетьмани українські” Одного разу Правобережжя визначається як “Мала Росія”, де існує “державна Мала Росія” Але українська термінологія у територіальному відношенні все ж превалює і доповнюється ще й такою конкретизацією: “вітчизна Україна”, “цьогобічна Україна”, “Мала Україна малоросійська”, “українські міста”, “українські цьогобічні міста і повіті”, “міста і села українські малоросійські”, “українські кордони” Але пару разів про правий берег все ж говориться як про “малоросійську вітчизну”, де проживають “малоросіяни”

“Мала Росія” й похідні від неї назви частіше стосуються іншого, лівого, берега. Хоча іноді також відзначається й розташування там “тогобічної України”, де править “тогобічний український малоросійський гетьман” Ті райони іноді теж могли розглядатися і як “Україна малоросійська”, де розмішувалися “українські міста” Та, водночас, то була “малоросійська вітчизна” з “малоросійськими містами”, яку захищало “гетьманське малоросійське військо”

Говорячи про людей тих часів, не можна не згадати про їхній релігійний світогляд. “Життя було просякнуте релігією до такої міри, що виникла постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним. І якщо, з одного боку, в святі миттєвості все в повсякденному житті присвячується вищому, — з другого боку, святе постійно тоне в буденному через неухильне змішування з буденністю”¹⁷ Повною мірою це стосується й ситуації в пізньосередньовічній Україні. В Літописі релігія на півдні даного європейського регіону, котра об’єднувала місцевих жителів, характеризується як

¹⁷ Хейзинга Й. Осень Средневековья. — М., 1988. — С. 170.

“руське благочестя”, “православна греко-руська віра”, “греко-руська душеспасенна віра”, “греко-руське благочестя”, “східна церква”, а її прихильники як “православні великороські та малороські християни”

Розгляд міжнародних документів, представлених у творі С. Величка, почнемо з Андрусівського договору 1667 р. між Царством Російським з одного боку та Коронаю Польською й Князівством Литовським — з другого. В трьох з його статей (18, 30, 31) маємо безпосередню інформацію з цього приводу: **“тоді обидва війська в Україні, у Києві, і в Запорогах, і в інших українських землях пообіч річки Дніпра як Корони Польської і Великого князівства Литовського, так і держави його царської величності Московської, будуть завше готові з тамтешніми українськими людьми...”, “про утримання обидвох частин України й Запорожжя... мали примушувати спільно своїми військами українських козаків до послушенства й підданства...”, “шляхту — вигнанців із воєводств, повітів і з частини України, відступлених в бік царської величності...”**

До речі, в тому ж 1667 р. відбулася переписка між кримським ханом Адель-Гереем та польським королем про те, що війська першого з них тривалий час стояли **“в Україні”**, а до того йшли **“на Україну”** Ще пізніше, **“бувши в Україні”**, вони не знайшли взаєморозуміння з представником Корони. Тому надалі хан без попереднього узгодження з Річчю Посполитою не буде посилати жодних військ **“в Україну”**, що уточнив солтан Калга — безпосередній підданий кримського зверхника.

Як бачимо, для всіх трьох країн у даному випадку українська назва є загальноприйнятою при підготовці приведеної вище документації. Інша картина вимальовується в грамоті царя Олексія Михайловича 1668 р., володаря **“малоросійських міст Київському, Чернігівському, Переяславському, Стародубському, Ніжинському, Полтавському, Миргородському, Лубенському, Прилуцькому полковникам і обозним, суддям і осаулам, сотникам і всьому Запорозькому війську”** Московський володар **“забуває”** попередню назву, а підвласні йому лівобережні території іменує вже як малоросійські. Слід ще раз нагадати, що з 1654 р., не в колишній столиці Київської Русі, а на Дніпровському Лівобережжі — в Козельці — розташовувалося сотенне містечко Київського полку, а з 1669 р. тут розміщувався його центр і полкова канцелярія.

Змішана термінологія прослідковується на сторінках Глухівських статей 1669 р. при поставленні на гетьманство Д. Многогрішного: **“черкаські міста Малої Росії”, “Запорозьке військо цього боку Дніпра”** виписані поруч з питанням **“Про українські прибутки і про воєвод, що мають бути в Україні для оборони”**, як і з різними проблемами **“в малоросійських містах”** (Переяславлі, Ніжині, Чернігові, Острі та ін.), де про-

живають “малоросійські жителі” Виникають проблеми “в українських містах в козацьких дворах”, а назви “Україна” та “Малоросія” використовуються при написанні різних статей цього єдиного документа.

Цікаві події в контексті піднятої тут теми відбувалися в тому ж таки 1669 р. й на Дніпровському Правобережжі, коли гетьман П. Дорошенко направив свої вимоги до поляків “щодо себе й України”: “Запорозьке військо потребує обмеження України в Київському, Чернігівському й Брацлавському воеводствах, виділення від Корони, яке замикається в тих воеводствах” А далі уточнення: “всі полки Запорозького війська: Київський, Паволоцький, Брацлавський, Уманський, Кальницький, Подільський і Торговицький, які були відпасовані так само, як стародавні полки Чигринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський. В Україні ніколи не повинні бути війська коронні та литовські, не мати собі жодних зимових, і не належатиме їм доправляти хлібів у повітах, що до України належать. Також і сенатори вищеназваних українських воеводств, як і панове дідичі, не мають наїжджати на міста, містечка і села, що будуть у тому обмеженні України, і не насилатимуть своїх слуг, але рік у рік кожен має дошукувати способу, щоб збирати через своїх висланих належних, згідно до зопільної ухвали й постанови, собі чинш зі своїх добр від посполитих людей. А коли б ті панове дідичі наїздили сюди, в Україну, то захотіли б через постійну свою нетерплячість виганяти козаків зі своїх добр або утискувати їх та примушувати до свого підданства й послушенства, а відтак, мир не може бути тривалий”

І в подальшій частині цих “Інструкцій” використовується українська термінологія: “козаків, що будуть сюди на Україні”; “з України на мешкання до Корони”; “староств українських”; “українських кордонів”; “витягнений із України” Виняток робиться лише для духовної сфери: “руського православного українського народу”; “Запорозьке військо і всі стани православно-руські українські” “права їхньої милості короля, дані православної Русі”

Тож можна зробити висновок, що правобережний гетьман, який вчиняв спроби реанімувати державу Богдана Хмельницького, у територіальному відношенні використовував лише назву “Україна”

В “Інструкції” на заспокоєння війська його королівської милості Запорозького й цілого народу руського”, що з’явилася у 1670 р., знову ж таки використовується назва “Україна” в територіальному відношенні, а в релігійному та етнічному розглядається проблема “русі, особам грецької релігії” А в дещо пізніших універсалах короля Михаїла “до всіх полків війська нашого Запорозького і всіх українських обивателів” згадується лише українська термінологія: “Україна”, “на

всю Україну", "до народу українського" Цей термін використовується і в подальших переговорах між королем та гетьманом, коли готувалася так звана "Конституція" Але окрім звичного територіального терміна "Україна" тут знову додаються терміни релігійного змісту: "що служать руському духовному станові", "греко-руська релігія"

У цьому відношенні лівобережна ситуація доволі відрізнялася, про що свідчать Конотопські статті 1672 р., коли на гетьманство обирали І. Самойловича. Тоді всеросійський самодержець надав "всьому Запорозькому війську і малоросійському народові" нові права і обов'язки, а в різних пунктах домовленості використовувалися терміни "Малої Росії черкаські міста", "малоросійські міста", "малоросійські міста цього боку Дніпра" (тобто лівобережні. — *О. М.*), "Велика" і "Мала" "Росія" Ця ж термінологія використовується і в "Записі, за яким новообраний гетьман приведений до віри", в якому знову згадується Андрусівський договір, що пов'язувався "з роздвоєнням єдності Малої Росії"

Повертаючись до ситуації в Речі Посполитій, слід звернути увагу на проблему нав'язування унії королем С. Собеським, який восени 1679 р. розіслав свої універсали "в Польщу і Русь" Безсумнівно, під останньою розумілися східнослов'янські землі, що належали до польської держави. На запропонований з'їзд, що відбувся на початку наступного року у Любліні, "з православного руського боку" прибули представники руського духовенства з метою відстоювання "прав і свобод народові руському грецької релігії" Вони висловили свої "руські претензії" до сейму. Від імені "всього руського духовенства" "панове руські послы" звернулися до вищих кіл Речі Посполитої. Немає жодних сумнівів у тому, що в даному випадку ставлення до релігії тісно співвідноситься з етнічною східнослов'янською приналежністю.

Українське питання знову було підняте у Варшаві під час нових російсько-польських переговорів, коли відзначалося, що "Журавський трактат з турками (між Короною і Портою. — *О. М.*) постав з великою шкодою й втратою немалих провінцій християнської Польської держави — України й Поділля" Окрім того, польські сенатори зверталися до московських послів: "потужні московські війська виходять на Україну, а турчин як хоче, так і шкодить християнам" Звичайно, тут йдеться про правобережні дніпровські території.

Проблема унії була піднята знову 1681 р., коли між єпископами Шум'янським (з православного боку) та Жоховським (з католицького) були підписані "Пункти", в яких зокрема відзначалося, що на Русь слід послати королівські універсали, але щоб ксьондзи не входили "до руських церков" аж поки не буде досягнуто домовленості "з нашою руссю" А інакше можуть відбуватися конфлікти, "а це на Русі легко виникає" Далі ці позиції були розвинуті в "Способи згоди церков, тобто церкви східної з церквою за-

хідною в Польському королівстві”, і, як відзначено, “із задоволенням усього руського народу” В них східнослов’янська сторона просила, щоб “**руські уряди роздавалися за згодою руського духовенства, монастирів кожної єпископії, згідно прав, тільки русі**”; щоб духовенство руське мало всілякі вольності; щоб не піддавали утискам “**осіб руських єпископів і убогих монастирів**”

Нову інформацію з піднятої тут теми надає “Список договору вічного миру” між росіянами і поляками, котрий було укладено 1686 р. Так, у пункті 3 відзначається, що там, “**де є сіверські міста Чернігову, Стародубу, Новгород-Сіверському, Почепу та іншим, а також усієї Малої Росії цього боку Дніпра, містам Ніжину, Переяславлі, Батурину, Полтаві, Переволочній та всім містам і землям того малоросійського краю**”, є постійно діючий контроль з боку царської адміністрації. Королі не можуть належати вічно території “**від Дніпра в усьому тому згаданому малоросійському краї**” з уточненням: “**ніякі городи, міста, волості, аж до Путивльського рубежа**”. “**А за річкою Дніпром має також лишатися на боці їхньої царської величності богоспасенне місто Київ**”

Та і в інших статтях розглянутого договору згадуються “**жителі малоросійського краю**”, “**великоросійські й малоросійські міста, що в державі їхньої царської величності**” Також згадуються піддані царя від Смоленського, Псковського рубежу “**та решти малоросійських міст, тобто від Київського, Чернігівського, Переяславльського, Ніжинського, Стародубського, Галицького [має бути Гадяцького], Полтавського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького полків чи якихось інших містах**” Не забута була й “**благочестива греко-російська віра**” Про “**українні**” (тобто ті, що розташовувалися на краю розглянутого простору, а не українські) городи і міста йшлося при описі нападів татар з Криму та Азову. А от щодо правобережних земель, про “**тих козаків, що будуть за Дніпром і належатимуть його королівській величності, які живуть у Немирові, в Павлоччі і біля Білої Церкви**”, то загроза від кримців і Порти йшла “**під Київ та інші українні міста (чи на Поділля) і до Львова**”

І в церковних стосунках між Москвою і Києвом використовувалася звична термінологія, про що свідчить хоча б благословенна грамота патріарха Іоакима митрополитові князю Гедеону Четвертинському. В ній йдеться про “**Київську митрополію в Малій Росії**”, про “**людей Малої Росії**”, про “**Київську єпархію у Малій Росії**”, а тому “**боголюбивий владика Гедеон, відтепер хай іменується Малої Росії митрополит київський та галицький**” Водночас згадуються й “**люди тієї російської**

епархії, міцні у вірі православного сповідання, що живуть у володінні польського начальства”

Термінологічні нюанси містяться і в Коломацьких статтях, прийнятих під час обрання гетьманом І. Мазепи у 1687 р., із даними російськими самодержавцями правами **“Запорозькому війську і всьому малоросійському народу”** Вже в преамбулі уточнюється, що бути під царською рукою **“гетьману, генеральній старшині й полковникам, усьому Запорозькому війську і малоросійському народові”**

Далі в багатьох статтях виявляється теж цікава в контексті даної роботи інформація. Так, в першій із них уточнюється, що московські співправителі **“ударували гетьмана обох боків Дніпра, старшину і полковників, усе Запорозьке військо і малоросійський народ їхніми колишніми правами та вольностями”** Потім починається деталізація взаємин. Зокрема, в статті 2 розбираються питання про те, що **“коли трапляться образи малоросіянам од служивих, щоб воеводи судили в присутності малоросійських начальників і розумних людей туттаки; і про малоросійські побори”** **“Малоросійські міста”, “Мала Росія”, “великоросійські та малоросійські міста”, “жителі усіляких малоросійських міст”, “малоросійські люди”, “міста Малої Росії”, “малоросійський край”, “малоросійський край гетьманського рейменту”** — всі ці формулювання являються характерними для даного документа. В ньому ж зафіксовано і створення при царській канцелярії нового спеціального підрозділу, що отримав назву **“приказ Малої Росії”** (котрий вже згадувався вище). У подальшому листуванні І. Мазепи з Московою посилення на нього йдуть постійно.

Зафіксовано і менш використовувані терміни та характеристики: **“малоросійський край з польського боку”, “Велика Росія”, “з’єднання малоросійського народу з великоросійським”,** про те, **“щоб не заброняти малоросіянам переходити жити у Велику Росію”,** про спроби поєднати **“малоросійський народ з великоросійським народом”,** про нові міста і фортеці та **“заселення їх малоросійськими людьми для захисту Великої та Малої Росії від находу бусурманської, кримської сили”**

Окрім вищенаведеної переважаючої у використанні малоросійської термінології, трапляється тут і українська. Це стосується таких деталей у взаємовідносинах: **“людей щоб не вивозили з України давніх російських”;** про російські війська **“щоб вони в українських містах у козацьких дворах не ставали”;** **“щоб російських людей, котрі зайшли на Україну давно, не вивозили з України. Ще від того були на Україні заколоти великі, що з України вибирали драгунів та біглих людей за багато літ”.** Але все ж у даному випадку безсумнівно переважала малоросійська термінологія.

Якщо ж рухатись далі за хронологією подій, то слід звернутися до 1694 р., коли король Я. Собеський вчинив нову спробу **“привести русь, котра живе в Короні Польській”**, до унії. Під час своєї промови з цього приводу він відзначав, що **“з’єднав сили Речі Посполитої, блукаючий український народ і Запорозькі війська — міцну заставу супроти оттоманської потуги”** А далі акцентував, що від Оттоманської Порти зазнали нещастя **“Болгарська, Сербська, Мултянська, Волоська провінції і наша Україна”**

І далі: **“Ту промову королівського посла Скарбека, вчинену до русі, прислав преосвященному отцю Ясинському, київському митрополиту, якийсь Г. Озерковський”** В ній король зокрема наказував, щоб **“з’їхатися до столичного руського міста Львова трьом станамъ духовним, шляхті і братчикам — для того і так як це зроблено недавно у Перемишльській дієцезії, коли скликано людей греко-руської релігії”** Знову приналежність до конкретної релігійної конфесії переплітається з етнічною східнослов’янською приналежністю.

Сфера зовнішніх відносин гетьмана І. Мазепи з часом розширювала-ся. Так, в 1696 р. до нього звернувся архімандрит єрусалимський Хри-санф з побажаннями здоров’я і довгих літ **“в управлінні Руської Річі Посполитої”** В даному випадку святий отець мав на увазі Україну А при посвяченні на єпископію в тому ж році Д. Жабокрицького та І. Стойка православний єпископ із Угорщини відзначав, що **“в Русі старожитним єпархіям, найбільше в Луцькій та Острозькій”** він буде творити архієрейське благословення. Без жодного сумніву, тут йдеться про підвладні Польщі території.

Того ж 1696 р., у листуванні з Москвою, гетьман повідомляє про плани кримського хана з ордами йти взимку на **“богохраниму державу Малу Росію”**, тобто притримується звичної у таких випадках термінології.

Певним чином цікавий для нас регіон був зафіксований у 1697 р. під час виборів нового польського короля — Августа Саського, який у своїх **“Пропозиціях”** до сенаторів та Річі Посполитої відзначав: **“Так само Поділля, Україну [тут — Київщину], Волохів, Мултян, коли зможе, поверне до найяснішої Річі Посполитої”** Ця конкретна місцевість знову згадується в договорі між Польщею і Портою, укладеному у Карлови-чах 1698 р.: **“Кам’янець-Подільський непорушно, як у собі с, має бути відданий Короні. До Поділля й України щоб Оттоманська Пор-та також не мала претензій. Гетьмана українського, котрий те-пер резидує в Молдавії, щоб Порта скасувала”**

Ще один польсько-російсько-український сюжет із розглянутою тут тер-мінологією представлений під 1700 р., коли польська шляхта почала пере-манювати на правий дніпровський берег лівобережне населення, а купцям чинити різноманітні перешкоди. До польських властей звернувся боя-

рин Ф. Головін з претензіями на порушення договору від 1686 р. і зокрема про вже згадані **“образи малоросійським купцям”** На це коронний гетьман Я. Яблоновський відповів І. Мазепі, що **“посилаю мої універсали в Україну із засторогою”**, щоб були припинені подібні дії. Всього було послано три універсали: один — **“до купців українських”**, другий — до польських обивателів, духовних та світських, щоб цих українських купців у Польщі не утруднювали й не утяжали; третій універсал направлявся до польських панів, що начебто **“мали на Україні свої ґрунти, щоб не осаджували своїх слобід на тих порожніх місцях”**

С. Величко наводить і дослівний текст цих універсалів, у яких зокрема йдеться про те, щоб **“купцям українським київським та задніпровським”** не було згаданих перешкод, щоб **“купці українські, київські і задніпровські, приїзджаючи до Польщі”** не мали утисків, щоб шляхтичі **“які мають на Україні від Дніпра свої дідицтва та посесії”** не порушували мирних взаємовідносин. У цьому випадку прослідковується чітка градація: російська сторона використовує малоросійську термінологію, а польська та турецька — виключно українську.

Продовжуючи вивчення даного твору, зазначимо, що матеріали до нього канцелярист Війська Запорозького С. Величко, мабуть, міг розпочати активно збирати починаючи з 1690 р., коли він поступив на службу до В. Кочубея, а підготовка власне тексту розпочалася в 1720-х роках. Але крайня верхня дата при описі подій — 1700 р. Сама назва “Літопис”, котра традиційно вживається, — кабінетного походження. Своєю появою вона завдячує видавцям Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів, хоча не відповідає ні автентичному заголовку джерела, ні його суті¹⁸ На титульній сторінці твору зазначено: “Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких, вісім літ точилася. А близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій помочі, з козаками і татарами з тяжкого лядського іґа вибився і під великодержавне, пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича володіння добровільно подався”

Вже з вищенаведених матеріалів випливає, що автор зібрав багато цікавої та важливої інформації з козацької офіційної документації, а також міжнародних договорів, з приводу того, як іменувалися сучасні українські землі в те “буремне століття”, як себе усвідомлювали предки сучасних українців в часи пізнього середньовіччя. Про це вже йшлося вище. Але власний досвід і знання, аналіз наявних даних, сприйняття тогочасних реалій, дали змогу і самому Самійлу Васильовичу вивчити та певною мірою систематизувати історично-географічну термінологію, як і її похідні, що є важливим з точки зору розробки цієї теми.

¹⁸ Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — С. 111.

На початку своєї оповіді Величко згадує ті часи, коли за правління польського короля Жигмунда III, в 1507 р., **“козаки, знову розплодившись і примножившись в руських провінціях та землях”**, почали розселятися на дніпровських островах нижче порогів. Самі ж поляки почали накладати великий тягар й пригноблювати **“Русь, що була під їхньою владою, і козаків у самій Польщі та на Україні, а вони жили тоді обабіч річки Дніпра”** Продовжуючи оповідь про протистояння між польською владою і населенням сучасних українських земель, автор багато разів щодо останніх згадує назву Русь (починаючи від часів Казимира Великого і далі до часів правління інших польських королів). Також використовуються вирази **“Русь і козаки”, “козако-руські вольності”, “людей Русі і козаків”, “русів і козаків”, “русам і козакам україно-малоросійським”, “руські землі і провінції”, “козаки й малоросіяни”, “малоросіяни”, “малоросійська шляхта”** (частина її мала королівські привілеї, а частина повинна була слугувати Запорозькому війську і всьому **“малоросійському народові”**).

Ще декілька повідомлень з цього приводу маємо вже щодо часів діяльності Я. Барабаша, який у 1636 р. разом з молодим Б. Хмельницьким їздив до Владислава у Варшаву. Вони скаржилися новому королю на утиски, що їх чинили **“на Україні”** поляки й просили підтвердити **“давні українські та козацькі права й вольності”** Король надав Барабашеві **“з усім Запорозьким військом і народом україно-малоросійським”** такі привілеї, підтвердив усі **“козацькі й малоросійські старожитні права і вольності”**, дозволив мати **“на Україні гетьмана”** Окрім того, Владислав звернувся до **“українського народу”** з відзначенням його заслуг перед Короною; осуджував поляків, що **“панують на Україні”** і не слухаються його, а також чинять кривду **“козакам, як і всім малоросіянам”**

З вищенаведеної інформації теж можна зробити певні узагальнення. Вже на перших сторінках Літопису маємо повідомлення про активізацію козацького руху за дніпровськими порогами на початку XVI ст. Його діячами були вихідці з руських (тобто східнослов'янських) територій. Певною мірою до цього причетні й поляки, які творили безчинства на Русі в тих районах, що перебували під їхньою владою, порушуючи давні українські й козацькі права та вольності; ще конкретніше — козаків пригноблювали як на Україні, так і в самій Польщі. До першого із вищеназваних регіонів належали землі по обох берегах Середнього Дніпра. Слов'янське походження жителів півдня Східної Європи підтверджується виразами **“Русь і козаки”, “руси і козаки україно-малоросійські”, “малоросійський народ”** і т. д. Взагалі обриси окремих мікрорегіонів ще розмиті й неконкретизовані, але в цілому все ж йдеться про обидва береги Дніпра.

Це підтверджується й пізнішими гетьманськими універсалами Острянина (1638 р.) та Хмельницького (1648 р.). Тексти самих універсалів ми тут

не аналізуємо (то тема окремого дослідження), але повинні відзначити, що в першому із названих випадків воно було передане **“у малоросійську Україну, що лежить зобабіч Дніпра, а саме: в повіті Черкаський, Білоцерківський, Уманський, а з другого боку Дніпра — Переяславський, Ніжинський та Лубенський”** Далі Величко робить ще одне зауваження з цього приводу — **“в усю Малу Росію по обидва боки Дніпра”** А в другому випадку Хмельницький розіслав свій універсал **“в усю, що лежить обіруч Дніпра, Малоросію”** При цьому гінцям були означені межі його поширення: **“з одного боку Дніпра від Білої Церкви аж до Полонного, Львова, Кам’янець-Подільського, а з другого — від Переяслава до Чернігова, Стародуба, Гомеля, за Дніпро до Борисова й далі, також до Бихова, Могилева і далі”**

Тут незаперечно прослідковується розширення української або малоросійської території від придніпровських районів у кількох напрямках вже в перші десятиліття гетьманської доби.

Зберігається такий стан речей і в перше десятиліття після смерті великого гетьмана, коли при характеристиці ситуації на цих теренах Величко використовує терміни **“Україна”, “Мала Росія”, “Україна з козаками”, “Мала й Велика Росія”** (відрізняючи **“росіян” та “козаків”**), **“єдина наша Мала Росія, що була тоді пообач Дніпра”** Але вже з’являється й тенденція розподілу по берегах цієї ріки: 1660 р. польський король Казимир, який рушив з військами в Україну, намагався схилити на свій бік Ю. Хмельниченка, який жив у Чигирині, а в наступному році до нього пристали **“тогобічні, що від Чигирина”** полки. Але **“сьогобічні, що від Переяслава, полки”** орієнтувалися на царя; на лівий берег прибув Я. Сомко з Білої Церкви після поразки **“великоросіян та козаків”** під Чудновом.

Проблема історично-географічної термінології ускладнюється за часів гетьманування І. Брюховецького. 1664 р. король Ян-Казимір забажав відібрати у царя Олексія Михайловича **“сьогобічну Малоросійську Україну з козаками”**, скинути самого гетьмана, а на його місце поставити **“одного на обидва малоросійські боки”** П. Тетерю. Він планував у зв’язку з цим рухатися від Остра на Глухів — **“значне і міцне козацьке місто, прикордонне з московською державою”** з метою **“застрашити посполитий малоросійський народ”** і **“пригорнути сьогобічну Україну під свою владу”** Це йому не вдалося зробити: Брюховецький розбив поляків під Глуховом та вигнав їх **“зі своєї вітчизни Малої Росії”** А далі Величко при описі згаданих подій підкреслює, що гетьман, **“вигнавши з України”** ворогів і зробивши велику шкоду супротивнику, знову повернувся до плану стати **“єдиним малоросійським гетьманом по обидва боки Дніпра”**, а правобережного П. Тетерю вигнати **“із тогобічної України”**

Тож при збереженні ідеї загальнодержавної право/лівобережної території, автор цього Літопису все ж частіше називає перший із дніпровських берегів “тогобічним”, а другий, свій (за місцем проживання), — “цьогобічним”

Далі протистояння вже відбувалося між І. Брюховецьким та П. Дорошенком. Останній бажав перебрати під свою владу й “цьогобічну малоросійську Україну”, а його супротивник, повернувшись із Москви, розіслав “на цьогобічну Україну в усі полки” свої універсали. Це призвело до незгоди у єднанні “Малої Росії” Проте Брюховецький пішов ще далі: він на догоду цареві та задля зміцнення своїх позицій у його очах “знищив давні малоросійські вольності”, дозволивши перебувати у “всіх малоросійських містах московським воєводам”, котрі понаїхали “у Малу Росію” та почали тут розпоряджатися “з великим і непошанівним всенародним малоросійським утяженням” Дорошенко у зв’язку з цим заслав “на цей бік Дніпра, в Малу Росію” свої універсали. У відповідь лівобережний гетьман розіслав власні послання “на всю цьогобічну, єдиного рейменту, Малу Росію” Внаслідок таких демаршів “цьогобічний малоросійський народ” був збентежений та дезорієнтований.

В кінці свого правління “стуманілий розумом гетьман Брюховецький”, зрозумівши, що “некорисно йому і всьому народові малоросійському було прийняти в Україну” московських воєвод, вирішив випровадити їх “з Малої Росії” Це й було зроблено — витіснено з багатьох лівобережних міст і, зокрема, з “Полтави, українського малоросійського міста” Московський володар розсердився на гетьмана “і на всю Малу Росію” та наказав своїм військам рушати “від Путивля й Білгорода до Малої Росії” А на протилежному боці Дніпра “гетьман Дорошенко, другий опікун бідної цьогобічної малоросійської вітчизни”, вирішив відбити російські війська від “Малої Росії” Тож рушив з козацьким військом на лівий берег Під Котельвою він, увійшовши “в середину цьогобічної України”, отримав військову перевагу. А для безпеки “цьогобічних прикордонних малоросійських міст від московської сторони” в Ромнах залишив свої підрозділи.

Тут розповідалося в основному про події на Дніпровському Лівобережжі, де мешкав “малоросійський народ”, а “цьогобічні” землі часто означалися як малоросійські (правда з українською “добавкою”). Хоча територіальна об’єднавча ідея й надалі жевріла.

В цей час у вищезгадане гетьманське протистояння втрутилася третя сила з Дніпровського Низу: у союзі з кримськими ордами із Запорожжя на “цьогобічну Україну” рушив П. Суховій, родом “з тогобічної, що од Чигирина, України” Знав він “козако-руське письмо”, а тому увійшовши у “цьогобічну, що від Полтави, Україну”, почав розповсюджувати серед місцевого населення свої звабні листи та універсали. Тому з москов-

ського боку **“на Україну”** знову рушили війська під проводом князя Г. Ромодановського. П. Дорошенко теж провів заходи для оборони **“по всій тогобічній свого рейменту Україні”**; розіслав **“по всій Україні”** – **“тогобічний”** свої звернення, викриваючи Суховія, який декларував бажання **“не шкодувати свого життя за свою вітчизну, Малу Росію”** Одночасно правобережний гетьман звернувся до нового польського короля, щоб той підтвердив **“давні права і вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу”** М. Вишневецький у відповідь направив до Острога своїх комісарів для уточнення таких бажань і прохань Дорошенка й встановлення нових дружніх стосунків **“з Запорозьким військом і українським народом”** Але по обидва боки Дніпра, пише далі Величко, у зв’язку з діями Суховія та козаків, що пристали до нього з українських міст, багато людей потрапило в татарську неволю. На підмогу цьому збурювачу спокою прибули із Запорожжя ще й І. Сірко та І. Улановський. Вони прийшли **“в тогобічну, що від Чигирина, Україну”** Одночасно татари, розібравшись у можливій перспективі військових дій на Правобережжі Дніпра, – в **“тамтешній Україні”** – забрали свою здобич **“з тогобічної України”** і вирушили до Криму. Не відставала й Москва: царські послы принесли звістку полковникам, старшині і **“взагалі цьогобічному українському народові”**, що государ вибачає їм усім, а Дорошенко не може називатися гетьманом обох боків Дніпра, бо був переданий **“з тогобічною чигиринською Україною”** полякам згідно з Андрусівським договором 1667 р.

З цієї інформації теж можна зробити певні висновки: **“цьогобічні”** лівобережні території все чіткіше Величком означаються як малоросійські, а правобережні **“тогобічні”** – як українські. І ще одна й доволі важлива деталь – у розглянутий відрізок часу місцевий люд з обох берегів Дніпра кілька разів іменується **“українським народом”**, а не лише **“малоросіянами”** (хоча ця назва теє використовується), як було в попередні періоди.

І Брюховецький припинив під московським тиском своє гетьманування, а його місце у 1669 р. посів Д. Многогрішний, який продовжив разом із запорожцями конфронтацію з П. Дорошенком. В 1670 р. автор Літопису характеризує ці події таким чином: **“Після нещасливої минулорічної української революції (йшлося про заміну гетьманів. – О. М.) відбулося нове розорення козацько-руської вітчизни, тогобічної України”** Це в свою чергу поновило актуальність завдання повернути **“тамтешньому козако-руському народові”** їхні колишні права і вольності. Тоді ж, за підтримки поляків, в Умані з’явився ще один гетьман – М. Ханенко. **“Від отакої дії й такого становища єдина, що лежить пообабіч Дніпра Мала Росія, бідна і занепала козако-руська вітчизна, розділилася того-таки 1670 року та всеконечний свій занепад і запустіння на три гетьманства і три частини”**, а самі гетьмани стали ворогами – констатує з сумом Величко. Дорошенко **“з усією тогобічною Україною”** подався під

протекторат Османської Порти, на що Туреччина пообіцяла йому **“й всій Україні”** свою військову допомогу. Такі події стали новою історичною сторінкою **“простодушного козако-руського народу”**

Остання назва стала ще одним, новим найменуванням автохтонного населення, поруч із вищезгаданими **“малоросійським”** та **“українським”** народами.

1672 р. Д. Многогрішного змінює І. Самойлович і тоді ж, на раді під Котопом, було піддано осуду Андрусівський договір, статті якого затверджувалися без козаків, а це, в свою чергу, було пов'язано **“з роздвоєнням єдності Малої Росії”**. Зафіксовано і те, що **“на тому боці Дніпра поляки хитрими своїми способами розділили єдину козацьку Україну на три гетьманства, як вище писав, сподіваючись таким дійством досягти свого бажаного собі щодо тогочасної України”** Під час цього протистояння **“багато уманців й тамтешніх жителів інших українських міст”** в 1673 р. перейшли на Дніпровське Лівобережжя й оселилися там, особливо на землях Переяславського полку.

С. Величко знову повертається до проблем, що виникли після підписання Андрусівського договору, коли було розділено **“надвоє рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню вітчизну Малу Росію”**; про бажання поляків, щоб **“їхній гетьман цього боку Дніпра Дорошенко”** або ж зовсім не був гетьманом, **“відкинувши всі давні військові й українські права та вольності”**, або ж гетьманував при малому козацькому війську; він пише про те, як ті ж поляки Ханенкові бажали передати владу на **“всю тогочасну Україну із Запорозьким військом”** У вдячність за це останній робив багато чого, щоб чигиринського гетьмана зігнати **“і лишитися під ляхами з усією Україною”**

Цар Олексій Михайлович, як відзначав Величко, враховуючи небезпеку для **“того православного українського, козако-руського народу”** наказав використати **“російську й козацьку силу”** Противник, біля Лисянки, що розташовується на Дніпровському Правобережжі, відійшов, **“не доходячи й найокраїнніших українських міст”** Та все ж не вдалося уникнути нової **“української руїни й запустіння”** — до цього призвели турецькі діяння поблизу Умані та інших околиць міст. Це знову призвело до переселення на лівий дніпровський берег **“вся цьогобічна Україна, що була перед тим малолюдна, відтоді поповнилася тогочасними українськими людьми і змножилася”** А на правому боці поляки розпоряджалися **“на Україні”** і для цього в **“тамтешніх українських містах”** залишали свої військові залоги.

Наступного 1675 р. турки, не вдовольнившись тим, що в попередній рік знищили Ладижин, Умань та інші міста (всього 17) й багато горя зробили для **“православного козацько-українського народу”**, здобули українське місто Паволоч. А поляки не мали змоги захищати від них **“свою так звану**

державу, тогочасну Україну” Протистояння між цими супротивниками тривало і далі: грабуючи **“українських людей”**, турки вийшли на поляків **“або, певніше кажучи, на Малу Русь, що лишалася під Польською державою”** В серпні 1675 р. **“ввійшовши в середину — Польської держави, в Малу Росію, — воював (турчин. — О. М.) на руські міста, тобто Львів, Броди, Дубно; добував він і інші руські міста, і нарешті під Жовквою відправив знамениту баталію з польськими військами”** Тоді відбулося **“бусурманське нашествя на тогочасну Малу Росію”**

Самійло Васильович **“підводить ризик”** під такими спустошливими військовими операціями **“в тогочасній Малій Росії”** Турки **“здобували тоді в Малій Росії Львів, Броди та інші міста, а християнські польські війська їх боронили”** Він приводить з цього приводу й свідчення отця Галятовського, який в книжці **“Скарбниця”** писав про Львів, Дубно, Броди та інші міста як про малоросійські — він **“ясно називає перелічені міста Малою Росією”**

Таке підтвердження для Величка було необхідним — адже окрім цього випадку, підкарпатський регіон як малоросійський ніхто не визначав. Він знову в цій частині свого Літопису говорить про роз’єднання Малої Русі — **“єдиної козацької України”** абож про **“єдину, старовічну, правдешню вітчизну Малу Русь”**; про **“цьогочасні”** та **“тогочасні”** землі; про **“давні військові й українські права та вольності”**; про **“православний український козако-руський”** або **“козако-український”** народ — ще одне нове найменування автохтонів. Новою також стала звістка про **“так звану державу, тогочасну Україну, що була під Польщею”**, **“або певніше кажучи про Малу Русь, що лишалася під Польською державою”** Окрім того, автором певною мірою висловлюється симпатія до **“християнських польських військ”**, котрі боронили Правобережжя від турків.

Цікавим і одночасно трагічним з точки зору самоусвідомлення став епізод, в якому головну роль відігравав кошовий отаман І. Сірко — відданий захисник православ’я. Захопивши в Криму багато слов’ян-бранців, він запропонував їм йти — на вибір — назад на півострів, або на Русь. Частина з них вирішила знову повернутися на чорноморські береги, а інші — рухатись **“на Україну, в свою землю”** Перші пояснювали це тим, що в Русі у них нічого не залишилося, а в Криму — маєтність та сім’ї. Легендарний Сірко **“з Січі”** дещо пізніше другу частину бранців відпустив в Малу Росію, а перших велів наздогнати й усіх порубати (що і було зроблено молодими запорожцями).

Але для нас важливим є те, що давні батьківські землі кілька разів називаються старим руським ім’ям. Не останнє місце в цьому, мабуть, відіграла релігійна ідеологія (протистояння між християнською руською вірою, котру захищали запорожці, та ісламом кримських татар).

А на “материкових” землях протистояння між Самойловичем та Дорошенком тривало. Перший із них гнівався, що другий разом з татарськими ордами “щоліта плюндруючи Поділля й Волинь Польської держави, завше вторгались у цьогобічну малоросійську Україну”, де чинили шкоду “малоросіянам”, забираючи людей у неволю, чинячи розорення “українських поселень та жител” Тому лівобережний гетьман разом з “великоросійськими військами” вирішив рухатися до Чигиринна. Але це призвело не до спокою в “Малій Росії”, а до розорення Чигиринна “й усіх решток тогобічної козацької України” турками.

1676 р. відбулося “захоплення чи розорення тогобічної козако-руської малоросійської України” “Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу”, — надіявся Ю. Хмельниченко, який мріяв повернути собі гетьманську булаву.

З цього приводу козацький панегірист О. Бачинський-Яскольд писав (як його цитує Величко):

Суне сила велика, іде в Україну...
З всієї Вкраїни — усе послушенство...
Вже турецька притисла нога Україну...

Та надії Ю. Хмельниченка не здійснилися: “великоросійські й малоросійські війська” здобули перемогу, а вищезгаданий О. Яскольд у панегірику “Чигрин” оспівав її так:

Бо відколи ще княжив у нас Володимир,
Ми з турками бились, змагалися з ними,
Князь той, Руську державу грудьми захищавши,
Наче скло, пиху гордих крушив, потоптавши...
Зараз Русь на дорозі своїх предків гордих
Гонить скоком лісами татарської орди...
Добре альфу читають тобі Греко-Русі:
Боже, вірять невірних нехай Русь примусить!
І омега тим стилем хай читана буде:
Хай тріумф Русь до решти над турком здобуде!...
Отчу віру підперши, славу України
Піднесеш над Кавказом винеслі вершини!...
Щоб безслідно кримчаків погнать з України...

С. Величко під 1677 р. у зв’язку із значною перемогою, про “першу щасливу чигринську козако-руську війну з турками” процитував ще й уривок невідомого автора. Мабуть, їхні відчуття з цього приводу збігалися:

На Русі першим князем був Кий. Русин — б’ється;
Кий, щоб бити добряче, у руки береться...

Зрештою і господь Бог може сам помститись
Знищить пишних гордяків, змусить примиритись.
Не іде наука в ліс, научила mores
Русь татар та османів, має тож honores.
Добре, турче, собі радь, лапки стань лизати,
Іншим разом в Руський край краще не з'являйтесь.
А коли спокуса ще, турчине, спокусить,
То побачиш, що візьмеш, те покажуть руси.
По пророцтва не ходи і до Магомета,
Від Русі тобі кінець, знай отожд про це ти.
Врятували ноги раз, вдруге буде годі,
Втрапиш ти у власну сіть, що на нас лагодив.
Що без помочі візьмеш, кожен добре знає —
Україна лиш одну божу поміч має...
Теслярчук наш Русь на мечі переробить рала.
Не чекає вдо потесав труни на гвала,
Тож нехай ма їх, хай на турка піде,
І тоді побачить він, які вдарять біди.
Русь хоч зараз турку ще з примусу підвладна,
Та до царських вона військ досднатись ладна...
Мудрий русин турчаку відшука управу,
Повесні над ним дізна іще більшу славу.
Буде турок немалу силу готувати,
Русин знає як йому вдома зустрічати.
Та зволяє краще він стрічі в його дому,
Не своє, його добро споживать при тому,
Не свої, його краї, густо кров'ю злити,
Буде краще, ніж би нас він почав губити...
Ваша матір, давня Русь, смак пізнала слави —
Хай за мужність вашу скрізь рицар світу з'явить.
Був би каменем хіба, щоб те не вчинити,
Руський рицарю, і гріх мав би ти носити!...
Надивитись пес не дав, хутко вдарив в ноги,
Іншим разом до Русі не знайде дороги!...
Цілуй землю, по якій ти біжиш, турчине!
Каже Русьѣ коли живий, то напевне згинеш...

Тут знову, коли протистояння зачіпає й проблеми віри, з'являється стара назва країни — "Русь", "Руський край", "Руська держава" Згадується і стара велич, у даному випадку щодо середньодніпровського регіону (ситуація у Прикарпатті була більш складною — там "руська" назва використовувалася і в географічному відношенні).

Але триумф тривав недовго: вже 1678 р. перемога дісталася “бусурманам” **“Черкаси, Корсунь, Стеблів, Суботів та інші українські міста і села”** залишилися спустошеними. Автор Літопису, проводячи аналогію з біблійним Вавилоном, пише: **“Паде, паде Україна тогобічна, малоросійська, козако-руська”** Правобережна столиця Чигирин була знищена вщент.

У 1679 р. турецький наступ мав головним маршрутом київський напрямок. Тому Самойлович відправив свої війська **“для безпеки України від Криму у Полтавський полк і на низ до Запорозької Січі”** Та і західний супротивник не дрімав: король Ян Собеський знову забажав перетворити **“православну Русь, що була під державою Корони Польської, на унію”** Щодо сучасних західноукраїнських областей та їх жителів Величко фіксував такі назви і вирази як **“народ руський”, “рукописний польський аркуш-частина руського діаріуша”, “благочестива Русь”, “унія й панувала на Русі 26 років”, “православний руський народ” “православний руський бік”, “руське духовенство”**

Далі в Літописі коментуються діяння Петра I, який **“вигубив з усієї Малої Росії старовічну польську монету... а натомість наповнив Малу Росію своєю монетою”**: полякам віддав **“тогобічну Україну”**: розмістив регулярні війська **“на великоросійському порубіжжі з Малою Росією”**; проводив **“своїми й козацькими малоросійськими військами”** операції в північнокавказькому регіоні. Йому один з “києво-малоросійських поетів” написав вірша (після закінчення миру зі шведами), в якому, зокрема, відзначалося:

**Царю Петру — монарху зичим у всі часи
Побід і слави, щастя ми, черкаси.**

Назва “черкаси” у відношенні до всіх тогочасних українців цікава тим, що ще на початку XVII ст. вона позначала лише запорожців¹⁹ Тобто на початок XVIII ст. вона поширилася в просторі. Окрім того, коли шведи увійшли **“у Малоросію”**, Петро пообіцяв **“малоросійському народу”** багато пільг, що в майбутньому не було виконано. Слід додати, що він **“знищив і вельми уярмив всіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих”** Було також встановлено новий кордон **“землям полтавських і коломацьких жителів (не по тому кордону, який був у Малій Росії за Польської держави з Великою Росією)”**

Ще пізніше, в 1683 р., після **“запустіння Чигрина та всієї решти тогобічної малоросійської козако-руської України турчин”**, бажаючи мати зиск, **“віддав ту Україну”** волоському господареві Дуці. Той купив собі **“згадану порожню козацьку Україну”** і **“хотів володіти обома землями — Українською і Волоською”**: також обіцяв великі пільги пе-

¹⁹ Флоря Б. Н. Польско-литовская интервенция в России и русское общество. — М., 2005. — С. 382.

реселенцям сюди. **“Нетямущий цьогобічний малоросійський народ”** повірив у ці обіцянки й почав переселятися **“з цього боку за Дніпро”**. А волоський господар заволодів повністю **“тогобічною Україною”** Порта ще й наказала йому вербувати на військову службу козацькі війська **“на тогобічній Україні”** Пізніше Правобережжя було передане Ю. Хмельниченку, який став **“турецьким гетьманом на Україні”** з проживанням у Немирові.

Але поляки бажали **“пригорнути від турків ту Україну до Польщі”** й поставили гетьманом **“якогось Куницького”** Тоді ж, за згодою гетьмана Самойловича **“та усього взагалі духовного й мирського малоросійського народу”**, на Київську митрополію було обрано Гедеона Святополка, князя Четвертинського. Він став на місце Йосифа Тукальського, який помер у Чигирині за гетьмана Дорошенка. Сталося це через постійні **“малоросійські завірюхи”** та через запустіння **“тогобічної України”**

Зірка Самойловича закотилася у 1687 р., коли відбувся **“марнотратний похід християнських російських військ на Крим”** Спричинено це було й тим, що **“сарацини”**, **“окрім західних окраїн, обернули своє жало на Польщу й Малу Росію, причинивши Короні немалий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій”** Тому **“великоросійський і малоросійський Марс”** виступив у похід. Але **“у московських та козацьких військах”** зародилася підозра про причетність Самойловича до провалу походу, що й послужило приводом для його скинення.

Даний відрізок часу в подіях на теренах Середньому Подніпров’ї не відрізнявся в історично-географічному відношенні якоюсь кардинальною новизною. Для Величка лівобережні території — це в основному **“цьогобічні”** землі, а правобережні — **“тогобічні”** Малоросійська та українська термінологія використовується на рівних, хоча все ж лівий берег частіше іменується першою назвою, а правий — другою. Чіткіше власне руська назва використовується для західних, підкарпатських земель, а також у відношенні протистояння православ’я з іншими релігійними системами (ісламом, католицизмом) й під час звернення до старих киеворуських часів.

1687 р. гетьманом став І. Мазепа. З самого початку свого правління він почав співпрацювати з Москвою в освоєнні сучасного південноукраїнського регіону, а для того часто виступав туди з **“малоросійським військом”** Заселення відбувалося там в основному **“малоросійськими людьми”** Для оборони нових пунктів там залишалися **“московський та козацький”** гарнізони.

А на українському заході залишалися старі проблеми: там піднімалися питання про **“вольності як польського, так і руського народів”**; про **“святу греко-руську віру східного обряду”** або ж про **“визнавців греко-руської східної неуніатської віри”**, яких там притискали поляки.

Все частіше лівобережні події освітлювалися в малоросійському ключі. Тут проводилася охорона в **“околичних малоросійських місцях”** або **“на малоросійських рубежах”** У зв’язку з цим **“всі малоросіяни”** мог-

ли жити спокійно, хоча на **“малоросійську Україну”** іноді приходила сарана. Вона вчиняла **“малоросійським людям”, “на Україні”,** великі збитки або ж пересувалася далі **“через усю Малу Росію” — “на Волинь і в Польщу, так само і в Литву”** За міфічними переказами, на її крильцях руськими літерами було написано **“гнів божий”**

Є і конкретне повідомлення про самого С. Величка, який 1690 р. почав служити **“в Запорозькому війську в поважнім домі малоросійських панів”** — у генерального військового писаря В. Кочубея, якому гетьман, цей **“талановитий послідовник Макіавелі, не вірив ніколи... І не лише не вірив, але й знав про його таємні мрії про булаву”**²⁰ Тому лише можна здогадуватися, як **“описувачу та повістяру літописних діянь”** — так іменував сам себе Самійло Васильович — було працювати в такій ситуації. Ускладнювалося це й діями Петрика (а з ним якраз мав таємні зв'язки Кочубей), який **“прожив у Січі ледве рік і пішов до Криму, де збурих хана з усіма кримськими ордами до війни на Російську державу”**

Підтримував гетьман церковнослужителів, зокрема новопоставленого київського митрополита Варлаама Ясинського, який, об'їжджаючи всю свою **“малоросійську єпархію”,** зупинявся **“в усіх малоросійських полках та монастирях”** Але **“душевний противенець, котрий завжди ненавидить православний християнський козако-руський рід”,** бажаючи запустіння **“малоросійської України”,** а ще конкретніше — **“сьогобічної малоросійської України”** через поставленого в Криму гетьманом уже згаданого Петрика розпочав нову військову кампанію в Малій Росії. Запорожці відмовили йому в поході на **“вітчизну свою малоросійську”,** а сам Мазепа **“зібрав до себе полки свого малоросійського рейменту, одні, а саме: Миргородський, Гадяцький, Прилуцький та інші, послав за Ворскло супроти ворожого наступу, а з іншими станув під Гадячем, надчікуючи до себе великоросійських військ”** Ворога було відкинуто, але ненадовго: через певний час **“на Малу Росію з кримського боку”** знову прийшов супротивник, і, взявши здобич, а першу чергу в **“Полтавським українським полку”,** повернувся додому. Як тоді висловився один жовнір (а його процитував наш автор): **“Біда Україні — і відтіль гаряче, і відтіль боляче”**

Під час опису подальших подій часто трапляються назви **“купці малоросійські”, “купецький приїзд з Малої Росії у Волоську землю”, “малоросійські люди, котрі йдуть у Січ”, “малоросійські війська”** А під час бойових дій з кримчанами йшлося про похід **“на Малу Росію, що лежить по обидва боки Дніпра”;** про **“околичні великоросійські та малоросійські міста”;** про напади на Київ та інші центри, підпорядковані цареві; про те, як **“від Запорожжя уже приходити сюди, в Малу Росію”**

²⁰ Таурова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007 — С. 200.

Взагалі, малоросійська термінологія явно превалює над українською, особливо коли йдеться про Дніпровське Лівобережжя. **“Малоросійські та великоросійські війська”** і далі взаємодіяли під час спільних операцій для ефективного вирішення **“великоросійських та малоросійських незгод і великих змагань з Отоманською Портою та Кримською державою”**, зокрема, в боях під Азовом. Після перемоги цар відпустив **“усе козацьке малоросійське військо з-під Азова в Малу Росію”** Полонених, котрі хрестилися добровільно, відпускали **“з Січі на Русь в Україну”**. А самі запорожці захищали й надалі **“святую церкву та вітчизну православно-російську”**

З руською термінологією пов’язані й церковні події 1694–1695 рр., коли **“вся руська волинська шляхта”** забажала вибрати луцьким та острозьким єпископом також волинського шляхтича Дмитрія Жабокрицького, який обіцяв лишатися вірним **“нерушимому греко-русському православію”** Слід зазначити, що якраз вони й були **“в Русі старожитними єпархіями”** А 1695 р. гетьман Великого князівства Литовського К. Сапега просив у І. Мазепи дозволу **“українським людям”** возити своє збіжжя до Литви. Продовжуючи польську тематику, слід відзначити, що 1697 р. ханський посланець переконував у Львові поляків, щоб ті **“мали мир з Кримом та турками, оглядаючись на українську подільську, а також у воеводствах Руському та Волинському і на Покутті руїну”** А дещо пізніше пішло **“з Кракова в Малу Росію”** повідомлення, що в Константинополі постала морова епідемія.

Кримський напрямок і далі залишався актуальним для жителів Дніпровського Лівобережжя. Зокрема, **“для оборони України та слобідських міст”** залишали військові залоги в прикордонних районах, бо від “язиків” стало відомо про планування нового кримського вторгнення в Малу Росію. А про північний напрямок згадується під 1700 р., коли було описано за гетьманським наказом суходільний та водний шлях, **“який лежить з Малої Росії від Стародуба й Чернігова до Кролевця Пруського і до Риги”** Тоді ж **“деякі польські панове на тому боці Дніпра”** почали переманювати на постійне проживання **“цьогобічних малоросійських людей. А купцям малоросійським почали були діятись у Польщі численні ошуканства і образи”** Але конфлікт було замирено.

Цим роком і закінчуються повідомлення в Літопису С. Величка. Можна все ж констатувати, що за часів І. Мазепи превалювала назва **“Мала Росія”** із різними похідними від неї.

Назва **“Україна”** “взяла гору” пізніше, але детальний аналіз завершальної стадії цього процесу не є темою даного дослідження. Тут слід лише констатувати те, що розглянуті в даній праці часи стали основною ланкою у формуванні самоназви одного із сучасних східнослов’янських народів — українського.

ПІСЛЯМОВА

е на початку ХХ ст. Г. В. Вернадський цілком слушно зауважив, що історична самосвідомість кожного народу є значною мірою усвідомленням історичної та органічної цілісності свого місцезрозвитку. Під цим поняттям відомий історик розумів певне географічне середовище, котре накладало печать своїх особливостей на людські спільноти, які розвивалися в конкретних умовах. “Соціально — історичне середовище й географічне оточення зливаються в певне єдине ціле, взаємно впливаючи один на одного. В різні історичні періоди й при різних ступенях культури людських спільнот різна сукупність соціально-історичних та географічних ознак утворюють різні місцезрозвиття у межах однієї й тієї ж географічної території”, — писав він¹

Повною мірою це стосується й розглянутої в даній праці проблеми, в котрій на фоні розвитку сусідніх народів учинена спроба висвітлити важливу для сьогодення тему формування самосвідомості української людності в середньовічну епоху, а ще конкретніше — доповнити та систематизувати наші знання з питання самоусвідомлення наших предків, зокрема через історично-географічне найменування своєї землі в другій половині XIII—XVII ст.

На початку цього дослідження вже відзначалося, що дана праця є своєрідним продовженням попередньої книги, в котрій розглядалася ситуація з використанням термінів “Русь”/”Руська земля” в домонгольські часи. В ній ми дійшли до висновку, що назва “Русь” у географічному відношенні впродовж кількох століть початку II тис. н. е. на півдні східнослов’янського світу приблизно у два рази перевищувала використання даного терміну щодо всієї ойкумени цієї спільноти. Беручи за тогочасні територіальні межі басейни окремих річок, можна побачити, що руські кордони тих часів виглядають так: на заході крайні населені пункти розташовувалися у верхів’ях Сяну й середній течії Західного Бугу, на півночі — на лівобережжі Прип’яті і в середній течії Десни, на сході — у верхів’ях Сейму, а на півдні — у верхів’ях Південного Бугу та у Пороссі. Тож, за винятком десятка літописних градів, усі інші відомі з писемних та археологічних джерел крупні

¹ Вернадский Г. В. Начертание русской истории. — СПб., 2000. — С. 25.

населені пункти, а також ординарні поселення “Руської землі” тоді розміщувалися на сучасних українських теренах.

Ще кілька міст — Галич, Смоленськ, Торопець, Козельськ — лише в певних та конкретних історичних ситуаціях були пов’язані з південною “Руссю” (перше із них стало “стабільно руським” лише на межі XII—XIII — в перші десятиліття XIII ст., тобто за часів князювання в ньому Романа Мстиславича та його сина Данила Галицького; це підтверджується й кількома повідомленнями польської “Великої хроніки” щодо подій часів князювання другого із них). На південному сході до таких осередків, вірогідно, належали Донець і Лтава на Сіверському Донці і Ворсклі. А на північному заході та півночі від основної зони розглянутої території знаходилися такі “контрольні пункти”, як Дорогичин в басейні Західного Бугу, Стародуб і Трубецьк в межириччі Сожу й Десни. Південніше них, десь по лінії Берестій — Новгород-Сіверський, власне й розпочиналася територія “Руської землі” в її південному тлумаченні як історично-географічної місцевості²

На північному сході таким порубіжним мікрорайоном стає у XII ст. московський, а весь поволзький регіон в домонгольську добу узагальнено іменувався “Заліссям”³ Певний час така назва використовувалася і пізніше. А конкретні місцевості тут називалися за окремими землями-князівствами (Суздальського, Володимирівського, Рязанського...). На півночі ж східнослов’янської ойкумени стабільно використовувалася назва “вся Новгородская область/волость”⁴

Про виокремлення конкретних територій красномовно свідчать повідомлення, в котрих йдеться про Олександра Невського. Коли він у 1249 р. разом з братом Андрієм був прихильно прийнятий у ставці монголо-татар, то йому було наказано їхати до Києва й володіти усією Руською землею (до “матері міст руських” він так і не доїхав, посадивши там свого намісника), а брату його сісти у Володимирі на Клязьмі (тобто власне за межами Русі). Про Русь у цілому начебто йдеться в новгородському повідомленні під 1251 р., коли сповіщається про смерть цього знаменитого князя: літописець пише, що він багато сил поклав за Новгород Великий, Псков і за всю землю Руську (це повторюється в даному списку і під 1263 р.). Але така об’єднана загальноруська версія зовсім не підтверджується у самому “Житті Олександра Невського”: **“И так Богови духъ свои предасть с миромъ, мѣсяца ноября въ 14 день, на память святаго апостола Филиппа. Митрополит же Кирилъ глаголяше: “Чада моя, разумѣйте, яко уже заиде солнце земли Суздальскои! И ерѣи и диаconi, черноризци,**

² Моця О. Південна “Руська земля” — К., 2007.

³ Журавель А. В. “Залесье” как взгляд с другой стороны “леса” // Восточная Европа в древности и средневековье. — XVIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. — М., 2006. — С. 70.

⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.—Л., 1950.

нищи и богатии и вси людие глаголааху: “Уже погыбаемь!”⁵. Тут “князь-сонце” характеризується не руським чи новгородським, а лише суздальським.

Русь, як спільна назва для всіх східних слов'ян, використовувалася найчастіше в географічно не конкретизованому значенні: “митрополит вся Русі”, “була туга/радість велика по всій Руській землі” і т. д. — в основному як територія східнослов'янського православного світу. А в південні землі, власне в Русь, ходили із вищеназваних інших регіонів князі, послы, церковнослужителі, купці та інші особи.

Та все ж історично-географічна ситуація починає суттєво змінюватися якраз після нашествия орд Батия. Вже тоді розпочалося реальне формування сучасних східнослов'янських народів з їхніми теперішніми самоназвами, хоча цей процес був не простий і мав свою тяглість у часі та просторі. Були присутні також “рецидиви минулості” в такому незворотньому поступі, що, на нашу думку, засвідчує й текст вже розглянутого вище “Списку руських міст далеких і близьких” Нагадаємо ще раз, що виокремлена в ньому спільна територія цих урбаністичних центрів простяглася від Дунаю до Волги і від північних морів до середньодніпровсько-середньодністровських просторів.

У контексті даної праці, за масштабністю постановки історично-географічної проблеми, “Список” перегукується певною мірою із відомим “Словом про загибель Руської землі”, котре, вірогідно, з'явилося ближче до середини XIII ст. при дворі на той час вже померлого князя Ярослава Всеволодовича у Переяславлі Заліському. Автором його, мабуть, став чернець із південноруських областей, скоріш за все — із Галича⁶ У цьому літературному творі середньовічних часів характеристика й межі “Руської землі” визначаються таким чином:

**“О свѣтло свѣтлая
и красно украшена
земля Руская!
И многими красотами удивлена еси...
Отсѣле до Угоръ,
от Угоръ и до Ляховъ,
от Ляховъ до Чеховъ,
от Чеховъ до Ятвязи
и от Ятвязи до Литвы,**

⁵ Повѣсти о житии и о храбрости благовернаго и великого князя Александра // Памятники литературы Древней Руси: XIII в. — М., 1981. — С. 438.

⁶ Данилов В. Д. “Слово о погибели Рускыя земля” как произведение художественное // Труды отдела древнерусской литературы. Институт русской литературы (Пушкинский дом). — М.—Л., 1965. — С. 132—142; Бегунов Ю. К. Время возникновения “Слова о погибели Рускыя земля” и понятие “погибели Рускыя земля” // Там само. — С. 147—160.

**от Литвы до Немѣць,
от Немѣць до Корелы,
от Корелы до Устюга,
гдѣ тамо бяху Тоймичи погани
и за Дышючимъ моремъ.**

**От моря до Болгарь,
от Болгарь до Буртась,
от Буртась до Чемерись,
от Чемерись до Мордѣви –
то все покорено было богомъ
крестияньскому языку поганьскыя страны”⁷.**

Цей твір у багатьох працях істориків наводиться як аксіоматичне підтвердження тези про стабільні просторові межі та етнічну єдність східних слов’ян упродовж тривалого відрізка часу в перші століття II тис. н. е. на більшій частині Східної Європи. Але ж, за авторитетною думкою російських спеціалістів, твір з’явився вже після навали орд Батия. Можливо, це була своєрідна реакція на глобальну катастрофу в межах усього східнослов’янського світу, спроба ідеологічної реставрації давньої величі Київської Русі, створення нового міфу про східнослов’янське самосвідомлення та єдність.

Така тенденція “туги за минулим” могла тривати ще близько століття після часів тієї глобальної катастрофи, що й було зафіксовано на сторінках “Списку руських міст далеких і близьких” в кінці XIV ст., автор котрого продемонстрував свою непогану поінформованість з питань географії цього європейського регіону та відзначив реальні населені пункти тих часів.

Дослідник згаданої пам’ятки М. М. Тихомиров, аналізуючи такий обширний пласт географічних даних, відзначав: “...в основу визначення того, що вважати руськими містами, був покладений принцип мови. Молдавські (волоські) міста увійшли до списку разом з російськими, українськими та білоруськими внаслідок спільності тієї мови, на якій велася писемність Молдавії та Валахії в середньовіччі. Власне литовські й польські міста до “Списку” не увійшли з тієї ж причини. Таким чином, маємо спробу дати географію міст в руських землях в широкому розумінні цього слова, що відображає уявлення автора “Списку руських міст” про єдність росіян, українців, білорусів, молдаван, болгар. Вже ця прекрасна особливість “Списку руських міст” повинна викликати до нього більшу увагу. Тож “Список” цікавий не лише як ранній історіографічний документ, але і як пам’ятка, котра доводить, що вже на початку XV ст. існувало уявлення про єдність “Руської зем-

⁷ *Бегунов Ю. К.* Памятник русской литературы XIII века “Слово о погибели Русской земли” — М.—Л., 1965. — С. 182—183.

лі”, відчуття зв’язку росіян із балканськими слов’янами і з молдаванами, що використовували в цей час в писемності слов’янську мову”⁸

Але в такому твердженні закладено кілька доволі суттєвих протиріч:

1) власне болгарські міста до “Списку” не потрапили;

2) використання молдавською елітою старослов’янської мови не корелюється з попереднім фактом — у даному випадку вказуються лише молдавські (волоські) міста, та й розселяється цей народ у даній місцевості тільки в розглянутий час;

3) про якусь єдність між східними слов’янами та молдаванами, як і з болгарами, ніхто із серйозних науковців ніколи не говорив;

4) два народи, що названі останніми, ніколи не входили до складу “Руської землі”

На нашу думку, як і в ситуації зі “Словом про загибель Руської землі”, в даному випадку слід говорити про ще одну спробу створення нового історичного міфу, про ностальгічну тугу за минулою величчю Київської Русі (не конкретизуючи деталей загальної картини). Адже дунайський регіон перебував під протекторатом давньоруської держави лише одного разу — за кілька століть до розглянутого періоду — в X ст., коли князь-воїн Святослав Ігоревич в 969 р. вчинив спробу перенести свою столицю із Дніпра на Дунай: **“не любо ми єсть в Києве жити. хочю жити в Переяславци Дунаи. яко єсть среда землі моєи. яко ту вся благає сходяться”**⁹. Пізніше спроби галицьких князів перебрати на себе ці землі в якості стабільної частини державної території не мали суттєвих успіхів¹⁰

Розглядаючи “Слово” і “Список” як спроби міфологічної реставрації минулої величі Київської Русі в перше століття після монголо-татарського нашествия (які все ж таки мали реальну географічну основу), слід нагадати, що “...міф — це розповідь, котра там, де вона виникла й побутувала, сприймалася за правду, якою б вона не була неправдоподібною”¹¹. Можливо, слід було б враховувати й точку зору про наявність в XIV ст. у Південній Русі проявів тенденції до об’єднання земель на основі загальноруської політичної програми чи то ідеї загальноруської єдності, але її реалізація була ускладнена утвердженням влади Литви. Така гіпотеза в принципі можлива, але для її підтвердження у нас немає ніяких ґрунтовних підстав¹²

⁸ Тихомиров М. Н. “Список русских городов дальних и ближних” // Тихомиров М. Н. Русское летописание. — М., 1979. — С. 88.

⁹ Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Стлб. 55.

¹⁰ Моця О. Південні межі Галицького князівства в контексті вивчення південноруського прикордоння // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 132–142.

¹¹ Стеблин-Каменский М. И. Миф. — Л., 1976. — С. 4.

¹² Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. — Україна крізь віки. — Том 6. — К., 1998. — С. 62–63.

Ідеї ідеями, бажання бажаннями, а реальне життя розпорядилося по-своєму. Процес формування сучасних східнослов'янських народів став незворотним. Як говорив один із літературних героїв О. Генрі:

“— Я часто думаю: що було б зі мною, якби я вибрав іншу дорогу?”

— По-моєму, було б те ж саме, — філософські зауважив Боб Тідбол. — Справа не в дорозі, котру ми вибираємо; те, що всередині нас, змушує нас вибирати дорогу”¹³

Продовжуючи розглядати історичну ситуацію постдавньоруського періоду, слід до вітчизняних джерел — Іпатієвського, Лаврентієвського та Першого Новгородського літописів (котрі були детально розглянуті вище) долучити й свідчення францісканського ченця де Пано Карпіні, який у 1245—1247 рр. здійснив мандрівку до столиці Монгольської імперії Каракорума (своєрідний “погляд з боку” на руську проблему). Вирушаючи туди, він проїздив якраз через південні землі східних слов'ян. До країни “Руссія” він включає Київ (називає його столицею) та Чернігів, Волинь (володимир-волинський володар Василько іменується князем “в Руссії”), Галицьку землю (князя Данила названо “королем руським”), а також Володимиро-Суздальську землю (“повернулися в землю Суздальську в Руссії”). А про великого князя володимирського Ярослава повідомляється як про князя “в певній частині Руссії, котра називається Суздаль”, або ж він іменується як “русський князь Ярослав із Суздаля”¹⁴

Така зовнішня інформація збігається із вищенаведеною літописною внутрішньою, в якій Поволжя, як Русь у географічному розумінні, вперше згадується лише 1238 р., тобто після розгрому місцевих князів східними завойовниками, захоплення та сплюндрування їхніх володінь. З матеріалів писемних джерел тих часів можна зробити висновок про розширення ареалу використання назви “Русь”/“Руська земля” в північно-східному напрямі й далі.

Та й інші дослідники дійшли аналогічних висновків. Так, Б. М. Флоря відзначає, що після 1240 р. сходить зі сцени поняття “Русь” у вузькому розумінні терміну, а області, що розташовувалися за межами Середнього Подніпров'я, набагато послідовніше стали ототожнювати себе саме з Руссю¹⁵ В той же час І. Шевченко цей хронологічний рубіж використання старої назви в нових регіонах переносить ще далі. Він підкреслює, що північні та поволзькі землі не належали спочатку до Руської землі: Руссю в тогочасних джерелах називають землі Середнього Подніпров'я з цен-

¹³ О. Генрі. Дороги, которые мы выбираем // О. Генри. Короли и капуста. — Л., 1986. — С. 582.

¹⁴ Иоаннъ де Пано Карпини. История монгалов. — СПб., 1911. — С. 9, 25, 44, 45, 50, 54, 57, 61.

¹⁵ Флоря Б. Н. Исторические судьбы Руси и этническое самосознание восточных славян в XII—XV веках (к вопросу о зарождении восточнославянских народностей) // Славяноведение, 1993, № 2. — С. 64.

тром у Києві. Суздальські князі почали називатися руськими лише від 1270-х років¹⁶ Але вищенаведені свідчення де Плано Карпіні все ж дають змогу у цьому відношенні повернутися до другої половини 40-х років XIII ст. Остаточне ж ототожнення Русі з Москвою починається вже у XVII ст., коли тогочасні книжники-історіографи повною мірою оформили цю концепцію¹⁷

Втягнення галицького територіального осередку в сферу “руської зони” на рубежі XII—XIII — в перші десятиліття XIII ст. все ж не означало однозначного перенесення туди основного політичного центру, як це уявлялося частині науковців ще донедавна. Окрім традиційної столиці на Середньому Дніпрі, котра не перетворилася в ординарне “прикордонне містечко”, та самого Галича, на півдні формувався ще один новий осередок державності. Йдеться про Чернігівське князівство, володарі якого виступали проти експансіоністських планів володимиро-суздальських та смоленських князів встановити свою гегемонію¹⁸

Але й на території підкарпатського регіону не все було так стабільно з єдиним центром, як вважалося теж іще недавно. Зокрема, низький рівень символічного наповнення у давньоруському літописанні образу Галича як стольного й царственного граду Південно-Західної Русі був пов’язаний зі ступенем його претензій на спадкоємність щодо Києва, котрий у тогочасній книжності декларувався “Другим Єрусалимом”

Між тим формула “Галич — другий Київ”, котру так і не сподобилися гранично чітко сформулювати середньовічні галицькі книжники, набула завершеної форми лише в середині XX ст. А в тридцяті роки XIII ст. в даному районі починає формуватися новий столичний центр — Холм, в котрому Данило Галицький вбачав нову царственну столицю Русі. Високий соціальний статус і майбутнє призначення цього міста засвідчують також слова галицько-волинського книжника про те, що Холм “**бысть созданъ Божиим веленьемъ**” Цілком можливо, що амбіції Данила Романовича були спрямовані якраз на перетворення його останньої столиці у другий Київ, а не лише в основну оборонну фортецю в Забужжі¹⁹ На нашу думку, в самому переносі галицької столиці, можливо, слід вбачати наслідок постійного сепаратизму місцевого боярства, з яким довелося боротися Данилу під час непростого ствердження на князівському столі (про це він пам’ятав ще з

¹⁶ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. — Львів, 2001. — С. 64.

¹⁷ Плюханова М. Б. Сюжеты и символы Московского царства. — СПб., 1995. — С. 55.

¹⁸ Коваленко В. Чернігово-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII—XIII ст. (До питання про перші осередки української державності) // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22—28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення. Історія. — Львів, 1994. — Частина I. — С. 20.

¹⁹ Ричка В. “Київ — другий Єрусалим” (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). — К., 2005. — С. 227—229.

дитячих років). У новому стольному граді, мабуть, йому було спокійніше жити і правити, не задумуючись про “камінь за пазухою” у його традиційних недоброзичливців.

Між Карпатами й Дніпром все інтенсивніше відбувалися міграційні процеси, котрі сприяли поширенню “руської” назви у західному напрямі (де вона потім і збереглася). Про це свідчить і вже згадана польська Велика хроніка. Але досить значними були й імпульси з півдня на північний схід — у Поволжжя. “Слід прислухатися до назв нових суздальських міст: Переяславль, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич, — все це південно-руські назви, котрі трапляються майже на кожній сторінці старого київського літопису в розповіді про події в південній Русі; одних Звенигородів було кілька в землі Київській та Галицькій. Імена київських річок Либеді й Почайни трапляються в Рязані, у Володимирі на Клязьмі, в Нижньому Новгороді. Відома річка Ірпінь в Київській землі, притоки Дніпра... Ірпінню зветься й доплив Клязьми у Володимирському повіті. Ім’я самого Києва не буде забуте в Суздальській землі: село Києво на Київському яру знають старі акти XVI століття в Московському повіті; Київка — доплив Оки в Калузькому повіті, село Київці поблизу Алексина в Тульській губернії. Але все ж найбільш цікавим в історії перенесення географічних назв є кочування однієї групи найменувань. В давній Русі відомі були три Переяславля: Південний, або Руський (нині повітове місто Полтавської губернії), Переяславль Рязанський (сучасна Рязань) і Переяславль Заліський (повітове місто Володимирської губернії). Кожне із цих трьох одноіменних міст стоїть на річці Трубежі. Це перенесення південно-руської географічної номенклатури на віддалену суздальську Північ було справою переселенців, які приходили сюди з київського півдня”²⁰

Тож якраз вихідці зі старої, південної, середньодніпровської Русі (до яких приєдналися якоюсь мірою й галичани), вірогідно, і стали важливим генератором поширення “руської” територіальної ідеї в поволзькому регіоні, що було зафіксовано вже в текстах другої половини XIII—XIV ст. Сама ж “Русь” у широкому територіальному значенні ще певний час викликала ностальгічні спомини у частини представників тогочасного суспільства, але повернення до старих часів вже не мало ніяких об’єктивних підстав.

Сприяли “руському переміщенню” на схід й церковні справи в післямонгольський час, коли назавжди пішли в минуле традиційні реалії киево-руської доби. Це сталося, передусім, через певний занепад самого Києва і кафедри загальноруської православної митрополії. Упродовж другої половини XIII ст. занепадає, набуваючи формального характеру, а невдовзі й узагалі припиняє своє існування київське “старійшинство”; слідом за ним

²⁰ Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. — М., 1987. — Том I. Курс русской истории. — Часть I. — С. 292.

відривається від київського ґрунту й митрополія, осередком котрої стає Володимир на Клязьмі, куди на зламі XIII—XIV ст. переселяється митрополит Максим.

Щоправда, вже його попередник митрополит Кирил вчащав до Володимиро-Суздальської землі і навіть помер у Переяславлі Заліському. Відносно ж самого Максима, то, за літописною версією, він **“оставил митрополию и збсжал из Києва”**, шукаючи порятунку від **“татарского насилия”**, що від нього нібито й **“весь Киев разбежался”**. Більш прозаїчну причину його переїзду вказує постанова патріаршого собору 1354 р., котрою було санкціоновано перетворення Володимирської єпископії на місце постійного перебування й вічного спочинку митрополитів. У цьому документі йдеться також про вкрай тяжкий стан Києва, котрий **“дуже потерпів від страшеного напору”** з боку монголо-татар; однак акцент все ж зроблено на зменшенні чисельності пастви митрополитів, а відтак — засобів для їхнього існування. Ці **“постійні й вірні джерела прибутків”** і мала забезпечити вищим церковним ієрархам Володимирська єпископія²¹

Після цього на сході східнослов'янської ойкумени активно розпочалося формування нового основного центру та об'єднання навколо нього земель. Але це також не відбулося моментально. Цей процес свого часу проаналізував О. Є. Пресняков і основні тези його бачення подій не викликають заперечень. З точки зору згаданого дослідника, місто Володимир на Клязьмі поступово втрачало реальні підстави для статусу великокнязівської столиці. Нашестя Батия й більш пізні удари татарської сили падали своїм тягарем на східні, більш заселені та багатші області майбутньої Великої Росії. Населення переміщувалося від них на захід — до Твері та Москви. З початку XIV ст. відбувається підйом цих **“молодших”** міст. Між їхніми володарями зав'язується боротьба за отримання великокнязівської влади, боротьба, результат котрої мав вирішальне, поворотне значення для історичної долі Великої Росії. Енергійний виступ тверського князя Михаїла Ярославича, який вчинив спробу зброєю підкорити найбільш важливі міські пункти — від Новгороду Великого до Нижнього, та боротьба московських князів проти тверських суперників за велике князювання, що призвело до закріплення за ними великокнязівського столу, пов'язані з перегрупуванням суспільних сил, які шукали собі центр для нової політичної викристалізації. Перші ж невдачі Михаїла відобразилися на переході митрополії, в особі спадкоємця митрополита Максима — митрополита Петра, а також великокнязівського центру в бік Москви, котрій вдалося в той час об'єднати проти Твері сили Новгороду й значної частини інших молодших князівств. Організуючи навколо себе потенціал центральної Великої Росії, Москва тим самим виходить на шлях

²¹ Русина О. В. Вказ. праця. — С. 25.

відновлення політичної єдності Північної Русі. Іван Калита, син першого князя Москви Даниїла, онук Олександра Невського, знаходить у союзі з церковно-політичною силою митрополії, керуючими силами боярства та торговим, багатим Великим Новгородом нову й міцну базу для посилення великокнязівської влади. Титул “великого князя всієї Русі”, вперше прийнятий Михаїлом тверським, переходить до московських князів, як символ історично важливої та змістовної політичної програми, котра відповідала інтересам усієї Великої Русі.

Особистою опорою московських князів в цій справі слугувало їх вотчинне, сімейне володіння — Московське князівство. Перші ж князі, сини Даниїла — Юрій та Іван Калита — округлили його територію й укріпили її значення як бойової бази для захоплення стратегічно важливих пунктів. Далі на чолі московської володаревої сім’ї став великий князь, а внутрішні московські відносини незаперечно підпорядковувалися впливам політичного характеру. Братерська солідарність князів однієї сімейної групи набуває під тиском великокнязівської діяльності її старійшини характеру об’єднання військових сил та фінансових можливостей для загальноросійських політичних цілей; братерська рівність замінюється підпорядкуванням владі брата — великого князя. Великі князі проводять з послідовним поступом такі зміни взаємовідносин у договорах з молодшими родичами — володарями. Московське князівство все більше зближується з територією великого князівства в підпорядкуванні великокнязівської влади; московські удільні князі все більше прирівнюються до дрібних володарів вотчинних князівств, уламкам минулих більш крупних князівств, котрі пізніше стають підлеглими великого князя. І навпаки: вотчинно-володарський характер місцевої московської влади все глибше впливає на концепцію та прийоми управління великого князя.

З часів Дмитрія Донського (1359—1389 рр.) великі князі трактують Володимирське велике князівство як свою вотчину, а за його онука Василя Темного обидві території — московська та великокнязівська — зливаються в одне ціле — Московську державу, ядро майбутнього Московського царства. Паралельно цьому процесу укріплення сили та влади володимирсько-московських князів відбувається зростання їхнього значення серед інших тогочасних політичних одиниць. Традиційне уявлення про володимирських князів як великих князів усієї Русі набуває реальної могутності та конкретного змісту у їхній великокнязівській діяльності як національно-політичного цілого по всій країні. Децентралізовані течії великоруського політичного життя та зовнішньої боротьби з вороже настроєними сусідами знову пов’язані та зкоординовані такою діяльністю в цілісну систему державно-політичних відносин.

Москва бере на себе керуючу роль в обороні Великої Русі на три фронти — східний, південний і західний, і тим самим створює основу для посилення залежності від влади своїх великих князів Великого Новгорода і

Пскова, Твері та Рязані, не кажучи про Нижній Новгород, котрий за часів сина Дмитрія Донського Василя I перейшов у безпосереднє його володіння. Новий центр упродовж XIV ст. стає на чолі Великої Росії для боротьби з наступом Великого князівства Литовського і з татарською силою, котрій Дмитрій Донський наніс перші, але ще не вирішальні за результатом, бойові удари, важливі для морального підйому Великої Росії та для національного значення великокнязівської влади. Вона визріває та кріпне з великими коливаннями, припливами та відпливами, в боротьбі із місцевими політичними силами великих князівств тверського й рязанського, а також волелюбного Новгорода. Але все ж, прийнявши на себе функцію національної самооборони, великокнязівська влада в XV ст. знаходить засоби для організації великоруських сил в утвердженні єдинодержавності та самодержавності.²² Приймаючи в цілому таку модель розвитку сусіднього народу в середньовічну епоху, можна не погодитися лише з тезою про першочерговість військового супротиву в стратегічних планах московських володарів — мирне співіснування із золотоординською верхівкою залишалося для них одним з головних пріоритетів політики впродовж досить тривалого часу.

А от об'єднання територій під владою нового центру дійсно прослідковується на сторінках вищепроаналізованих літописних зводів — Єрмолинського, Типографського, Патріаршого та Воскресінського, — і цей процес тривав і в наступні століття. Взагалі ж найменування великоруської держави у XV—XVII ст. були чисельними та нестабільними: “Русь”, “Русія” або “Велика Русія”, “Росейская” або “Руская” земля, “Росейское” або “Русское”, чи “Московское” царство, “Московска” держава та ін.²³

У перелічених, а також в інших літописах концентрація земель навколо нового московського центру прослідковується ясно й послідовно. В першу чергу це стосується поволзького регіону розселення східних слов'ян, хоча іноді “Русь”/“Руська земля” розглядається як татарські улуси. Та це не заважає Москві планувати підпорядкування собі не лише прилеглих областей, але, в недалекому майбутньому, й інших руських князівств, литовських та польських земель, Севери, Новгорода Великого, Пскова, прибалтійських “німців” Возвеличується новий володар, слава про якого начебто поширюється від моря до моря і навіть сягає кінця Всесвіту. Звичайно, цей процес наштовхувався і на певні ускладнення, особливо коли йшлося про північні (Великий Новгород) та південно-східні (Рязань) райони. Але пізніше й ці проблеми будуть вирішені позитивно для Москви.

²² Пресняков А. На пути к единой державности // Родина. Средневековая Русь. Часть первая. — 2003, № 11. — С. 16—17.

²³ Плюханова М.Б. Указ. соч. — С. 7.

Домонгольська “Руська земля” в цей період практично не цікавить московських ідеологів та зверхників — їм достатньо роботи в обґрунтуванні процесу підпорядкування регіону Волги новим володарям й практичному осмисленню нових історичних реалій, як і у формуванні “нової Русі” Термін “Мала Русь” просто невідомий місцевим літописцям. Південно-західні землі взагалі не згадуються у перелічених вище джерелах, а середньодніпровські — лише епізодично. Це робиться тільки тоді, коли південноруські князі беруть участь у військових операціях московських “колег”, або ж коли вони зі своїми підлеглими територіями переходять під їх безпосереднє підпорядкування. У кількох таких випадках згадуються лише лівобережні дніпровські райони. Винятками є згадки про руських єпископів “литовської зони” — чернігівського, полоцького, луцького, володимир-волинського, галицького, смоленського, холмського, червенського та туровського владик, а також (кілька разів) про стару столицю на Дніпрі — Київ, що теж було пов’язано в основному з укладанням церковних справ (окрім одного випадку, коли хан Менглі—Гірей спалив “матір міст руських”).

Все ж слід відзначити й спробу вже тоді “перекинути місток” між двома стольними градами і вибудувати схему територіального переносу центру з Дніпра на Волгу: **“И возсия ныне столный и преславный град Москва, яко второй Киев, не срамлю же ся и не буду виновен на рещи того, — и третий новый Рим, провозсиявший в последняя лета, яко великое солнце в велицей нашей Руской земли”**²⁴. Зрозуміло, що пріоритет віддається в даному випадку другому із названих урбаністичних осередків, що цілком відповідало такій концепції будівництва нової держави.

А от на відміну від “малоросійської”, “українська” назва на північному сході слов’янського світу відома. Але не в тому значенні, як вона сприймається нині: “оукраины”/ “украины” відомі за Окою, на Рязанщині; одного разу повідомляється навіть про похід кримських татар на “великого князя украйну” в Підмосков’ї. У всіх цих випадках йдеться про певну межу конкретної території, а не про якийсь район заселення більших чи менших розмірів.

Ми вже відзначали у передмові, що авторів причорноморсько-середземноморської зони не цікавили географічні деталі українських теренів. До цього призвело зокрема і те, що уряд Османської Порти з часом прийняв рішення залишити північні справи на розсуд кримчаків. А для тих основною проблемою було добування ясиру — полонення, хоча такі чисельні

²⁴ Казанская история / Подгот. Т. Ф. Волкова. Памятники литературы Древней Руси. VII: Сер. XVI в. — М., 1985. — С. 310, 312.

військовій операції все ж мали певну систему й були регламентовані правилами функціонування міжнародних невірільничих ринків²⁵

Зовсім інша ситуація складалася на північному заході та заході сучасних українських земель, котрі в післямонгольські та пізніші часи почали поступово підпадати під владу нових володарів.

Розпочалося це після смерті останнього із роду Романовичів — Юрія II — та приходу до влади литовського князя Любарта — Дмитра, який прийняв православну віру та мав популярність на Волині. Ним була вчинена спроба підпорядкувати собі й Галичину. Але повністю ситуацію тримати під контролем Литві не вдалося — цьому чинили супротив інші сили (татари, Угорщина і Польща), а боротьба тривала майже півстоліття. В результаті такого протистояння й поступового спаду золотоординського впливу, за польсько-угорською угодою спадкове право на Руське королівство (тобто Галицько-Волинську Русь) визначалося за угорським королем, проте останній віддав Львів і всю Галичину польському володарю Казимиру III у “довічне володіння” Поступово влада в цьому східнослов’янському регіоні теж переходила до Польщі. 1434 р. тут скасовано вживання в судах і адміністрації старовинного руського права, а замість нього впроваджувалося польське земське (тобто шляхетське) право. Тоді ж було утворене Руське воєводство з центром у Львові, до котрого увійшли землі Львівська, Перемишльська, Галицька, Сяноцька. Згодом до Руського воєводства було включено ще Холмську землю, а колишнє Белзьке князівство перетворено в окреме воєводство.

Волинь та Наддніпрянщина перейшли під владу Великого князівства Литовського: починаючи з часів Гедиміна, в 1320-х рр. і далі, були зайняті Берестейщина, Пінщина, волинські терени, Чернігово-Сіверщина. 1362 р. влада князя Ольгерда поширилася на Київ, а потім — після Синьоводської битви й розгрому татарських військ — і на Поділля.

Тож підпорядковані Литві території становили величезні простори — майже половину старої давньоруської держави. І вони новими володрями були зайняті майже без боротьби. Населення корилося їм без опору, прихильно зустрічаючи нову владу. Литовські завойовники мали передусім підтримку тому, що вели боротьбу з татарами. Окрім того, нові князі здобували до себе довіру тим, що нічим не відрізнялися від місцевих панів: майже всі їх представники були православної віри, переймали культуру автохтонів, шанували місцеві звичаї та установи. “Ми старини не чіпаємо і новини не вводимо”, — таке гасло часто піднімалося ними у документах.

²⁵ *Іналджик Галіл*. Боротьба за східноєвропейську імперію. 1400—1700. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — К., 2002. — Вип. 2. — С. 125; *Галенко О.* Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. // Там само. — С. 386.

Та ситуація доволі суттєво змінилася після ствердження Кревської унії 1385 р. Великого князівства з Польщею. Великі князі, які одночасно були й польськими королями, не могли провадити окрему литовську політику. Поляки намагалися увійти у внутрішнє життя своїх союзників і весь його устрій переорганізувати на свій лад. Ягайло — творець унії — та його наступники в кожній черговій унії робили чимраз більші поступки на користь Польщі, хоча такому процесу чинився й певний супротив. Особливо ж вороже до польських впливів ставилися підлеглі східнослов'янські зверхники: адже "правила гри" у Великому князівстві Литовському були для них цінними тим, що вони надавали їм рівноправність у державному та суспільному житті, а також не порушували права православної церкви.

Чим польські впливи ставали сильнішими, тим позиції місцевої аристократії виявлялися слабшими. Великий князь Казимир Ягайлович, після смерті Свидригайла 1452 р., скасував Волинське князівство, котре було "гніздом" українських автономістів і передав Волинь під управу свого намісника. В 1470 р. така ж доля спіткала Київське князівство: він відібрав його з рук Олельковичів й перетворив на ординарну литовську провінцію. Це, звичайно, спричинило обурення місцевої знаті, бо Київ все ще вважався столицею, — скасування такого князівства означало кінець автономії.

Після Люблінської унії 1569 р. ситуація ще раз суттєво змінилася. Польща і Литва стали єдиною державою — Річчю Посполитою, а більшість українських земель (Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина) відійшла до Польщі. Це також спричинило певний супротив східнослов'янських зверхників. Зокрема, князь К. Вишневецький під час присяги королю Жигмонту Августу промовив: "Заявляємо вашій королівській милості, що ми приєднаємось як вільні і свободні — з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях, бо ми народ такий благородний, що не відступимо першенства ніякому іншому народові на світі. Ми маємо княжі роди особливо славні і шанобливі своїм походженням, — було б нам прикро, коли б їх честь мало що-небудь порушити. Тому просимо, щоб вони були залишені при своїй честі. Також, що ми різних релігій, особливо грецької, просимо, щоб нас через те не понижували і до іншої релігії не примушували"

Та цьому не судилося збутися — весь подальший розвиток життя ішов під важким наступом Польщі, а автохтонам загрожувало повне етнічне знищення. Тож національна організація набрала в значній мірі оборонного характеру. Тільки по тому, як уже забезпечено було основи існування, міг прийти нормальний розвиток життя.

Завоювання українських земель польськими впливами почалося спершу по лінії колонізації і економічного використання без попереднього док-

ладного плану. Але пізніше, коли польське панство закріпилося вже на східних для себе територіях, створилася одна суцільна система експлуатації поневолених територій, коли економічні й культурні справи в'язалися в одне. Магнати і шляхта, разом з польським духовенством (в першу чергу єзуїтами), намагалися розкласти місцеву еліту — денационалізувати й спольшити землевласників, ослабити міщанство, розбити організацію православної церкви. Ця деструктивна робота мала передати в руки переможців усі економічні багатства українських теренів, а разом з тим політичні та культурні впливи. Все, що відбувалося по лінії шляхетсько-католицької політики, мало допомогу і протекцію від держави, будь-який опір та протест мав бути знищений²⁶

Але окрім реального та ефективного збройного протистояння завойовникам, особливо в часи козаччини, чинилися й спроби ідеологічного обґрунтування свого “права на життя” в світі тогочасних реалій. Так для українців першої половини XVII ст. стало властивим чуття “руської” політичної ідентичності. Воно вирізнялося наявністю стійких політичних та психологічних орієнтацій, що фокусувалися на “руський народ” як певну етнополітичну і соціально структуровану спільність. В ті часи існувала думка про те, що такий народ складається як із соціальної еліти, так і з непривілейованих станів. Прикметно, що незважаючи на запозичення представниками української шляхти польської моделі політичної культури, а також станової елітної ідеології (концепція “шляхетського народу”), вони усвідомлювали свою культурно-історичну, регіональну й політичну окремішність в межах Речі Посполитої. Принагідно українська шляхта публічно демонструвала унікальність свого політичного статусу, що піднімав її, як стверджувалося, над “народами всього, як є, широкого світу”

Подібні параметри руської самосвідомості помітно відрізнялися від традиційно пасивних культурно-релігійних стереотипів, коли слову “Русь” надавалося значення збірного поняття: залежно від контексту воно вживалося для позначення віросповідання, культури, території і народу. Щодо останнього, то він ототожнювався головним чином з православним населенням Речі Посполитої — українцями й білорусами, які мали спільну культурну, мовну та історичну спадщину. Такого роду культурно-релігійна спільнота, “знаком” якої виступала Русь, була досить аморфною й територіально розпорошеною. Втім, з часом утвердилося нове розуміння руської нації. В ньому не зникла ідея Русі як культурно-релігійної спільності українських і білоруських земель, однак сформувався погляд на Україну (принаймні на основну її частину) як на політичного суб'єкта.

“Руська ідея” в загальних рисах зводилася до принципу політичної й конфесійної свободи “руського” народу. Ця свобода прямо пов'язувалася з

²⁶ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 110—131; Історія Львова. — К., 1984. — С. 29—33.

його політичною і культурною спадщиною та православно-релігійною традицією. Остання, серед іншого, передбачала тверду орієнтацію на православний Схід і вшанування місії “хрестителів” Русі, особливо князя Володимира Святославича. Окрім того, обґрунтовувалася богообраність народу. Причому виділялася його сакральна територія — богохранимий град Київ. В теоретичному дискурсі тогочасних українських інтелектуалів “руська” ідея проходила насамперед крізь віросповідний контекстний “фільтр”. Внаслідок цього “руський” народ поставав як православний народ, який мав своє священне минуле. Фактично доводилося, що у православ’ї, закоріненому в історичній традиції цього народу, останній черпав свою реальну силу й вибудовував етнокультурну ідентичність.

Вищенаведену теорію в конкретних умовах Речі Посполитої спробував використати А. Кисіль, доводячи політичні права нащадків русів як “третього” народу поряд з польським і литовським. Для цього він також скористався ідейним інструментарієм теорії сарматизму, розробленої тогочасною польською історіографією. Він представив міфологізований образ роздільного історичного минулого двох окремих народів: “сарматів-росів” і “сарматів-поляків”. Причому цей образ у нього трансформувався в ідеалізовану пояснювальну схему інкорпораційного процесу. “Наші предки”, доводив цей політик “руського” походження, об’єдналися з поляками на добровільних і рівноправних засадах, тобто як “вільні з вільними, наділені свободою з наділеними свободою”.

Спираючись на міф про сарматські корені української шляхти й вибудовуючи у цьому зв’язку лінію історичної спорідненості двох окремих “народів” — еліт руської (української) й польської шляхти, А. Кисіль хотів довести політичну рівноправність цих “народів”²⁷. До цього лише слід додати, що “сарматську” теорію старався використовувати й Б. Хмельницький у своїх перших зверненнях до народу.

Використані у цьому відношенні писемні джерела дають змогу значно доповнити інформацію з піднятої проблеми й виділити окремі її нюанси. Як і в попередньому блоці, “з великим відривом лідирує” термін “Русь”/“Руська земля” в широкому значенні, під яким польсько-литовські автори розуміють землі східних слов’ян. Але в багатьох випадках наявні й більш конкретні дані.

В першу чергу слід вказати на чітке уявлення про складові Великого князівства Литовського — Литву і Русь, про що сповіщається багато разів. В той же час, коли йдеться про східні райони східнослов’янської ойкумени, то серед руських князів називаються поволзькі (з додаванням до них луцьких та київських), а серед підлеглих Литві православних церковних ієрархів — володимир-волинський, туровський, луцький, чернігівський

²⁷ Сас П. М. “Руська” орієнтація політичної свідомості Адама Кисіля // Український історичний журнал. — 2000, № 5. — С. 38—44.

владики та київський митрополит. А серед руських міст називаються урбаністичні центри, розміщені в різних місцевостях (Полоцьк, Смоленськ, Вітебськ, Чернігів, Стародуб, Пінськ, Туров та інші). Окрім “руси” виділяються й інші народи — “черкаси”, “москва”, “литва”; виокремлюються західні та східні райони розселення східних слов’ян. Львів характеризується як руська столиця, а Дніпровське Лівобережжя — як зона боротьби за маєтність “столечних княжат руських”

Можна говорити про постійні конфлікти за окремі території на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра, котрі переходили з рук в руки “сильних світу цього” в різні хронологічні відрізки часу. Потрібно вказати на нехарактерні в цілому терміни “змешаная Русь” (коли йшлося про коаліцію київських, переяславських, брянських і луцьких володарів), а також використання назви “Київська монархія”, до складу якої входили Київське, Волинське та Сіверське князівства. “Руськими” були й Полоцьке та інші князівства, Великий Новгород, Псков та деякі інші місцевості, коли треба було виділити етнічну приналежність окремих територій. Існують і інші визначення: “волинці і русь”; “князівства руські та сіверські” тощо. На Куликовому полі, де серед загиблих переважно більшість склали руські князі та бояри — вихідці з “московської русі” — було й три десятка “начальників литовських” (вірогідно, найманців-професіоналів). На сторінках перерахованих джерел зафіксовані й “Русь Полоцька, Лукомська, Вітебська” та інші, але для нас найбільш цікавою є назва “Русь Подгорская”. Якщо вже зашлося про сучасні українські райони, то виділяються такі поняття, як Львів у Русі, Поділля і Русь, а також “Подгоря”; литовське, руське й волинське лицарство. Окрім того, в цій групі джерел зафіксовані й кілька згадок про козаків, в окремих випадках з їхньою конкретною приналежністю — литовські чи руські, або ж королівські.

З “українською” назвою пов’язані деякі згадки про “краины руские” в різних мікрорайонах Східної Європи (в тому числі й “краины московские”), що дає змогу стверджувати — вона ще не була пов’язана з певним східноєвропейським регіоном.

Якісні зміни у цьому питанні відображено у повідомленнях Боплана та Шевальє — французів, що перебували на службі у польських королів. У них Україна — це велика провінція між Трансильванією та Московією, що має давню історію. Правий берег Дніпра означається як “руський” чи “український”, а лівий — як “московський”, що в цілому відображало зони інтересів двох держав. Окрім України між Дніпром і Карпатами, виділяються Русь, Волинь та Поділля; дніпровські пороги характеризуються як руські, тобто як такі, що мають східнослов’янську назву. В іншому місці до українських територій належать кілька річок на Дніпровському Правобережжі (плюс Десна); серед населених пунктів (у більшості теж правобережних) названі

й Чернігів, Переяслав, Лубни. А Львів розташований на території одноіменного воєводства.

Подаються нові дані про формування козацького війська, а також підкреслюється, що вони самі не є окремим народом. Ще один важливий момент: Україна та Запорозжя — це різні землі. Все вищенаведене дає змогу зробити таке узагальнення:

В часи Великого князівства Литовського його елітою щодо східних слов'янських сусідів та підданих використовувалася лише стара "руська" назва як для означення окремих територій, в цілому, так і для конкретних населених пунктів, а також під час характеристики тамтешніх зверхників чи рядового люду. У свідомості литовців та поляків "русь" і "москва" часто в ті часи були різними частинами тогочасного світу, а перші з них безпосередньо розміщувалися поблизу давніх етнічних теренів обох згаданих сусідніх народів. Хоча повользькі зверхники вже готували ідеологічне підґрунтя для майбутніх об'єднавчих акцій, спрямованих на землі колишньої Південної Русі. Але в цілому територіальне розмежування між "Московією" та "Русь" прослідковується все чіткіше. В Литві та Польщі під останньою розуміли території, що входили до складу цих держав.

Набагато конкретніша інформація була отримана від французького "погляду з боку" "Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна" Для західноєвропейця це дійсно була крайня межа європейської осілої землеробської цивілізації, за якою починався рухливий кочівницький схід.

Для представників польсько-литовського світу майже впродовж всіх останніх століть середньовічної епохи все ж в основному існувала одна "руська" назва для означення східнослов'янських і пов'язаних з ними територій. І лише ті з них, хто хоча б якийсь час безпосередньо перебував на півдні Східної Європи, починали сприймати та використовувати нову "українську" назву. Далі на північному сході розташовувалася "Московія", а "Мала Русь" чи "Малоросія" для них, включаючи початкову фазу козацьких часів, була взагалі не відома як географічна реальність або ж політична структура.

Переходячи до процесів вітчизняної історії в середньовічну добу в контексті даної праці, слід навести таку точку зору:

"В історії будь-якого народу першорядне значення має його розселення, тобто історично-етнічна територія, на котрій він існував та існує.

Розташування, географічне середовище, його ресурси, природні й кліматичні особливості значною мірою визначають розміщення населення та його основні господарські заняття. Розвиток та освоєння галузей народного господарства на окремих етапах історії народу залежать від інтенсивності господарчого освоєння території й використання її ресурсів. Залежно

від географічного середовища розвивається матеріальна культура народу, а від рівня його суспільного стану — культура духовна”²⁸

Така думка була висловлена при підготовці російського тому в Інституті етнології та антропології ім. М. М. Міклухо-Маклая РАН, але вона повною мірою слухна і щодо “українського питання” В зв’язку з цим слід навести ще одне твердження, але вже українського історика:

«Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв’язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наклала свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші “народності руські” В ній ми остаточно сформувалися в український народ, теперішні події закінчують його перетворення в українську націю»²⁹

Ми вже підкреслювали, що фінальна стадія становлення української нації не є темою даної праці. А детальний розгляд основних подій епохи Середньовіччя вже було зроблено в першій главі. Тут же можемо лише констатувати наступне.

Протягом XIV ст. долі князівств, що вирости з київської спільноти, розійшлися остаточно. Регіональні зв’язки, котрі на той час уже усталилися під впливом географічного суспільства, етномовної однорідності населення та напрямів тяжіння місцевих династичних зв’язків, накладаючись на колізії зовнішніх взаємин, обумовили появу кількох нових політичних орбіт. Власним життям, вирішуючи власні проблеми, почала відтак жити група північно-східних князівств — майбутньої Росії; інші завдання поставили перед землями Північного Заходу — майбутньою Білоруссю, ще інші — перед майбутньою Україною, чи власне Руссю, тобто Чернігово-Київщиною та зоною її особливо тривалого і потужного геополітичного впливу — Галицько-Волинським князівством.

Відчуття приналежності до руської спільноти втрималося в уяві нащадків всупереч тому, що міждержавний кордон, котрий в останній чверті XIV ст. проліг між Галицькою Руссю, з одного боку, та Волинню й Центральною Україною — з другого, надовго став демаркаційною лінією поділу на Схід і Захід в цьому європейському регіоні. Принаймні коли дві українські частини старої княжої Русі після Люблінської унії в 1569 р. знову “зустрілися” в кордонах однієї держави — Речі Посполитої — то доволі швидко виявилось, що їхні людності, попри відмінності в соціальних навичках, й

²⁸ Русские. — М., 2003. — С. 11.

²⁹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 112.

надалі ототожнюють себе зі старожитним народом руським єдиного кореня й спільного політичного минулого. Між серединою XV — серединою XVI ст. на руських теренах Корони Польської було сформовано чотири регіональні сеймики — Руського, Белзького, Подільського воєводств і Холмської землі — послі котрих представляли інтереси місцевої шляхти на загальнодержавних сеймах.

Північніше “польської зони” — на землях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського в післямонгольські часи — витворений без помітних завойовницьких зусиль новий державний організм являв собою вельми неординарний суб’єкт історії — державу, у якій від народу-завойовника, по суті, зосталася тільки назва. Фактично ж близько 90 відсотків населення склали русини, тобто білоруси й українці. До кінця XIV ст. Велике князівство Литовське залишалося свого роду федерацією земель-князівств, у тому числі Київського, Чернігово-Сіверського, Волинського та Подільського. Кожним із них правив удільний князь, щоправда тепер уже не з династії Рюриковичів, а із Гедиміновичів. Політична індиферентність руської аристократії другої половини XV ст. поклала початок столітній паузі в історії української (умовно кажучи) Русі, або, як інколи її називають — періоду “сонної тиші”, нібито позначеному пристосуванством і апатією. На думку Н. М. Яковенко, навряд чи цей присуд є справедливим. Місцева знать тоді виконала свою програму-максимум, тобто добилася особливого статусу власних територій, а все інше їй просто не цікавило. Руське життя замикається на внутрішніх інтересах Київської та Волинської земель, зосереджуючись довкола особи власного правителя — князя. Сприяв цьому й конфесійний бар’єр, котрий протиставляв окраїнні еліти далекому католицькому дворові великого князя, тим більше, що Римська церква впродовж XV ст. остаточно утвердилася як офіційне ідеологічне опертя центральних влад.

Що ж стосується лівобережних від Дніпра районів, то на час смерті Вітовта у 1430 р. обидва претенденти на збирання руських земель — Вільно і Москва — погодилися з паритетом сил на підставі територіального статусу, що склався за життя цього енергійного литовського володаря. Згідно з ним, литовсько-руській державі на сході належала Смоленська земля, а Рязанське й Тверське князівства становили свого роду порубіжну нейтральну смугу, котра схилялася до сфери політичних впливів Вітовта. В межах цієї ж нейтральної смуги лежала низка дрібних князівств північної Чернігово-Сіверщини, котрими володіли князі з чернігівської династії Ольговичів, визнаючи себе васалами або Москви, або Вільна з правом переходу на службу “кому похотя” разом зі своїми підлеглими та територіями.

У другій половині XV ст., коли Велике Московське князівство опинилося під владою енергійного Івана III, за часів правління якого сформувалося

основне територіальне ядро єдиної Російської держави і були ліквідовані рештки залежності від Золотої Орди, ситуація кардинально змінюється. Спершу зникла нейтральна смуга між двома конкурентами, а з останньої чверті XV ст. на хвилі піднесення Москви починається масовий відтік з “отчинами” на службу московському князю згаданих вище чернігово-сіверських територіальних одиниць. У збройних конфліктах 1492—1503 рр., втрачаючи крок за кроком позиції, литовський уряд зрештою був змушений визнати нові реалії, а колишні васали Вільна перетворилися на московських підданих. Це означало втрату практично всього давнього Чернігівського князівства — Чернігова, Брянська, Путивля, Стародуба, Новгород-Сіверська з прилеглими до них землями.

Слід зауважити, що саме за часів Івана III, у 1493 р., було вперше вжито титул “государ всієї Русі”, на ідею котрого віднині спиратимуться всі політичні заходи Москви стосовно білоруських та українських земель аж до їхнього включення до складу Російської імперії. Тоді ж Московська держава оголошує себе також оборонцем скривджених християн грецького обряду у сусідніх володіннях. І хоча це було швидше пропагандистською позою, ніж реальними діями, однак потрібний політичний ефект забезпечувало. Принаймні релігійні декларації Москви на зламі XV—XVI ст. не залишалися без відгуку в Литовській Русі, а це в свою чергу знайшло свій вияв у безболісному переході руської знаті Чернігово-Сіверщини на бік Москви³⁰

Наступний етап української історії пов’язаний вже з феноменом козацтва. Утвердження його соціального статусу відбувалося близько століття. Основи правових засад знайшли втілення у “козацьких вольностях”, котрі надавалися тим, хто перебував на державній службі, з часів Сигізмунда II Августа. Економічною підоймою становлення козацької верстви виступало землеволодіння. Проте із узаконенням фактичного володіння угіддями козаки почали розширювати свої маєтності через купівлю землі, що помітно активізувалося з розвитком товарно-грошових відносин. Регулятором взаємовідносин серед козацтва стало право, основні засади якого були вироблені в запорозькій громаді. З певними змінами воно застосовувалося і на волостях в ході проведення козацького судочинства. Незважаючи на те, що юридичні норми не передбачали існування козацтва як окремого соціального стану Речі Посполитої, фактично воно користувалося правами і привілеями, зміцнюючи свої позиції в тогочасному суспільстві. А в умовах культурно-національного піднесення кінця XVI — першої половини XVII ст. козацтво сформувалося в потенційний чинник українського державотворення³¹

³⁰ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 76—100.

³¹ Щербак В. Козацтво XVI — першої половини XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. — К., 2007. — С. 46.

На середину XVII ст. в різних сферах розвитку українського суспільства визріли гострі суперечності між статусом України в складі Речі Посполитої та політикою її уряду в українському питанні, усталеними в ній суспільно-політичним ладом і системою соціально-економічних відносин. Зокрема, спроби ліквідації козацтва як стану, переслідування православної віри, зловживання й здирництва з боку місцевої адміністрації та орендарів уже в середині 40-х років згаданого століття спричиняли гостре невдоволення, в першу чергу серед козацтва. В лютому 1648 р. Б. Хмельницький обирається гетьманом Війська Запорозького, що разом з деякими іншими діями (захоплення Січі та перемога над реєстровими козаками) ознаменували початок революції, що охопила всі етноукраїнські землі Речі Посполитої.

З-поміж усіх соціальних верств найважливішу роль у її розвитку відіграло якраз козацтво, котре міцно тримало в своїх руках провід і винесло на плечах основний тягар боротьби за незалежність. Саме воно становило кістяк армії, основу нової політичної еліти, вело перед у процесах державотворення, чинило найорганізованіший спротив феодалізації соціально-економічних відносин, байдуже хто виступав її рушієм: старшина, панство, польський чи російський уряди. Невипадково термін "козацький" стає в другій половині XVII — на початку XVIII ст. загальним прикметником для визначення національних і політичних явищ ("козацька Україна", "козацький руський народ", "козацька мова" тощо).

Від самого початку боротьба охопила "всю Русь" і спрямувалася проти національно-релігійного гноблення з боку Польщі. Українці прагнули звільнитися від "ляхів", знищити католицизм та уніатство. З кінця 50-х років народні маси розпочали боротьбу проти колоніальної політики Московщини, уряд котрої намагався звести нанівець суверенітет козацької України; вони також чинили спротив спробам Кримського ханату й Османської Порти підпорядкувати її своїм інтересам.

Ця боротьба мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її основні завдання полягали в тому, щоб добитися створення незалежної соборної держави й ліквідувати існуючу феодальну модель соціально-економічних відносин та утвердити нову, в основі якої лежала б дрібна власність фермерського типу. Визначальним було виборення незалежності, бо лише вона відкривала перспективу розвитку нових відносин і могла б запобігти подальшому процесу феодалізації суспільства. За своїми масштабами, змістом, формами, характером і метою боротьби, якісними змінами, що відбувалися в політичному, соціально-економічному й духовному житті суспільства подія, котра розпочалася у 1648 р., становила не "повстання" чи "війну", а "Українську національну революцію", близьку до Нідерландської революції 1566—1609 рр.

Зі смертю великого гетьмана в 1657 р. боротьба народу за розв'язання найголовніших завдань революції не припинилася, хоча тепер точилася у значно складніших внутрішніх і геополітичних умовах. Не випадково сучасники подій 60–70-х років вбачали в них продовження боротьби, що спалахнула в 1648 р. Лише ліквідація державних інституцій у Правобережній Україні й відмова від влади П. Дорошенка 1676 р. ознаменували завершення революції поразкою.

Згідно з Андрусівською угодою 1667 р. між урядами Московії та Польщі, за якою повністю ігнорувалися інтереси власне України, територія на правому березі Дніпра опинилася під владою польської Корони. Тільки Київ із навколишньою місцевістю (декілька верст навкруги) передавалися на два роки під московський скіпетр. Польща повертала також Сіверську землю та офіційно визнавала входження Лівобережжя до складу Московії. Лівобережна частина Гетьманщини з військово-адміністративного погляду, як і в попередні роки, поділялася на полки (на той час їх налічувалося 10). Запорозька Січ законодавчо підпорядковувалася адміністрації обох країн, а воля гетьмана не бралася до уваги.

Фактично більшість здобутків українського народу, завойованих протягом майже двадцятилітньої кривавої війни за національне визволення, розчерком пера було принесено в жертву дипломатичним міркуванням Москви і Варшави. Договір про “Вічний мир” 1686 р. між Московією і Польщею підтвердив попереднє рішення про поділ України, але в категоричнішій формі. Він остаточно не тільки юридично, а й фактично закріпив за Московією право на володіння Гетьманщиною. Нейтральною незаселеною зоною проголошувалися Південна Київщина й Брацлавщина, спустошені польсько-шляхетськими військами та турецько-татарськими нападниками. Західноукраїнські землі, Волинь і Північна Київщина поверталися Речі Посполитій, а Поділля залишалося під владою Туреччини.

Московія і далі чинила диктат на українських землях — це відбувалося як за часів Петра I — першого російського імператора, так і в часи правління його спадкоємців. Спроби гетьманського супротиву, особливо І. Мазепи, ні до чого не призвели. Російська імперія на тривалий час “крок за кроком” підпорядковувала собі значну частину українських теренів³²

Всі вищезгадані події і процеси наклали свій відбиток і на історично-географічні реалії тих часів.

В літописах першої половини XVII ст. особливо цікавим є порівняння поглядів західних і східних українських авторів в цьому питанні. Так, в острозькому та львівському джерелах про Русь йдеться кілька разів в цілому, як і про Україну — аж до московських кордонів. Але “українська” територія — це все ж частіше Дніпровське Правобережжя, а “руські” землі — сучасні західноукраїнські, де проживають руси — вороги поляків. Про їх ед-

³² Історія України. — К., 2002. — С. 88–92, 129–134.

нання говориться лише саркастично. Після одного із збройних протистоянь з'являється гірка сентенція: “Ото уже унія — лежить русь с поляками” Але вельми цікавою стала характеристика Є. Вишневецького як “руського покоління ляха” В той же час, русь і козаки є етнічно спільною групою населення, але останні мешкають лише на українських землях. Кордон між поляками та козаками проходить по Горині, Случі та Прип'яті, а Кам'янець-Подільський розташований вже на польській частині. Конкретизується козацька територія за Зборівською угодою: від Дністра по Брацлав та інші правобережні міста аж до кордонів з Московією на Лівобережжі. Це Київське, Брацлавське й Чернігівське воеводства.

О. А. Бевзо відзначав, що найменування “Україна” в обох згаданих літописців вживається для назви території України впродовж всього часу і лише з 1648 р. рівнозначно з цим найменуванням автори почали вживати найменування “Військо Запорозьке”, що одночасно означало і територію України, і військову організацію козаків. Автор Львівського літопису з 12 випадків згадування української території в цілому, 9 разів вжив термін “Україна” лише три рази, а починаючи з 1648 р., вживав термін “Військо Запорозьке” Автор Острозького літописця про українські терени в цілому згадує лише один раз³³

І в Густинському літописі під час опису подій післямонгольських та козацьких часів “Русь”/“Руська земля” найчастіше згадується в широкому значенні, починаючи з інформації про повернення Данила Галицького на батьківщину та часів Олександра Невського. Кілька разів вже згадується й “Московська земля”, а назва “Русь”, коли це конкретизується, все ж має відношення до південно-західних територій східнослов'янського світу. А серед використання “руської” назви при характеристиці церковних справ слід звернути увагу на повідомлення 1589 р. про повернення патріарха із Москви в Русь, тобто у Київ. Не менш цікавим є й повідомлення 1516 р. про початок “козацької ери” в Україні.

Тож для авторів із тогочасних західноукраїнських теренів Україна з козаками розміщена на Дніпровському Правобережжі, а тогочасна Русь розташовувалася вже західніше цього району. В етнічному відношенні “руссю” є всі східні слов'яни, незалежно від місця їхнього проживання (зазвичай на територіях, котрі згадуються в даних літописних текстах). А в лівобережному Густинському літописі в нових історичних умовах вимальовується тенденція виокремлення Московської та Руської земель, причому остання з точки зору цього літописця в основному розташована на Дніпровському Правобережжі (плюс Чернігівщина) аж до кордонів з Польщею та Литвою.

³³ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971. — С. 146.

Назви “Мала Росія” чи “Малоросія” ще не вживаються. А тому слід відзначити, що цей термін набуває поширення лише після Переяславського акта 1654 р. Та судячи з наявних джерел, назви “Велика Русь” і “Мала Русь” з’являються ще на початку XIV ст. і були дані греками. Про них говориться в грамоті Царгородського патріархату, за якою в 1303 р. утворювалася окрема Галицька митрополія. У ній “Малою Руссю” названа територія Галицько-Волинського князівства. За браком ідентичних джерел XV—XVI ст. невідомо, як широко вживалися обидві назви. Можливо лише припускати, що вони не зникали принаймі в літературній традиції. Поступово, в XVII ст., термін “Мала Русь” зі сфери літературно-духовної перейшов у державно-політичну³⁴ До цього слід лише додати наступну професійну точку зору: «Поняття “Велика” та “Мала” (Maior та Minor) використовувалися в творах середньовічних географів і щодо деяких країн означали їхні внутрішні політичні підрозділи (пор. Велика Польща і Мала Польща). “Мала” частина країни — її метрополія, історичний центр; “Велика” — колонія, розширена територія»³⁵ Тож, згідно із семантикою середньовічних часів, у цьому терміні не було нічого принизливого, а навпаки. Пізніше значення змінилися у зворотному напрямі.

А тепер вже слід звернутися до козацьких літописів, в котрих міститься найбільше свідчень з розглянутої в даній праці теми. Звичайно, і серед цих джерел є свій “лідер” — це, безсумнівно, Літопис Самійла Величка, хоча Літопис Самовидця та Григорія Грабянки теж дають багато цінної інформації.

На сторінках двох останніх із вищеназваних, на перший погляд, знову прослідковуємо попередню картину — використання традиційної назви “Русь”, але вже в набагато меншій кількості випадків. Превалює, “із значним відривом”, назва “Україна” (близько 80 випадків) з її чисельними похідними, але вже з’являється і нова, про яку щойно згадувалося вище — “Мала Росія” або ж “Малоросія” (близько 10 випадків). Один раз зафіксована назва “Вкраїна” Слід відзначити, що виявлено досить багато малоросійських похідних, а це свідчить про активне використання даного терміну в реальному житті починаючи з тих часів. Обидві назви неможливо локалізувати однозначно в якомусь одному районі — вони могли вживатися щодо обох берегів Дніпра. Та частіше “український варіант” (із певними винятками) фіксується на Правобережжі, а “малоросійський” (теж із винятками) — на Лівобережжі. Але розмежування проходить не лише в широтному напрямі: в територіальному плані “українсько-малоросійські” терени у кількох випадках відділяються від “запорозьких” володінь. Звичай-

³⁴ Толочко П. Русь — Мала Русь — руський народ у другій половині XIII—XVII ст. // Київська старовина, 1993, № 3. — С. 6—7.

³⁵ Агеєва Р. А. Страны и народы: происхождение названий. — М., 1990. — С. 141.

но, зафіксоване й розмежування з Польщею — спочатку кордон проводиться в Погоринні, хоча надалі планувалося й переміщення його до Сяну і Вісли. Але пізніше, хоча й у часи того ж Б. Хмельницького, територіальні межі козацької держави, котра охоплює землі по обох берегах Дніпра, виокремлюються більш конкретно. Для географічного найменування цих земель використовувалися обидві назви — “Мала Росія” та “Україна”, а для назви держави — інша: “Військо Запорозьке” “У другій половині панування Гетьмана Хмельницького, по Переяславській Умові, Військо Запорозьке стає в повнім значенню того слова державною творчою верствою: аристократичним станом, цілою нацією українською з посеред себе виділеним, на якім організація цієї нації, її держава, її сила спірається”³⁶

Розгляд “малоросійського питання” у географічному контексті дає змогу говорити про те, що ця назва використовувалася щодо всіх земель, що увійшли до складу держави Б. Хмельницького. Але, пізніше й поступово, вона все ж частіше згадується при розгляді подій на Дніпровському Лівобережжі, або ж просто означає цей район сучасної України. Але набагато частіше і Самовидець, і Грабянка використовують “український варіант” географічної характеристики розглянутого європейського регіону, що, в свою чергу, відображає ще “не відстояне” територіальне сприйняття усіх сучасних українських теренів в останній період середньовічної епохи в понятійному та етнімімічно-топонімічному відношенні. В даному випадку може йтися про особливості світосприйняття обома вказаними козацькими авторами та їх безпосереднього оточення, хоча водночас слід говорити і про загальноприйнятті реалії тих часів.

І ще на одну деталь, присутню у вищезгаданих творах, слід вказати окремо. Йдеться про термін “Задніпров’я” (яке населяли “задніпряни”), що більше 10 разів використали автори (в основному Г. Грабянка). Один раз уточнення — “московське Задніпров’я” (тобто лівобережне). Такий своєрідний “новояз” міг означати як лівобережні, так і правобережні райони Середнього Подніпров’я, але широко не прижився в тогочасній життєвій практиці під час опису окремих подій. Все ж його фіксація вказує на подальші спроби відпрацювання географічної термінології, хоча ця “стежина” й завела в “глухий кут”

Та найбільше важливої й різноманітної інформації міститься на сторінках фундаментального твору С. Величка. Її кількість дає змогу виділити три блоки, в котрих свідчення, з одного боку, певною мірою перегукуються, а з другого — різняться, доповнюючи інші. Йдеться про переписку між представниками різних соціальних груп тогочасного українського суспільства; про погляди на терени України з боку можновладців

³⁶ *Литинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. — Філадельфія, 1991. — С. 155–156.

різних іноземних держав та задокументовані зносини з ними українських гетьманів; про погляди самого автора на історично-географічну ситуацію тих часів.

До першої із названих груп документів належить листування між запорожцями та гетьманами, універсали останніх, а також переписка між столичним Батурином й московськими володарями за часів І. Мазепи, коли при царській канцелярії було навіть створено спеціальний підрозділ.

Уже в перших гетьманських універсалах Я. Острянина та Б. Хмельницького говориться про їхню батьківщину — “Малу Росію” й “малоросійську Україну”, що розміщується на обох берегах Середнього Дніпра і де проживають як “шляхетно уроджені”, так і все “поспільство руського народу” Окрім того, універсали звернені до “наших братів, усіх малоросіян” Поступово територіальні апетити збільшувалися, а українська та малоросійська термінологія співіснувала. “Далекі руські міста” розташовувалися далі на захід — в районі Карпат й північніше. А щодо найменування автохтонного населення, то окрім стародавніх “русів” та “савроматів”, для означення сучасників використовувалися “малоросіяни” і “козаки”

З самого початку переписки українські та малоросійські назви використовували і запорожці, які постійно пам’ятали про “милу вітчизну” і все ж на першому етапі зносин з гетьманами розуміння вітчизни як “малоросійської” у них певною мірою превалювало; в той час як правобережні дніпровські райони та місцевий гетьманський титул визначалися частіше як “українські” Пізніше обидва поняття в цілому використовувалися рівною мірою. Що ж стосується територій між Дніпром і Карпатами, колись підлеглих великокняжому Києву, то вони характеризуються як “руські, раніше православні” (у зв’язку з католицькою експансією). Заселяв подніпровські землі “русський люд”, у якого були “предки українські” Сама ж Русь для запорожців розташовувалася на Волині та на інших західних землях, тоді вже підлеглих Польщі. Цікавою і незвичною є назва козацької батьківщини, що була зафіксована лише один раз — “Мала Україна малоросійська” В часи І. Мазепи, коли було створено “приказ Малої Росії”, в переписці з його чиновниками гетьман використовував малоросійську термінологію, а із запорожцями — в основному українську.

Тож для запорожців в часи І. Мазепи і раніше батьківщина могла бути як українською, так і малоросійською, але, з певними винятками, Дніпровське Правобережжя для них усе ж територіально сприймається як “українське”, відрізняючись від Лівобережжя як “малоросійського” Та існує ще більш важливий аспект: запорозькі та українські землі — це дві різні території, що відзначав ще Д. І. Яворницький³⁷

³⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. — К., 1990. — Том 1. — С. 328.

Об’єднувальним чинником для всіх розглянутих районів було релігійне віровчення — “руське благочестя”, “православна греко-руська віра”, “греко-руська душеспасенна віра”, “східна церква” і т. д.

У міжнародній документації фігурують акти та листи російських, польських і татарських володарів; статті гетьманських угод, прийняті під час затвердження нових гетьманів царськими представниками (Глухівські, Котопські, Коломацькі); листи у вже згаданий “приказ Малої Росії”; інформація про обговорення на засіданнях сейму чи в королівській адміністрації ситуації в східній частині Речі Посполитої. Якщо ж говорити в цілому та коротко, то у всіх них прослідковується чітка градація: російська сторона використовує малоросійську термінологію, а польська та турецька — виключно українську.

Власний досвід і знання, аналіз наявних даних, сприйняття тогочасних реалій дали змогу і самому Величку вивчити та певною мірою систематизувати історично-географічну термінологію, як і її похідні. Уже на перших сторінках його літопису повідомляється про активізацію козацького руху за дніпровськими порогами на початку XVI ст., носіями котрого стають вихідці з руських (тобто східнослов’янських) територій: “Русь і козаки”, “руси і козаки україно-малоросійські”, “малоросійський народ” Козацькі впливи із придніпровських районів поширюються в кількох напрямках уже в перші десятиліття цієї доби. Але, при збереженні ідеї загальнодержавної право/лівобережної території, все ж усе частіше перші з цих районів характеризуються як “тогобічні”, а другі (“свої” за місцем проживання самого автора) — як “цьогобічні”

Далі, коли в основному йдеться про Дніпровське Лівобережжя, де мешкав “малоросійський народ”, говориться знову про малоросійські “цьогобічні” землі (хоча іноді й з українськими “домішками”). Правобережжя в більшості випадків означається як “тогобічне”, українське. Хоча об’єднавча ідея ще жевріла.

І ще одна важлива деталь: вже в післяперейславські часи місцевий люд з обох берегів Дніпра кілька разів іменується “українським народом”, а не лише “малоросіянами” (хоча і це найменування й надалі використовується). І лише один раз західноукраїнські центри (Львів, Броди та інші) названо частинами “Малої Росії”

Давні батьківські землі кілька разів називають старим руським ім’ям. Не останнє місце в цьому, вірогідно, відіграла й релігійна ідеологія: тоді, коли у протистоянні були задіяні проблеми віри, з’являється давня назва країни — “Русь”, “Руський край”, “Руська держава” Згадується і минула велич, що прослідковується в першу чергу при описі до середньодніпровського регіону (ситуація у прикарпатському була складнішою — там руська назва використовувалася і в географічному плані).

Розгляд текстів Літопису Величка теж дає змогу зробити певні узагальнення та висновки:

Виокремлюються райони місцепроживання предків сучасних росіян та українців. В тексті зафіксовано “світ великоросійський і малоросійський”, а до них, як до окремих тогочасних просторових структур, належать і військові формування — “війська великоросійські й малоросійські” Виділяються також окремі зони в межах сучасних українських теренів. В першу чергу це стосується районів перебування реєстрового козацтва та запорожців. Останні свої волюності не пов’язували з “материковою” Україною (хоча вона і була для них “милою вітчизною”) та чітко визначали свої простори як “Запорозьке низове військо” Говорячи ж про землі на обох берегах Дніпра, то вони сприймаються запорожцями у відносно рівних пропорціях як “Україна” і “Мала Росія” Дещо рідше згадуються “малоросійська Україна” й “малоросійська вітчизна”, а також інші визначення.

В етнічному відношенні населення Центральної України та лівобережних районів іменується так: “руси”, “малоросіяни”, “козаки”, “малоросійський народ”, “український народ”, “простодушний козако-руський народ”, “православний український козако-руський народ” або ж “козако-український народ” Не були забутими й території, що перебували під владою Польщі. Це “Русь” (Волинь і суміжні землі), де проживає “руська людина” і у якій є “предки українські”

Але виокремлення територій на цьому не закінчується. Специфіка розвитку козацької державності призвела до того, що не лише Величко, але й інші автори фіксували події цієї доби та окремі процеси на “цьогобічному” (в основному правому) та “тогобічному” (відповідно лівому) берегах Дніпра. Це цілком можна порівнювати із “Задніпров’ям” Самовидця й Граб’янки.

На першому із названих берегів відзначається розташування “України малоросійської”, або просто “України”, тут правлять “гетьмани українські”, хоча існують і “малоросійські” винятки. “Мала Росія” й похідні від неї, теж з винятками, розміщується більше на другому, лівому березі. Слід нагадати, що і в іноземних джерелах (в першу чергу польських та російських) “українсько-малоросійська” градація відносно дніпровських берегів теж відображає таку саму географічну картину.

Із усього вищесказаного можна зробити лише один основний висновок: середньовічні часи стали головною ланкою у формуванні сучасного українського народу. А складні процеси його становлення отримали своє відображення і в історично-географічній термінології, в котрій зафіксовано розмаїття назв і термінів, основними з яких були “Русь”, “Мала Русь”, “Україна”

Остання назва “взяла гору” пізніше, але аналіз процесів завершальної стадії такої еволюції свідомості автохтонного населення півдня Східної Європи не є темою детального вивчення у даному випадку. Можемо лише відзначити, що переважного поширення термін “Україна” набув тільки у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Заслуга в цьому належала українській інтелігенції, яка очолила рух за національне відродження народу³⁸ Особливо слід відзначити роль великого Кобзаря: “І Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки, — люди, котрі говорять українською мовою, держаться свого життя, своєї історії”³⁹. Ми до такого твердження теж приєднуємося, адже

**“Нема на світі України,
Немає другого Дніпра”⁴⁰.**

³⁸ Толочко П. П. Від Русі до України. — К., 1997. — С. 31.

³⁹ Грушевський М. Вказ. праця. — С. ІІІ.

⁴⁰ Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні мос дружнес посланіс // Тарас Шевченко. Кобзар. — К., 1981. — С. 266.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Іпатієвський літопис

Ствп. 796. 6753/1245 р.

...и оувидевъше Ляхове. яко крѣпчѣ брань Роуская. належить. начаша просити мльсть полоучити.

Ствп. 802. 6757/1249 р.

...и видив же Ростиславъ приходъ ратных. исполчивъ же вои свое. Роусь и Оугры и Ляхы и доиде противоу имъ.

Ствп. 803. 6753/1249 р.

Даниль же видивъ близъ брань Ростиславлю. и Филю в заднемъ полкоу стояща. со хорюговью. рекоущю. яко Роусь. тциви соуть на брань. да стерпимъ оустремления ихъ.

Ствп. 804. 6753/1249 р.

Ляховъ же не стѣрпѣше побѣгоша. от лица ег. Данилови женоушоу черес дебрь глоубокою. на Оугры. и на Роусь бьющю ѣ скорбяще в братѣ не вѣдыи.

Ствп. 807—808. 6758/1250 (насправді 1246) р.

О злѣе зла. чсть Татарская. Данилови Романовичю. князю бывшоу великоу. обладашоу Рускою землею. Киевомъ и Володимеромъ. и Галичемъ. со братомъ си инѣми странами. нынѣ сѣдитъ. на колѣноу. и холопомъ называется. и дани хотятъ. живота не чаеть. и грозы приходять. о злая чсть Татарская. егож отць бѣ царь в Роуской земли. иже страны все.

Ствп. 809. 6758/1250 р.

Коуриль бо митрополит. идяше посла. Даниломъ. и Василкомъ. на поставление. митрополье Руской.

Ствп. 810. 6759/1251 р.

Ляхом же острожившимся. нападаша ноць на Ляхы. а Роуси не острожившимъся.

Ствп. 812. 6759/1251 р.

Ятвязьмъ. оузрѣше крѣпость Роускоюу. и Лядскоую. идоущим же имъ. и плѣнящимъ. ижгоущимъ землю ихъ... Ятвязем же одинако нападающимъ на нѣ. и гнаша Роусь. и Ляхове по них.

Ствп. 814. 6760/1252 р.

...сам же ѣха подлѣ короля. по обычаю Роускою бѣ бо конь под нимъ дивлению подобенъ. и сѣдло от злата. жжена. и стрѣлы и сабля златомъ украшена.. иными хитростями...пришелъ. обычаемъ Роускимъ отць своихъ.

Ствп. 816. 6760/1252 р.

...яко Нѣмцѣ хотятъ востати на помощь Тевтивилоу и посла Данило. Тевтевила и помочь собѣ. и с ним Роусь. и Половцѣ и многое воевание быс межи ими.

Ствп. 818. 6760/1252 р.

и розгнаша и Роусь и Ятвязѣ. наоутрѣя же выѣхаша на Нѣмцѣ. со самострѣлы и ѣхаша на нѣ Роусь с Половци и стрѣлами. и Ятвязи со сулицами... выѣха же Тевтиль. изъ города. Роусь и Половци. Данилови с ними и Жемоить с ними...

Ствп. 821. 6762/1254 р.

Данилови же князю хотящоу. ово короля рал. ово славы хотя. не бѣ бо в землѣ Роусѣи первее. иже бѣ воевалъ землю. Чышьскоу ни Стославъ хоробры. ни Володимерь стыи.

Ствп. 824. 6762/1254 р.

Нѣмцѣ же видѣвши устремленье. Роуское крѣпко. и побегоша и неколико ихъ. оубиша во вратѣхъ.

Ствп. 843. 6767/1259 р.

...созда градъ инни. его же Татарове не возмогша прияти. егда Батыи всю землю Роускою поима... видивъ же се кнзъ Данило яко Боу поспѣвающоу мѣстоу томоу нача призывати. приходѣя Нѣмцѣ и Роусь, иноязычники. и Ляхы идяхоу днь и во днь и оуноты. и мастерѣ всяци бѣжахоу ис Татарѣ.

Ствп. 851. 6769/1261 р.

и к томоу толмача розумѣюща Роускыи язѣ...

Ствп. 857—858. 6770/1262 р.

Быс снемъ. Роускимъ княземъ. с Лядскимъ княземъ. с Болеславомъ. и снимашася. в Тернавѣ Данило князь со обѣима снома своима. со Лвом. и со Шьварномъ. а Василко князь со своимъ снмъ Володимеромъ. ии положиша рядъ межи собою. о землю Роускою и Лядскою. оутвердившеся крстмъ чстныгъ. и тако разѣхашася. во свояси.

Ствп. 864. 6776/1268 р.

...подали имъ Ляхове. Оукраинянтъ...

Ствп. 867. 6676/1268 р.

и тако побѣдиша Ляховѣ Роусь и оубиша от нихъ многих. от боярѣ и от простыхъ людии... Посем же оумиришася Ляхове с Роусью.

Ствп. 872. 6782/1274 р.

...начаша ся. пристравати. князи Роусѣи и Левъ. Мьстиславъ Володимерь. идоша же с ними князи Пиньсци. и Тоуровьсѣи.

Ствп. 876. 6785/1277 р.

...поидоша. князи Роусции на Литвоу.

Ствп. 879. 6787/1279 р.

Голодъ быс. по всеи землѣ. и в Роуси и в Ляхох. и в Литвѣ и въ Ятвязехъ.

Ствп. 881. 6788/1280 р.

Посем же Левъ восхотѣ собѣ части в землѣ Лядскои. города на Вкраини.

Ствп. 885. 6789/1281 р.

...князь же Коньдратъ. нача ѣзда молвити братья моя милая. Роуси потягнете за одио срдче и тако полѣзоша подѣ заборолы.

Ствп. 888. 6790/1282 р.

Пришедшоу оканьному и незаконьному Ногаеви. и Телебоузѣ с нимъ на Оугры и силѣ тяжьцѣ во во бесчисленомъ множествѣ. вѣлѣша же с собою поити. Роускимъ княземъ... князи Роусции. в воли Татарскои. и тако поидоша вси токмо и одинъ Володимѣрь. остася зане быс хром.

Ствп. 889. 6790/1282 р.

и вспомяноу Володимѣрь. оже преже того Лестко. пославъ Люблинѣць взялъ бяшетъ оу него. село на Вкраинци именовъ Воинь.

Ствп. 895. 6792/1284 р.

Тое же зимы не токмо и во одинои Роуси быс грѣвъ Би. моромъ. но и в Ляхохъ тое же зимы и в Татарех. изомре все кони и скоти. и овце. все изомре не остана ничего же.

Ствп. 897. 6795/1287 р.

...идоушоу же Телебоуѣ. и Алгоуеви с нимъ в силѣ тяжцѣ. и с ними Роусцѣи князи Левъ и Мстиславъ. и Володимѣръ. и Юрьи Лвович. и инии князи мнозии. тогда бяхоутъ вси князи Роусции. в воли Татарьскои покорени гнѣвомъ Бжимимъ. и тако поидоша вси вкоупѣ.

Ствп. 905. 6795/1287 р.

и созва бояры Володимѣръския. брат своего. и мѣстичѣ Роусци и Нѣмцѣ.

Ствп. 910. 6795/1287 р.

...рати же пришедши к городуу познаша оже Роуская рать.

Текст подано заѣ Полное собрание русских летописей // Том второй. Ипатьевская летопись. — М., 1962.

ДОДАТОК 2

Лаврентіевський літопис

Ствп. 521. 1238 р.

...а иным же княземъ Бъ повелѣ жити члколюбиемъ своимъ в Рускои землѣ хрстыаньскаго ради языка.

Ствп. 467—468. 1239 р.

...плака бо ся весь град. Володимеръ по нем. Ярослав же. и Стославъ. и князи Рустии. плакахуся по нем с дружиною своєю. и множество бояръ и слугъ плакахуся лишеия своего князя.

Ствп. 470. 1243 р.

Батый же почти Ярослава великого чстью и мужи его. и отпусти и реч ему. Ярославе буди ты старѣи всем князем. в Русском языке.

Ствп. 472. 1249 р.

Приѣха Олександр. и Андрѣи от Кановичъ. и приказаша Олександрови Киевъ. и всю Рускую землю. а Андрѣи сѣде в Володимери на столѣ.

Ствп. 479. 1263 р.

стго князя Володимера. кртившаго Русскую землю.

Ствп. 481—482. 1284 р.

Два бусурменина ис свobody в другую свobody. а Руси с ними боле.л.члвкъ... а Руси избиль... а вѣси норовъ Татарскыи да и насъ и в Руси лихо разбои оучинити. поиди в Орду отвѣчай... не осталъ еси в Руси изывъ в Воронежьскихъ лѣсах того дѣля что разбити. а крстного цѣлованья забыв.

Ствп. 524. 1257 р.

...Глѣбъ приде от Кановичъ. оженився в Татарех. тое же зимы быс число. и изочтоша всю землю Руськую. только не чтоша кто служить оу цркви.

Ствп. 527. 1293 р.

Татаровѣ же взяша Володимеръ. Переяславль. Москву. Волокъ. и всѣх градовъ... и много зла створиша в Рускои земли.

Ствп. 530. 1327 р.

...тое же зимы прииде изо Орды рать на Русь... и плени град Твѣрь и всеи земли много зла створися.

Ствп. 536. 1377 р.

...преставися митрополить Алексѣи всея Руси.

Ствп. 536. 1380 р.

и быс сѣча зла, яко же не бывала в Руси... съ прочими кнзи Рускыми и восводамї став на костех и похвали Ба.

Ствп. 536. 1381 р.

...прииде изъ Цряграда на Русь. пресвщенни Киприянъ митрополит на свою митрополью на Москве.

Ствп. 536. 1382 р.

...того же лета црь Токтамышъ приде ратью на великого князя Дмитрея Ивановича. и на всю Рускую землю.

Ствп. 537. 1388 р.

...преставися хрстолюбивый кнзь великый Дмитрие Ивановичъ всея Руси.

Ствп. 537. 1389 р.

...приде изъ Царяграда пресщенни Кипріянъ митрополить всея Руси... и преста мятежь в митрополии. и быс едина митрополья Кыевъ. и Галичь и всея Руси.

Стлб. 538. 1407 р.

...преставися пресщенни митрополит Киприянъ Киевъкый. и всея Руси.

Ствп. 538. 1409 р.

...ида к Москвѣ. сѣжже градъ Серпоховъ. а людеи множество изсѣче. а иных в полонъ поведе. и приде к Москвѣ... и ста оу города. а воя распустит по всеи земли Рустѣи. они же град Переяславль пожгоша а в Ростовѣ и въ Юрьевѣ. и по всѣмъ погостомъ и по селомъ, крстыяномъ много зла створиша.

Ствп. 539. 1410 р.

...выиде пресщенни митрополит Фотей, Кыевскый и всея Руси. изъ Цраграда на Кыевъ. и приде на Москву в Великъ днь.

Текст подано заѣ Полное собрание русских летописей // Том первый. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. — М., 1962.

ДОДАТОК 3

Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів.

Новгородський перший літопис старшого ізводу

Стор. 76. 1238 р.

Да кто, братье и отци и дѣти, видевше божие поущение се на всеи Руской земли.

Стор. 77. 1240 р.

Свѣи съ княземъ и съ пискупы своими; и сташа в Нѣвѣ устье Ижеры, хотяче восприяти Ладогу, просто же рекути Новгородъ и всю область Новгородскую.

Стор. 78. 1240 р.

...на волость Новгородскую наидоша Литва, Нѣмци, Чюдь, и поимоша по Лугѣ вси кони и скоть, и нельзѣ бѣше орати по селомъ и нѣчим.

Стор. 80. 1253 р.

Воеваша Литва волость Новгородскую.

Стор. 82. 1257 р.

Приде вѣсть изъ Руси зла, яко хотять Татарове тамгы и десятины на Новѣгородѣ; и смятошася люди чересь все лѣто.

Стор. 83. 1262 р.

То же лѣта поиде князь Олександр в Татары, и удержа и Берка, не пустя в Русь; и зима в Татарѣхъ, и разболѣся.

Стор. 84. 1263 р.

...даи, господи милостивыи, видѣти ему лице твое в будущии вѣкъ, иже потрудися за Новгородъ и за всю Русскую землю.

Стор. 89. 1270 р.

И совокупися в Новѣгородѣ вся волость Новгородская, пльсковичи, ладожане, Корѣла Ижера, Вожане.

И присла митрополитъ грамоту в Новѣгородѣ, река такоѣ “мнѣ поручилъ богъ архиепископию в Рускои земли, вамъ слушати бога и мене”

Стор. 94. 1316 р.

Того же лѣта поиде князь Михаило изъ Орды в Русь, ведыи с собою Татары, оканьнаго Таитемеря. Услышавше же новгородци съ княземъ Афанасьемъ, изидоша к Торжку.

Стор. 95. 1317 р.

...новгородци учиниша острогъ около города по обѣ сторонѣ, и соидеся вся волость новгородская пльсковичи, ладожане, рушане, Корѣла, Ижера, Вожане.

Стор. 98. 1326 р.

...преставися митрополитъ Петръ всея Руси на Москве.

...на ту же зиму приде рать татарская множество много, и взяша Тферь и Кашинь и Новоторжскую волость, и просто рещи всю землю Рускую положиша пусту, только Новѣгородъ ублюде богъ и святая Софья.

Новгородський перший літопис молодшого ізводу

Стор. 289. 1239 р.

Да кто, братье и отци и дѣти, видѣвши божие попушение се на всей Рускои земли, грѣхъ же ради нашихъ попусти богъ поганья на ны.

Стор. 291. 1240 р.

Свѣя съ княземъ... хотяще въсприяти Ладогу, такоже и Новѣград и всю область Новгородскую.

Стор. 292. 1240 р.

и святого князя Владимира, крестившего Рускую землю...

Стор. 295. 1240 р.

...а на волость Новгородскую наидоша Литва, Нѣмци, Чюдь, и поима по Луги вси конѣ и скот...

Стор. 298. 1245 р.

Уби цесарь Батыи в Ордѣ князя Михаила Черниговскаго и воеводу его Федора... Бысть нахождение поганыхъ Татаръ на землю Рускую.

Стор. 300. 1245 р.

...князь великыи рускыи Михаилъ приехалъ поклонитися тебѣ...

Стор. 304. 1246 р.

Цесарь же Батыи вдавъ великую честь и дары рускому князю Александру.

Стор. 306. 1251 р.

...иже много трудися за Новѣград и за Псковь и за всю силу Рускую живот свои отдавая.

Стор. 307. 1253 р.

Воеваша Литва волость Новгородскую, и поидоша с полономъ.

Стор. 309. 1257 р.

Прииде вѣсть изъ Русѣ зла, яко хотят Татары тамгы и десятины на Новѣгородѣ.

Стор. 312. 1262 р.

Тогда же поиде Александръ в Татары, и удержа его Берка, не пустя и в Русь.

Стор. 313. 1263 р.

и за Новѣград и за всю Рускую землю живот свои отдавая.

Стор. 321. 1270 р.

И совокупишася Новѣгород вся власть Новгородчкая, плесковици, и ладожанѣ, и Корѣла, Ижера, и Вожане...

И присла митрополит грамоту в Новѣгород, рекъ такоѣ "мнѣ поручилъ богъ архиепископю в Руской земли, вамъ слушати бога и мене..."

Стор. 322. 1273 р.

И Святославъ съ тѣфрици и нааша воевать волость новгородскуюѣ Волокъ, Бежици, Вологду...

...что еси поималъ волости новгородчкой, то въспяти; а с нами миръ возьми...

Стор. 324. 1281 р.

Того же лѣта, на зиму, приходи князь Дмитрии к Новугороду ратью и много пакости створи волости новгородской; и ставъ на Шелонѣ, створи миръ, и отъиде. Тои же зимѣ преставися митрополит всея Руси Кирилъ въ Переяславлѣ... везены бысть мощи его въ Киевъ къ святѣи Софѣи.

Стор. 334. 1311 р.

...во имя святого благовѣрного князя Владимира, крестивѣшаго Рускую землю, а въ крещении Василии.

Стор. 336. 1316 р.

Того же лѣта поиде князь Михаило из Орды в Русь, ведыи съ собою Татары, оканнаго Таитемера. Услышавши же новгородци съ княземъ Афанасиемъ и с новоторжъци изидоша противу на поле.

Стор. 337. 1316 р.

и соиде вся волость новгородскаяѣ и плесковци, и ладожанѣ, рушанѣ, Корила, Ижера, Вожанѣ.

Стор. 339. 1223 р.

Того же лѣта воеваша Литва волость, и угониша ихъ новгородци и быша, а инии убѣжаша.

Стор. 340. 1326 р.

Тои же зимы преставися митрополит Петръ всея Руси на Москвѣ, и положиша и въ церкви святяго Богородица, уже самъ началъ здати камену.

Стор. 341. 1327 р.

На ту же зиму прииде рать татарская множество много, и взяша Тѣфѣрь и Кашинъ и Новоторьскую волость и просто ркуще всю землю Рускую и положиша ю пугу, токмо Новѣград ублюде богъ и святая Софѣя.

Стор. 341. 1328 р.

Того же лѣта погорѣ Юрьевъ нѣмечкой всь и божници ихъ, и полаты каменя съкрушившеся падоша; и сгорѣ Нѣмецъ в полатахъ 2000 и 500 и 30, а Руси 4 человекы.

Стор. 342. 1329 р.

Прииде в Новъгород на стол князь великий Иванъ Данилович, внук Александровъ... бяху же с нимъ тѣхъ князи Костынтинъ и Василии, и Александръ Суздальский, и иных много русских князеи.

Стор. 343. 1331 р.

Приихаша послове от митрополита из Волынской земли... зовуще на поставление... поиха Василии на владычество ставиться в Волынскую землю... и приихаша в Володимиръ волынский...

Стор. 344. 1331 р.

...поиха посрамлень от митрополита из Волынской земли на Киевъ...

Того же лѣта прииха архиепископъ новгородский владыка Василии в Новъгород... из Волынской земли, и ради быша новгородци своему владыцѣ...

Стор. 346. 1334 р.

Того же лѣта прииха митрополит Феогнасть в Русь, бывъ въ Цесариградѣ и в Ордѣ.

Стор. 346. 1335 р.

Того же лѣта, по грѣхомъ нашим, бысть пожар в Русѣ погорѣ город Москва, Вологда, Витебско, и Юрьевъ нѣмечкыи весь погорѣ.

Стор. 348. 1337 р.

Тои же зимы Корѣла, подведше нѣмецъ, побиша Русь новгородцовъ много и ладожанъ гости и кто жилъ крестиянъ в Корелѣ.

Стор. 355. 1342 р.

Того же лѣта ходи въ-Рду князь Семеонъ к поганому Зянибѣку, иже бѣ сѣлъ на царствѣ, убив два брата своя и приде в Русь опять князь.

Стор. 357. 1343 р.

Того же лѣта митрополит Фегнасть Гричинъ ходи в Орду... и выиде на Русь здравъ.

Стор. 360. 1348 р.

Посадникъ же Федоръ Данилович и намѣстници князя великого и вси новгородци и плесковици немного и новоторжци и вся волость Новгородская поихаша в Ладогу.

Стор. 361. 1349 р.

Прииде король краковський со мною силою, и взяша лествю землю Волынскую и много зло крестияномъ створиша, и церкви святыя претвориша на латынское богомерзское служение.

Стор. 363. 1352 р.

Тои же веснѣ преставися Феогнасть митрополит всея Руси, много поболить.

Стор. 363. 1353 р.

Преставися князь великий Семеонъ Иванович всея Руси и два сына его.

Стор. 364. 1355 р.

Прииде на Русь Алексии митрополитъ, поставлень въ Цесариградѣ.

Стор. 374. 1376 р.

...присла митрополит Киприянъ из Литвы свои послове, и патриарши грамоты привезоша ко владыцѣ в Новъгородъ; а повѣствуетъ такоѣ "благословилъ мя патриархъ Филофѣи митрополитомъ на всю Рускую землю" И Новгородъ слышавъ грамоту, и дасть имъ отвѣтъ "шли князю великому аще приметъ ты князь великий митрополитомъ всеи Руской земли, и намъ еси митрополит"

Стор. 375. 1379 р.

Того же лѣта поидоша Татарове на Рускую землю, на князя великого на Дмитриа; князь же поиде противу ихъ; и бысть на рѣцѣ на Овожи, и ту ся обои полкы съступишася.

Стор. 376. 1380 р.

...придоша вѣсти от Орды к великому князю Дмитрию и брату его князю Володимеру, якоже въздвизается на крестияны измаилетеский род поганьи. Нѣкоему убо у них худу цесарюущу, а все дѣущу у них князю Мамаю, и лютѣ гнѣвающюся ему на великого князя и на всю Рускую землю.

Стор. 377. 1380 р.

Князь же великий Дмитрий съ братомъ своимъ съ княземъ Володимеромъ, ставъ на костех татарскихъ, и многыя князи рускыя и воеводы прехвальными похвалами прославиша пречистую мать божию богородицу, крѣпко брашася съ иноплеменници за святыя божиа церви, за правовѣрную вѣру, за всю Рускую землю; а самъ приихаль богомъ хранимъ въ столныи и великий град Москву, въ отчину свою, съ своимъ братомъ Володимеромъ.

Стор. 378. 1382 р.

Прииде цесарь татарскыи Тектомышъ и силы велицѣ на землю Рускую, много попусти земли Руской възя град Москву и пожже, и Переяславль, Коломну, Серпоховъ, Дмитровъ, Володимеръ, Юрьевъ... И кто нас, братие, о сем не устрашиться, видя таковое смущение Руской земли.

Стор. 381. 1387 р.

...кто будет митрополит Руской земли.

Стор. 382. 1388 р.

...не бысть тогда митрополита в Руской земли.

Стор. 382. 1389 р.

...пресвященнымъ митрополитомъ Пуминомъ всея Руси.

Стор. 391. 1398 р.

По велици дни, на веснѣ, новгородци же рекоша своему господину отцю архиепископу вдадыцѣ Ивануфъ "не можемъ, господине отче, сего насилья терпѣти от своего князя великого Василья Дмитриевича, оже отнялъ у святѣи Софѣи и у великого Новгорода пригороды и волости, нашу отчину и дѣдину"

Стор. 393. 1398 р.

Оле божие милосердие, селко пришед Руской земли...

Стор. 395. 1399 р.

...хотѣлъ пленити Рускую землю и Новѣград и Псковъ.

Стор. 400—401. 1408 р.

То же зимы прииде Едигии, тестъ Шадѣбѣга цесаря татарскаго, ратью со мною к Москвѣ... и стоя под Москвою самъ цесарь, а вои свои распусти на Рускую землю, и взяша город Переяславль, Ростовъ, Нижни Новѣгород, Серпухов... и воеваша и до Клина, до тѣрѣскаго рубежа, и все крестиянъ сѣкуще, аки траву, а с города Москвы взяша окупати 3 тысяще рублевъ; и идуще из Руской землѣ, взяша город Рязань.

Стор. 414. 1424 р.

Того же лѣта и въ Псковѣ дѣнги сковаша, и почеша по всеи Руской земли торговати дѣнгами.

Стор. 416. 1430 р.

Преставися на Москвѣ митрополит Фотѣи. Того же лѣта ходиша князи рускыи въ-Рду.

Стор. 416. 1431 р.

Выидоша князи рускыи из Орды без великаго княжения.

Стор. 416. 1432 р.

Выидоша князи рускыи из Орды князь Василии Васильевич, Юрьи Дмитриевич; цесарь Махметъ даше княжение великое князю Василию Васильевичу на всеи Руской земли.

Стор. 421. 1441 р.

...их же николиже слышахомъ от крещения Руския земля... Литва же и Русь за то не изымашася.

Стор. 421—422. 1442 р.

... при нашей братии, князеи великих Руския земля, сего не бывало, и азъ сего не хо- щю слышати.

Стор. 426. 1446 р.

Отпусти цесарь Махмет князя великого Василья на Рускую землю.

Текст подано заѣ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.—Л., 1950.

ДОДАТОК 4

Список міст далеких і близьких

А се имена всем градом рускым далним и ближним.

На Дунай, Видичев град, о седми стенах каменных, Мдин. И об ону страну Дунаа. Тернов, ту лежить святаа Пятница. А по Дунаю, Дрествин. Дичин, Килиа. А на усть Дунаа, Новое село. Аколякра. На море, Карна. Каварна. А на сей стороне Дунаа. На усть Днестра над морем, Бельгород. Черн, Ясьскыи торг на Пруте реце. Романов торг на Молдове. Немечь в горах. Корочюнов камен. Сочява. Серет. Банд. Чечюнь. Коломыя. Городок на Черемоше. На Днестре Хотень. А се болгарскыи и волоскыи гради.

А се Польскыи:

Каменецъ. Иловечь. Браслаль. Сокоlechъ. Звенигород. Черкасы. Черлен. Новый городок, Веничя. Скала. Бакота.

А се Киевскыи гроди:

Дверен, на Риши Корсунь. Треполь, на Днепре. Канев. Глинеск. Переяславль Русскыи. Юрьев. Пересечен. Василев на Стугне. Бельгород. На Рпене, Чернъгород. Киев деревян на Днепре, а церкви святаа Богородица Десятиннаа камена была о полутретьятцати версах, а святая Софиа о 12 версах. Вышегород. Мирославици. Тмуторокань. Остречьскыи, на Десне Чернигов. Омелники. Сновеск. Брянск. Ростовецъ. Унеятин. Новгород Северьскыи. Трубочек. Путивль на Семи. Рылеск. Куреск на Тускоре. Кортон на Сосне. А на Суле Снепород. Съкнятин. Грошин. Чемесов. Утешков. Синеч. Кляпечь. Ромен. Ковыла. Ворона. Сал. Песьи кости. Хотень. А на Пьсле Ничян. Городище. Лошици. Бирин. Жолважъ. На Ворьскле Хотмышль. Чечереск. Тетерин. Попова гора. Пропошеск. Дроков. Гомий. Речиця. Могилев. Быхов. Лучин. Рогачев. Стрешин. Любечь. Навоз. На Припете Чернобыль. Копыль. Мозырь. Переров. Смедин. Туров. На Метлици. Иванов. Вручии. Житомель. Коречь.

А се Волянскыи:

Степань. На Горыни. Остро. Хороборъ. Луческ Великыи на Стыре. Ивань. На Икве Кременецъ. Белз. Дубичи. Теребовль. Любно. Зудечев. Холм. Другобецъ. На реце Солонии Изборско. Львов Великий. Волянъ. На Бугу. Володимерь. Дорогобучъ. Перемышль. Перемиль. Галичъ. Самъбор, ту лежить святыи Ануфрей. Четвертня. Черторьеск. Пинеск на Пине. Воробеек на Струмене. Берестии. Брынеск. Колывань. Серенеск. Свинеск.

А се Литовскыи:

Случеск. Городецъ на Немне. Мереч. Клеческ. Кернов. Ковно. Вилкомирь. Моишогола. Вилно, 4 стены древены, а две каменны; а реце двеѣ Велиа, Вилно. Трокы Старый камен-

ны. А Новый Троки на езере две стены камены. А выпини древян. А в острове камен. Медники камен. Крев камен. Лошеск. Голшаны. Березуеск. Дрюгеск. Немиза. Рша камен. Горволь. Свислочь. Лукомль. Логоско. Полтеск на Двине и на Полоте древян. А святая Софиа каменна о седми версех. Видбеск, 3 стены камены. А река Видба и Двина. Новый городок Литовьскый. Оболчи. Лебедев. Борисов. Лида. Пуня. Любутеск. Перелай. Родно. Менеск. Мченеск. Ижеславль. Торопець древян. Городно. Машин. Белаа. Морева. Воротынеск. Шернеск. Девягореск. Кпертуев. Вьстиобачерь. Божеск. Мезеск. Мещеск. Масалеск. Онузе. Оболенеск. Сутеск. Ясенець. Острее. Микулин. Стародуб на Лане. Мьглин. Кричев. Козелеск. Рыбческ. Словенеск. Серпееск. Голотическ. Шюмеск. Олешек. Муравин. Деревеск. Избороск. Вевереск. Мереск. Пустаа Ржова на Волге. Мелечя. Селук. Вьсвято. Жижеч. Ерусалимь. Ржищев. Белобережье. Самара. Брони царев. Осечен. Рясна. Тур. Копорья на Порозе. Карачев. Торуса. Туд. Сижка. Горышон. Луки.

А се Смоленский:

Смоленеск на Днепре. Елно на Име. Вязма. Дорогобужь. Мьстиславеч. Мстислав на Вехре. Оболенеск. Козелеск. Вятическ. Ржавеск.

А се Рязаньский:

Рязань старая на Оце. А Новый городок Олгов на усть Проне. Пронеск. Торческ. Воино. Шилов. Старый Лвов. Глебов. Зараческ. Переяславль на Трубеже. Михайлов. Перевитеск. Шипино. Ростиславль. Венев. Тешилов. Крилатеск. Неринеск. Кулатеск. Рослаль. Польский. Свинеск. Новгородок на Осетре. Бобруеск. Дубечин. На Плаве Микитин. Вердерев. Ломихвост. В верх Дону Дубок. Корнике. Урюпеск.

А се Залеский:

Мещерское камена могила на Дьсне. Муром на Оце. Стародуб Вочьский. Други Стародуб на Клязме. Ярополчь. Гороховець. Бережечь. Новгород Нижний. Курьмышь на Суре. Вятка. Городецъ. Юрьевеч. Унжа. Плесо. Кострома. Устьюг. Вологда. На Белеозере два городка. На Молозе Городецъ. Ярославль. Ростов. Юрьев Польский. Мстиславль. Суждаль. Шумьский. Несвежьский. Боголюбов. Володимерь. Клещин. Переяславль. Дмитров. Москва камен. Можаяск. Звенигород. Волок Ламьский. Руза. Коломно на Оце. Романов. Серпохов. Новый городок. Лужа. Боровеск. Болонеск. Одоев. Любутеск. Новосиль. Куреск. Верея на Поротве. Новгородок. Галичь. Кличень. Ржова. Бежицкий Верх. Новгород Великий, дитинець камен. А болшии древян. А святая Софиа о шести версех. А озеро Илмерь. Река Волхов. Ладога камен. Орешек. Корельский. Тиверьский. За Волоком. На Колмогорах. В Емце на Ваге. Орлечь. Торжок. Демяна. Молвотице. Березовечь. Стержь. Морева. Велиль. Луки. Руса. Кур на Ловоти. Копорья камен. Яма камен на Луге. А на Шолоне Порхов камен. Опока. Высокое. Вышегород. Кошкин. Псков камен о четырех стен. Изборьско камен. Остров камен. Воронач. Велье. Котелно. Коложе. Врево. Дубков. Черница.

Текст подано заъ *Тихомиров М. Н.* “Список городов дальних и ближних” // *Тихомиров М. Н.* Русское летописание. — М., 1979.

ДОДАТОК 5

Велика хроніка

Стор. 154. 1241 р.

Батый, татарский хан, со своим войском — народом многочисленным и жестоким, пройдя Русь, вознамерился вторгнуться в Венгрию.

Стор. 184. 1259 р.

...сын короля Руси Даниила Роман, который пришел на помощь указанному князю Земовиту против князя Казимира, его родного брата, сойдясь на Ленчицкой земле, всю ее опустошили грабежом и пожарами.

...в Сандомирскую землю вторглись татары с пруссами, русскими, куманами и другими народами и безобразно ее разорили грабежами, поджогами и убийствами. И зная, что большое множество людей со своим имуществом прибыло в сандомирскую крепость, окружили ее, непрерывно штурмуя. Русские же князья — Василько, брат русского короля Даниила, а также упомянутые сыновья — Лев и Роман, видя, что осада затягивается, задумали окружить жителей крепости обманным путем.

Стор. 188. 1262 р.

Шварн, сын сестры русского короля Даниила...

Стор. 192. 1266 р.

Даниил, русский король, отец Льва и Романа, исполнив долг природе, переселился из этого мира ко Господу.

Стор. 193. 1266 р.

Об упустошении Русской земли.

Но поляки стали победителями и, перебив многих русских и взяв у них немало количество добычи, вернулись с почетом домой.

Текст подано заъ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. — М., 1987.

ДОДАТОК 6

Літописи білорусько-литовські.

Нікіфоровський літопис

Стор. 27. 1306 р.

Поставлен бысть Петр митрополит в Рускую землю, и приеха на Суздаль.

Стор. 27. 1313 р.

Князь великий Михаило ходи в о[рду] с Петром митрополитом, понеже Токта царь умре, а Озбек съд[ѣ] на царство и оберменися, и въборзе отпусти Петра митрополита на Русь.

Стор. 27. 1318 р.

Выиде Кончак на Русь и повѣси 100 и 20 человекъ у Костромы, и шед ратью, взя Ростов и поже.

Стор. 28. 1327 р.

Тое же зимы рать бысть татарьскаа на Тѣри и на Кашин, выидоша пять темников, а воевода Федорчюк, а с ними князь Иван Данилович московский, князь Александр Васильевич суздальский и вси князи рускыи с ними. Взаяша Тѣрь и пожьгоша и...

Стор. 28. 1341 р.

Князь великий Семен Иванович поиде ратью к Тръжку и князь Иван, брат его, и князь Константин ростовский и вси князи рускые с ними; князь Костянтин суздальский и Васильевич, князь Василии ярославский и вси князи рускыи с ними; и стояше у Тръжку два месяца, и смиришыся с новгородци, и взяша чръныи бор.

Стор. 29. 1380 р.

Безбожнии князь Мамаи събрав воя многа всю силу безбожную татарьскую, и всю землю Половецкую, и рать понаимова, фрязы и чръкасы, и с всѣми с ними поиде на вели-

кого князя Дмитрия Иоановича и на всю Рускую землю... и бысть съча люта... яко же не бысть в Руской земли николи же.

Стор. 30. 1380 р.

Тое же осени прибѣг Мамаи в свою землю и собра остаточную свою силу, възсхотѣ паки изгоном поити на великого князя Дмитрия Иоановича на Рускую землю.

Стор. 31. 1395 р.

и то слышав князь великий Василии Дмитриевич, и събра рать многу... взя град Болгары Великий... и всю землю Татарскую поплени, воевал 3 месяца и възвратися со многою корыстию в землю Рускую.

Стор. 31. 1398 р.

И похваляся на орду Витовт и глаголаше: “Поидем, плѣним землю Татарскую, побѣдим царя Темир-Кутлуя и возмем царство его, и посадим царя Тактамыша, а он мя посадить на всей Руской земли и на том на всѣм”

Стор. 32. 1410 р.

Прииде из Царяграда Фотеи митрополит, поставлен на Киев и на всю Рускую землю... прииде на Москву...

Стор. 33. 1416 р.

По божию попущению князь великий Витовт умысливъшю ему по своему хотѣнию, собрав епископы руския, иже в области его живущий Федосии полоцкый, грѣчин, Исакий чръниговскый, Деонисен луцкый, Харитон володымерскый, Еуфимей туровскый, и тѣми епископы постави Киеву митрополита Григория блѣгарина Цамвлака месяца ноября 15 день.

Стор. 34—35. 1430 р.

И приде Швитригаило на Польшес[к] и на Смоленск, и князи рускый и бояре посадиша князя Швитригаила на великое княжение на Руское... И поможе бог князю великому Жидимонту, и побиша князя великого Швитригаила, а князи рускый побиша... Тое же зимы в другии ряд [к]нязь великий Швитригаило собра силу рускую и поиде на Литву... и поиде на Русь в свою землю... Швитригаило посла на них князя Михаила, киевского воеводу, а с ним послал иных князей русских... На лѣто же събрашяся Швитригаило со князи рускыми и с бояры и с всей силою руською, и поиде на Литву... И побиша князя Швитригаила и всю силу его... Послѣ того побития 3 недели спустя и князь великий Жидимонт събра всю силу свою литовскую и посла сына своего князя Михаила на Русь.

Слудзький літопис

Стор. 75. 1430 р.

Сии князь великий Витовт, бяше же ему дрѣжаще великое княжение Литовское и Руское, иных многыи земли, проста реку вся Руская земля. Не токмо же Руская, но еще господарь Угорьской земли...

Стор. 76—77. 1430 р.

И прииде Швитригаило на Польшеск и на Смоленск, и князи рускый, бояре посадиша князя Швитригаила на великое княжение Руское...

Тое же зимы у другии ряд князь великий Швитригаило собра силу многу рускую и поиде на Литву, и повоеваша Литовской земли множество, и пожгоша, и во полон повели... И приидѣ к великому князю Швитригаилу вѣсть, што ж идеть литва погонюю, и князь великий Швитригаило посла на них князя Михаила, киевского воеводу, а с ним посла иных князей русских... На лето же собрався Швитригаило князи рускыми, бояры и со всею силою рускую и поидѣ на Литву... И собрався князь великий Швитригаило у Витебску

с рускими князьми и с рускими ратми, и поиде к Бряславлю... После того побития недели 3 спустя князь великий Жидимонтъ собра всю свою силу литовскую и посла сына своего князя Михаила на Русь. И пришедь князь Михаило станеть на Рши. И смоляне стретили князя Михаила на Рша, и далися смолняне князю великому Жидимонъту и его сыну, князю Михаилу, и князь Михаило ко Смоленску не поиде, но поиде отто Рши к Витебску... И нача князь великий Жидимонту княжити на великомъ вкняжении на Литовском и на Рускомъ.

Стор. 78. 1440 р.

Рада ж литовскаа великого княженъа, князи и понове и вся земля, дорадившеся и взяли з Ляхов Казимира королевичъ на великое княженъе Литовское, и посадиша его с честью на столичнемъ городѣ на Вилии, на всеи на Руской земли.

Літопис Археологічного товариства

Стор. 91.

А князь великий Скирмонтъ возмет город Пинеск и город Туров. И возгласи Русь великим плачем, иж так округне вси суть побиты от безвѣрное литвы.

И тот час на лето собравшися с многими силами, ордами татарскими, и пошол на Рускую землю, и много зла у Руской земли учинил. А князь великий Скирмонтъ, собравши вси воиска свои, и поткал его на границы своєї в Коидонове, и поразил того царя и всю рать татарскую и побил, и самого царя убил, и звитежеством великим пошол на Рускую землю, и взял город Мозыр и Чернигов, Стародуб, Карачев, и зо всими силами в целости, звитежество одержавши, вернулся назад.

Стор. 92.

Троняте пануючи на Новгородцы, в той час царь заволский Курдас повстал з многими силами татарскими на Рускую землю... И княжачи Ринкголту не мало лѣт на Новгородцы и на многих городех русских, наипервей Святослав киевский а Лев володимерский, а Дмитрей друцкий. И собравшися вси три полки своими, и пошли против великого князя Ринкгвилта, и узяли тыи руский князи татар на помоч себе от царя заволского несколько тысяч.

Стор. 95.

И впокоивши землю Жомоитскую от немцов, и пошол на князи руский, и приде напервей к городу Володимеру. И князь Владимир володимерский, собравшися с людми своими, и вчинит бои лют с князем великим Кгидимином.

Літопис Красинського

Стор. 129.

И часу панования Кунасова повѣстав царь Батыи и пошол на Рускую землю, и всю землю Рускую завоевал, и князеи русских многих постинал, а иных в полон повел, и столецъ всее Руское земли Киев съжог и пуст вчинил. А князь великий киевский Дмитрей, боячесья великое силы и мощи его, збег с Киева в город Чернигов, и потом довѣдался, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена. А въслышав, ижъ мужики мешкають без господаря а зовутся дручане. И от, собравъшися з людми, пошол ко Друцку, и землю Друцкую посел, и город Друческ зарубил, и назвался князем великим друцким. А в той час доведался князь великий Монтивил жомоитский, ижъ Руская земля спустела и князи руский розогнаны, и он, давши воиско сыну своему Скирмонту, и послал с ним панов своих радных...

Стор. 130.

А князь великий Шварно возметь город Пинеск и Туров. И въскричала Русь великим голосом и с плачем, иж так округне вси суть побиты от безвърное литвы... И потом царь на лѣто, собравшиися з многыми силами и ордами татарскими, пошол на Рускую землю и много зла в Руской земли вчинил. А князь великий Шварно... всю его мощь татарскую побил, и самого царя вбил и [з] звытежством великим пошол на Рускую землю, и взял город Мозыр, Чернигов, Стародуб, Карачев...

Стор. 131.

И пануючи Скиргаило на Новъгородцѣ, в тот час царь зоволгъский Кудрас повстал с многими ратми татарскими на Руский земли. И князь Скиргаило зберется з братею своею, с князем Любортом корачовским а с князем Писимонтом туровским, и со всеми силами своими, а к тому обослался с князьми рускими, князем Семеном Михайловичом дрюцким и князем Давыдом Мъстиславичом луцким... И княжечи Рынкголта не мало на Новъгородце и на многих городех русских, и вчинять знову меж себе князи руский, почати валку против великого князя Рынкголта, хотячи его согнати со отчизны, своих городов русских, напервей Святослав киевский а Лев володимерский, а Дмитреи дрюцкый... И поможе бог великому князю Рынкгалту, аж князеи русских и всю силу их и орду татарскую наголову поразил.

Стор. 139.

И похвалился на орду Витовт, а мовить “Поидем а спустошим землю Татарскую и убием царя Тимир-Тиклуя, и возем царство его, и посадим на царствѣ Тактамоша, а Тактамыш мя посадить на всеи Руской земли”

Стор. 141.

И сядѣ на литовском княжени князь вѣликий Швитригаило, и княжил Швитригаило толко два годы бѣз дву мѣсяцей, и пошол на Русь Швитригаило на Полтеск.

А Швитригаило в тот час был в Полоцку и поидеть на Смоленск. Князи руский и бояре, земля, посадили князя Швитригаила на вѣλικое княженье Руское... и побили вѣλικого князя Швитригаила, и князи руский побили, а иныи поимали...

Стор. 142.

Тое же зимы в другии раз князь вѣликий Швитригаило собрав силу вѣλικую рускую и поидеть на Литву, и повоевали Литовские земли многое множество, и побили, и в полон повели.

На тое же лѣто князь Шитригаило собрал силу рускую... и пошли мощно в Литовскую землю.

И приидеть до князя Швитригаила вѣсть, што ж литва идеть за ним у погоню, и князь вѣликий Швитригаило послал на Литву князя Михаила, киевского воеводу, а с ним послал иных князеи русских много... и много лиха учинивши князьству великому Литовскому, и пошли во свою землю Рускую... И на тую ж осень князь вѣликий Жикгимонт собрал силу многую литовскую и ляхи, и приидеть на Рускую землю, и стали под Мстиславем месяца октября 26 день.

Также на третее лѣто князь вѣликий Швитригаило сжог митрополита у Витебску на имя Герасима, и собрался о всею силою своею у Витебску, со всеми князьми рускими и з бояры.

Текст подано заѣ Полное собрание русских летописей // Том тридцать пятый. Летописи белорусско-литовские. — М., 1980.

ДОДАТОК 7

Літопис Яна Бінвільського

Стор. 62.

...словяне от слави их названы. Якож с того народу естесмо рус, полякы, чехове, слежаци, поморяне, кашубове, москва, петигоръци, черъкасове, булкарове, боснове, серъбове, дальматове, илмеричикове, каръваци, стирове и иние народи.

Стор. 64.

По оном звияжстве Скирмунът зарез тигнул до Сиверского, земли за Днепр, где наперед Мозир, взял през подане. Потом Стародуб, Чернигов, Карачов и все места столечные княжат русских в земли Сиверской побрал... з войском у поле посполу из инъшими ксонженътами рускими и поразили татарей.

...великое войну татаров пришъло с царями своими Нагаем и Телебуком, также и з русю до земли Любельское и до Мазовшы и до Седмыкгородской землі и до Сендомира, потом до Кракова, где (не)мало костелов, кляшторов и замъков выбрали и попалылы, только кляштора на Лысой горе занехалы за намовою русей... В року 1288 вернулися с Полски татарове и русь звоевавши, много краин, где одно самих девок на двадцят тысячей нарабовали, где з русю у Володимера делили здобичью, потом знят, иж великий люд в полон побрала, тегнучи через Рус, татаре шкоди жадное в Руси не чинили для того, же с ними посполу заодно Полскую воевали.

Стор. 65.

А летописцы наши руские пишут...

Стор. 66.

Иоанн Васильевич, великий князь московский, нашол причину на Литву, иж Александер, кнежа литовское, дочце его Елени, которая была за ним, не збудовал церкви руское на Виленском замку, к тому же менил мет (право) на руские краіни, аж по реку Днепр, а по Березине... с которыми пошли до Брянъска, до Сиверское земли. А кгда притегнули под Брянъск, пре(э) зраду Брянск взяли. Также тие замки на тот час москве достали в руки: Чернигов, Стародуб, Новгород Сиверский.

...а кгда Констанътин, до реки Ведрошы с войском притегнул, москва обачили войско литовское велми малое, бо их было тилько польчварты тысячы, а москвы сорок тысяч...

Того ж року у восене москва замок Путивел взела за Киевом...

...и остаток Сиверской земли москва посела. Дорогобуж и Торопец...

Того ж року Прецслав Ланцкорунский и Остафий, староста черъкаский, килка от коней руси под Очаковом, три крот бытву с татары счастливе звездшы, тридцят тысячей быдла, а петьсот коней домов своих пригнали.

Стор. 67.

О том року митрополит киевский Исидоросус приехал от папежа Сукениуса с Рима, который на том бил, чтобы до едности костела рус свою привел.

Стор. 68.

Того ж року князь Роман Санъкушъкович, руское земли гетман полный литовский валечный и сщасливый умер.

Року 1340, квітня 17, Казимер, крол полский, притегнувши с войском, до русских земъли, напрод Илвов, столицу рускую, обълег и взял место Илвов през подане, где много сребра, золота, перел, шат дорогих до Полски побрано.

Стор. 70.

Якейло... всю землю Литовскую, Жмоитскую и часть Руси до Коруни Полское вернул...

Стор. 72.

О давних богах русских и московских.

Текст подано за: *Мицик Ю.* Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки. Том 20. — 2002 р. — Історичні науки. Частина 2.

ДОДАТОК 8

Гійом Левассер де Боплан. Опис України

Стор. 22.

ПОСЛАННЯ НАЙСВІТЛІШОМУ І НАЙМОГУТНІШОМУ ВОЛОДАРЕВІ ЯНОВІ-КАЗИМИРУ, З ЛАСКИ БОЖОЇ КОРОЛЮ ПОЛЬСЬКОМУ...

...піднести Вашій августійшій величності опис цього великого пограниччя — України [Ukraine], розташованої між Московією [Moscovie] і Трансільванією...

Стор. 23.

Якраз на цій топографічній карті Ви можете за мить оглянути з будь-якої точки цю простору землю України, володіння якої є для Вас таким же славним, як і вигідним.

Стор. 24.

...володіючи не лише прадавними польськими землями, а й цією великою провінцією України...

Стор. 27.

Київ [Kïow], званий колись Кізовією [Kisovie], був раніше одним із найдавніших міст Європи... Серед руїн цих храмів донині знаходять поховання кількох князів Русі [Russie].

Стор. 30.

Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською [Rus].

Стор. 32.

Руська шляхта...

Шляхта поміж ними дуже небагаточисленна, наслідуює польській...

Стор. 34.

...скажу лише, що вся рівнина, яка простягається від Борисфена до Московії і навіть далі, є дуже низькою і піщаною місцевістю за винятком берегів Ворскли [Worsko] та Псла [Psczol].

Стор. 35.

У цьому монастирі є багато ченців, а також патріарх всієї Русі... який проживає в цьому місці і підлягає лише константинопольському патріархові.

Стор. 36.

Між Києвом і Печерами на горі, яка стоїть над річкою, знаходиться монастир руських монахів...

Ще далі йде Трахтемирів [Tretemirof] — руський монастир...

...Переяслав... де можна було б легко збудувати дуже вигідну фортецю, яка служила б арсеналом проти московитів і козаків.

Ще нижче на руському [правому, українському] боці лежить Канів...

Ще нижче і знову на руському боці розміщені Черкаси...

Стор. 37.

Ще нижче, але на московському боці [лівому, що належить Російській державі] видно Кременчук...

...ще трохи нижче на руському боці є маленька річка, яку вони називають Омельник...

На протилежному боці, що належить Русі, є кілька озер...

Стор. 38.

Трохи нижче на руському боці видно місце, зване Теренський Ріг...

Стор. 41.

Щоб вам пояснити, що власне поріг, скажу, що це — руське [Russien] слово, яке означає “кам’яна скеля”

Стор. 43.

Томаківка [Томашовка] — це острів до третини льє в діаметрі або біля того, майже круглий, дуже високий... Він знаходиться ближче до Русі, аніж до Татарії.

Стор. 45.

Каїр [Kaïr] — це довгий острів на 5—6 льє... коли [основний рукав] русла проходить під руським берегом, то острів стає ширшим зі сторони Татарії...

Носаківка [Nosokowka] — це довгий безлісий острів... Між цим островом і Руссю знаходиться канал, який називається Космаха.

Стор. 50.

Крим [Crime] — це великий півострів на Чорному морі, розташований на південь від Московії... Це ті татари, які так часто вдираються в Польщу і Московію... а потім виводять з собою до свого краю 50 і навіть 60 тис. руських [Roux] невільників і продають їх для служби на галерах. Цей бо народ живе тільки з грабунку.

Стор. 63.

На рівнинах, які лежать між Буджаком і Україною [l'`Ocraine], перебуває звичайно від 8 до 10 тис. татар.

Стор. 83.

Оскільки ми ведемо мову про наших русинів, або козаків, розповімо, що нам відомо про те, як вони чинять за деяких обставин та оказій.

Текст подано заф Гійом Левассер де Боплан. Опис України. — К., 1990.

ДОДАТОК 9

П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі

Стор. 23.

Козаки... це були добровольці з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі...

Стор. 24.

Король Стефан Баторій, якому Польща завдячує багатьма хорошими законами, розуміючи, наскільки ці волоцюги можуть прислужитися йому щодо охорони кордонів Русі та Поділля, яким завжди загрозували напади татар, створив з козаків військо.

Стор. 26.

1596 р. король Сігізмунд Третій після скарги султана заборонив козакам провадити свої звичні походи на Чорне море, і вони справді припинили їх, але натомість козаки кинулися тоді на Русь та Литву.

Стор. 30.

Через два роки татари рушили походом, зайшовши дуже далеко в глибину України і пограбувавши Переяславщину, Корсунщину та околиці Вишнівця, до яких вони перед реформою козацького війська звичайно не наближалися.

...козаки — це тільки військо, а не народ, як багато дехто думав.

Стор. 32.

Козаки теж набрані і завербовані з Русі, Волині та Подолії, вони мають багато вольностей та привілеїв, вони так само зобов'язані вирушати туди, куди їм скомандують...

Пороги — це руський термін, який означає кам'яні скелі... Ось причина, яка заважає судноплавству і позбавляє Україну можливості збагачуватися.

Стор. 38.

Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводства...

Україна є дуже родючою країною, так само як Русь та Поділля.

Стор. 42—43.

Головні ріки — це Дніпро, або Борисфен, Буг, Дністер, або Тірас (що тече вздовж кордону Валахії), Десна, Рось, Горинь, Случ, Стир і багато інших менших річок та проток, велика кількість яких свідчить про добру якість ґрунту.

Найвидатніші міста та фортеці, які займають козаки, — це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямполь над Дністром, Брацлав над Бугом — центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Павлоч, Фастів.

Стор. 86—87.

Отож, вступивши до Білої Церкви, він притих, а тим часом Кривоніс, другий козацький ватажок... пустишив Русь та Поділля...

Князь Ісремія Михайло Вишневецький вирушив із-за Дніпра на прикордоння Русі з кількома загонами, до яких приєдналися загони київського воєводи Януша Тишкевича і полк гвардії покійного короля... інакше Кривоніс був би вдерся всередину королівства разом з цією юрбою руських...

Стор. 90.

Козаки, залишивши Львів, подалися під Замостя... це місто було на той час єдиним захистом руської шляхти, вигнаної з своїх земель повсталими селянами.

Стор. 102—103.

Хмельницькому навіть удалося увійти в місто Зборів і там досхочу надивитися, що собою уявляло польське військо.

Тільки-но поляки вийшли з великої тіснини між мостами та греблею на близьких болотах і почали шикуватися до бою, як несподівано вдарили на них козаки з татарами.

...при цьому загинув Оссолінський з багатьма шляхтичами з Руського воєводства.

Стор. 116.

Бог виявився прихильним до поляків як на Русі, так і в Литві, де він, як кажуть, своєю рукою витягнув обидва польські війська з небезпеки, в якій вони, за всіма людськими припущеннями, мали б загинути.

Стор. 127.

Турецькі міністри запевнили Хмельницького щодо покровительства султана, а також обіцяли, що Оттоманська імперія дасть йому Русь у ленне володіння.

Стор. 130.

Тим часом на Україні з шляхтою поводитися так погано, начебто війна ще тривала.

Стор. 167—168.

Тим часом Хмельницький грішми втихомирив хана і визволився з його рук; він повернувся на Україну, щоб заспокоїти дух народу, який був дуже збурений останньою поразкою та його відсутністю.

Стор. 170.

...що на випадок, коли б доля вперто підтримувала поляків, вони б змогли б знайти притулок на турецькій землі, де жили б вільніше та легше, ніж на Русі, і що в цій справі же написано до сілітрійського паші.

Стор. 171.

...пошесть забрала у цвіті літ князя Михайла Корибута-Вишневецького, який дав до-каз надзвичайної хоробрості і діяльності протягом усієї війни, що позбавила його прибутків з усіх його маєтків, розташованих на Україні.

Текст подано за *П'єр Шевальє*. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993.

ДОДАТОК 10

Хроніка Литовська і Жмойтська

Стор. 17.

Еднак же тот народ литовский през час долгий от початку своего панования незначный был. Русь мѣла над ними звѣрхность и трибут от них отбирала, а миновитеѣ всѣ панующии княжата киевские землѣ Руской монархии отбирали от них в данѣ вѣники и лыка на верьовки, а то для недостатку и неплодности землѣ, которая еще не была выправна, и абы толко монарха руский свою зверхность над ними оказывал. Аж потом Мендок и Ви-тен з Гедедином, преславные и преважные оных панств княжата, взявши пред себе оный приржоный свой анимуш, и долго оное ремесло рицерское, порохом припалое, а земли поднесли, почали ся з ярма русского, которое ся было з антецессаров их, зачало выбивати княжатам руским. И так силными были, же не тылко ярмо з себе зскинула Литва, але теж оных самых до того ж привели, же им мусѣли трибут, або дань, през час долгий да-вати, а звлюща в тые часы, где сами межи собою княжата русские гинули воюючися, а до того зась от татар аж дошенту знищены и вытрачены. Потым, где Литвѣ люду вели-кий личба розмножилася, почали переходити за рѣку Вилию в Завилийскую землю, кото-рую на той час княжата руские держали, и там жмойт в пустынях осажитися почала. В той же Литвѣ Кернос замок заложил и мѣсто над рѣкою Вилиею збудовал и от своего име-ни Керно намѣнил. Потом Кернос, маючи частыи наѣзды в Вилийской осадѣ от князей руских, умыслил моцью отбитися, а, злучивши войско свое литовское Завилийское з бра-том Гамбрудом, князем жмойтским, тянул в руские панства ку Берестю, которого теперь зовут литовским (а на той час належал до князства Полоцкого), а там волости руские ок-рутие сплюндровавши, здобычи и полону набрали без отпору, а потым и до самого Полоц-ка, здобычи до своих литовских яскинь отславши, тягнули. Котрое то Полоцкое князство все срозе сплюндровали и люду много руского в полон забрали. А тое ся Литвѣ и Жмойди в той час зс тоей тем своим секал руские князства, по двукрот бурили, яко о том выйшей ся описало. Сами теж княжата руские сполне собѣ очи лупили, аж Болеслав Смѣлый, ко-роль полский, Изяслава на Киев силою впровадил, и были на той час в Руси великие стра-хи и растирки внутренней войны, иж з desperationi всѣ хотѣли утѣкать; в той же час По-лоцкое и иншие князства руские смѣле литва воевала.

Стор. 18.

...а з Монтвиллом, княжатам жмойтским, в приязни статечной жили на своих пан-ствах перестаючи, руским княжатам на неприятеля помогали, волости мазовецкие наеж-джали, здобычи и полон выводили, и с того живилися. А гды в Руси видѣли незгоду и на

выбите з их моцы маючи погоду, часто наежджали на их панства и лупы брали, и до лѣсов густых як до замку утѣкали, и если их русь, гонячи, в полю не догнали, то уже в лѣсах и болотах гнати их даремно... а гды в Руских землях достали с пълуга лемешов...

Стор. 18. 1256 р.

Выправы литвы до краин Руских.

...Насылал козацкими дорогами з Живинбудом литву на плендроване краев руских, обачивши ку тому и зиму тугую для пребытя рѣк, озер и бродов. А гды Рускую землю и волости еѣ окрутне сплюндровали и з великими лупами до Литвы уходили...

Стор. 18. 1258 р.

Потом лѣпше ся той Монтвил поправил знаючи, же сторона Руская есть спустошеная, а княжата руские от Батыя розгнаны...

Стор. 19. 1258 р.

...на которой первей был замок столечный Новѣгородок княжати русского, през Батыя збуреный. Там зараз Радивил збудовал замок и осѣл без розляня крови (бо не было кому боронити), опановал великую часть Руской земли и почал писатися великим князем новгородским.

Тые всѣ замки знову збудовал Радивил, а русь, христиане, которые были по оном нещасливом спустошению Батьевом zostали, принял их ласкаве в свою оборону, а они ему на послушенство присягли. Так Радивил моц и пановане свое в руских князствах и замках предреченных снадне за короткий час размножил и расширил, и писался таковым титулом: Радивил Монтвиловичъ Жимойский и Литовское земли дѣдичный пан, перший великий князь руский новгородский.

...против руси и нѣмцов нифляндских един другому помочь и ратунок давали. В котром згодѣ, и славѣ можной, в потужность панства росли, а подданных своих и границ боронили, а чужие панства, звлаща руские, которые в той час в незгодѣ жиючи, княжата сами ѣлиси и билиси, аж потом литва, неволники, паном своим, руским княжатам, за порадную справую пановали... Радивил Монтиловичъ, князь руский новгородский, видячи то, ижъ его щасте несподѣванне над панством чюжим дѣдичом учинило, теды теж зараз тым паном и рыцерству жомонтскому и литовскому, которые з ним были вышли, звлаща добре заслуженым, подавал им осѣдлость в панствах руских, которые покумавшиси и побратимишиси з русью, христианами, пущи тые, которые облогами лежали по Батыю цару и его строгом спустошеню, осѣли.

Стор. 19—20. 1263 р.

Кидан, царь татаров заволских, внук Батьев, зневолил княжат руских в их незгодѣ... и до трибуту албо дани их примусил, и баскаки, албо старости, и поборци свои в руских княжествах ховал... иныи, аж до Мозыра князства руские опановал... Радивил такого поселства взял собѣ на размышление... А тым часом тихо войска руские, шлюбуючи им першую волность против татаров, помочи збирал... А гды уже руское войско немалое до него зо всѣх сторон зобралося... ижъ тамтою стороною мѣл з ордою переправлятися на звоеване и плундроване руских краев... войско орды Заволский през Днѣпр переправил и, притягнувши под Мозыр, загоны на буренья Руской земли распустивши, сам кошем положил ся над Днѣпром на устю Припети. А в том часѣ Радивил с русью, новѣгорожаны, слонимчаны, пинщаны, жмондами и литвою войсками, пущею незнайоме притягнувши, ударил на свитаню з великим окриком на кош, где сам Кадан лежал... По смерти Радивиловой Микгаило, сын его, вступил на князство Новгородское и Подляское, также и всѣ краины руские от Вилны аж до жродел Неменовых.

Стор. 20—21. 1263 р.

...бо держали на той час землю Рускую сами мещане полоцкие... псковитяне, и новгородчаны великие, которые были достали за несворою и незгодою, внутренними войнами, забойством и мордерством княжат русских... а потом з Батыем царем притягнули и остаток спустошили, зачим мѣста можнѣйшие руские — Новгород Великий, Псков и Полоцко — без княжат почали солно собѣ жити и князства князей своих сами посѣли.

Стор. 21. 1265 р.

...князь новгородский Микгайло Радивиллович взявся за кривду подданных своих и, зобравши войско свое из руси и литвы тягнул просто до Полоцка, хотячи гордость полотчан смирити.

Стор. 21. 1268 р.

Скирмонт, яко старший сын, сѣл на отцевской столице в Новгородку князства Руского и Литовского по Вилии рецѣ.

Скирмон... Мстислава, князя слущкого, з войском руским против собѣ идучого, поразил.

Стор. 22. 1269 р.

...сам Мстислав Романович, стративши всю силу военную, ледве утекл в малой дружинѣ на Луцкий замок. И кричала Русь з великим плачем, иж так великие их войска были окрутне побиты от литвы безецной.

А то написано литерами рускими.

Стор. 23. 1272 р.

А иж княжата литовские... посѣли были много князств русских и на них пановали, а голду ордѣ Заволской, яко иншие княжата руские, не давали выправил послы свои до Скирмонта Микгайловича... разослал листы по панствах своих русских и литовских, абы готовыми были противко татаров... Потом Балаклай солтан... с великою силою татаров ишол в землю Рускую, а вшедши великие шкоды шаблею и огнем починил. Скармонт тежь, князь новгородский и литовский войска руские, которые мѣл готовые, зшиковавши, поткал Балакляя на граници своей в Койданова.

Стор. 24. 1272 р.

Сам потым царь Балаклай з великостю мурз и уланов, хотячи задержати от утѣчки татаров своих, скочил и зостал на пляцу забитым, зачим остаток орды русь и литва снадне наголову поразили, вязнев, здобичи з великою корыстю отобрали. Потом Скирмонт, вытхнувши собѣ на побоищу по оном звитязствѣ, а маючи войска готовые, зараз тягнул до Сѣверское земли и Руской за Днѣпр, где найпервѣй по сей сторонѣ старый взял Мозыр, потом Стародуб, Карачев, Чернѣгов, замки столечные и мѣста с волостями князств русских и сѣверских опановал... Потом Скирмонт, расширивши мощь свою литовскую в русских князствах, будучи полным славы и вѣку, умер Новгородку... зараз почал писатися великим князем жомойским и литовским, и русским.

Стор. 24—25. 1276 р.

О пораждѣ бардзо великой Руси над татарами.

Курдан солтан, царь заволский, мстяся забитого отца своего царя Балакляя, от литовских и русских князей [забитого] под Койдановом, зобрал всѣ орды свои Заволские, Нагайские, Казанскую, Крымскую и тягнул на руские князства, огнем и шаблею плюндруючи... рушилися заразом противко татаров ку Мозыру... наостаток татаре утекаты почали, а литва и русь тым смѣлей розогнанных и утѣкающих татаров били... Сам царь Кордан в малой дружине ледво утекл до своей земли, а литва и русь полоны и лупы совито вѣ забрали и з великим и славным звитязством до своих сторон вернулися.

Стор. 25. 1284 р.

Ринголт Алгимунтовичь, внук Троняти, по смерти отца своего Алгимонта, гды почал великим князем литовским, жмойтским и русским писатися, позайзрѣли тому княжата русские, мяновите Свѣтослав, киевский монарха, котрый собѣ власть порядком своих продков привлащал. Видячи, же литовские княжата, погане, мощь свою в панствах русских розширили и з голду, котрый здавна до Киева платили, выбилися, почал радитися з другими княжаты, звлаща Лвом, володимерским, Дмитрием друцким, абы знову Литву под ярмо першое могли привести. Змовилися все три сполне и одностайне собѣ помагати и воевати противко Ринголтови Алгимунтовичу, хотячи его з стародавной отчизны своей выгнати, князств русских и литовских, котрые завше до Киевской монархии належали. Затягнули тежь на помощь килка тысячей татаров от Кордана, цара заволского, мнѣючого гнѣв на Литву о звитязство над ним. А так ви три княжаты з татарами тягнули з великим войском руским в Новгородские державы, над Немном лежачие, пустошачи и палячи всюди. Ринголт тежь, великий князь литовский, жомойтский и новгородский, зобравши литву и жомойт, также и русь свою, заступил тым княжатам над Немном у Могилны, напомянувши бояр своих и панят также и войско словы короткимы до битвы и порядне их зшиковал и ударил на руские и татарские войска з великим окриком, а они тежь также смѣле натерли, уфаючи своему великому войску. А так строгая а великая война през день цѣлый трвала, аж наостаток бог помогл Ринголдови, же оное великое войско руское и татарское тыл подало. А так на том пляцу руского и татарского войска згнуло 40000, татар утекло з тысячии десятии пятсот, а руси з Свѣтославом киевским, Дмитрием друцким, Лвом володимерским полтораства жолнѣров русских утекло до Луцка. А з Ринголтова убито войска 7 сот, а раньше двести было; и так Ринголт с великим триумфом и добычю неошачованною, маючи при собѣ тысячу татаров, а руси двѣстѣ неволникив, повернул до Новгородка и был всѣм потом Ринголт страшен.

Стор. 26. 1284 р.

Мендок, зоставши паном и великим князем литовским и жимойтским, и руским, великие и знаменитые с Русью и Инфлянтами крыжаками мѣвал и завше относил звитязство, а потом почал стискати приятелей своих з маетностей, и того ж року выправил сыновцов своих на звоеване русских князств... И росказал им перше тягнути до Смоленска, мовячи до них такѣ "Хто собѣ добудет на Руси, то нехай собѣ вѣчне держит и за отчизну мает" Феофил взял Полоцко, а Викинт Витебско, а Еврил, або Радивил, в Смоленску и в Друцку килка пригородков взял з волостями их. А так тыи три братия княжата литовские, перестаючи на том, що себе завоевали, угрунтовалися в прерочных панствах, и закон и вѣру христианскую рускую приняли... То учюявши, Феофил и Еврил, и Викинт, братия осадили замки свои людом рицерским, а сами, злякавшися мощи великой стрыя своего Мендога, утекли до Данила Романовича, кроля руского, котрый в той час королевествовал и кролем всей России писался (бо был коронованный), просячи его о оборону и помощь против Миндогови, стриевы своему, великому князю литовскому. Утекли ся тежь и до Василия, володимерского князя, брата Данила Романовича, короля русского, котрые на той час были на Чорной и Бѣлой Руси можнѣйшими князями рускими. Теды король Данило Романовичь принял их в свою оборону и почал войска збирати з Василием, братом своим, против Мендогови, сподѣваючися за такую погоду Новгородка и инших князств русских, котрые на той час Литва держала, достати и до Киевской монархии привернути, а Литву до голду примусити войною. Послал тежь и до Болеслава Встыдливого, короля полского, и до инших княжат русских... але ему поляки выдмовилися, будучи звоеваны от татаров, котрых было шесть крот 100000 з Койданом царем а внуком Батыевым, котрый в той час прешедши Рускую краину през Руские панства, Полскую, Куявскую, Шлионскую землю,

Муравскую и Венгерское панство орутие были сплендровали... То учувши, Мендовг... послал им с послами сына своего старшого Войселка в закладъ, котрый потом окрестился в рускую вѣру и зостал христианином и чернцем напотым.

Стор. 27. 1290 р.

Потом, Мендог року 1290, зобравше войско з Литвы и инших краин прилеглых, з Сварном, руским князем, впал до Мазовши... сам Сварн, князь русский... Потом литва на пришлый рок, с прусами и русю... незгоды домовые межи русю и литвою... от Данила, короля русского.

Стор. 28. 1290 р.

...яко христианинови и брату сполне вѣры русской...

Стор. 28. 1296 р.

...неприятелем головным, также Русью огрожоною...

...на колгоколек з сынов Данила короля русского, люб Лва, любо реж Романа на панство просити Литовское, иншие тежь на Сварна, Данилова сестренца...

Стор. 29. 1296 р.

...противко Лву Даниловичу, кролевичу рускому...

Стор. 29. 1298 р.

О забытю князя Войселка от Лва князя русского.

...взял и опановал килка замков русских...

...и иншие руские княжата... але Лев Данилович, князь володимерский, заживаючи хитрого фортелю, умыслил вызвати глубше Войселка в Рускую землю.

Стор. 30. 1298 р.

Назавтре, скоро по обмовѣ, просил всѣх княжат Мишколт нѣмец, пан русский, до сѣбе на обѣд, который то был пан найвысшим справцою и радным у Данила кроля русского, и были всѣ веселы в него... выбавость народу русского...

Стор. 32. 1298 р.

Над тыми чотырма братами Наримонт, яко старший будучи, в Великом князствѣ Литовском пановал, а, злучившися з силами их Польшу, Русь, Мазовшу и Прусы частокрот наѣжджали.

Стор. 33. 1308 р.

...Тройден, брат молодой, Великое князство Литовское опановал, забрал войско псковское и новгородское, и русь, войною доходити Литовского князства под молодым братом...

Стор. 33. 1309 р.

Лаврентий чернец, зобравши все войско литовское и русь новгородскую, тягнул против Довмонта, стрыя своего.

Стор. 35. 1320 р.

...был великий голод в Полщи, в Руси, в Литве и инших краинах прилеглых.

Стор. 35. 1321 р.

Гедемин, сын великого князя Витеня, сѣл на князствѣ своего Литовском, Жимойтском и Русском...

Стор. 36. 1321 р.

...Кгедимин зась, великий князь литовский, любо мѣл не послѣднее войско з литвы, а руси и татар зобраное...

Замѣшались нѣмцы зараз, обачивши неподѣваную зраду, подали тыл, а литва, жомойт, русь за ними, а татаре з боков и с переду утекающим... Гедемин з литвою и жомонтью и русью, и татарами нѣмцов наголову поразивши...

Стор. 37. 1321 р.

Але русь бардзо боронилась розмаитою стрелбою и потисками, литву з обломков отбиваючи, а потом сам князь володимерский з людьми своими и татарами на отсѣчь своим притягнул.

Гедимин, зшиковавши килка от жомойтов пѣших з копиями и потисками, также з упортками мѣжи ѣздою литвы и руси, татаром добили...

Стор. 37—38. 1322 р.

Гедимин, великий князь литовский, скоро минул велик день, зобравши все войско свое литовское, жомойтское и русское на другой недели по велицем дни тягнул з Берестя против князя Станиславови, княжати киевскому, который с продков сам один монархою або единовладцею был руским. А прошедши спокойне Луцкую и Волынскую землю, притягнул напервѣй под Овручов, замок князя Станислава, которого добывши, осадил литвою. Потым ишол до Житомира, в котором было много шляхты киевской, а так добывал его много штурмуючи, лечь русь, в нем боронячися, змордовалася. А так поддалися наостанок и там старосту своего и рицерство литовское в замку и мѣсте осадил.

О поращѣ литовской над Русью.

...аж на остаток Гедимин, стрвожонный, отлучившись от валного войска своего в бок руси... Литва здесь и жомойть в одной справѣ, на чоле и по боках стоячи, на змѣшаную русь тым смѣле натирали; не могл гвалтовного пуду Станислав, князь киевский, вытравити, почал назад уступувати, а литва на них притирала сродзе. Олег, князь переяславский, Роман бранский, Лев луцкий, князеве, не долго на плацу стояли; видячи киян, же с князем своим почали утѣкать... То обачивши князь Станислав киевский и Роман бранский раз тыл подали, а рицерство руское розно по полях перхнуло, а литва руснаков аж до ночи гонили, били, сѣкли и имали. Гедимин день и ночь вытхнул и войску своему дал вытхнути, а потым руси не даючи на проволоку до збырання войска, притягнул до Киева...

Потым уѣхал Гедимин през мѣсто в замок Киевский, побрал теж и иншии места: Бѣлгород, Слѣповрон, Канев, Черкасы, добыл теж Бранска Сѣверскаго и Переяславля, замку столечного княжат руских. И так за ѣдным звытязством монархию Киевскую, Волынские и Сѣверские князства аж до Путивля за Киевом на 50 миль и далѣй опановал, и до Литовскаго панства прилучил, на Киевѣ и инших мѣстах преложил старшим намѣстником своим Мендогова князя Голштанского Алигимонтовича, кривного своего, который потым окрестился в вѣру рускую и пановал на Киевѣ аж до Володимира Ольгердовича.

...А Резанское князство было здавна можнѣйшее над иншии всѣ князства руские... Все иншии краины московские Резанское панство...

Стор. 39. 1322 р.

Там же в Керновѣ, мѣстѣ столечном князства Великого Литовского, рицерство свое, на оных войнах руских добре заслужоное ударовавши, все войско длѣ вытхеня до домов распустил.

Стор 41. 1323 р.

Пановал князь Гедимин лѣт много на князствѣ Литовском, Руском и Жомойтском.

Стор. 42. 1329 р.

Тьи кондиции межи собою постановивши, подтвердили присягою, а Евнутови князство Жомойтское на Руси с повинности братерской выделили.

Стор. 43. 1331 р.

Олгерд, руское и литовское войско зобравши, до Прус вторгнул и землю их окрутне сплюндровал.

Стор. 43. 1332 р.

Литва зас русю скочила зараз з копиями и шаблями...

Литва з русью по том звиязствѣ забрали Торговицу...

А гды так славное звиязство Олгерд над татарами одержал... и вси краины Руские с Пододем поручил им и дал в пановане.

Стор. 44. 1334 р.

Дмитрий, потомок власный Володимеров и Ярославов, княжат русских, бдучи великим князем московским... почал ся выбивати з моцы и послушенства татарского, которым его предки и всѣ княжата руские от Батыя, царя татарского, звеванные и зневолены... зачим литва в той негодѣ от монархов киевских здавна зневоленая, обачила и выбилася княжатою руским з моцы, и их самих же почала наежджати. Батий царь татарский в шестсот тысячий войска татарского руские панства завоевал, Полщу и Венгры сплюндровал, и от того часу нещасливаго всѣ княжата руские и московские...

Стор. 44. 1342 р.

Любарт Гедеминовичь, брат Олгердов, князь волынскый и луцкый... зобравши войско козаков литовских и волынских, пришел под замок Галицкый...

Стор. 45. 1371 р.

О извещению великому князю Дмитрию, яко Мамай идет воевати Русь.

Стор. 46. 1371 р.

...павши на колѣна почал молитися со слезамиѣ да простит милостивый бог грѣхи его и заступит землю Российскую от безбожного Мамаю... Потым князь Дмитрий, взявши брата своего Владимира, пошел до опреосвященного митрополита Киприяна и сказал ему, же царь татарский Мамай идет на Русь.

Стор. 47. 1371 р.

...язык сказал великому князю Дмитрию, же правдиве идет Мамай на Русь и як обослался з ним Олег резанскый и Олгерд литовскый.

О приѣздѣ русских князей и воевод, и многих ратий к Москве.

По повелѣнию великого князя Дмитрия приидоша рускый князи и воеводы и многое воинство на назначеный день Успения Пресвятыя Богородицы на Москву.

Стор. 48. 1371 р.

...Мамай и почал намовляти Захарю лагодными словами, обѣцуючи его воеводою на Руси учинити... А гды татарин прийшол и все сказал Мамаеви, що Захария мовил и лист разодранный отдав ему, царь же нечестивный от гнѣву подскочив и почав сердитися, и росказал готоватися моцно Русь воевати воинству своему... Уведавши же правдиве от Захария о Мамаю, же поспѣшает ити на Русь, почал радоватися наилѣпшей и тѣшитися о бозѣ укрѣпляючи брата своего и всѣх князей русских против поганого Мамаю.

Стор. 49. 1371 р.

...вѣстники прибегли, же Мамай рушився з войском своим на Русь.

Стор. 50. 1371 р.

...и было так российское воинство великое...

Стор. 52. 1371 р.

Тогда старыи жолнѣре руские радовахуся...

...гналися татаре аж до войска руского, а обачивши войско великое... князие российстии ополчишася при Дону во многом множествѣ войска... и всѣ вои и богатыри рукий готовы и охочии до войны...

Стор. 54. 1371 р.

...третьего часа, ушиковавшись, почали обои войска трубити на войну. Рускый наилѣпше возношахуся во гласѣх, а татарские як понѣмѣли, а войска еще с собою не зашлися, бо была мгла.

Стор. 55. 1371 р.

...хотячи сам впердь зачати битву от великой ревности за вѣру христианскую, за церкви святых, за землю Рускую и за всю обиду. Але рускии князи и рицери задержали его...

Стор. 56. 1371 р.

И знову мовитѣ "Братия моя и друзи, нынѣ держайте. Сила бо жиа помогает нам" Богатырѣ же всѣ витязи рускии, выѣхавши з дубравы, пустишася вси во имя господне на татаров, аки соколы на журавлев, и ударилися велми. Татарове же, обачивши множество полков русских и таковое дерзновење ко брани, устрашишася и кликнули, молвяхи: "Горе нам, Русь умудрися, худших исправиша прежде с нами на бой, а самые богатырѣ сокрывшеся теперь з засыды на нас идут" И, обернувшись, татаре почали уступати, и давши плещи своя, побегоша. Рускии же полки силою божиею и помощью святых мученик Бориса и Глѣба погнаша нечестивых.

Стор. 57. 1371 р.

Рускии же воины многии гонили за ним, але не могли их догонити, бо кони Мамаевы были непотомлены... Рускии воинства побѣдивши татаров ворочалися под свои корогви до обозу... радуясь свѣтило землѣ Российской...

Стор. 58. 1371 р.

Над которыми став, великий князь и почал плакати, мовлячиѣ "Братия моя милая, князи и сынове рускии, положивши за вѣру святую главы своя" Собравшу же ся воинству, стал посред их великий князь, почал с радостью и плачем мовитиѣ "Братия моя возлюбленная, князи рускии и бояре мѣстныя, воеводы сильныи и вси сынове земли Руския..."

Стор. 58—59. 1371 р.

По сем вел[икий] князь Дмитрий молвитѣ "Зличите ся братия, колико князей нѣт и воевод, и колико нѣт старых и молодых воинов" Отповидѣл ему Михаил Александровичъ, боярин московскийѣ "Нет. вел[икий] князю, у нас четьредесять бояринов московских, двенадцети князей бѣлозерских, тридцети посадников новгородских, двадцети бояринов коломенских, четьредесять бояринов серпохотских, двадцети бояринов переяславских, двадцети пяти бояринов костромских, тридцети пяти бояр владимерских, осми бояр суждальских, четьредесять бояр муромских, двадцети трох бояр дмитровских, тридцети бояр ростовских, шестидесять бояр можайских, тридцети бояр звенигородских, пятнадцети бояр тверских, пятнадцети бояр углецких, семдесяти бояр ярославских, тридцети начальников литовских, а от всѣх полков всей дружины воинской, положивших головы своя за честь божию и за тебе, князи своего, и отчество свое, двѣстѣ пятьдесят и три тысячи" Тогда великий князь Дмитрий из глубины сердца своего вздохнул и, обернувшись до гробов побитых российский воинов, со слезами, великим плачем молвилѣ "Братия моя вселюбезнѣйшая, князи, бояре, воеводы и свѣ витязи старые и молодыи, сынове рускии... где положили есте богатырскии свои головы за вѣру христианскую и за землю Рускую, вам будет вѣчная память..."

Стор. 61. 1375 р.

Олгерд... Тылко жывность вшелякую войску у москалей брал...

Стор. 62. 1380 р.

В Литвѣ, в Руси, в Полци была велми строгая зима, же быдло домовое и звѣры в лѣсах, также иптаство от зимы выздыхало, и дерево в садах овощное все пересохло.

Стор. 62. 1387 р.

Кестут, Ягейло и Витолт з руси и жимойди и литвы зобрали войско великое, и вторгнули до Польши. Любарт тежъ и Феодор, княжата волынские, з Луцка и Володимера, а Юрий

Наримонтовичъ з Белза з волынцами и з русью през пуши пришли до земли Любелской и там, злучивши войска свои, пустили загоны на всѣ краины полские, межи Саном и Вислоу рѣками лежачие, аж до Тарнова и за Сендомир далеко в другую сторону.

Стор. 63. 1389 р.

Олгерд еще за живота отца своего Гедмина понял был жону собѣ именем Юлиану, дочку князя витебского, с которою мѣл сынов шести, в рускую вѣру покрещеных.

Стор. 64. 1392 р.

Ягейло, за старанем Кейстутовым на панство отцевское вступивши, великие войны с русью, поляками и крижаками инфляндскими и прускими мѣвал... аж Ягейло против Руси Полоцкой поднесл... А по малом теж часѣ Кестут Новгородок и Сѣверское князство опановал на Руси... Потым Кейстут войско зобрал з руси и жимойт, а Ягейло з пруских, инфлянтских крыжаков, а гды ся войска ку собѣ юж до бою зближи, ним до битвы пришло... А потом Ягейло Витолтови Волынь весь и Подолье, краины руские, отдал на панованье.

Стор. 65. 1393 р.

Ягейло Олгердовичъ, великий князь литовский, успокоивши зо всѣх сторон панство все свое и замки украинские от прусов и листанд жолнѣрством литовским и жомойтским опатривши, выправился з войсками до Мазовши.

Стор. 66. 1397 р.

Потым Скиргайло и Витолт тягнули до Полоцка... а осадивши замок Полоцкий рицерством литовским и всю Русь Полоцкую, Лукомскую, Витебскую, Оршанскую, Смоленскую, Мстиславскую, з оных бѣд успокоили и до послушенства князства Литовского привели.

Стор. 67. 1399 р.

Владислав Ягейло, зобравши войско, якое могл, тягнул до Литвы, абы тыи несноски мижи литовскими и рускими панами усмирил.

Стор. 68. 1399 р.

Литва и Русь смѣлостью, яко то в дому своем, а нѣмцы зас збройно и потугою премагали... Наостаток жолнѣре королевские и войско Скиргайлово литовское, также княжата руские, литвѣ albo Скиргайлови помогающее... В том же замку также 14000 литвы и руси частью от огня, частью от нѣмцов загинуло... Наримонт, князь пинский, брат роженный Ягейлов, мужне обоих замков з литвою, поляками и русью боронил...

Стор. 69. 1400 р.

Скиргайло был болшей смѣлости, к тому скарбы великии и зычливість во всей Русии мѣл, зобрал войско против Витолтови...

Стор. 69—70. 1400 р.

Учувши тыи жалостныи новины кроль Ягейло зараз до Литвы з Польци приѣхал и, призвав брата своего Скиргайла з Руси, уприсил его, иж ся с Витолтом поеднал.

Стор. 70. 1401 р.

Учувши то Корибут Олгердовичъ, не ждучи неприятеля в своей землѣ, зобравши войско з руси, тягнул до Литвы против Витолтови, не задаючи ему на Сѣвер далекой дороги.

Стор. 71. 1401 р.

Потом Витолт, чинячи собѣ пановане самовладное в Литвѣ и в Руси, выправил з тым же поселством до Володимера Олгердовича, князя киевского, абы послушенство, присягу, подданства и голд отдал ему... Был Скиргайло на крещении святом названный Константин и был вѣры руской, а не лядской.

Стор. 72. 1401 р.

Потом Витолт на Подоле з войском литовским и руским выправился на князя Феодора Кориантовича...

Стор. 72—73. 1401 р.

Видячи то Швидригайло, иж первѣй Витолт его ослѣ, а потым материнское его дѣдицтво Ягейло собѣ отобрал, взявши войска от мистра пруского и бояр русских, также козаков много збунтовавши, тягнул до Витебска, которого прудко добыл. Там же старосту Ягейлового Весну з облатков казал скинути... и опановал Витебско, а потым добыл Орши и иншие замочки руские побрал. То учувши кроль Ягейло, обрушонный будучи таким десектом от невдячного брата, послал до Витолта, просячи его, абы помстился зелживости его и шкоды над Швидригайлом сполным неприятелем. А так Витолт, зобравши войско литовское и руское, тягнул напередь до Орши.

Стор. 73. 1401 р.

Витолт, пришедши до Смоленска, взял мѣсто и замок доброволне поданный собѣ, который литвою и русью осадивши, поставил на нем Василия Борисовича старостою albo своим княжим намѣстником... послал Витолт зараз з Смоленска часть войска литовского своего и руского в его державы... Другую зась часть войска литовского и руского выправил Витолт в Дикие поля на татаре заволские и задонские.

Стор. 75. 1400 семого року.

А так Литва и Русь велми през тое звитязство всюды слынула, и всѣ панства Руские и Литовские страшны были.

Стор. 75. 1409 р.

Витолт, будучи першим звитязством запаленый, збирал войско цѣлый рок, братию теж, княжат, згромадил, котрыи были на удѣле и до него збѣглися, як рой до матки, так люд литовский и руский.

Стор. 76. 1409 р.

А еднак с ним Витолт скоштовался, маючи литовское и руское войско при собѣ, а маючи уже готовыи войска с потребами военными, к тому маючи и княжат русских, тягнул до Киева, Токтамиш теж был з своими полками татар заволских... молодых наших панят русских охота до бою... а гды пришел над Ворскл... Татаре одержавши звитязство над Витолтом, зараз з войсками своими шли на Русь, а пустивши загоны в Руские и Литовские панства, кошем положилися под Киевом и облегли его.

Стор. 77. 1416 р.

Витолт видячи, же тое москал за фрашки собѣ обернул, зобрал свои войска литовские и руские, тягнул до столицы московской, палячи, стинаючи, а князь Василий московский, видячи в панствѣ своем немалую шкоду от литвы, послал до Витолта, просячи покою...

Стор. 78. 1418 р.

Повстали прусы з войском немецким, хотящи Полщу и Литву до грунту выгладити... А так Ягейло кроль переправился през Вислу зо всѣм войском своим и стрелбою, порохами, кулями, и всѣм обозом, такде и Витолт з литвою и русью и двома ордами заволскими, которых рок цѣлый коштом своим ховал.

Стор. 79. 1424 р.

...кроль надал шляхтѣ литовской и русской тым толко, котрыи были христианами, волности, слободы и гербы...

Стор. 79. 1427 р.

Витолт, великий князь литовский, постановивши з кролем Ягейлом порядок христианский в Жомойти, зобрал войско, посполитое рушене, з литвы и з руси а переправившия през Двину реку у Друши облегл напѣрвый Сабож, замок и мѣсто Псковское.

Стор. 80. 1427 р.

А Великий Новгород здавна был можный, маючи под собою князств пять, и всей Руси там был склад купецкий.

Стор. 81. 1438 р.

...а людми поляками, русью albo венграми тоє господарство осадили...

Стор. 83. 1442 р.

А так Швидригайло утекл спешно и от жоны на Русь, там же был от своей руси принятый вдячне, а Жигимонт жону его руску, дочку князя тверского, поймал в Ошмянѣх. А так всю Литву, Вилно, Троки, и иншие замки, также землю Жомойтскую снадно осѣл и ипановал, и того ж часу поднесен был на князство Литовское. А Швидригайло Полоцко, Смоленск, Киев, и Русь всю опановал.

...Лечь Феодор натирал на них з русью своею добре на плмѣшаных и виѣждающих з реки; русь отвсюль нагрѣвала, бючи, топячи, имаючи поляков.

...Войска Швидригайлова лягло на пляцу 32000, а чотыре тысячи поимала литва живцем, межи которыми много было панов и княжат русских... а в Руси на Волыню Кирдѣй, муж в войне цвичоный.

Стор. 84. 1443 р.

Швидригайло, маючи войско листанское и велми много руси московской, вторгнул до Литвы...

Стор. 84. 1444 р.

Того ж року Швидригайло, зобравшиися з русаками и з мистром листанским и крижаками, тягнул аж до Браславля, плундруючи огнем и мечем всѣ волости.

Стор. 84. 1445 р.

...бог помог великому князю Михаилу Жигмонтовичу, же все войско Швидригайло поразил и много живцем поимал, а наперед князя киевского Ивана Володимировича и брата его князя Феодора и инных много русских и немецких панят.

Стор. 84. 1448 р.

А по всей землѣ Российской была тогды четвертка жита по десять коп литовских.

Стор. 85. 1449 р.

...в Флиоренции... споткованье руси и греком з римским костелом змыслили...

Стор. 85. 1454 р.

Жигимонт Кестутовичь, великий князь литовский и русский... выгнал Швидригайла з панства, а так Литовское, Смоленское, Полоцкое, Киевское, Подолское, Витебское, Мстиславское князства руские опановал... Учувши князь Швидригайло о забитю Жигимонта, притягнул з Волох (бо там был утекл) и Луцко под Литвою взял, а княжата рускии, которые были на войнѣ взяты и посажены, тых по смерти Жигимонтовой з вязеня всѣх выпущено.

Стор. 87. 1464 р.

...а пред тим з панами рускими учинили...

Стор. 90. 1480 р.

...а к тому тежь литва з русью огнистыми стрелами...

Стор. 92. 1484 р.

Учувши то Казимер кроль, зараз рушил полскую и рускую шляхту...

Стор. 92. 1487 р.

Тым звытязством и опанованем того мѣста славного Иван Васильевичь, князь московский, поднесся на всѣ краины князства Руского и Литовского мысли свои обернул.

Стор. 93. 1489 р.

Казимер теды... рушился до Лвова на початку осени, где на росказане его вся шляхта руская, подолская, панов теж полских и литовских велми много до Коломыи притягнули.

Стор. 95. 1492 р.

Того ж року Иван Васильевич, великий князь московский, маючи час в погоду за нового панованя Александрового, на початку весны поднесл войну на панство Литовское и взял Вязму, Холопен, Мещерск, Любчеськ, Серпохов и инные замки русские сѣверские, Литвѣ от Олгерда и Витолта служачие, и инших волостей много в коротком часѣ опановал.

Стор. 98—99. 1497 р.

Стефан, воевода волоский, хотячи помститися кривды своей и невинности поднесеня войны против себе от Яна Олбрыхта, короля полского, зобрал войско великое з волохов своих, мултанов, турков, татар и вторгнул на Подоле и до Руси, и всѣ волости, села, мѣстечка без опоры сплюндровал, Перемышль, Радомл, Преворско, Ланцут спалил... люду обоей плоти в неволю турки, татаре, и волохи вывели... татаре бранцами рускими и полскими наполнили были...

Стор. 99. 1499 р.

Василий Иванович, великий князь московский, болшого расширения панства своего прагнуци, не стерегучи премыря, нашол причину таковую на Литву, иж Александер, великий князь литовский, дочцѣ его Еленѣ, которая была за ним, не збудовал церкви русской на Виленском замку. Задаваючи теж то, иж Литва его кондицию примиря преступила, надто стародавних продков своих упоминался, русских панств всѣх от Литвы, аж по Березину рѣку.

Стор. 100. 1499 р.

Александер, великий князь литовский, будучи велми жалосный для неслушной войны отца жены своей, зобравши войско литовское послал с ним гетмана своего, князя Константина Ивановича Острожского, а з ним княжат, панов и бояр литовских и русских много.

Стор. 101. 1506 р.

Пришол в Русь Магмет Герей солтан, царевич перекопский...

А сам старший царь Магмет Герей солтан стал того де дня августа 15 под Минском и пустил загоны под Вилию, также до Витебска, Полоцка и Друцка, и на всѣ стороны литовские и руские... христиан вязнев з Руси и Литвы, кром инших добытков. вывели...

Стор. 102. 1507 р.

Михаил Глинский... а инших панов литовских и русских обѣтницами и подарками о князство Литовское приобрѣл, распустил теж загоны по всей Литвѣ...

Стор. 103. 1507 р.

и зараз Глинский под иншие замки руские тягнул Глинский.

А Жигимонт, кроль полский... рушился сам зо всѣми войска полского, литовского, русского и жимойтского против Глинского, который ся был выправил знову з великим войском московским в Литовскую землю.

Стор. 103. 1509 р.

Воевода волоский Стефан збройною рукою вторгнул до Руси, Львов зрабовал, отколь немало скарбов выбрал, Рогатин поддался ему... Так в той час Литва и Русь з княжат Глинских были очищены.

Стор. 104. 1512 р.

Того ж року князь Константин Острожский з литвою и русью 25000 под Вишневецем татар перекопских побил.

Стор. 104. 1514 р.

Пришол князь великий Иван Васильевич под Смоленск з войском великим московским и стоял под городом недѣль 12, стрѣляючи с дѣл, а кроль Жигимонт то учул, зобрал войско полское, литовское и руское и ишол боронити Смоленска.

Стор. 105. 1514 р.

...князь Константин за ним з войском литовским, руским и полским тянул аж на Днѣпр под Оршу... И помогл бог войску полскому и литовскому, иж всю москву наголову побили...

Стор. 106. 1517 р.

Иоанн, великий князь московский, волости литовские украинские, от границы своей воевал, а кроль Жигмонт против ему выправил Константина Острожского, гетмана литовского, з войском литовским и руским.

Стор. 106. 1521 р.

Татаре, вышовши, Белскую, Любелскую и Хелминскую землю звоевавши, поразили у Сокала поляков, бо не хотѣли слухаты рады здоровой князя Константина Острожского, гетмана литовского, который был з литвою и русью на помочь полякам пришол.

Стор. 106. 1524 р.

Турки и татаре Лвовскую, Сълуцкую, Белзскую, и Подолскую землю окрутне зоевали и неоплаканую шкоду по всей Руси Подгорской учинили, а поляки стерлися з ними не смѣли, памятуючи Сокальскую поражку свою от татаров.

Стор. 107. 1527 р.

Татаре, гды великие шкоды починили в Полци, в Руси, и в Литвѣ частыми своими утарчками, зараз панове литовские и руские зобралися против им охотне з рыцерством своим, литовским, руским, волынским, а найпервѣй Константин Острозский, гетман литовский... за помочию божиею литва и русь з волынцами сщасливе наголову всех поразили, а полону звязаного христианского обоих станов з Руси, Подоля и Подгоря 80000 отгромили издобычи отняли.

Стор. 107. 1530 р.

Того ж року Литвѣ и всей Руси даны суть права писанные з ухвалою всѣх станов в день святого Михаила в Краковѣ.

Стор. 108. 1451 р.

Саранча великая в Польщи, в Руси и в Литвѣ была, и где на жито, ярину и траву впади, с кореня выгризала.

Стор. 111. 1565 р.

Станислав теж, пан литовский, замок московский Озерища взял, а Филон, воевода смоленский, з войском руским Почепов мѣсто збурил и аж до Стародуба вси волости сплюндровал. А так москаль сидѣл тихо от того часу.

Стор. 115. 1573 р.

...при котором теж был Миколай Синявский, воевода руский...

Стор. 117. 1573 р.

...на которую елекцию панове полские, литовские и руские и все рыцерство з[ѣ]хались в великих почтах.

Стор. 117. 1576 р.

Татаре великие и неощацованные шкоды в Руси, на Волюню и в Подолу починили.

Стор. 117. 1577 р.

Панове коронныи, литовскийи и руськие...

Стор. 118. 1578 р.

...рушился кроль зараз з войском всем литовским, руским и жомойтским до Полоцка... А в той час рыцерство и козаки литовские и руские, уперевивши все войско, замки три московские, Косяну, Красное и Ситъно, несподѣване убѣгли и спалили, а кроль, гды с трех сторон мѣсто Полоцк облегл августа 2 дня, назавтрее мѣсто добре оборонное перекопом, палом и стенами, также баштами, венгрове королевскийи и люд пѣший канцлера ко-

ронного Яна Замойского, также и литовские гайдуки и козаки русские запалили и москвы велмы много побили, а другие москали до замку утекли.

Стор. 120. 1580 р.

Кроль Стефан зо всѣм полским, литовским и руским, жмойтским войском тягнул до Еликих Лук.

Стор. 122. 1582 р.

Довѣдавшись того, королевские козаки зараз замок той оправили и оттамтоля шкоду великую москвѣ чинили, що было на руку королеви... а наостанок вызывал царя московского на поединок и казал ему той лист переписати по-руску и отослал его през своего.

...а за ним дни в два притягнул сам кроль за всѣм войском полским и литовским, руским, пруским и жимоитским.

Текст подано за: Полное собрание русских летописей. Том тридцать второй. Хроника Литовская и Жмойтская. — М., 1975.

ДОДАТОК 11

Єрмолінський літопис

Стор. 116. 1248 р.

Тоя же зимы князь Александръ Ярославичъ выиде отъ Кановичъ на Киевъ и на свою Русскую землю, Андреи, брат его, седе въ Володимери на столе.

Стор. 137. 1319 р.

И тако повезоша его по Русским градом, и довезе Москвы, и положиша его въ монастыре святого Преображения, а в Тфери сего не ведяху.

Стор. 143. 1341 р.

Преставися князь Иванъ Даниловичъ... И поидоша вси князи Русстии в ордуъ Ивановичи 3, и Василеи Ярославски, и Костянтинъ Тферски, и Костянтинъ Васильевичъ Суздальски, и прочии князи Русстии.

Стор. 153. 1365 р.

Тое же осени бысть моръ великъ на Коломне, въ Переслави, тою же болестьюѣ лежаху день, два и умираху; на другое же лето бысть на Москве, и по всемъ землямъ и городомъ Русскимъ. Прииде же ся казнь отъ Бездежа къ Новугороду Нижнему и хъ Коломне, тоже и на всю Русь, и недоволни быша живии мертвыхъ погребати.

Стор. 159—160. 1375 р.

Князь же велики разосла по вои свои, а самъ иде къ Волоку, и ту приидоша къ нему вси князи Русстиѣ князь Дмитреи Костянтиновичъ, князь Во[ло]димерь Андреевичъ, князь Андреи Федоровичъ Ростовски, князь Василеи, Александръ Костянтиновичъ, Иванъ Васильевичъ Смоленски, Василеи Васильевичъ Ярославски, князь Романъ Васильевичъ брат его, князь Федоръ Романовичъ Белозерьски, Василеи Михаиловичъ Кашиньски, Федоръ Михаиловичъ Моложьски, Андреи Федоровичъ Стародубьски, Романъ Михаиловичъ Дбрянски, Романъ Семеновичъ Новосильски, Костянтинъ Семеновичъ Оболеньски и братъ его Иванъ Торусски, и прочии кънязи со всеми силами своими.

Стор. 189. 1408 р.

Тое же зимы князь некии, именовемъ Едигеи, повелениемъ царя Була Салтана прииде на Русскую землю... Того же слышавъ, князь вельки иде на Кострому, а на Москви остави князя Володимера Андреевича, братью свою Андрея, Петра, и князя Ивана Юрьевича, с

ними же многое множество народа; посадъ же пожгоша сами. А Едигеи, пришедъ, ста въ Коломенскомъ, декабра 1, и распусти по всей земли вои, и взяша градъ Переславль и огнемъ сожгоша, и Ростовъ, и Дмитровъ, и Серпоховъ, и Новъгородъ Нижней и Городецъ.

Стор. 194. 1425 р.

Бысть моръ великъ во Пъскове, и въ Новегороде Великомъ, и въ Торжъку, и въ Твери, и на Волоце, и въ Дмитрове, и на Москве, и въ всехъ градахъ Русскихъ, и властехъ, и селехъ.

Стор. 242. 1480 р.

...единъ же царевичъ хотя ити за Оку имати Украину, князь же великий посла по братию свою, дву князевъ Андреевъ, и услыша Татарове и побегоша, и тако избави Богъ и Пречистая Рускую землю отъ поганыхъ.

Стор. 263. 1500 р.

...да привели за великого князя князеи Русскихъ князя Семена, князь Иванова сына Андреевича Можайского, да князя Валильа, князь Иванова сына Дмитреевича Шемякина, и съ ихъ городыъ за княземъ Семеномъ Стародубъ да Черниговъ да Гомии, а за княземъ Васильемъ городъ Северский да Рылескъ. И князь великий пожаловалъ, придалъ имъ к темъ ихъ городомъ князю Семену Почапъ да Мглинъ да Дроковъ да Попову Гору, а князю Василью Путивль да Радогощъ да Северскую землю.

Стор. 266. 1509 р.

и князь великий Василеи Ивановичъ всеа Русии с королемъ Жидимонтомъ миръ и вечное dokonчанье взялъ, а города Русские и с волостями, свою же вотчину, да и князеи служебныхъ съ ихъ вотчинами написалъ въ свою сторону...

Текст подано за: Ермолинская летопись. — Русские летописи. Том седьмой. — Рязань, 2000.

ДОДАТОК 12

Типографський літопис

Стор. 130. 1255 р.

...прихаша численицы ис Татаръ и съчтоша всю землю Роускою и поставиша десятники и сотники и тысячники, толико не чтоша игоуменовъ, поповъ и черньцовъ, хто сложить святымъ церквемъ. Се же все бысть на Роуской земле грѣхъ ради нашихъ.

Стор. 131. 1262 р.

Бѣбо того лта приехалъ Титямъ посломъ на Роусь отъ царя Коутлоубиа.

Стор. 133. 1266 р.

Того же лта князь великий Дмитрий Александровичъ со всѣми князи Роусскими и князь Домантъ, зять его, со Псковичи идоша [на] Нѣмци и бишяся с ними в земли ихъ Немецкой.

Стор. 134. 1277 р.

И пристоупиша Роусстии князи къ Ясьскомуу граду къ славному Деяковоу и взяша его мѣсяца февраля въ 8 и многоу корысть и полонъ взяша, а противныхъ избиша бесчислено, градъ же ихъ огнемъ пожгоша. Царь же Менгоутемеръ добре почести и князи Роусския и похвали ихъ велми и, одаривъ ихъ, отпусти коевождо во свою отчину.

Стор. 138. 1284 р.

...два оны бесерменина, ихже остави Ахматъ, идоша исъ свободы въ свободу в недѣлю Фомину, а Роуси с ними более 30 человекъ... Егда же поидоста она, и тогда оудари на

нихъ разбоемъ и оуби тоу Роуси ихъ 25 да два бесерменина... а и оу насъ в Роуси лихо есть разбой чинити, то поиди нынѣ в Ордоу и отвѣчай и когда рать пришла на насъ, ты тогда со мною ко царю не бѣжалъ, но осталъся еси в Руси в лесѣхъ Воронежскихъ...

Стор. 139. 1293 р.

...князь Ондрѣй Александровичъ иде въ [О]рду съ инѣми князи Рускими и жаловался царю на брата своего, князя Дмитрея Александровича.

Стор. 141. 1306 р.

...бысть на Роуси Таирова рать.

Стор. 142. 1315 р.

...прииде из Орды князь великы Михаилъ, ведый за собою оканнаго Темеря и Марѣхожоу и Индыа и много зла оучини Роуси.

Стор. 142—143. 1318 р.

...прииде посоль на Роусь лют, именемъ Кочка, и оуби оу Костромы 100 и 20 человекъ и, оттолѣ шедъ, пограби Ростовъ и церкви разграби, а люди плѣни...

Бышемъ же имъ въ Ордѣ, и дасть царь великое княжение князю Михаилоу. Пришедшу же ему в Роусь, и посаженъ бысть на столѣ великого княжения въ Владимери блаженным митрополитомъ Максимомъ... остави царь в Ордѣ оу себѣ князя Юрья Даниловича, а князя Михаила отпусти на Роусь... даша великое княжение князю Юрию Даниловичю и отпустиша с нимъ на Роусь единого отъ князей своихъ, незаконного и треклятаго, оканнаго Кавгадыа. Пришед же на Роусь князь Юрьи, и поидеть ратью къ Твери, съвоукоупивъ всю землю Низовскую и с кровопивцемъ Кавгадыемъ.

Стор. 149. 1318 р.

Оттолѣ же повезоша его в Русь. Везущоу по городомъ по Рускымъ и, довезша Москвы, положиша его въ церкви святаго Спаса...

Стор. 149. 1319 р.

...князь великы Юрьи Даниловичъ прииде в Русь на великое княжение...

Стор. 151. 1327 р.

...прииде из Орды посоль силенъ на Твѣрь, именемъ Шолканъ, со множеством Татаръ, и начаша насилиа творити великому князю Александру Михайловичю и его братью хотяше побити, а самъ състи хотяше в Твѣри на княжении, а иныхъ князей своихъ хотяше посажати по инымъ городомъ Роускимъ и хотяше привести хрестьянъ в бесерменскоую вѣроу... Того же лѣта поиде великый князь Иванъ Даниловичъ в Ордоу, а зимоу прииде из Орды на Русь, а с ним 5 темниковъ великих князей.

Стор. 152. 1328 р.

Того же лѣта прииде на Русь митрополитъ Гречинъ, именемъ Феогнасть, той на Киевѣ не бывалъ.

Стор. 152. 1332 р.

Того же лѣта меженина бысть велика в Роуской землѣ.

Стор. 154. 1341 р.

И поиде въ Орду князь Семень Ивановичъ и з братьею и вси князи Роустии. Тое же осени выиде из Орды на великое княжение князь Семень Ивановичъ, и вси князи Роустии даны подъ роуцѣ его, и сѣде в Володимери на столе.

Стор. 157—158. 1352 р.

Рукописание Магнуша, короля Свѣйскаго... А приказываю своимъ дѣтемъ и своей братии и всей земли Свейской не наступати на Роусь на крестномъ целовани, занеже намъ не пособляется... И потомъ было намъ размирию с Русью 40 лѣт... А все то меня Бог казнилъ за мое за високоумие, что наступилъ есмь на Роусь на крестномъ целовани. И нынѣ

же приказываю своим дѣтемъ и своей братье и всей земле Свѣйской: не наступайте на Роусь на крестном целовании.

Стор. 159. 1354 р.

...поставленъ бысть митрополитъ владыка Алексѣй, и на ту же осень выиде на Русь.

Стор. 160. 1361 р.

А князь Андрѣй Костянтиновичъ поиде в то время в Роусь, и на поути оудари на него князь Рятякозь, и поможе Богъ князю Андрѣю, и прииде на Роусь здравъ.

Стор. 165. 1370 р.

А князь Михайло Твѣрскы поиде в Орду Мамаеву изъ Литвы, испроси себѣ посоль оу царя, именемъ Сарыхожю, и возьмъ ярлыки на великое княжение, поиде на Роусь.

Стор. 166. 1371 р.

...приходи изъ Иерусалима нѣкоторый митрополитъ, именемъ Германъ, на Роусь милостыня ради о искуплении долга, понеже бо имъ насулие отъ поганыхъ Срацинь.

Стор. 170—171. 1375 р.

А князь великий Дмитрей Ивановичъ видѣвъ се, яко сложи к нему целование крестное князь Михайл Тверскый, и разосла грамоты во все великое княжение свое и къ братии своей и повелѣ всѣмъ людемъ к сѣбе вборзѣ быти, а самъ поиде к Твери. Пришедшу ему на Волокъ, и ту придоша к нему вси князи Роустии, кыйждо с силою своею. И поиде с Волока мѣсяца июля въ 29 день, а с ним тестъ его Дмитрей Костянтиновичъ Соуздальскый, князь Володимерь Андрѣевичъ, князь Борисъ Костянтиновичъ, князь Семень Дмитреевичъ, князь Андрѣй Феодоровичъ Ростовскый, князь Василей Костянтиновичъ, брат его князь Александръ Костянтиновичъ, князь Иванъ Васильевичъ Смоленскы, князь Василей Васильевичъ Ярославскы, князь Романъ Васильевичъ, князь Феодоръ Романовичъ Белозерскый, князь Василей Михайловичъ Кашиньскы, князь Федоръ Михайловичъ Можайскый, князь Ондрѣй Федоровичъ Стародубьскы, князь Романъ Михайловичъ Дебрянскый, князь Романъ Семеновичъ Новосилски, князь Семень Костянтиновичъ Оболенскый, брат его князь Иванъ Костинтиновичъ Торускы, и всѣ князи Роустии, кыйждо съ своими полкы, начаша воевати волости Твѣрскы... Егда приидоша близъ Твѣри и слышаша великого князя Дмитрея Ивановича стоаша под Твѣрию съ всѣми князи Роусскими съ многою силою, и оубоявшися Литва побегоша назадъ.

Стор. 172. 1376 р.

...прииде некоторый митрополитъ, именемъ Марко, отъ святаы Богородица изъ Синайскыя горы на Роускою землю милостыня ради. Потомъ же в то же лѣто прииде изъ Иерусалима архимандритъ, именемъ Нифонтъ, из монастыря архагела Михаила, иже в Иерусалимѣ, на Роусь, также милостыня ради...

Стор. 173. 1376 р.

Погании же изидоша противу ихъ и сташа на бой и начаша стрѣляти, а инии изъ города громъ пушаху, страшаше Роуския полкы, и инии изъ самострѣловъ стрѣляхоу, а дроузии на вельблюдехъ выѣхаша, полошающе кони Роусския...

Стор. 174. 1377 р.

А в то время погании князи Мордовстии подведоша рать Татарскоую втаю изъ Мамаевы Орды на князей на Роусскихъ.

Стор. 184. 1378 р.

Ординскый князь Мамай поганы, събравъ воа многы и посла Бѣгича ратию на великого князя Дмитрея Ивановича и на всю землю Русскую... И стояху промежи собою о рецѣ о Вожи немного дней, потомъ же переидоша Татарове на сю сторону и оударивша в кони свои, кликнууша и скочиша вборзѣ и потомъ на грунахъ поидоша; Роустии же полци потекоша противу имъ.

Стор. 186—193. 1380 р.

И разгордѣ окаанный Мамай и мня ся яко царя и сътворивъ злый съвѣтъ съ князи своими темными, река: "Поидемъ на Роусскую землю и поплѣнимъ ю, якоже и при Батые было, хрестыянство погоубимъ, а церкви ихъ огнемъ попалимъ", гнѣваше бо ся лють злочестивый о избъенныхъ князехъ его на рецѣ на Вожи... И прииде на Коломну, собравъ вой своихъ 10000 и сто, опроче князей Роусскихъ и воеводѣ местныхъ. От начала бо такова сила не бывала князей Рускихъ, якоже в се время... "Не ходи, понеже оумнозишяся врази наша, не токмо Татарове, но и Литва и Рязанци" Мамай же, слышавъ приходѣ великого князя с всѣми князми Русскими и съ всею силою к рецѣ к Доноу... Сиа же изрекѣ и посемъ же рече братоу своему, князю Владимиру, и всѣмъ княземъ Роускимъ и воеводамъ... Великий же князь Дмитрий повелѣ всѣмъ княземъ Роусскимъ и воеводамъ съ всѣми полки своими поити за Донъ в далние чясти земли. И переидоша вскорѣ Донъ люто и великимъ сверепствомъ напрасно, яко и земли подвизатися отъ множества силы Русские... Се бо въсташа нанъ три земли и три рати: Татарскаа, Литовскаа, Рязанскаа... И начаша съѣжджати Роустии полци и Татарские... И се поиде великаа рать Мамаева и вся сила Татарская, а князь великий поиде противу съ всѣми княз[и] Роускими и съ всѣми ратьми своими на поганя... И бысть съча велика и брань крѣпка и трусь великъ зѣло, яко отъ начала не бывала такова съча княземъ Роусскимъ... И баше видѣти Роусинъ за Татаринომъ гоняшеса, а Татаринъ Роусина достигаше, смятоша бо ся и смесишася, кыйждо бо искаше своего противника побѣдити... съ всѣми князи Роусскими и с воеводами и с прочими боляры и съ всѣми вои... А Мамай тогда не во мнозѣ оубежа и побеже в землю свою... еще всхотѣ изгономъ ити на Роусь... Царь же Тактамышъ, шедъ, Орду взя Мамаеву... Потомъ же поустилы своя на Русь к великому князю Дмитрею Ивановичю и къ всѣмъ княземъ Роусскимъ, поведеа имъ свой приходъ, како сѣле на царстве... Князи же Роусские посла его отпустиша с честию и съ дары...

Стор. 194. 1382 р.

Исходящи второму лѣтоу царства Тахтамышова, и посла Татаръ своихъ в Болгары, иже есть градъ на Волзѣ, и повелѣ торговци Русские избити и гости грабити... и поиде изгономъ на великого князя Дмитре Ивановича и на всю землю Рускую и идяше безвѣстно, внезапно, с умѣниемъ и тако всѣмъ злохитриемъ не даядщи передъ собою вѣсти, да не оуслышанъ боудеть на Русско[й] земли приходѣ его... Они же, пришедше, не обрѣтоша его, бѣ бо вборзѣ идый на Роусь иде из города Москвы, хотя ити противу Татаръ, и начать с братьею своею и съ всѣми князи Роусскими о томъ думати, яко ити противуо безбожного царя Тахтамыша.

Стор. 198—199. 1382 р.

Взять же бысть град Москва... богатствомъ и славою, превзыде же все грады Роусстѣй земли честию многою... И ни единъ же токмо сей градъ плененъ бысть, но ини мнози грады и страны, къ Володимерю граду шедше, поплениша Татарове, а людей иссѣкоша, а иныхъ в полонъ поведоша, а инии ходиша къ Звенигороду и к Можайскоу, и тѣмъ такоже створися, а инии, шедше, Переяславль взяша и пожгоша его... а инии к Юрѣву шедше, пограбиша и пожгоша и инии мнози гради и власти и села и монастыри повоеваша и пожгоша и много зла земли Роусстѣй створиша. А царь отъ Рязани поиде къ Ордѣ и отпусти на Роусь посолствомъ шурина своего Шахомата...

Стор. 200—201. 1382 р.

Князю же Борису Костянтиновичу тогда в Ордѣ соущю у царя Тахтамыша и [с] сыномъ своимъ Иоанномъ, и дасть ему царь княжение Нижнего Новгорода, и выиде на Роусь ноября въ 8 день.

Стор. 204. 1390 р.

...прииде на Москву изъ [Царя]града Киприянъ митрополит... Тогда же приидоша с нимъ на епископи свои епископъ Русѣи: на Ростовъ... на Суждалѣ ...на Черниговъ, на Брянскъ... на Рязани... на Туровъ.

Стор. 207—212. 1395 р.

...и велику брань сътвори и многъ мятежъ въздвиже въ [О]рде и на Руси своимъ приходом... и прогна царя Тахтамышя. И оттолѣ восхотѣ ити на Русскую землю, к Москвѣ, хрестъанъ воевати... какъ готовится воевати Русскоую землю, какъ похваляться ити к Москвѣ, хотя взяти ю, какъ хощеть люди Роуския плѣнити... отречеся воевати Роусскоую землю и възхотѣшися быстрѣе на потечение путняго шествия и скорѣе грядоуть къ Ордѣ, и к Роуси тыль показующи... отъиде, отъ Русьския земли отстоупивъ, поиде прочь, отнюду же и прииде, а земля Роусския отинуде не прикосноуся...

Стор. 214. 1398 р.

...Слышав же то князь великы Дмитрий Ивановичъ сжалися зѣло и обьмысливъ съ отцемъ своимъ митрополитомъ Купреяномъ и с своею братнею и с прочими князи Роусскими...

Стор. 218. 1402 р.

Сий же князь в животѣ своемъ многы напасти подъять и многы истомы претрѣпѣ въ Ордѣ и на Руси, добываяся своей отчины.

Стор. 225. 1408 р.

Хотя же Едегей зимовати тоу, и се прииде к нему въсть изъ Орды, нѣкий бо царевичъ в то время, егда Татарове вси на Руси изидоша, прииде напрасно изгономъ на Орду... Царь же Боулатъ скоро посла посланики на Роусь по Едыгыя, веля ему вскорѣ быти.

Стор. 229. 1417 р.

Преставися князь великий Нижняго Новгорода Иоанъ Васильевичъ, сынъ великого князя Василя Дмитриевича, и положиша его в церкви архаггела Михаила, идеже вси князи Русии лежать.

Стор. 233. 1422 р.

...гладь бысть великъ по всей Руской земли и по Новгородской и мнози людие помроша з голоду, а инии из Руси в Литовское выидоша.

Стор. 237. 1462 р.

...преставися велики князь Василей Васильевичъ... бысть бо сей князь великий Василей единовластець в Руси и дасть сыну своему Ивану великое княжение, а князю Георгию дасть Дмитровъ, Можаяскъ, Серпоховъ, Мендынь, а князю Андрѣю Оуглече Поле, Звенигородъ, Бѣжиский Врѣхъ, а князю Борису Волокъ Ламскый, Ржеву, Рузу, а князю Андрѣю Меньшому Вологду, Коубену, Заозерье. И сѣдоша по своимъ вотчинамъ, и бысть промежи ими миръ и любовь. А великой княгини Марье дасть Ростовъ да Романовъ.

Стор. 238. 1465 р.

И тако Богъ избави Рускоюю землю отъ поганыхъ.

Стор. 246. 1472 р.

Того же лѣта поиде безбожный царь Ахметъ Ординьскый на великого князя Ивана Васильевича и на его братию и на всю Рускую землю съ всѣми князми и силами Ординьскими.

Стор. 247. 1472 р.

...святыхъ чудотворецъ Роускихъ молитвою.

Стор. 256. 1480 р.

Тогда же бысть преславное чудо святыя Богородицаѣ егда отступиша отъ берегу наши, тогда Татарове с страхомъ обьдержашее побегощя, мнящее, яко берегъ дааху имъ

Русь и хотять с ними битися... Един же царевич хотя за Окою имати украиноу, князь же великы посла братию свою, двоу Андрѣевъ: и оуслышаша Татарове и ти побѣгоша. И тако избави Богъ и Пречистая Рускоюю землю отъ поганыхъ.

Стор. 257. 1481 р.

"Мы своимъ оружиемъ избавихомся Рускоюю землею" О храбри мужествении сынове Роустии! Подщистесь схранити свое отечество, Рускуюю землю, от поганыхъ...

Стор. 266. 1492 р.

...князь великий Иванъ Васильевичъ всея Руси сложи съ собѣ крестное целование братоу своему Андрѣю Васильевичу за его измену... да и грамоты свои посылалъ в Литву къ королю Казимеру, одиначасы с нимъ на великого князя, да и самъ з братомъ со княземъ Борисомъ отъежалъ отъ великого князя, да посылал грамоты свои к царю Ахматуу Болшиа Орды, приводиша его на великого князя на Рускуюю землю ратью.

Стор. 275. 1505 р.

Казаньский царь Махмедилимъ отстоупи отъ великого князя и изсѣче Русь всю, что ихъ было въ Казани.

Стор. 377. 1511 р.

Тое же зимы бысть повѣтрее во многихъ градѣхъ Рускихъ: люди мерли кашлемъ.

Стор. 277. 1512 р.

Того же лѣта бысть дорого жито по всей земли Русстей, и многие люди зъ гладу мерли. Тое же весны приходил[и] Крымскаго дѣти на оукраиноу, на Московские, плениша волости Воротынские и Одоевские и Коломноу и Вълочь.

Текст подано за: Типографская летопись. — Русские летописи. Том девятый. — Рязань, 2001.

ДОДАТОК 13

Патріарший або Ніконівський літопис

Том XI

Стор. 2. 1363 р.

...царь же Амуратъ отпусти князя Ивана Бѣлозерского на Русь, а съ нимъ посла своего Иляка съ тридцатию Татарины съ ярлыки ко князю Дмитрею Константиновичу на великое княженіе Володимерское; и пришедшимъ имъ в Суздаль...

Стор. 5. 1365 р.

Того же лѣта Тагай князь Ординский... всхотѣ воевати Русь, и собрався со всею силою своею и со всею странною Нарочадскою и поиде ратью многою на Рязанскую землю; и прииде тайно и безвѣстно на Рязань, и взя градъ Переяславль Рязанскій и сожже, и около его плѣни все власти и села...

Стор. 6. 1366.

Того же лѣта бысть моръ великъ въ градѣ Москвѣ и по всемъ властемъ Московским.

Стор. 11. 1368 р.

...в предѣлы области Московскія... преже сего таково зло не бывало Москвѣ отъ Литвы; аще и отъ Татаръ много зла бывало, но отъ Литвы едино се зло сотворися, и то окаянно и всегубительно.

Стор. 13. 1371 р.

...князь Михайло Александрович Тферскій... поиде изъ Литвы въ Орду Мамаеву, и испроси себѣ у царя посла, именемъ Сарыхожу, и ярлыкъ у царя взя себѣ на великое княжение Володимерьское и поиде на Русь.

Стор. 15. 1371 р.

Того же лѣта князь велики Дмитрий Ивановичъ Московскій прииде во Орду Мамаеву къ царю Мамаеву... пожалованъ бысть опять великимъ княжениемъ Володимерскимъ... и отпусти его со мноюу честію и съ пожалованіемъ на Русь на великое княжение.

Стор. 16. 1372 р.

Князь велики Дмитрий Ивановичъ Московскій прииде изо Орды из Мамаевы съ мноюу честію и съ пожалованіемъ опять на великое княжение.

Стор. 21. 1374 р.

Потомъ же прииде и на люди моръ великъ по всей землѣ Русской.

Стор. 22—23. 1375 р.

Того же лѣта князь велики Дмитрий Ивановичъ Московскій со всею силою събрався, и со всѣми князи Русскими совокупся, и поиде къ Волоку, и ту придоша къ нему вси князи Рустии: тестъ его князь великий Дмитрий Константиновичъ Суздальскій, с братом своимъ со княземъ Борисомъ Константиновичемъ Городецкимъ и съ сыномъ своимъ съ княземъ Семеномъ, шуриномъ великого князя Дмитрея Ивановича, из братомъ своимъ со княземъ Дмитриемъ Константиновичемъ Ногтемъ Суздальскимъ; приде же тогда и князь Володимерь Андрѣевичъ, братъ изъ двоюродныхъ великому князю Дмитрею Ивановичу, и князь Андрѣй Федоровичъ Ростовскій, и князь Василей Константиновичъ Ростовскій и князь Александръ Константиновичъ, брат его, и князь Иванъ Васильевичъ Смоленскій, и князь Василей Васильевичъ Ярославскій, и братъ его князь Романъ Васильевичъ Ярославскій, и князь Феодоръ Романовичъ Бѣлозерскій, и князь Василей Михайловичъ Капиньскій, и князь Феодор Михайловичъ Моложскій, и князь Андрей Феодоровичъ Стародубскій, и князь Романъ Михайловичъ Брянскій, и князь Романъ Семеновичъ Новосилскій... и князь Романъ Константиновичъ Оболенскій... да братъ его князь Иванъ Константиновичъ Торусскій, и иные князья со всѣми силами своими. Вси бо вознегодоваша на великого князя Михаил Александровича Тверского... И поидоша въ силѣ велицѣ съ Волока ратью къ Твери и начаша воевати Тферскія власти... Слышавъ же то князь велики Михайло Александровичъ Тверскій, яко нѣсть ему помощи оттуду, и видя свое изнеможение, понеже вся Руссаа земля възста на него...

Стор. 48. 1380 р.

и царь Мамай въспріа дары съ любовію, и грамоты разслушавъ, и послы чествовавъ отпусти, и написа къ Ягайлу, князю Литовьскому, и къ Олгу Рязанскому сице: “Елико хочете улуса моего, земли Русскія, тѣмъ всѣмъ жалую вас, моихъ присяжниковъ и улусниковъ”

Стор. 52. 1380 р.

Они же срѣтоша Василія Тупика, ведуша языкъ къ великому князю, яко неложно идетъ царь на Русь, совокупся со Олгомъ княземъ Рязанскимъ и съ Ягайломъ княземъ Литовскимъ и еще не спѣшить царь, но ждеть осени, да совокупиться съ Литвою.

Стор. 69. 1381 р.

...бысть на Руси радость велиа... оскудѣ бо отнюдь вся земля Русская воеводами и слугами и всѣми воинствы, и о семъ велий страхъ бысть на всей землѣ Русстѣй.

Стор. 70. 1381 р.

...се же проявляше на Рускую землю злое нашествіе Тохтамышево и горкое поганыхъ нахождение.

Стор. 71. 1382 р.

...поиде на великаго князя Дмитрея Ивановича къ Москвѣ изгонимъ и на всю Рускую землю.

Стор. 72. 1382 р.

...и постигоша его на украинахъ Рязанской земли. А князь Олегъ Рязанскій срѣтъ царя Тахтamyша на украинахъ своя земли Рязанскія и добы ему челомъ, дабы не воевалъ земли его, и обведе его около своя земли, и бысть ему помощникъ на победу Руси и поспешникъ на пакость крестіанскомъ, и ина нѣкая словеса изнесе о томъ, како плѣнити землю Рускую и како безъ труда взяти камен градъ Москву и како побѣдити и изнимати великаго князя Дмитрія Ивановича. А въ то время нѣколісія едва прииде вѣсть къ великому князю Дмитрію Ивановичю, возвѣщающе рать Татарскую; аще бо и не хотяще Тахтamyшь, дабы кто принесъ вѣсть на Рускую землю о его приходе, — того бо ради вси гости Русскія поимани быша и пограблени и удержани, дабы не было вѣсти на Руси, но обаче суть нѣщии доброты на предѣлехъ Ординскихъ, на то устроени, поборницы суще земли Рустей.

Стор. 78. 1382 р.

Бяше бо дотолѣ видѣти градъ Москва великъ и чуденъ, и много людей в немъ, кипяще богатствомъ и славою, превзыде же вся грады въ Рустей земли честію многою, въ немъ бо князи и святителие живяста.

Стор. 82. 1383 р.

...пребываше Киприанъ митрополитъ въ Кіевскихъ странахъ...

Стор. 84. 1384 р.

Тахтamyшь царь Воложскій и всѣхъ ордъ высочайшій царь пожаловалъ князя Михаила Александровича Тферского его отчиною и дѣдиною великимъ княженіемъ Тферскимъ, рек ему сицеѣ "азъ улусы свои самъ знаю, в кійждо князь Русскій на моемъ улусѣ, а на своемъ отечествѣ, живетъ по старинѣ, а мне служитъ правдою, и язъ его жалую; а что неправда предо мною улусника моего князя Дмитрея Московскаго, и азъ его поустрашилъ, и онъ мне служитъ правдою, и язъ тебе жалую"

Стор. 93. 1387 р.

...прииде Пиминъ митрополитъ на Русь изо Царяграда, не на Кіевъ, но на Москву тако; а прииде безъ исправы, понеже на Кіевѣ бе Киприанъ митрополитъ, а на Москвѣ Пиминъ митрополитъ.

...Пиминъ митрополитъ Московскій.

Стор. 95. 1388 р.

Того же мѣсяца Августа изгономъ пригониша Татарове на украины Рязанскія.

Стор. 101. 1389 р.

...митрополитомъ на Кіевъ и на всю Русь отпусти его съ честію.

Стор. 108. 1389 р.

...собрателя Русской земли... пребысть единъ во области великаго княженія, приѣмшу ему скипетр державы Русскія земли и настолованіе земного царства и отчину свою, великое княжение.

Стор. 109. 1389 р.

...страж земли Русской...

...славный градъ свой Москву стѣнами чудными каменни огради... возрадовался вся земля Русская... страхомъ господства его огради всю землю Русскую; от востока и до запада хвално бысть имя его, отъ моря и до моря, отъ рѣкъ и до конца вселенныя превознесся честь его... "великій князь Дмитрій Московскій себе именуеъ Русской земли царя и паки честнѣйшу тебе славою супротивостоитъ твоему царству"

Стор. 110. 1389 р.

... и рече Мамай князем своимъ и рядцамъ "прииму землю Рускую, и разорю церкви крестьянскія, и вѣру ихъ всю преложаю, и велю кланяться своему Бахметю; а идѣже были церкви, ту ропати поставлю, а баскаки посажу по всѣмъ градомъ Русскимъ, а князи Русскіе избью"

И пославъ безбожный Мамай преже себя ратью на Русь воеводу своего, окаанного Бигича, съ великою силою и со многими князи Ордынскими.

и поиде во срѣтеніе ему со многою силою Русскія земля, и бися съ погавыми въ Рязанской земли, на рѣцѣ на Вождѣ.

...великій же князь Дмитрий Ивановичъ возвратися съ великою побѣдою: тако заступаше свою отчину, землю Русскую, от поганныхъ противнаго нахожденія. Беспудный же Мамай срама исполнися.

Стор. 114. 1389 р.

...далъ есми отчину свою, землю Русскую.

Стор. 116. 1389 р.

...благородный, великий князь Дмитрий Ивановичъ всея Русіи... Государь всей земли Русской был еси...

Стор. 163. 1396 р.

...князь велики Василей Дмитриевичъ Московскій.

Стор. 172. 1399 р.

и то будетъ все наше и царь нашъ, а мы не точію Литовскою землею и Полскою владѣти имаы, и Сѣверою, и Великимъ Новыгородомъ, и Псковом, и Нѣмцы, но и всѣми княженія Русскоими, а со всѣхъ великихъ князей Русскихъ учнемъ дани и оброки имати.

Стор. 174. 1399 р.

...князь великій Андрѣй Олгердовичъ Полоцкій, князь велики Дмитрий Олгердовичъ Брянскій, братъ ихъ из двоюродныхъ князь Михайло Евнутьевичъ, внукъ Гедеминовъ, князь Иванъ Дмитриевичъ Кандырь, князь Андрѣй Дмитриевъ пасынокъ, князь Иванъ Евлашковичъ, князь Иванъ Борисовичъ Кіевскій, князь Глебъ Святославичъ Смоленскій, князь Левъ Коріадовичъ, князь Михайло Васильевичъ, да братъ его князь Семень Васильевичъ, князь Михайло Подберезскій, да братъ его князь Александръ, князь Дмитрий Даниловичъ Волынскій, князь Федоръ Патрекѣвичъ Рылскій, князь Андрѣй Дрютскій, князь Вспытка Краковскій, князь Монть Толунтовичъ, князь Иванъ Юрьевичъ Белскій, князь Дмитрий Коріадовичъ, князь Ямонть Смоленскій намѣстникъ; всѣхъ князей именитыхъ славныхъ 70 и 4.

Стор. 176. 1399 р.

...пожалава его отчиною его, великимъ княженіемъ Тферскимъ и отпусти его на Русь.

Стор. 187. 1402 р.

Тоѣ же осени приходиша изгономъ Татарове на Рязанскія украины и, много зла сотворивше, возвратишася во свояси.

Стор. 193. 1406 р.

...того дня избиша и изсѣкоша Литва въ своей землѣ Московичъ.

Стор. 198. 1407 р.

...заратишася Москвичи с Литвою.

Стор. 202. 1407 р.

...князь велики Василей Дмитриевичъ Московскій.

Стор. 204. 1408 р.

Новгородцы Великого Новагорода испросиша собѣ у Витофта Кестутьевича, у великого князя Литовского, князя Семена Лугвеня Олгердовича; онъ же даде имъ его; Новгородцы же подаваша ему пригороды, которые преже были за нимъ.

...приде къ великому князю Василью Дмитреевичю на Москву изъ Брянска князь Литовскій Съшвитригаило Олгердовичъ служити.

Стор. 207. 1409 р.

...великое княжение Московское и славный град Владимиръ.

Стор. 211. 1410 р.

...славный градъ Русскій Володимеръ, и Переяславль, и Коломну, и иных множество градов, и волостей, и сель, и угодей, — и что много глаголати? — мало не половину всего княженія Московскаго дръжалъ за собою.

Стор. 223. 1414 р.

...епископы области своея: Исакія Черниговскаго, Феодосія Полотцкаго, Деонисія Лучскаго, Герасима Владимирскаго, Ивана Галичскаго, Севостіана Смоленскаго, Харитона Хольмскаго, Павла Червеньскаго, Еуфимія Туравскаго.

Стор. 228. 1416 р.

...великого князя Александра, зовамого Витофта, Литовского и многихъ Русскихъ земель государя.

Стор. 236. 1420 р.

Морь бысть силенъ зъло по всѣй земли Русстѣй, наипаче же на Костромѣ, и въ Ярославлѣ, и въ Юрьевѣ, и въ Володимерѣ, и въ Суздалѣ, и в Переяславлѣ, и въ Галичѣ, и на Плесѣ, и въ Ростовѣ.

Стор. 239. 1424 р.

Того же лѣта въ Нѣмцѣхъ, и въ Литвѣ, и во Псковѣ, и въ Новгородѣ, и во Тфери, и на Москвѣ, и во всей Руской землѣ нача морь быти.

Том XII

Стор. 3. 1425 р.

...князь велики Владимирскій и Великого Новагорода и всея Руси.

А съ Троицына дни морь великъ бысть на Москвѣ, а пришелъ отъ Нѣмецъ во Псковъ, а оттолѣ въ Новгородъ Великій, и во Тверь и на Москву доиде, и на всю землю Русскую; по всѣхъ мѣстехъ морь бысть великъ зъло.

Стор. 6. 1426 р.

Нача морь преставати в Новѣгородѣ въ Великомѣ, и паки возста силенъ зъло во Псковѣ, и въ Новгородѣ Великомѣ, и въ Торжку, и во Тфери, и на Волоцѣ, и въ Дмитровѣ, и на Москвѣ, и во всѣхъ градѣхъ Русскихъ, и во властехъ, и въ селехъ по всей земле; и бысть туга и скорбь велія въ людехъ.

Тей же осени приходиша Татарове на Рязанскую украину и возвратишася съ полнономъ въ Поле.

Стор. 30. 1439 р.

Царь же Махметъ, пришедъ под Москву и стоявъ 10 дней, поиде прочь, граду не доспѣвъ ничтоже; а зла много учини земли Русьской и, идучи назадъ, досталь Коломны пожегль и людей множество плѣнилъ, а иныхъ изсѣклъ.

Стор. 30. 1440 р.

Вся же земля Литовъскаа и грады Русьскія Литовскія дръжавы собращася и избраша собѣ великого князя Казимира королевича... и посадиша его въ Вильнѣ на великомѣ княженіи Литовскомѣ тихо и безмятежно.

Стор. 39. 1441 р.

...на Русь, въ Кіевъ, и нача зватися легатосомъ, отъ ребра апостольскаго.

Стор. 40. 1441 р.

...приде Исидоръ на Русскую землю и идяше къ Москвѣ и глаголаша превысокий князь Василий Васильевичъ Московскій и всеа Руси великий царь...

Стор. 66. 1446 р.

А князь великий приде въ Муромъ и, мало побывъ тамо, поиде к Володимерю; и бысть радость велика всъмъ градомъ Руськимъ.

Стор. 72. 1447 р.

Татарове начаша Руси кликати: “вы кто есте?” Они же отвечаша “Москвичи”

Стор. 116. 1447 р.

Богъ избави Русскую землю от поганых.

Стор 140. 1471 р.

...великий князь Иванъ Василіевичъ Владимерскій и Московскій и Новгородскій и всея Русія самодержецъ.

Стор. 173. 1478 р.

Господин государь великий князь Иван Васильевичъ царь всея Руси.

Стор. 192. 1479 р.

...благовѣрный великий князь Иванъ Василіевичъ Володимерскій и Новгородскій и всея Русія самодержецъ.

Стор. 215. 1484 р.

...градъ Кіевъ взя и огнемъ сожже... и землю Кіевскую учиниша пусту.

Стор. 230. 1491 р.

...благочестивый нашъ царь и великий князь Иванъ Василіевичъ, всего царствія Русскаго и Казаньскаго и Азтороханскаго государь и самодержецъ.

Текст подано за: Полное собрание русских летописей. Том одиннадцатый, двенадцатый. Патриаршая или Никоновская летопись. — М., 1965.

ДОДАТОК 14

Воскресінський літопис

Том I

Стор. 206—207. 1246 р.

Бысть нахождение безбожных Татаръ на землю Рускую.

Стор. 211. 1246 р.

Князю же великому Ярославу тогда сушу во орде у Кановичъ, и много пострада отъ безбожныхъ Татаръ за землю Рускую.

...сий же великий князь положи душу свою за други свои и за землю Рускую...

Стор. 214. 1249 р.

Тое же зимы приде Александръ Ярославичъ отъ Кановичъ на Кіевъ и на всю Рускую землю, а Ондрей братъ его седе на столе въ Володимери.

Стор. 217. 1255 р.

Тое же зимы приехаша численници изъ Татаръ, и сочтоша всю землю Рускую, и поставиша десятники и сотники, толико не чтоша игуменовъ, и попов и чрънцовъ, кто служитъ святымъ церквамъ. Се же все бысть на Руской земли грехъ ради нашихъ.

Стор. 219. 1261 р.

Бе бо того лета приехалъ Титямъ посломъ на Русь отъ царя Татарскаго.

Стор. 220—221. 1263 р.

...многу тружеса за землю Рускую, и за Новгородъ, и за Псковъ и за всю землю Рускую живот свой полагаа за православное христьянство.

Стор. 228. 1270 р.

И въ то время присла митрополить грамоту в Новгородъ, рекъ такоѡ “мне поручиль Богъ архиепископью въ Руской земли, и вам послушати Бога и мене митрополита, и вы крови не проливайте”

Стор. 231. 1275 р.

Въ то же лето ходиша Татарове и Рустии князи на Литву.

Стор. 232. 1277 р.

Князи же вси со царемъ Менгутемремъ поидоша въ войну на Ясы, и приступиша Рустии князи ко Ясскому городу ко славному Дедакову, и взяша его месяца февраля 8, и многу корысть и полонъ взяша, а противныхъ избиша безчислено, градъ же ихъ огнемъ пожоша. Царь же Менгутемеръ добре почти князи Руские, и похвали ихъ велми, и одаривъ ихъ, отпусти коегождо во свою отчину.

Стор. 236. 1283 р.

Поставлень бысть на Русь митрополить Гречинь, именемъ Максимъ.

Стор. 238. 1284 р.

Два оны бесерменина, ихъ же остави Ахмать, идоста изъ свободы во свободу, въ неделю Фомину, а Руси с ними боле 30 человекъ. Слышавъ же то Липецкий князь Святославъ, и ста на пути съ мужи своими, стерега ихъ; егда же поидоста она, и тогда удари на нихъ разбоемъ, и уби ту Рускихъ 25 да два бесерменини... а веси обычай Татарской, а и въ насъ въ Руси лихо есть разбой чинити... но остался еси въ Руси, въ лесехъ Вороножскихъ...

Стор. 242. 1296 р.

Бысть нелюбие межи князей Рускихъ, княземъ великимъ Андреемъ, и братомъ его Даниломъ Александровичемъ Московскимъ, и княземъ Иоаномъ Переяславскимъ, и княземъ Михаиломъ Тверскимъ.

Стор. 247. 1309 р.

...гладъ великъ бысть по всей земли Руской.

Стор. 247. 1310 р.

Петръ митрополить Киевский и всея Русии...

Стор. 251. 1319 р.

...приснопомятный митрополить Киевский и всея Руси Максимъ.

И бывше пре велице межи ими, и бысть тягота велика въ Руской земли за наши согрешения.

...прииде благоверный князь Михайло в Русь, и посаженъ бысть на столе великого княжениа въ Володимери блаженнымъ, преснопамятнымъ митрополитомъ Киевскимъ и всея Руси Максимомъ.

Стор. 260. 1319 р.

Вежу же блаженного разграбиша Русь и Татарове...

Стор. 265. 1327 р.

Того же лета прииде изъ орды посолъ силенъ на Тверь, именемъ Щелканъ, со множествомъ Татаръ, и начаша насилие творити велико, и князя Александра Михайловича и его братью хотяще побити, а самъ сести хотяще в Твери на княжении, а иныхъ князей своихъ хотяще посажати по инымъ городомъ Рускимъ, и хотяще привести христьянъ въ бесерменскую веру.

Стор. 266. 1327 р.

Того же лета поиде великий князь Иванъ Даниловичъ въ орду, а на зиму прииде изъ орды на Русь, а съ нимъ 5 темниковъ великихъ князей.

Стор. 266. 1328 р.

Седе на великое княжение великий князь Иванъ Даниловичъ, и бысть тишина велика христианомъ по всей Руской земли на многа лета. Того же лета приде на Русь митрополитъ, Гречинъ, именемъ Феогнасть.

Стор. 267. 1329 р.

И поиде князь великий Иванъ Даниловичъ на Псковъ ратью, а съ нимъ Тверьские князи Костянтинъ и Василей Михайловичи, и князь Александръ Суждальский, и прочии князи Рустии и Новгородци, и сташа во Опокахъ.

Стор. 269. 1332 р.

Того же лета меженина бысть велика въ Руской земли.

Стор. 271. 1339 р.

...посла царь Азбьякъ на Русь по князя Александра Михайловича...

Стор. 273. 1341 р.

И поидоша вси князи Рустии въ ордуъ князь Семень Ивановичъ съ братьею, и князь Василей Давыдовичъ Ярославский, и князь Костянтинъ Тверьский, и князь Костянтинъ Васильевичъ Суждальский и прочии князи Рустии... Тое же осени выиде изъ орды на великое княжение князь Семень Ивановичъ, и съ нимъ братиа его Иоанъ и Андрей, и все князи Рускиа подъ руце его даны, и седе на столе въ Володимери.

Стор. 285. 1352 р.

И потомъ было намъ размирие съ Русью 40 лет...

Стор. 286. 1352 р.

...а все то мене Богъ казнилъ за мое высокоумие, что есмь наступалъ на Русь на крестномъ целовании. И ныне же приказываю своимъ детемъ, и своей братии и всей земли Свейской: не наступайте на Русь на крестномъ целовании.

Том II

Стор. 24—25. 1358 р.

Того же лета выиде изъ орды посоль, царевъ сынъ, именемъ Мамать Хожа, на Резанскую землю, и много тамо зла сътвори, и къ великому князю Ивану Ивановичу прислалъ о разьезде земли Резанской; князь же великий не впусти его во свою отчину въ Рускую землю.

Стор. 26. 1361 р.

А князь Ондрей Костянтиновичъ въ то время поиде изъ орды въ Русь, и на пути удари на него князь Рятякозь; и поможе Богъ князю Андрею Костянтиновичю и прииде здравъ на Русь.

Стор. 33. 1370 р.

Слышавъ же то князь Михайло бывшее отчине его Тфери, и сжалися зело, и поиде изъ Литвы въ орду Мамаеву, и испроси себе посла у царя Сарыхожу, и возьмъ ярлыки у царя на великое княжение, и поиде на Русь.

Стор. 34. 1371 р.

Того же лета прииде изъ Ерусалима некоторый митрополитъ, именемъ Германъ, на Русь.

Стор. 39—40. 1375 р.

Князь же великий Дмитрей Ивановичъ видевъ се яко сложи къ нему целование крестное князь Михайло Тверской, разосла грамоты въ все великое княжение свое и къ братии своей, и повеле всемъ людемъ къ себе вборзе быти, а самъ поиде къ Твери; пришедшу же ему на Волокъ, и ту приидоша къ нему вси князи Рустии, кийждо съ силою своею, и поиде съ Волока месяца июля въ 29 день, а съ нимъ: тестъ его князь Дмитрей Костянти-

нович Суждальский, князь Володимерь Андреевич, князь Борис Костянтинович, князь Семень Дмитриевич, князь Андрей Федорович Ростовский, князь Василей Костянтинович Смоленский, князь Василей Васильевич Ярославский, князь Романъ Васильевич, князь Феодоръ Романовичъ Белозерский, князь Василей Михайловичъ Кашинский, князь Андрей Федоровичъ Стародубский, князь Романъ Михайловичъ Дыбранский, князь Романъ Семеновичъ Новосилский, князь Семень Костянтиновичъ Оболенский, брат его князь Иванъ Костянтиновичъ Торуский, и вси князи Русии, кийждо съ своими полкы, и начаша воевати волости Тверския.

Стор. 40. 1375 р.

...слышаша великого князя Дмитрия Ивановича стояща подъ Тферию съ всеми князи Рускими, съ многою силою, и убоявшеся Литва, побегоша назадъ.

Стор. 43. 1376 р.

...начаша стреляти, а ниии зъ города громъ пушаху страшаше Руские полкы, а ниии изъ самостреловъ стреляху, а друзии на велбудехъ выежжаша, полошающе кони Руские; они же никакоже сего страшася, но крепко сташа противу на бой, и устремишася единодушно на нихъ, они же окааннии побегоша в градъ свой, и погониша Русь по нихъ, бьюще ихъ.

Стор. 44. 1377 р.

А въ то время погании князи Мордовьстии поведоша рать Татарскую втаю, изъ Мамаевы орды, на князей Руских, княземъ же про то вести не было.

Стор. 46. 1377 р.

...примлемъ бывааетъ честно от великого князя Ивана Ивановича, и отъ всехъ князей Рускихъ, и отъ епископъ, и отъ всего священнического чина и отъ всея Руские земли.

Стор. 53. 1378 р.

О бою на Вожи. Того же лета ординьский князь, поганый Мамаа, собравъ воа многи, и посла Бегича ратию на великого князя Дмитрия Ивановича и на всю Рускую землю... Великий же князь Дмитрий Ивановичъ възвратися къ Москве съ победою великою и съ многою корыстию, и рати распусти коиждо въсвоаси.

Стор. 55. 1380 р.

“пойдемъ на Руского князя и на всю Рускую землю, якоже при Батыи цари было”

Стор. 56. 1380 р.

и рече князь великий брату своему князю Володимеру Андреевичю и къ всемъ Руским княземъ...

Стор. 60. 1380 р.

...яко основанию земному двигнутися отъ множества силы Руские.

...се бо всташа на нь три земли и три рати: Татарская, Литовская, Рязанская.

...начашасъежжати сторожевые пълки Руские и Татарские.

Стор. 64—65. 1380 р.

Царь же Тактамышъ шедъ взя орду Мамаеви, и царици его, и казну его, и все улусы поима и раздели богатство Мамаево дружине своей; потомъ же отпусти послы своя на Русь къ великому князю Дмитрию Ивановичю къ всемъ княземъ Рускимъ, и поведая имъ свой приходъ, как селъ на царстве, и победилъ спорника своего, а ихъ врага Мамаа, и сяде на царстве Волжскомъ.

Стор. 65—66. 1382 р.

О Московскомъ взятии отъ царя Тактамыша и о пленении земля Руская.

...злое пришествие Тактамышово на Рускую землю...

...повеле торговцы Руския избити и гостей грабити...

...пойде изгономъ на великого князя Дмитрея Ивановича и на всю Рускую землю.

Стор. 66. 1382 р.

Князь Олегъ Рязанский сrete царя Тактамыша, преже даже не вниде въ землю Рязанскую, и бывъ ему челомъ и бысть ему помощникъ на победу Руси, но и поспешникъ на пакость христианомъ, и инаа некаа словеса изнесе о томъ, како пленити землю Рускую, и како безъ труда взяти камень городъ Москву, и како победити и изнимати великого князя Дмитриа Ивановича; еще же и царя обведе около своєю отчины, земли Рязанския, хотяше добра не намъ, но своему княжению помогааше. И въ то время неколи си едва прииде вестъ великому князю Дмитрию Ивановичю, възвещаючи рать Татарскую; аще бо и не хотяше Токтамышъ, дабы кто принесъ вестъ на Рускую землю о его приходе, того бо ради вси гости Руския поимани быша и пограблени и удръжани, дабы не было вести Руси, но обаче суть нещии доброхоты на пределехъ ординскихъ на то устроени, поборницы суше земли Руской... начаша думу таковую думати великий князь Дмитрей Ивановичъ съ всеми князи Рускими, и обретеся разность въ нихъ, не хотяху помогати.

Стор. 71. 1382 р.

Бяше бо дотолѣ видети градъ Москва великъ и чуденъ, и много людей в немъ, кипяше богатствомъ и славою, превзыде же вся грады въ Рустей земли честию многою, въ немъ же князи и святителие живяста.

Стор. 71—72. 1382 р.

Великий же князь Дмитрей Ивановичъ и съ княгинею и зъ детми бысть на Костроме, а братъ его князь Володимеръ Андреевичъ на Волоце, а мати его и княгини его въ Торжку, а владыка Герасимъ Коломенский въ Новгороде. Елма же царь распусти вои по всей земли Руской воевати княжение великое, овии шедше къ Володимерю много людей посекоша и въ полонъ поведоша, а инии ходиша къ Звенигороду, и инии къ Можайску, а друзии къ Волоку, а инии къ Переяславию а инии къ Юриеву шедше... много зла створиша земли Руской...

Стор. 75. 1386 р.

...великий князь Дмитрий Ивановичъ събравъ воя многы, и поиде зъ братомъ своимъ, Володимеромъ Андреевичемъ и съ всеми князи Рускими на Новъгородъ Великий, волости и села воюючи и жгучи, дръжа гневъ на Великий Новгородъ.

Стор. 79—82. 1389 р.

...внук же бысть князя великого Ивана Даниловича, събрателя Руской земли... скипетръ дръжави Руския земля... възрадовася вся земля Руская... страхомъ господства своего огради всю землю Рускую... великий князь Дмитрей Московский себе именуеть Руской земли царя, и паче чеснейша к тебе славою, супротивъ стоить твоему царству” и бысть тишина велика въ Руской земли.

Стор. 84. 1389 р.

...далъ естъ сину своему отчину свою землю Рускую... своєю отчины по частямъ, на чемъ имъ княжити, и земли имъ раз дели по жеребьемъ.

Стор. 87. 1389 р.

Похваляетъ бо земля Римская Петра и Павла, а Асийскаа Ивана Богослова, и Индийскаа апостола Фому, Иерусалимскаа Якова брата Господня, Андрея Прьвозванного все Поморие, царя Костянтина Греческаа земля, Володимера Киевскаа съ окрестными грады; тебе же, великий князь Дмитрей Ивановичъ, вся Рускаа земля.

Стор. 91. 1392 р.

...и бысть тогда радость велика въ Рустей земли.

Стор. 92. 1392 р.

Данило Феофановичъ... служаще бо государю безо лъсти въ орде и на Руси...

Стор. 95. 1395 р.

И отоле въсхоте Темирь Аксакъ иди на Рускую землю... поиде же паки на Рускую землю.

Стор. 101. 1396 р.

Слышавше же сие православнии христиане въ всехъ странахъ Руских, и прославиша Бога.

Стор. 103. 1398 р.

...а у наместника великого князя взяша присудъ и пошлины, а самого пустиша в Русь.

Стор. 105. 1400 р.

...на Москве на великом княжении, на всей Руской земли.

Стор. 109. 1402 р.

...князь Семень Дмитриевичъ Суздальский... въ животе своемъ многи напасти подъятъ, и многи истомы претерпе въ орде и на Руси добиваеа своей отчины.

Стор. 109. 1403 р.

Приходилъ изъ орды на Русь посолъ, царевичъ Ентякъ, и былъ на Москве да изъобмльвилъ Микулу Татарина.

Стор. 119. 1408 р.

...егда вся орда истошися и вси Татарове на Русь изидоша вьевати...

Царь же Булатъ в ужасе зело бысть, и посылаетъ вскоре на Русь по Едигея...

Стор. 120. 1408 р.

И бысть тогда въ всей Руской земли всемъ христианомъ туга велика, и плачь неутешимъ, и рыдание и кричание; вся бо земля пленена бысть, начень отъ земля Рязанския и до Галича и до Белоозера.

Стор. 125. 1417 р.

...положиша и въ церкви Архангела Михаила, идеже вси князи Рустии лежать.

Стор. 129. 1422 р.

Гладь бысть силенъ по всей земли Руской, на Москве оковъ ржи по рублю, а на Костроме по два рубля, а въ Новегороде въ Нижнемъ по 200 алтын оковъ ржи.

Стор. 131. 1425 р.

...почать быти моръ на Москве; а пришелъ отъ Немець въ Псковъ, а оттоле въ Новгородъ, такоже доиде и до Москвы и на всю землю Рускую.

Стор. 132. 1426 р.

Моръ бысть великъ въ градехъ Рускихъ.

Стор. 149. 1439 р.

...зла много учинивъ земли Руской.

Стор. 150. 1440 р.

Приде Сидоръ [митрополит] на Рускую землю, в благоспасаемый градъ Москву.

Стор. 158. 1446 р.

А князь велики прииде къ Мурому, и мало побывъ тамо поиде къ Володимерю; и бысть радость велика всемъ градомъ Рускимъ о приходе великого князя.

Стор. 199. 1459 р.

Того же лета Татарове Седи Ахматовы, похвалився, на Русь пошли.

Стор. 204. 1425 р.

Того же лета поиде безбожный царь Махмутъ на Рускую землю съ всею ордою и бысть на Дону... и тако Богъ избави Рускую землю отъ поганыхъ.

Стор. 215. 1471 р.

...отъ великого князя Володимера, крестившаго землю Рускую...

Стор. 232. 1472 р.

Того же лета злочестивый царь ординский Ахмать подвижеся на Рускую землю съ многими силами.

Стор. 275. 1480 р.

...тогда Татарове страхомъ одрѣжими побегоша, мняще, яко берегъ дааху имъ Русь и хотять съ ними битися.

Царь же бежа в орду, и приде на него Нагайский царь Ивакъ, и орду взя его уби; един царевич хоте за рекою имать Украйну, князь же велики посла братию свою дву Андреевъ, и услыша Татарове и ти побегоша; и тако избави Богъ и Пречистаа Рускую землю отъ поганыхъ. О храбрии, мужественнии сынове Рустии! Потщитесь съхранити свое отчъство, Рускую землю, отъ поганыхъ.

Стор. 279. 1480 р.

...обороняху Рускую землю отъ поганыхъ...

...како и колико бися съ оканными Половцы за Рускую землю...

Стор. 333. 1512 р.

Тое же весны, маиа, приде вестъ къ великому князю, что Крымского царя Минглигиреевы дети, Ахмать Кирей и Бурнаш Кирей, пришли безвестно на великого князя украйну, на Белевские и на Одоевские места.

Стор. 388. 1541 р.

О приходе Крымского царя Сафа Киреа на Рускую землю къ Оке реке на берегъ.

А царь забылъ своей правды и дружбы, нача наряжатися на Русь...

Стор. 389. 1541 р.

Нагай Бакий князь со многими людьми, да Кафинци, и Азтороканци, и Азовци и Белгородци, и деть на Русь съ великою похвалою...

Стор. 393. 1541 р.

Царь же видевъ и подивися Русыхъ сынов храбрости

Стор. 394. 1541 р.

...нача вспомянати Темирь Аксака, такоже на Русь приходиль съ многими силами, желаемого не получи, и сказаша ему старые Татарове что темь приходомъ Темирь Аксакъ градъ Елечь взялъ. А царь княземъ говорилъ... да не рекутъ люди что царь приходиль на Рускую землю, а Руси не учиниль ничего.

Текст подано за: Воскресенская летопись. — Русские летописи. Том второй. Том третий. — Рязань, 1998.

ДОДАТОК 15

Острозький літописець

Стор. 125. 1500 р.

Москва Сівер землю взяла, Путивль, Дорогобуже, Торопець і інші міста.

Стор. 131. 1607 р.

Того ж року татаре Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода пустошили.

Стор. 133. 1616 р.

Потом Корецький просил іноків, аби его отпровадили до Руської землі, обещуючи їм нагороду не тільки от злата і сребра і грошей, але й маєтность міл дати.

Стор. 139. 1636 р.

Того ж року у Острозі виділи на церкві замковою на кожній бані по три свічі горящі. Було того на три години, і многії виділи — жида, татаре і ляхи, — а в ночі. І приписали тос ляхи чарам руським.

Текст подано за: *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971.

ДОДАТОК 16

Львівський літопис

Стор. 102—103. 1605 р.

Того ж року цар московський [Лжедмитрій І — О.Б.] ся явил і ве Львові бул. Мнішко, воевода руський, дочку за него дал і до Москви его провадил на паньство і осадил его бул. Сднак же ляхи хотіли верх мати над Москвою, почали їх зневажати.

Стор. 105—106. 1630 р.

Жолніре до Києва приїхали с тим інтендом, аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні русь вистинати аж до Москви [тобто до кордонів Російської держави]... По дорозі людий невинних, буле би тільки русин бул, забивали.

Стор. 107. 1630 р.

Стратегма козацькос... Где ж которий ішол до войська польського, заступивши, побили, вшистко побрали, а що гайдуци були, же русь була, зоставляли, не забивали, а в їх сукні повбравшися, тих жолнірів кілька сот побили, котрії за гайдуками йшли, бо жолніре розуміли, же гайдуки стоять, і обезпечилися.

Стор. 109. 1630 р.

І певне, где би ся їм ведлуг замислов їх повело, вшисткой би ся русі було достало, але тамтому місцу на горі так ся трагедія точила.

П’ять миль от Барисполя, в Буржаню, жолніров тільки 25 зосталося с полтори тисячі, же їх побито на тім місцу.

С королевичевої роти, [що] стала в Луцьку і на русь окрутне ся перехвляли, “где ся вернемо вшистких вас в п’ясті міти будемо”, мовили, п’ятдесят товаришов згнуло...

Стор. 110. 1630 р.

Теди, слише, показовал їм, слези отираючи, труп великий, тії слова мовлячи: “Ото ж унія — лежить русь с поляками!”

Стор. 111. 1630 р.

...с тим докладом, же на то поганство, на русь, жеби їх викоренати.

Стор. 111. 1633 р.

Король Владислав натал, син старого короля, і русі прав старих поправил без унії, і на митрополитство право надал так же без унії. А того ж року Петр Могила, воеводич молдавський, архимандрит кївський печерський, ве Львові посвящовался у святої пречистої на митрополитство. А було при посвященню владик 4 і 1... архимандритов, ігуменов і священиков барзо много; так же і шляхти руської і польської, і людей барзо много.

Стор. 114. 1635 р.

Сейм бул, на котором побори великії настали. Тільки в Руськом паньстві давалихмо по 30 поборов, а у інших сторонах еще большей... А ніякій капітан, котрий ся бул оженил ве Львові у пана Дзяного, у влоха, обнялся королеві, а найбільше духовним, на Україні, где Ніпр упадаєт в дунай, замок муровати і місто осадити німцями, аби козаки не ходили на море, котрому дано скарби не малії.

Стор. 115. 1636 р.

Перенесені костей княжих з Острога до Ярославля... А казала їх провадити з церкви, где русь звикла на пам'ять звитязства Христа спасителя нашего с крестами, с хорогвами триумф коло церквей отпраповати, аби с того напасть на русь учинити. І так учинили много злого християнству.

Стор. 115—116. 1636 р.

Гетьман корунний Конецпольский ведлуг свих способов поїхал на Україну до обозу. Восводич руський Данилович, взявшись із обозу і [з] семиста люду, поїхал на отбирання староства до міст, где козаки мешкають.

Стор. 116. 1637р.

А потом огні почали панувати, же много міст погоріло: Сокаль, Крилув, Белз, Самбур, у Вишні передмістя, у Яворові, і ве Львові передмістя Галицькос вшистко і костелов два, і третьому ся достало. Не досить ту, але і Україна о тих же огня роскошах мають що повідати.

Стор. 117. 1637 р.

Жолніри, видячи тоє, стали обозом за Білою Церквою... По тім дано знати до гетьмана польського, котрий, розгнівавшись барзо, послал хоругвий п'ять, под которими було людей 7 сот, казали місто козацькоє висічи, і жонок, і дітей, аби сдно бул русин, казал губити, бо козаков не було.

Стор. 119. 1638 р.

А на Україні козаки броїли і ляхом деспекти чинили, німцюв як мух били, міста палили, жидов різали, як кур, мніхов у костелах палили сдні, а другії гумна молотили, іздячи стада займовали, м'ясо до бочок солили, живність собі готовали.

Стор. 121. 1648 р.

Король Владислав четвертий перед вознесенієм умер, по которого смерті в тиждень войско польское кварцянос, которе на козаки було пошло скоро на весну на Україну...

А же Хмельницький розослал бул полковников на всі сторониѣ на Білу Русь, на Сівершизну, на Поліссе, на руську Подоллю, на Волинь з козаками...

Стор. 122. 1648 р.

А Хмельницький і от Замостя дань взявши, отступил і послі до сенату виправил, востуючи, на короля Казимира, которого і Корона вся, хотя не хотя обрали, которий на тих міст писал до Хмельницького през посла своего і уступити жадал їм на Україну, обіцуючи їм і то все пробачити, що поробили, і щоб просили, даровати на коронації своїй. І уступил Хмельницький зо всім войском на Україну, упоминаючи шляхту універсалом своїм, аби русі, подданих своїх, не губили, що і король мандатом своїм подтвердил бул.

Стор. 122—123. 1648 р.

Але орди люд незлічонний з собою до поганських країн затягли в плін. Бул теж і голод всюди, куди тільки пройшли війська козацькії... Множество їх великоє на дорозіх і на Україні змерло. І з самих татар Тогай бей, царик татарський, умер, і той Кривонос, полковник, і іни многії по звороті от Польски.

Львов, боронячися передмістя сами спалили всі округом... У бернадитов русі ж, що була поутікала для оборони, на п'ятсот і большеї постинано, также і в місті, на ратушу, на валах.

Стор. 123. 1649 р.

...аби козаки по Горинь і Случ і Припіль dalej не заходили і залогі свої міли і по Каменець-Подольський, а поляци з сего боку ку нім не переходили, русі теж аби по містах і по селах не губили; що сднак не сполнили поляци, бо многих і духовних і світських, винних і невинних на палъ повбивали, і погубили таємне і явне, і наїзди чинячи, і каждый в своїй маєтности шляхтич. Що гди донесло Хмельницького, не схотіл покою і згоди жадної, либо бул пункта послал до кроля, аби воєвода київський завше русин бул, і каштелян, і

митрополит в сенаті аби засідал, і унія аби повсюду знесена була. Вшак же і того венцей не домагаючися, годитися отмовил для дотримання слова і тиранства над руссю лядсько-го строгого... Вишневецький Єремія Корибут, з руського покоління лях...

Стор. 124. 1649 р.

...под Зборовом... подпишавшися врод на тіі ж пункта...

2. Аби Чегрин, отчизна Хмельницького, зо всім обестем своїм в околиці при булаві Войска Запорозького вічними часи зоставал.

3. Аби от Дністра по Браслав і іншіі міста, просто лежачіі до Дніпра аж і от Дніпра до границь Московських, все козаки були, где нігди жовнір стояти не має.

4. Аби воевода київський завше русин бул і всі урядникове в Київському, Браславському і Чернігівському воеводствах русь були.

Текст подано за: *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971.

ДОДАТОК 17

Густинський літопис

Стор. 340. 1241 р.

Въ то же лѣто возвратися въ Рускую землю и Данило Романовичъ, и Василко братъ его, и Левъ сынъ Даниловъ, и Михайлъ Всеволодичъ Киевскій, со Ростиславомъ сыномъ своим, и Ростиславъ Владымеричъ: и начася сіи князи между собою вадити и о пустую землю брани творити, и еже Татаре не плплъниша, они сами погубиша свою землю.

Стор. 340. 1243 р.

Ярославъ Всеволодовичъ, Московскій князь, поиде во орду ко Батію царю Татарскому, поддаваяся ему, и моли его, да не плпнеть болѣе землѣ христіанскія; онъ же обыцаса, и постави его княземъ старѣйшимъ всей Московской землѣ и надъ Киевомъ. Ярославъ же возвратися в Москву, а надъ Киевомъ постави воеводу своего Дмитра Ейковича. Потомъ же и иные князи Московскіе ходиша ко Батѣви, поддающеся ему; онъ же оставляше ихъ коегожо на своемъ отечествѣ.

Стор. 340. 1244 р.

Днилъ Романовичъ Галицкій поиде ко Батіеві презъ Кієвъ, поддаваяся ему и моля, да не пленитъ болѣе державы его; в Кієвъ же тогда бѣ Дмитро Ейковичъ, воевода Ярослава Всеволодича Московского.

Стор. 341. 1246 р.

Въ то же лѣто преставися Ярославъ Всеволодичъ Московскій; и сѣде по немъ братъ его Святославъ на княженіи Московскомъ.

Стор. 341. 1249 р.

Сартакъ Батѣвичъ, царь Татарскій, даде Кієвъ и Рускую землю Александру Ярославию Киевскому, внуку Всеволода Московского, а брату его Андрею Володимеръ и Московскую землю.

Стор. 342. 1252 р.

Александръ Ярославичъ, внукъ Всеволодовъ, Московскій, поиде во орду къ Сартаку царю Татарскому, и упроси себѣ княженіе надъ всею Рускою и Московскую землю, и надъ всѣми князи, и возвратися со великою честью, и прійде ко Володымерю граду столному Московскому.

Стор. 342. 1254 р.

Наста въ Татарѣхъ новый царь Улавичъ или Занабекъ, отъ него же посланы быша численици на всю Московскую землю, иже изочтоша всѣхъ душъ въ землѣ Московской, дани ради.

Стор. 342. 1259 р.

Третье придоша Татаре въ наша страны во бесчисленномъ множествѣ, со Борундаемъ царемъ своимъ и Ногаемъ, с ними же и неволею поиде Василко, Даниловъ братъ, иже паки созданныя грады разрушиша въ Руской землѣ; такожде и въ Литвѣ и въ Полци огнемъ и мечемъ плѣняху.

Стор. 345. 1263 р.

Преставися Александръ Ярославичъ, великій князь Московскій и Киевскій, пострижесе въ схиму; и съдѣ по немъ на княженіи Московскомъ Ярославъ Ярославичъ Тверскій, братъ его.

Стор. 341. 1267 р.

Левъ и Шварно Даниловичи, и Василко со сыномъ, собращася совѣтовати о Руской землѣ, призваша же ту и Войшелка черница, идѣже Левъ Даниловичъ уби Войшелка зависти ради, яко Шварнови, а не ему, поручи свое князство Литовское.

Стор. 346. 1283 р.

Сей Максимъ митрополитъ первый бысть, иже перенесесе съ Кіева въ Москву, для непокоевъ Татарскихъ; и оттолѣ начаша митрополитове Кіевскіе въ Москвѣ жити, а въ Кіевѣ токмо намѣстники ихъ бяху.

Стор. 346. 1284 р.

Въ сія лѣта много которяхуса Русь со Мазовшаны, имѣюще въ помощь Литву; такожде и въ Лясѣхъ бысть междособная брань.

Стор. 347. 1286 р.

Татаре же сотворивше Лядскую землю пуну, возвратишася со великою користию и полономъ; егда бо дѣляхуса, самыхъ безмужныхъ дѣвицъ обрѣтесе в плѣнѣ двадесять тысячъ и една. Многа же зла тогда сотвориша и Руской землѣ, возвратишися, еще не мечемъ и не огнемъ, понеже Русь помогаху имъ, но чарами своими: иземше бо сердце человѣческое мочаху во ядѣ аспидномъ и полагаху въ водахъ, и отъ сего воды вся въ ядѣ обратишася, и аще кто отъ нихъ пияше, абіе умираша; и оті сего великій млрѣ бысть по всей Руской землѣ.

Стор. 348. 1300 р.

Въ то жъ лѣто Русь собрася со вожемъ своимъ Петромъ Галкою, и съ Татары и Литвою, въ Судимирскую страну вшедше, вширь и въдолж огнемъ и мечемъ поплѣниша.

Стор. 348. 1304 р.

Преставися Андрей Александровичъ, князь Московскій; и наста по немъ, повеленіемъ Татарскимъ, Михайдо Ярославичъ Тверскій.

Стор. 349. 1340 р.

Приде зъ орды Симеонъ Ивановичъ на великое княженіе Московское. Въ сіе лѣто Казимеръ, король Полскій, собрався и поиде на Русь: вопервыхъ приде, мѣсяцаія апреля, подѣ Львовъ и обляже его... И потомъ собравъ еще болшую силу, поиде на Русь и взятъ, в самую жатву, Володымеръ, Премышль, Галичь, Ловичъ, Санокъ, Луковъ, Любачовъ, Трёмбовлю и проч. А потомъ сей Казимеръ кролъ собравъ сеймъ, на немъ же Рускую землю на повѣты и воеводства раздѣли, и шляхту Рускую единою волностю зъ Полскими волностями совокупи и утверди, а потомъ Львовъ муромъ обмурова; и оттолѣ сія плѣты даже доннѣ при Лядзкихъ короляхъ неотступнѣ заставають.

Стор. 350. 1355 р.

Посвященъ бысть на митрополию Кіевскую Алексѣй Русинъ отъ Филофея патриархи.

Стор. 350. 1362 р.

Димитрій, князь Московскій, согна изъ Галича Московского князя Димитрія, а изъ Стародуба Іоана. Въ сіе лѣто Олгердъ победи трехъ царковъ Татарскихъ и зъ ордами ихъ, си есть, Котлубаха, Качзея, Дмитра; и оттоли отъ Подоля ихгна власть Татарскую. Сей Олгерд и иныя Рускія державы во свою власть пріять, и Кіевъ подъ Феодоромъ княземъ взять, и посади въ немъ Володымера сына своего; и нача надъ сими владѣти, имъ же отци его дань даяху.

Стор. 351. 1374 р.

Преставися Алексѣй митрополитъ Кіевскій, его же святые мощи лежать въ Москвѣ.

Стор. 352. 1399 р.

Тамерлянъ, царь Татарскій, пойде на Рускую землю, изыде же противу ему Витолтъ со всею силою своею и со всѣми Литовскими князи, и снідесе съ Тамерланомъ на рѣцѣ Ворсклѣ, но побѣденъ бысть злѣ... А Татаре, побѣдивши христіанъ, пойдоша в Рускую землю, плѣняюще огнемъ и мечемъ Волюнь и Литву, а Кіевъ окупися тысячею червонныхъ, а Печерскій монастырь тридесатію червонныхъ.

Стор. 352. 1406 р.

Свидригайло злоправный паки закрамолися зъ Ягелломъ братомъ, королемъ Полскимъ, и прочими князи, и побержъ въ Москву ко Василию Дмитровичу, князю Московскому; и паки начать много зла зъ Москвою творити Литовской землѣ и Руси.

Стор. 353. 1415 р.

Витолтъ, великій князь Литовскій, видя, яко святая Софія сожалѣ о томъ, еще и размысли и се, да не умалается богатство въ землѣ Руской: и сего ради повелѣ собратися на соборъ всѣмъ епископомъ и ихъ освященному клиру.

Стор. 353—354. 1416 р.

Едика, гетманъ Тамерлановъ царя Татарского, поплѣни Рускую землю, и Кіевъ, и Печерскій монастырь сожже и со землею соровна.

Стор. 354. 1425 р.

Ягелло утвердивъ волостями Русь, абы правъ и волостей зъ короною уживали.

Стор. 354. 1432 р.

Свидригайло изгнанъ бысть отъ князства Литовского, и посади Ягелло король въ его мѣсто Жигмонта Кейстувовича, Витолтова брата, а Швидригайла Рускіе князи посадиша на княженіи Кіевскомъ, и Смоленскомъ, и Витепскомъ и проч.; Свидригайло же, яко неспокоенъ, не преста брани со околными Литвою, Ляхи и зъ Москвою, яко и всѣ такожде на него возсташа; и отсюду великими бранми Рускую землю удручиша. И оттолѣ Рускіе князи начаша оскудѣвати и обнищевати.

Стор. 354. 1433 р.

Татаре же, пришедше, поразумѣша силу Ляховъ и Литвы, сего ради не идоша на Литву и въ Ляхи, токмо землю его Рускую поплѣниша, около Кіева и Чернѣгова.

Стор. 354. 1434 р.

По смерти Ягелла, короля Полского, наста королемъ въ Полщи Владиславъ 5-й, сынъ Ягелловъ, идѣже абіе Рускую шляхту съ Полскою единою волостію утвержено.

Стор. 357. 1462 р.

Въ сіе лѣто поставиша себѣ Москва митрополита Феодосія, епископа Ростовского, иже потомъ остави митрополию, пойде въ монастырь; и отселѣ начаша иныи бити митрополиты въ Москвѣ, а иныи въ Кіевѣ.

Стор. 358. 1469 р.

Въ ту же зиму сами лѣто Татари Заволжскіе прійдоша въ нашу Рускую землю, и раздѣлишася натрое: едины пойдоша въ Подоле... друзіи же идоша въ Литву... около Житомира, Кремянця, Володымера; третіи же пойдоша до Волохъ...

Стор. 360. 1486 р.

Татаре Подоле и Рускую землю безъ милости плѣнили, аже презъ три лѣта, безъ жадного отпору. Въ то же дѣто крѣпко Турковъ побѣждаша Стефанъ, воевода Волоскій.

Стор. 360. 1489 р.

По многомъ плѣненіи землѣ отъ Татаръ, посла противу ихъ Казимерь сына своего Іоана Олбрахта, иже совокупися со Русью и Подоляны, поиде противу Татаръ ку Коперштину.

Стор. 361. 1497 р.

Олбрахтъ, король Полскій, здумавъ зъ братомъ своимъ Александромъ, княземъ Литовскимъ, изгнати Стефана изъ воеводства Волоского, а посадити тамо Жигмонта своего брата, а потомъ пойти на Турка, и собрався со всѣми Ляхи и Подолемъ и Русью, поиде до Волохъ, а вѣсть сію пусти, яко на Турка идетъ.

Стор. 361. 1498 р.

Стефанъ, воевода Волоскій, хотя мститися своєю обиды на король Полскомъ, собрався со великою силою прійде въ землю нашу, и, минувши Львовъ, прійде даже до Канчуги мѣста и рѣки Вислоку, все грады и села поплѣни, Премышль, Радимно, Преорскъ, Ланцутъ и проч. грады огнемъ пожже; людій же о сто тысячей въ плѣнъ поведе, и распродавъ Татаромъ и Туркомъ. И бѣ въ то время видити полно Руси и Ляховъ въ Татарѣхъ, Греціи, Фракіи и Македоніи.

Стор. 363. 1501 р.

Въ то время Елена, княжна Московская, жона короля Александра, пріѣха изъ Вилии до Кракова; но не бысть коронована по обычаю, понеже не отступи отъ вѣры православныя Греческія, но имѣ себѣ церковь на замку Краковскомъ, въ ней же по обычаю Рускому избожество ей отправоваху.

Стор. 364. 1505 р.

Въ то жъ лѣто, октоврія, преставися великій и храбрый князь Московскій Иванъ Василіевичъ, по Володымеру храбрѣйшій всѣхъ князей Рускихъ.

Стор. 365. 1507 р.

Въ то же лѣто прійдоша Татаре въ Рускую землю, и собрася на нихъ шляхта, и постигше ихъ за Межибожемъ у Воромова поразиша и полонъ отъяша.

Стор. 366. 1512 р.

А потомъ собращася гетманъ Полскій, Миколай Каменецкій, со Ляхи, и Константинъ князь Острозкій, гетьманъ Литовскій, зъ Русю и Литвою, прійдоша на Миндикирея и бышася зъ нимъ крѣпко.

Стор. 367. 1516 р.

Въ сіе лѣто начашася на Украинѣ козаки, о нихъ же откуда и како начало свое пріаши нѣчто речемъ: Аще и отъ начала своего сей нашъ народъ Рускій браними всегда употребляшеся, и отъисперва въ нихъ сіе художество бѣ, орижіе и брани, якоже вышше пространнѣе речеса въ главѣ той, откуда изыйде народъ Словенскій; посемъ егда начаша князи быти, наста въ нихъ лучшее строение и обычаи пріятнѣйшыи въ замлѣ нашей: но единаче сей народъ нашъ бранилюбный не преста строити брани, аще не со околными народы, си есть, Греки, а потомъ Половци, Печенѣги, то сами межи собою, якоже въ семъ Лѣтописци есть видѣти, донелѣ же презъ Батіа Татарского царя, иже землю нашу Рускую пусту сотвори, а народъ нашъ умали и смири, ксему же еще и отъ Ляховъ, и Литвы, и Москвы, такожде и междособными браими зѣло озлобленны и умаленны быша, а потомъ и князи въ нихъ оскудѣша; тогда сей нашъ народъ мало упокоися.

Стор. 369. 1582 р.

...начаша великія насилія творити Руси, хотяще, дабы зъ ними ихъ свята Русь святели; но потомъ, на жаданя Руси, Стефанъ король, въ року 7092 (1584) и въ лѣто 7093 (1585), февраля 15 и проч., привиліями своими възбрани Ляхомі, да не творить пакости и насилія Руси о свята, а Руси даде волю ведлугъ старого календару свои свята святити.

Стор. 369. 1588 р.

О унії, како почася въ Руской землѣ.

...за королеваня въ Полщи великого короля Жигмонта третего, а папы Римского Климента 8, и за митрополиты Кіевского Онисифора Дѣвочки, пріѣха въ нашу землю Рускую святѣйшій вселенскій патріарх Константинопольскій Іеремѣя, первый отъ крещенія Руси посѣти свою паству... сей бо Онисифоръ Дѣвочка митрополить. Двоженецъ, сый, держаше, на соблазнъ иновѣрныхъ, держати престолъ митрополіи Руской Кіевской; его же добрѣ испытавъ, и по правиломъ отчужди его отъ престола святительского, на его же мѣсто избраша Русь Михаила Рогозу, челоуѣка учоного.

Стор. 370. 1589 р.

По не малѣмъ же часѣ възвратися зъ Москвы в Русь, и повелѣ Михаилу митрополиту Кіевскому собрати соборъ...

Стор. 371. 1591 р.

...приложи же и се, “яко мы Русь, вѣры Греческой, и церкви наши многія пакости отъ Ляховъ поносят...”

Стор. 372. 1592 р.

Папа же, за залеченіемъ королевскимъ, пріять чесно сихъ епископовъ, а они именовъ всей Русіи отдаша ему грамоту, хотяще унії зъ Римским костеломъ... они же възвратишася, носяще необычное Руси благословеніе папино. (1595) Митрополить же и прочіи епископы, слышавше о семъ, смутишася велми, такожде князь Острозскій и вся Руская шляхта не хотѣша сей унѣи съ папою, и возсташа всѣ на Потѣя и Кирила; и бысть о томъ мятежъ великъ въ Руси. Въ лѣто же 7104 (1596), на сеймѣ, панове Рускіе, и шляхта вся, и некія отъ еретикъ не хотѣша ничтоже на сеймѣ почати, донелѣ же Русь яже о вѣрѣ успокоена не будетъ, но бискупы и іезуиты помогаху Кирилу и Потѣю. Король же, хотя миръ въ своей землѣ имѣти, повелѣ митрополиту со всей Русіи собрати соборъ, октоврія 6, в Берестю Литовскомъ, дабы тамо еже о вѣре возмоглися примирити и во совокупленіе прійти... и отъ короля нѣкія дворяне Ляхи, а отъ Руси не бысть при ниъ ни единого.

Текст подано за: Полное собрание русских летописей. Том второй. Прибавленіе къ Ипатьевской летописи. Густинская лѣтопись. — СПб, 1845.

ДОДАТОК 18

Літопис Самовидця

Стор. 67. 1654 р.

И зараз по усіх полках послали столників с приданнѣмъ козаковъ, жеби такъ козаки, якъ войти со всімъ посолствомъ присягу виконали на вічне подданство его царскому величеству, що по усей Україні увесь народъ з охотою тоє учинилъ.

Стор. 99—100. 1666 р.

Гетьманъ Брюховецкій повернулъ зъ Москвы на початку того року зимою зъ достатками великими, бо цале отдалъ Україну, тоестъ людей тяглыхъ, мешанъ, жебы отдавали всякое по-

слушенство и ис плугов осип и чинш. А зараз приболшено воевод по городах внов: в Прилуку, Лубні, Гадяч, Миргород, Полтаву, в Батурин, Глухов, Сосницю, Новгородок, Стародуб до тих воевод, которіез оставили в Києві, в Переяславлю и Ніжені; от которых то усіх воевод по інших городах ліли свої прикажчаки в місто подстаростих.

Того ж року, зараз навесну, виехали от его царского величества списчики на всю Україну, которіе переписовали всіх людей на Україні, мешкаючих и по городах, и по селахъ и синов хто маєт, и хто чим пашет... И тіе реестра в книги пописали, которая книги одни на Москву повезени, а другіе воеводам подани, жеби тое наложенную подачу на людей вибирали и тим платили людем рабочим, зостаючим на Україні.

Стор. 103. 1667 р.

Але запорожци, яко люде своеволніе, не могли з москвою помешкати и наприкрилися тому московскому войску... Брюховецкій гетман дался намовити и почал брати ненависть на Москву.

Стор. 122. 1676 р.

А Дорошенкові постановили, а напотим приказали, жеби уступил з Чигирина на Задніпра на мешкання, що и учинити мусіл, которому дано мешкання у місті Сосниці. И так гетьманство его скончилось при упадку великом України; а от того часу Москва стала у Чигирині по указу его царского величества...

Стор. 124. 1677 р.

Где на Москву як приехал, брата его Григорія отпущено з вязення на Україну, а его задержано на Москві и дано ему тисячу дворов, и там жил по смерть свою.

Стор. 136. 1682 р.

И не тилко тих голов, полковников, що на Москві зоставалі, так сродзе мордовано, але и которіе и в городах українских были в Києві, в Чернігові и инних, то по челобитной стрелецкой зискivano и мордовано, на Москву привезши, и сродзе страчено, задаваючи муки великіе.

Стор. 138. 1682 р.

А бояре и слуги боярськіе неоступно з оружием ходили, осторожними будучи от тих бунтов, и оних стрелцов при назиранию по городам разислано так в українне, як в московскіе. И так тие бунти ускромились великіе на Москві.

Стор. 143. 1687 р.

На початку войска великіе їх царского величества зо всей Москви и панств принадлежных до нас рушили в городи українскіе, московскіе еще зимою з арматами... и до весни тривали, стягоючись в слободах московских коло Сум, Криги, Котельви и инних...

Текст подано за: Літопис Самовидця. — К., 1971.

ДОДАТОК 19

Літопис Григорія ГРАБЯНКИ

Стор. 13.

Похвала віршами Хмельницькому від народу малоросійського.

Оце Богдан Хмельницький намальований
 Воїн руський славний, так і неподоланий.
 Завдяки йому Україна на ногах стояла,
 Бо в ярмі лядським ледве не сконала.

Стор. 15.

Народ малоросійський, прозваний козаками, має щонайдавніше походження від скіфського роду...

Стор. 25.

...і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду...

Це про них сказано:

Вони Русь за своє багатство велике мають

Хитрість військову та мужність у війні знають.

Стор. 29.

А вже року 1608, за панування Жигмонта, орла польського, не закликавши навіть на підмогу війська запорозького, він зібрав на Україні козаків і рушив, як і гетьман коронний Жолкевський, на Цоцору з ляхами та з козаками.

Стор. 30.

За справи ці Сагайдачний у короля та Речі Посполитої удостоївся поваги та відстояв волю велику для люду малоруського.

Стор. 30—31.

Одразу ж після смерті Сагайдачного, гетьмана запорізького, і в його часи у Києві та в містах українських князі, воєводи і старші були православними, тому шкоди не чинили... і в велике нещастя України, після битв, які були у поляків зі шведами, полки ляхів зайняли Київське воєводство, стали постоем в містах та селах і почали велику шкоду чинити людам.

Стор. 31.

...козаки зібралися всією своєю силою, обрали собі гетьманом Тараса і року 1628 під Переяславом вступили в битву з ляхами... Після битви цієї уклали перемир'я. Здобувши передишку під Переяславом, пообіцявши не чинити на Україні козакам та люду руському шкоди, поляки підступно замишляли відплатити за поразку під Переяславом, всіляко прагнули козаків погубити; виступили на Україну...

Стор. 35—37.

Супліка до всієї Речі Посполитої польської, подана народом руським, що його ляхи тиснуть... до генеральної конвокації Варшавської, що року 1632 збирається.

Славний і давній народ руський вже скільки десятків років у тяжкому стані перебуває

Отак і ми, в тяжкій для нашого руського народу часи, коли він довгі літа тяжко потерпає, так само слізно молимо... Врешті-решт і самі громадяни руські, духовного й мирського стану, не раз про все це волали... Русь, котра православ'я відцуралася, так само нагло на наші права та свободи зазіхає...

Стор. 39.

Розповідь про першу козацьку битву з ляхами під Жовтими Водами.

З цими вістями козаки від татар повернулися, прочули про них по всій Україні і возрадувалися, як ізбавленню господньому люду всьому від неволі лядської.

Стор. 51—55.

Розповідь про послів, що їх вирядив нововінчаний король Казимир до Хмельницького, та про ствердження його гетьманства запорозького королівськими дарунками та про послання до Хмельницького від різних країв та монархів.

Повертаючись з-під Замостя на Україну, Хмельницький попрямував у Київ, аби там воздати хвалу господу за те, що подарував йому перемогу над ляхами...

В цей час у Хмельницького побували й послі багатьох королівств, бо, після повернення на Україну, він привернув до себе увагу народів. Ці послі везли з собою слова вітання і численні дарунки. Зокрема Рокочій сподівався від нього особливої допомоги, він хотів до-

мовитися, щоб (коли він відступить до Кракова) козаки рушили на Варшаву, а за це обіцяв зробити Хмельницького удільним князем київським по обох берегах Дніпра, князівство ж це — Руссю мало прозиватися і повинне було Польщі підкорятися... Величав його і простий народ, називав його рятівником всієї Русі та православ'я. Навіть турки, обдарувавши його титулом руського монарха, надіслали каптан, меч, знамено та булаву і наказали паші силістрійському та ханові кримському при потребі всіляку військову допомогу своїм воїнством надавати...

А найрізкіше виступав Джеджелій: “Ви що ж, ляхи, хочете підкупити нас солодкими дарунками? Хочете щоб ми, позбувшись ярма, пустили вас знову у свій край? Та з вашими дарунками мечем треба розпорядитися, а не словами. У вас є Польща, а Україна нехай козацькою буде” Відрядив і Угорського посла, домовившись, що, коли справді-таки Ракоцій доможеться корони, то нехай залишає його удільним князем на Русі з столицею у Кисві...

А в листі писалося ось про що.

Найяснішому королю Казимиру.

Нехай ні імені, ні згадки, ані сліду унії на Україні не буде...

Військо запорізьке, якого сила по всій Україні, повинно зберігати свої вольності...

Жиди з усієї України нехай виселяються...

Хмельницький назвав річку Горинь як межу, а бранців передати не захотів і відпустив комісарів з своєю відповіддю до короля.

Стор. 56.

Розповідь про перемогу над ляхами року 1649 під Збаражем та Зборовим.

А тим часом Хмельницький по всій Україні своїх полковників поставив: у Чигирині став полковником сам, в Черкасах — Воронченко, в Переяславі — Лобода, в Каневі — Кутак, в Браславі — Нечай, у Білій Церкві — Гиря, в Умані — Стьопка, в Корсуні — Мороз, у Калничу Остап, у Гадячу — Бурляй і так по інших містах.

Стор. 61.

Хмельницький теж написав королеві і вказував, що він взявся за меч, боронячи Україну від тортур та принижень, людей невинних від неволі та повинностей, та свою невинність доводячи.

Стор. 63.

Повернув додому і Хмельницький.

Над ляхами верх вдалось взять Україні,

Їхніх голів під Збаражем не злічить і нині.

Стор. 65.

Побачивши усе це, Кисіль, сам родом із давніх панів руських...

Стор. 68—69.

Почувши про все це, Хмельницький, хоч і не хотів, почав зміцнювати союз з татарами, не бажаючи мати ворогами і татар і ляхів одразу. Чуючи про нескінченні суперечки ляхів з приводу статей Зборівської угоди, він вирішив звернутися до короля з вимогою непорушно дотримуватися Зборівських угод... І хай унію, як начало усьому зла, скасують нехайно. Хай на Україні не буде ні єдиного косяулу. А благочестиві храми і православний клир хай вільно діють не лише на Україні, а і в короні польській і в литві, і хай духовенство руське в честі і шані живе нарівні з римським. А для того, щоб поміж народом не учинялась колотнеча, шонайскоріше вся шляхта хай переселяється з України у внутрішню Польщу і хай звільняє від ляхів козацьку землю аж по Горинь, Київ, Бреслав та Чернігів. До того часу, поки цього не буде зроблено, нехай ляхи про мир не помишляють... уродзони хай приходять на Україну, але без збройних загонів, а тільки з слугами та дворовими своїми і хай проживають тут як заложники...

Прочитали ляхи послання Хмельницького... що погрожував розширити межі України до Сяну і Вісли...

Стор. 70—71.

А в цей час король вперше надіслав війську запорізькому та Хмельницькому привілеї.

...Він запрошує їх до себе та до Речі Посполитої на службу і визначає, що число війська запорізького має сягати сорока тисяч... Реєстр слід укладати почавши з цього боку Дніпра від Димера, Станостая, Коростишева, у Паволочах, Погребищах та Прилуках, у Вінниці та Браславі, а від Браславля до Ямполья і аж до Дністра, ну а від Дністра до Дніпра. З другого боку Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині та Ромнах аж до кордонів московських та до Дніпра. Що ж до інших місць його королівської величності та інших шляхтичів, окрім шойно поіменованих, то в них козаки не можуть бути вільними. Однак і вони, якщо забажають перейти у козацтво, без всяких перепон і опору з боку державців, можуть з усім майном своїм та близькими переселитися на Україну і вписатися до реєстру... В Києві, місті, що здавна має привілейовані школи, а також в інших містах України, ми забороняємо отцям сзуїтам навчати, а також велимо, якщо там вони уже відкрили школи, перенести їх кудись де-інде...

Видано у Варшаві місяця 12, року 1650, панування королівств наших: польського королівства другий рік, а шведського — третій. Ян Казимір король.

Стор. 73.

Хмельницький повідомляє цареві про свої сили козацькі і, розділивши військо на 15 полків, пересилає список тільки самих реєстрових козаків (не називаючи вільноохочих і татар, що мав без ліку). А в списку тому називає силу кожного полку:

Чигиринський... Черкаський... Каневський... Корсунський... Уманський... Калницький...Київський... Переяславський... Кропив'янський... Острянський... Миргородський... Полтавський... Ніжинський... Чернігівський.

Стор. 74.

А Хмельницький, розгадавши намір кримського хана (який пішов на замирення з поляками, щоб Хмельницького та Україну віддати у державу до ляхів), вирішив, що йому краще поклонитися царю турецькому, не гнвати його і чекати, що покаже час.

Стор. 75.

Не гаючи часу, він послав Моховського до київського митрополита, аби той умовив козаків скоритися королівському маєстратові, якщо ж вони не скоряться, то погрожує вогнем і мечем знищити Україну. Посланця з писанням короля митрополит відіслав до Хмельницького. А той, прочитавши посланіє, негайно наказав збирати військо козацьке і, зібравши, повелів гнати ляхів з України і вбивати.

Стор. 77.

З усім оцим військом король підійшов до Берестечка, що стояло посеред поля на Волині.

Стор. 78.

Водночас чимало люду селянського, побоюючись своїх панів та жовнірів, покозачились і з Хмельницьким відступили на Україну...

Стор. 81.

Розповідь про те, що сталося з ляхами під Білою Церквою в 1651 році.

Одні наполягали всім військом прямувати на Україну, але посполите рушеніє виявляло сильне невдоволення... А Хмельницький тим часом, повернувшись на Україну, знову зібрав п'ятдесят тисяч козаків і сорок тисяч татар на чолі з Карач-мурзою і готувався зупинити ляхів.

Стор. 87.

Панна восводівна, виказуючи свою прихильність до Хмельниченка і доводячи, що охотою заміж іде, наказала своїм друзкам на весіллі співати руські пісні.

Стор. 88—90.

Розповідь про Жванецьку війну, яка була року 1653.

Коли ж пішли комісари, Хмельницький, дбаючи про добробут та цілісність України, послав гінців до царя турецького і запропонував прийняти Україну та Польщу у вічне підданство, а йому вислати на підмогу військо. За це сильно розгнівились на нього деякі полковники українські, а з-поміж них полковник миргородський Гладкий. Він та Гуляницький і Хмелецький ганили гетьмана. Казали, що він зле робить, відриваючи Україну від миру християнського і віддаючи люд вільний та його віру турку на поталу. Не стерпів Хмельницький цього поговору і наказав відрубати Гладкому голову, Хмелецького зарубав у Павлочці, і тільки Гуляницький сховався десь у монастирі. Почув король про розбрат і відрядив на Україну Чернецького з воїнством. Чернецький, прийшовши в Україну, спалив спершу Іллінці, потім Липовець, Порებიще і ще багато сіл. Дізнався про все це Хмельницький і відразу ж послав назустріч полякам Богуна з загоном... не тільки від Монастирищ відступили, а й з України повтікали, полишивши козакам обоз і майно. А між тим в ці дні помер київський воєвода Адам Кисіль, чоловік благочестивий і великий поборник греко-руської віри. Він був приємний у мові, і здавна прихильний до України...

А самі, взявши тіло Хмельниченка, з миром попрямували на Україну.

Стор. 91.

Розповідь про те, чому Хмельницький пішов у підданство до росіян та про війну Дрижпольську року 1654.

Сам же хан по дорозі до Криму чимало лиха заподіяв і Україні — села та міста одні винищив, а інші в полон забрав. Це він хотів козакам дошкулити і примусити їх разом іти війною на Москву і тим самим Москву настроїти проти України, а вже разом з нею, від трьох сторін ставши, татари та поляки замишляли остаточно розправитися з Україною... До того ж Хмельницькому давно стало відомо, що хан дав королеві слово Україну підкорити Польщі.

Стор. 92.

...гетьман Хмельницький з усіма своїми генералами, полковниками та з усім військом у січні 1654 року дали присягу... При цьому на всій Україні по обох берегах Дніпра кожен з охотою присягав.

Стор. 95.

Великий государ милостиво прийняв послів Хмельницького — і суддю генерального Самійла Богдановича і полковника переяславського Павла Тетерю — і дав усьому війську малоруському свою монаршу грамоту (з підвішеною печаткою) на всякі вольності козацькі.

...ніхто і ні в чому не може порушити права, що віддавна надані руськими князями та польськими королями людям духовним та мирянам.

Київський митрополит та все малоросійське духовенство прийматиме благословення святого патріарха московського, але святий патріарх московський у їхні права втручатися не буде.

По всіх містах від малоросійського народу у магістраті повинні бути війти бургомістри, райці, члени та інші чиновники...

Такими поборами має порядкувати не лише воєвода, а також і малоросійські чиновники.

Стор. 98.

Однак і після смерті хана Іслам-Гирея татари прийшли на Україну з новим ханом Мелін-Гиреєм, прийшли на підмогу до ляхів і повоювали Україну.

Стор. 100.

Про похід Хмельницького у польські землі навесні 1655 року.

Тим часом козаки й москва пустошили польські землі за Віслою і військо польське, очолене обома гетьманами під Гродном таким же робом, як і під Батогом розбили і, вертаючись звідти, велику здобич везли на Україну.

Стор. 103.

Це ж через ханську підступність ми тоді змушені були з ляхами замиритися і на козацьку згубу в Україну їх пустити. І ми раді, що господь, давши нам силу знести часи скорботи, допоміг нам незабаром усе те своєю відвагою виправити, допоміг відплатити ляхам та вигнати їх з України.

Стор. 104.

Хан відказав... І знову ж таки наговорюєш на нас, ніби ми навмисне Русь губимо, послабити її хочемо...

На різку ханову відповідь Хмельницький відповів ще різкіше... Ще тоді ваша злоба до народу малоросійського проступила явно, ще тоді, коли ви, вертаючи з Польщі через Україну до Криму, коли ми з вами перебували в мирі, ви міст і сіл наших без ліку спалили, а людей одних в полон забрали, а інших до рук смерті віддали.

Стор. 105.

А російські полки разом з козаками, взявши у ляхів добру здобич і прославивши себе перемогами над поляками і татарами, також повернулись додому.

Після цих подій, повернувшись на Україну, в Чигирин, Хмельницький деякий час переждав, упорядкував разом з боярином його царської пресвітлої величності Василем Бутурліним деякі військові справи.

Стор. 106.

Не гаючи часу, з відома та за повелінням царської пресвітлої величності, треба відрядити своїх послів до королівської величності польської, нехай звідти вишлють комісарів, аби ми могли достаменно визначити малоросійський кордон. Його слід прокласти так, як він означений на цих картах польськими сенаторами М'яковським та Кисилем — від гирла Дніпра до верхів'їв Дністра, а від верхів'їв Дністра до верхів'їв Горині, від Горині до Прип'яті і через Прип'ять до Бихова, від Бихова через Дніпро понад рікою Сож до Смоленського повіту під Рославль; а також від Чорного моря від гирла Дністра на Очаків до лиману, щоб Дніпром та Дністром вільно могли виходити в море малоросійські торгові люди.

...Повернувся до себе в Чигирин (тоді перше місто на Україні) і Хмельницький.

Стор. 107—108.

Забачив усе те Антон, київський полковник, і ніби з остраху порушив указ Хмельницького, полишив за Віслою Ракочі, а сам з своїм козацьким загоном повернувся на Україну до Хмельницького, везучи з собою здобич, добуту у ляхів.

Стор. 108.

Коли Хмельницький перебував у Чигирині, йому стало відомо, що цар християнський та цар турецький, що раніше всіляко свою прихильність показували, так проти нього озлобилися, що не лише йому, а всій Україні почали погрожувати...

Стор. 109.

І час від часу усе більше змагаючи, він наказав написати на обидва береги Дніпра по всій Малій Росії, а також на Ташлик до сина, щоб усі генерали та полковники зі своєю старшиною їхали в Чигирин на раду.

Стор. 113.

У відповідь на цей лист цар прислав з Москви на Україну боярина Богдана Матвійовича Хитрого, котрий, будучи підкуплений багатими посулами Виговського, зібрав війсь-

кову раду і, як малолітнього, позбавив Юрія Хмельницького гетьманства і настановив гетьманом всеросійського ворога Виговського.

Стор. 114—115.

А тим часом вирядили ляхи послів також і на Україну до гетьмана Виговського, вони підтвердили згоду з його обранням на гетьмана...

Стор. 115.

А Виговський... не раз клявся, що поки світу буде, поки житимуть Польща і Україна, завжди козаки з ляхами воюватимуть. У Москві повірили цьому брехливому листу і наказали Пушкаря взяти, як зрадника.

Коли все оце діялося в Москві та на Україні, поляки зібрали у Польщі у Варшаві великий сейм...

Стор. 116—117.

Пункти, схвалені там, потім були підтверджені під Гадячем у присутності Немирича, Верещаги та Сулими, які були спостерігачами на сеймі.

Пункти пакту з козаками.

Нехай унії не буде зовсім, ляхи ж нехай при своїй, а русь при своїй лишаються вірі.

Нехай митрополит київський та чотири руських владики займають у сенаті місце за архієпископом гнєзнінським.

Нехай козацтва буде не більше і не менше шестидесяти тисяч.

Нехай гетьман Великого князівства руського українського навечно буде київським восводою та генералом.

Сенаторів корони Польської будемо обирати не лише з середовища католиків, а і з-поміж руських...

Русь матиме свою академію, свою документацію та канцелярії і не лише польських, а й руських навчителів...

Ніяких податей короні польській не давати, а також ніяких військових загонів не приймати на терені, що перебуває під владою гетьмана на обох берегах України.

Якщо ж гетьман український захоче кого-небудь з своїх піддавати шляхетством, то те король за клопотанням гетьмана має затвердити...

Коронному війську назавжди заборонити постій на Україні, за винятком випадків, коли їх скрута до цього змусить. Проте й тоді гетьман малоруський повинен командувати ним і владу над ним мати. Козацьким же полкам вільно можна стояти в усіх володіннях короля, духовенства та сенаторів.

Дозволити гетьману українському карбувати гроші і використовувати їх для розрахунків з воїнством...

Коли ж цар московський почне війну з поляками, то козаки в цю війну втручатись не будуть. Якщо ж він з Україною щось задумає вчинити, то поляки її повинні всіляко захищати.

...його королівська милість та Річ Посполита дозволяють гетьманові народу руського мати суди гетьманського трибуналу там, де він захоче...

Стор. 119.

Про безчинства Виговського на Україні дізналась царська величність і послала супроти нього великоруське воїнство, двадцятитисячний загін на чолі з боярином Григорієм Григоровичем Ромоданівським. При ньому було і кілька прикордонних козацьких полків, вірних його царській величності.

Стор. 120.

А що стосується Кам'яної, містечка руського...

Стор. 121–122.

Про повторне гетьманування Юрія Хмельницького року 1659.

Геть всю Україну отак звільнили від ляхів, що їх привів Виговський... І як іще за часів старого Хмельницького і так і за Юрка було дозволено людям з усього Подніпров'я і навіть із-за Дністра переселялися на лівий бік у царські землі, забезпечені від нападів ляхів і татар. А ті ж, що не знаходили собі пристанища у Малій Росії, могли їхати собі й далі у Велику Русь.

Стор. 123.

Після того як було укладено мир, польський король дістав змогу послати усі свої сили, що були зайняті війною з німцями, від Балтійського моря та з-за Вісли на Україну.

Стор. 124.

Підбатьорені цією перемогою, поляки знову забрали під свою владу Україну, за винятком трьох полків — Переяславського, Ніжинського та Чернігівського, над якими наказним гетьманом був Яким Сомко, що вірно тримав сторону царської величності... там він року 1661 не лише з території вказаних полків, а й з усього Подніпров'я вигнав силу польського короля — і кінноту і піхоту. І сьогобічна Україна так і залишалася під переможною рукою царської величності.

Стор. 124–125.

Року 1662 Юрій Хмельницький прийшов з ханом, з козаками та військом польським на Україну і взяв в облогу Переяслав та, майже нічого не добившись, пішов на зимівлю у Ніжин. А вже звідти розіслав хан свої загони на Стародубщину, за Мглин та у міста великоруські.

Стор. 125.

А в цей час Хмельницький, що не раз наїздив на Україну, уже вдруге з великою силою прийшов під Переяслав... Женучи його, великоруське та малоруське військо на плечах воїнів Хмельницького увірвалося в табір, здобуло його, забрало припаси, а самого Юрка та його козаків погнало до Дніпра, де багато з них так і загинуло, не добігши до води.

Стор. 126.

Сам же Ромоднівський, не гаючи ні години, з'єднався з Приклонським і знову повернувся на Україну до Лубен і там став табором.

Стор. 127.

Гетьманство Брюховецького.

Так діялося на Україні. А на Запоріжжі, своїм звичаєм зібравшись на раду, козаки самовільно проголосили гетьманом Брюховецького і, прагнучи умовити, про нього навіть до власної особи царської величності написали. А по цей бік Дніпра, вдовольняючи чолобитну єпископа Мефодія та Василя Васюти, ніжинського полковника, царська величність повеліла вільним голосуванням кого хочуть обрати на гетьманство. Якраз на цей час Брюховецький прийшов із кількома сотнями козаків із Запоріжжя до Гадяча. Його приязненно прийняв Ромоданівський і доручив володіти Україною до Ромен... А підступний Брюховецький, маючи при собі чимало запорожців, невтомно турбувався про Чорну Раду... одночас він розіслав своїх запорожців у всі міста України і порадив всьому поспільству збиратися в Ніжин, нібито для пограбування міста.

Стор. 128.

Однак князь, маючи в себе досить російського воїнства... поставив намет царської величності посеред табору, а навкруги, аби посеред малоруського люду не спалахнуло повстання, розставив государеве військо...

Стор. 129.

Отак криваво розпочавши своє гетьманування року 1664, Брюховецький вирішив до перших безчинств додати іще зліші согрішення...

Отак лихо трапилося на Україні, отак невинних людей, а особливо Якіма Сомка та Василя Васюту з світу жили!

Стор. 129—130.

В час цих подій від царської величності приїхав дяк Бачмаков і привіз нове уложеніє щодо козаків та, прочувши, що польський король з великою силою йде на Україну, не зробив нічого і повернувся в Москву.

А невдовзі перед цим паволоцький полковник Іван Попович, забачивши, що ляхи знову запанували на Україні, відмовився від полковництва і вирішив прийняти схиму, став ченцем. Та придивившись, побачив, які пакості ляхи та жиди творять ієреям, відкрікся схими і знову, уже вдруге, став полковником та, погодившись з Сомком, котрий ще був тоді сьогобічним гетьманом, не раз ходив походами на шляхту і не раз розбивав їх впень, аж поки не прогнав з України.

Стор. 130.

І наскільки цей Попович був людиною затятою і хороброю, що коли б Брюховецький не прискорив події і коли б не скарав на смерть Сомка та Васюту, то небезпременно б він, всупереч незгодам, підкорив би всю Україну під руку його царської величності... Воїстину, коли б ці два дружніх чоловіка — Попович та Сомко — ще трошки пожили, то вони перевершили б діяння старого Хмельницького, бо, невтомно займаючись військовою справою, вони не лише ляхів, що спрагли панування на Україні, а і татар, котрі під личиною братерства брали людей у ясир, безжално били, так розбивали, що ті не могли отямитись.

...До того ж він дізнався, що польський король Ян Казимир прямує на Україну під Глухів. Тому Брюховецький спалив місто (Переяслав. — *О. М.*), так і не змігши подолати козаків, що засіли у замку, а сам повернув на Гадяч.

Стор. 131.

Року 1664... Пішов і собі добра не зробив, а тільки Україні лиха накоїв — народ збунтував і скруту посіяв, оскільки Брюховецький ті міста, що не змогли королеві опір чинити і здалися, зруйнував...

В той же рік воевода руський Чернецький обліг у Бужині кошового війська запорізького Сірка...

І все ж Сірко з останком свого загону пробився на Україну.

Стор. 134.

Оце відтоді і повелося, що кожен берег Дніпра мав свого гетьмана. Один приймав гетьманство з рук царської величності (під його владою було і Запоріжжя), а другий — від короля польського в Чигирині наставлявся.

Року 1666... Про прихід воевод у всі малоруські міста.

Того ж року після різдв Христового з Москви повернувся щедро обдарований гетьман Брюховецький і привіз у всі головні міста України воевод великоруських (окрім давніх, оскільки у Києві, в Чернігові, в Переяславі та в Ніжині здавна були воеводи). А саме — в Гадяч, в Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгородок, у Глухів, у Батурин та в інші... А воеводи, на всій Україні взявши люд під свою владу, на всіх громадян, на все поспільство наклали данину...

Навесні того ж року з Москви по всій Україні розіслали списщиків і ті списщики усіх людей у містах та селах переписали.

Стор. 135.

Їх довго пробували вибити звідти військо малоруське і великоруське. Заради них Дорошенко закликав орду і дав відсіч, змусив і великоросійське і малоруське військо відійти до Переяслава... Опісля орда пішла за Ніжин та за Прилуки, забрала там в ясир всі села, оскільки люди там жили безпечно, маючи надію на великоросійське та малоросійське пе-

ребуваюче під Золотоношею військо. З тією ж таки ордою Дорошенко виступив і проти Моховського, що став в Україні на зиму на постій і сильно збиткувався над людом.

Року 1667... Проте запорожцям цього виявилось мало, вони невдоволені були, що на Україні по всіх містах поставлені воеводи, обурювалися податями та даниною і народ підбурювали до непокори, оскільки кожен з людей, або їхні сини, бували на Запоріжжі і розповідали про московські побори. На Україні спалахували бунти.

Того ж року гетьман Дорошенко з дружніми йому татарами обліг в Підгайцях коронного гетьмана Яна Собеського, що простував на Україну.

Стор. 136.

Того ж року король польський Казимир повелів відпустити з темниці Майборку, пруського міста, Юрія Хмельницького, митрополита Йосипа Тукальського та полковника Гуляницького. Та оскільки через Тетерин наговор їх мали повторно взяти й скарати, то вони, не чекаючи на себе більшої біди, втекли з Польщі на Україну.

...І козаки, не знаючи, як протидіяти йому, нараяли ще раз від усієї Малої Росії відрядити в Москву послів, аби вони розповіли про загальне невдоволення воеводами по великих містах, а у менших містах та по селах — прикажчиками, на ярмарках та торгових місцях — збирачами... На той час якраз надійшла гетьманові і грамота царської величності, у якій сповіщалося, що боярин з військовим загоном на кількадесят тисяч прийде зимувати на Україну. А оскільки козаки не бачили, чого це те військо має приходити, бо ніяких ворожих дій від суміжних земель та царств не було, то і вся старшина і увесь люд посполитий страшенно переполошився, думаючи, що військо руське йде Україну віддавати ляхам.

Стор. 136—137.

І коли б справді-таки був государевий указ, щоб Україну віддати ляхам, то його не важко було б і виконати. Для цього воеводам з їхніми загонами треба було вийти з міст, а ляхам увійти в міста і без всяких зусиль ляхи забрали б Україну.

Саме з тих причин тоді й прийшло на Україну сила запорожців і почали вони з Московою відкрито чвари заводити та сваритися.

Стор. 137.

А тут ще й Дорошенко, схоже, що за намовою ляхів, безперестану писав до Брюховецького і дорікав йому. "Хто б з попущенія господнього не завоював Русь, які б монархи не владарювали, завжди на Малій Русі старшина була своя. Ніхто ще силою не насилав своїх старшин. Було, що Гедемин, князь литовський, після перемоги над останніми руськими князями, передав руські землі ольшанському князеві Миндовгу і тільки його знав та з ними знався. Але ж останні володарі та обладателі були з місцевого люду і тільки своїм князям корилися! Коли ж батьки нинішніх знатних ляхів, не слухаючись своїх королів, забажали на Малу Русь свою владу поширити та побільше з неї собі гараздів витягнути, коли порішили, щоб воеводи, каштеляни та старости були не тутешні і потім прислали козакам і полковників, і сотників-ляхів, то козаки за це польській короні відплатили невідшкодуваними збитками та вічним уроном!"

Стор. 138.

Так в Ніжині, Чернігові та Переяславлі москва закрилася у фортецях, однак запорожці та посполитий люд взяли міста, пограбували їх і вкрай зруйнували.

...відрядили до царя турецького і повідомили, що приєднуються до його царства з усією Україною... послали всі до Дорошенка і покликали його з України також і на Малоросійське гетьманство. Відгукуючись на поклик Малої Росії, Дорошенко прийшов з своїм загоном під Опішню... А Дорошенко перестрів Брюховецького (що йшов з малоросійським та татарським загоном до Опішні) десь за милю від Опішні і перегородив йому шлях.

Стор. 139.

Після того ж Дорошенко став гетьманом обох берегів Дніпра...

Стор. 140.

Року 1669... Опісля Многогрішний зібрав у Глухові усіх малоросійських полковників, учинив Генеральну раду і від імені Генеральної ради відрядив послів до його царської величності з проханням, аби царська величність прислала в Малу Росію уповноважених осіб і щоб ці особи поновили статті Богдана Хмельницького та виробили нові пункти... Ото відтоді заборонено було воєводам пробувати в Малій Росії, окрім Кисва, Чернігова та Ніжина, та і цим заборонено було втручатися в малоруські справи і ні під яким приводом не чіпляти звичайних громадян... Всіма місцевими справами і козаками у Малій Росії мав відати тільки гетьман, а воєвода повинен був пильнувати за своїми служивими людьми.

Стор. 140—141.

Дорошенко, побачивши, як хитро Многогрішній (він його залишив замість себе наказним гетьманом) позбавив його малоросійського гетьманства і як зневажив...

Стор. 141.

Дізналися про це запорожці, підняли орду і виступили на Дорошенка. Дізналися і поляки, що гетьман з Україною до турків у підданство йде та санджаків просить собі... А малоросійське задніпров'я повністю скорилося владі царської величності та гетьману Многогрішньому.

Стор. 142.

А Дорошенко, затримавши орду на зимових становиськах України, задумав був піти з нею на московське Задніпров'я.

Року 1670... Тоді ж Дорошенко послав посланців до силістрійського паші і просив його дати орду. Він хотів з нею рушити взимку на Україну.

Стор. 143.

В свою чергу і коронні гетьмани, не порушуючи Гадяцьких пактів, залишили своє військо для захисту України і розмістили його у фортецях та замках — Могилівському, Браславському, Немирівському, Ладичинському та Рашківському... а чільне командування вручили гетьману запорізькому Ханенку.

Року 1672. Після боговляння господнього Дорошенко з ордою та з своїм військом напав на Україну...

Стор. 143—144.

Цей гетьман (Многогрішній — О. М.) об'єднав усю Україну, замирив її... він домігся підтвердження давніх вольностей, а також утвердив нові (щоб не було воєвод в Малоросії)...

Стор. 144.

У Кам'янцю ж та русь, що лишилася, добилася у турків дозволу залишити три церкви (вірмени добилися — одну) і там, у тих церквах, докладаючи великих зусиль, молилися та обряди справляли.

Стор. 145.

Гетьманство Івана Самойловича.

Року 1672... після згаданої комісії посеред малоруського народу різні слухи пішли, не раз поширювані усно і листовано тими ляхами, що працювали в ній. Згідно з цими слухами, нібито царська величність Малу Росію з військом запорізьким та Київ покляли знову повернути ляхам в рабське ярмо...

Стор. 146.

...оскільки в цей час посилали на Україну нібито до знайомих своїх листи і невтомно застерігали — поклоніться королю добровільно, поки вас не віддали силоміць...

Після того як зачитали цю відповідь монаршу, гетьманом обрали Самойловича. А він, ставши гетьманом, почав царській величності вірно і ревно служити. Скорив по всій Малій

Росії сваволю і об'єднав люд думкою вірно царю служити. З часом почав і Задніпровських, неситих на людську кров володарів, вождів та своєвольців упокоювати — кого ласкою кликав на другий бік Дніпра, давав посаду та засоби до життя і тим під царську руку скоряв, кого втихомирював, погрожуючи монаршими силами.

Стор. 150.

Розповідь про те, як турки взяли Умань, Ладижин та інші українські міста.

Потім боярин та гетьман, які вже впродовж кількох тижнів брали Чигирин, дізналися, що турки великими силами прийшли на Україну... Вистояли вони і проти гетьмана Суховія, що з великою ордою прийшов на Україну, і перед яким усі українські міста просто тремтіли.

Стор. 152.

Року 1675. І почали Задніпрянн свою землю кидати і переходити в Малу Росію до гетьмана Самойловича. Гетьман, скоряючи сваволю, приймав їх гостинно; начальних потішав чинами, аби вони, перебуваючи у Задніпров'ї, не губили християн (разом з турками і татарами, що служать Дорошенку).

...король, після того як султан залишив Бар, Рашків та Могильов, вигнав турок з України і задумав приєднати її до себе. Проте не завершив задуманого. Полишивши у взятих містах комендантів, він змушений був поїхати в Краків на коронацію. Князь же Ромоданівський та гетьман Самойлович послали загін під Чигирин в наїзд. Він підняв усіх жителів Корсуня і разом з полковником переселив за Дніпро в Малу Росію.

Стор. 153.

А сам (Дорошенко. — *О. М.*), прагнучи стати малоросійським гетьманом, почав підкупляти запорожців, почав підкупляти старшину Самойловича, підбурював їх проти гетьмана... Проте мало хто пристав на те. Зрозумівши ж опісля, що гетьманом в Малій Росії йому не бути, він знову почав намовляти турків та орду. Проте турок, гнівний за своїх яничар, відмовився допомагати йому. І полишений сам на себе, він зібрав півторатисячний загін своєї піхоти і ходив з ним по Україні та брав плату з міст і сіл, що ще лишалися вірними йому.

Року 1676... А Дорошенку переможці повеліли їхати у малоросійське місто Сосницю на проживання. Отакою неоплаканою ганьбою та зруйнуванням України завершилося гетьманування Дорошенка. Він змусив з остраху жити і поляків. Бо привів на Україну турецького султана, а той, загарбавши Подолію та Україну, переніс межі своєї імперії аж до Коростишева та під Львів.

Стор. 153—154.

І король, хоч і дав-таки добру битву, проте, втрапивши в облогу та переживши велику скруту, змушений був все ж замиритися з турком. Давши тридцять тисяч червонців викупу, він поступився Поділлям та Україною аж до Коростишева і змушений був згодитися і з іншими вимогами турків.

Стор. 155.

Гетьманство Гоголя на Задніпров'ї.

Оскільки все Поділля і вся Україна перебували під турецькою владою, то король польський призначив подільського полковника Євстафія Гоголя козацьким гетьманом, визначивши йому у Димері постій і розквартирував його загін на Поліссі та в Литві.

Року 1667. Султан турецький, що після замирення з польським королем взяв під свою руку Поділ та Україну, побачив, як великоросіяни та гетьман малоросійський взяли Дорошенка, побачив, як вони переманюють людей разом з усією старшиною за Дніпро, як селять їх на пустельних землях аж до Дону, побачив, як там виростають міста та села, як

росіяни та запорозькі козаки взяли Чигирин, побачив і почав побоюватися, щоб чого доброго все це не завадило йому.

Вирішивши якимось завадити вказаним діям росіян та гетьмана Самойловича, він випустив з темниці Юрія Хмельницького, дав йому князівський титул і, щоб сіять неспокій, наказав писатися князем руським та гетьманом запорізьким. Потім вирядив на Сороку, звелів набрати собі військо по Задніпров'ю і поселити слободи на опустілих українських землях.

Стор. 155.

Через деякий час турки вже побачили основні сили Великої та Малої Росії під Чигирином... Після відходу турецького війська, великоруські та малоруські сили заходилися лагодити Чигирин та його замок, що були таки добре попсовані підкопами та турецькими гарматами... На завершення залишили в Чигирині полковника Кравченка з козаками та москвою, а тамтешню старшину і корінних козаків, оскільки Самойлович не довіряв їм, переселили на Задніпров'я і поселили навечно там.

Стор. 157—158.

Року 1678... Тільки козацька піхота, що була під горою за церквою, та москалі в замку (Чигирин. — *О. М.*) боронилися до самої ночі... Проте сердюки до ночі боронили перехід на греблі. Коли ж настала ніч і коли до них підійшли москалі, вони в гармати щерть понабивали пороху, підпалили замок і з козаками, що були під горою, через турецьке військо, яке саме перейшло Тясмин і приєдналося до своїх, пішли напролом.

Стор. 158.

А в понеділок зранку, ще не сходило сонце, великоруське та малоруське військо, долаючи напади турок і татар, повернуло до Дніпра... щоб росіяни та козаки побільше набов'я вистріляли...

Стор. 159.

Хмельницький тоді писався з турецької ласки князем руським та гетьманом запорізьким.

Року 1679... кримські орди, очолені чотирма султанами, та Хмельницький пішли на Черкаси та на Малу Росію землі розоряти.

Стор. 161.

Року 1684... Того ж року гетьман запорізький Іван Самойлович з відома їхньої царської величності проклав польсько-руський кордон — по річці Сож, від Гомеля аж до Рославля.

Року 1686. Польський король та їхня царська величність уклали Вічний Мир... За цим договором поляки зобов'язувалися не доминатися України та Смоленська.

Стор. 162.

Року 1688. Росіяни та козаки збудували місто Самару.

Року 1689... В час походу татари не раз нападали на табір, проте кожного разу великоруське та малоруське військо давали їм відсіч і відбивало.

Стор. 163.

Року 1692... Та варто було Мазепі зібрати малоруські полки і виступити проти орди та Петрика, як вони відразу ж покинули Малоросію і втекли в Крим.

Стор. 164.

...шануючи вольності всього війська запорізького на Запоріжжя в Малу Росію відпустили.

...Семен Палій, що був родом з Борзни. Він одружився на Задніпров'ї у Фастові... Втихомиривши Задніпров'я, і пообсаджувавши численні міста своїми залогоми, він жив як удільний пан. Його вольноохоче військо стояло постоем на Поліссі ж до кордону з Литвою

і збирало на його користь десятину з пасік, з продукту та з усякого прибутку по всьому Задніпров'ю, навіть аж біля Дністра та Случі.

Стор. 165.

А гетьманом на Задніпров'ї був Самусь.

Самусеве гетьманство на Задніпров'ї.

Після Могили король Собецький настановив в Задніпров'ї гетьманом Самуся... Самусь зробив своєю резиденцією Вінницю на Придністров'ї.

Стор. 165—166.

Коли ляхи, обурюючись Палієм, направили супроти нього та супроти його полковників рейментара Рустича з польським військом і коли разом з тим військом пішли родовиті панове, аби повернути на Україні свої мастності, то Палій вирішив не йти на ляхів.

Стор. 166.

Однак на підмову ляхів, Мазепа почав проти Палія замишляти. І після численних образ таки приписав йому зраду, арештував, віддав москалям під караул, а опісля заслав у Сибір. Отак і закінчилася Палієва влада у Задніпров'ї. А гетьман Самусь здав Мазепі задніпровське гетьманство — передав і булаву, і бунчук, і королівські привілеї, — а сам довольнився богуславським полковництвом.

Стор. 167.

Року 1695. Взимку орди взяли язика під Кропивною і дізналися, що гетьман Мазепа з малоросійським військом перебуває на Україні. Тоді вони налетіли на польські землі, безбожно опустошили їх...

Їхні всі скарби, а також гарматні і військові турецькі припаси забрали та поділили і у Велику та в Малу Росію спровадили.

Року 1696. У лютому хан, маючи намір поквитатися за Казикермен та інші турецькі міста, з великою татарською силою та з Петриком пішов на малоруські міста. Він почав плюндрувати Полтавщину, Миргородщину, дійшов до Говтви і над рікою Пслон напав на Гадяцький полк.

Стор. 168.

Після бою, розпавшись на невеличкі загони та везучи свою шкоду, орди потім не скоро зважилися ступати в Малу Росію.

Стор. 170.

Ось уже перед його царською величністю стоять начальники, просять дозволу послужити йому, а матір свою Малу Росію, що в своєму лоні їх виносила, прославити... Цією послугою війська малоросійського царська пресвітла величість була страшенно вдоволена...

...великоруські та малоруські наші війська облягли Азов.

Стор. 172.

Року 1697 Тоді боярин Яків Федорович Долгорукий та гетьман Мазепа з великоруським та малоруським військом припливли по Дніпру туди ж таки на судах-фуртаках, що їх поробив собі кожен полк...

Тому вирішили у містах полишити великоруське, малоруське та запорізьке військо...

Стор. 173.

Року 1700. Війська малоруські нікуди не ходили походами і лишалися вдома.

Року 1701... правда малоросійським військом більше командував племінник Мазепи — Обидовський.

Стор. 174.

Року 1702. Під Бихов Мазепа послав наказним гетьманом над малоросійськими полками стародубського полковника Миклашевського... до малоросійського війська вийшов з своїми людьми Белцкевич...

Року 1704. Гетьман Мазепа з малоросійським військом до самої осені стояв спершу на Переп'ятисі, а потім під Любарем.

Року 1705. Мазепа, з малоросійським військом ходив у Польщу і був у Замості.

Текст подано за: Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. Переклад з староукраїнської мови Романа Іванченка. — К., 1992.

ДОДАТОК 20

Самійло Величко. Літопис

Том I

Стор. 31.

...про рушення Хмельницького від Корсуня до Білої Церкви і розіслання по цілій Україні своїх просторих універсалів...

Стор. 39.

За того Жигмунда, що прийняв Польське королівство (за свідченням Кромера та Гвагніна) у 1507 році від Різдва господнього, козаки, знову розплодившись і примножившись у руських провінціях та землях, почали виходити з домів своїх і селитися по дніпрових островах, нижче порогів, ловлячи тут рибу й полюючи на звіра.

Стор. 40.

Але поляки, маючи ще більшу, ніж раніше, заздрість і недоброчітство, почали великими податками і бідами обтяжувати й озлоблювати Русь, що була під їхньою владою, і козаків у самій Польщі та на Україні, а вони жили тоді обабіч річки Дніпра. Тяглося це від поляків творене лихо для козаків та Русі 315 років, починаючи з Казимира Великого, що, як уже згадувано, звоював був Русь, і кінчаючи Владиславом Четвертим. Від короля польського Казимира Третього до панування Жигмунда Першого поляки, як ми вже писали, менше гнітили Русь. Цей час обіймає 174 роки, протягом яких змінилося вісім польських королів, якщо причислити і його, Казимира. А від Жигмунда до Стефанія Баторія упродовж 67 років (змінилося на той час три польські королі, числячи й Жигмунда) Русь із козаками мала вже більше уярмлення. В наступні 74 роки, від Стефана Баторія до часу смерті в містечку Маречі Владислава Четвертого (про нього йшла мова), тобто до 1648 року, коли Хмельницький вже підняв війну проти поляків за козако-руські вольності, була Русь у найнестерпніших від поляків утисках і в найбільшому уярмленні. Відтоді змінилося три польські королі, числячи Владислава і Баторія.

Стор. 41.

Всі ці польські монархи, як їм належало й подобало, були пани ласкаві й милосердні до своїх підданців, людей Русі та козаків. Один за одним посідаючи маест Королівства Польського, вони мали їх під особливою охороною й протекцією і зміцнювали їхні стародавні права та вольності новими своїми грамотами та привілеями. Найбільше від усіх прагнув це робити Ягеллон, чи Владислав Другий, як зве його Кромер; Пуфендорфій іменує його Четвертим. Королюючи, виявив він до русів та козаків особливу прихильність та піклування, надаючи і стверджуючи корисні їм права та вольності. Це не дивно, бо був він по матері з русів, як свідчить у своїй "Хроніці Польській" Гвагнін (на 98-му листі), і мав багато, перерахованих з того ж Гвагніна, чеснот та добродійств. Крім того, пам'ятав він, Ягеллон, попередників своїх, польських королів, як також і те, що не можна знищувати й ка-

сувати даних та стверджених козакам і Русі уставів та привілеїв. І взагалі кожен з тих перелічених польських монархів, скільки міг у часі свого королювання, прибільшував, як вже відзначалося, прав та вольностей русам та козакам україно-малоросійським — про це в пактах і метриках коронних певно можна прочитати. Цим самим королі наперед заохочували їх на приязнь до себе, неодмінну зичливість та вірну службу. Але пани польські та їх дозорці, що сиділи в руських землях і провінціях, знищили через свій гонор усі ті королівські мандати й привілеї і через свою ненаситність чинили, як уже писалося, над людьми гніт та наругу. Бо хоч і мали в себе на той час (тобто на 1648 рік) козаки й малоросіяни стародавні й нові права та привілеї, дані їм на певні їхні вольності та свободи, однак високодумна й вельми гонориста шляхта польська вважала їх, як уже писав, за ніщо, не хотіла й слухати про них, не те щоб виконувати. Вони утискували і гнітили малоросіян великими тягарями й бідами, керовані власними прагненнями, які не наситиш навіть найбільшими багатствами та прибутками.

З королівських привілеїв одні видавалися приватно (їх мала й тримала в себе частина малоросійської шляхти), інші мали слугувати Запорозькому війську і всьому малоросійському народові.

Стор. 42—43.

Згаданий уже Барабаш іще перед своїм черкаським полковництвом був значним на Україні товаришем Запорозького війська. Це він 1636 року, коли став королем у Польщі Владислав Четвертий (він же і Шостий), їздив до нього з Богданом Хмельницьким та іншим значнішим товариством. Вони посвідчили королеві про наруги й утиски, що їх чинять на Україні поляки й просили потвердити давні українські та козацькі права й вольності...

Йому, Барабашеві, з усім Запорозьким військом і народом україно-малоросійським було дано привілей при печатці й підписі власної Владиславової королівської руки, що стверджував, за прикладом попередніх польських королів, усі козацькі й малоросійські старожитні права і вольності, а також дозволяв їм, козакам, мати собі на Україні гетьмана...

Ми пам'ятаємо, панове козаки, і давніші вірні ваші послуги нашим попередникам, найяснішим королям польським, та своїй Короні, і недавно минулу Хотинську війну, коли ви показали нам вірну і зичливу проти султана турецького Османа службу. Як і найясніший Жигмунд, батько наш, король польський, так і ми були дуже вдячні Запорозькому війську й оголосили йому тоді, як і цілому народові українському, що матимете таку нашу ласку й уважність, яких від нас зажадаєте й забажаєте. Тепер цієї декларації ми не касуємо й не змінюємо. А оскільки поляки, що панують на Україні, не хочуть слухати нашого королівського наказу і не припиняють чинити вам, козакам, як і всім малоросіянам, кривд і прикростей, то хоч нагадати, що ви військові люди і можете, маючи шаблю при боці, а в руках самопали, дійти тією зброєю своїх стародавніх вольностей самі.

Стор. 78—79, 82.

Універсал Хмельницького, посланий в усю малоросійську Україну, що лежить обіруч Дніпра, а також в далекі руські міста.

Зіновій Богдан Хмельницький, гетьман славного Запорозького війська і всієї суцї обіруч Дніпра малоросійської України.

Звіdomляємо вам, усім українським малоросіянам, жителям міст і сіл обох боків річки Дніпра, духовним і мирянам, шляхетним і посполитим, людям усякого, більшого і меншого, чину, а особливо шляхетно уродженим козакам і святим братам нашим, що мушили ми не без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків. Це вже всім відомо, що ми перемогли поляків при всесильній божій помочі 8 травня під Жовтою Водою і 16 травня під Корсунем. Тепер, після цих двох виграних битв над ними, ми почули, що вони цим

нещастям дуже розгнівані й роз'ятрені. Пани й князі біля Вісли й за Віслою не тільки вже стягають і з'єднують на нас численні свої війська, але й підмовляють, і побуджують на нас і пана нашого милостивого, ласкавого батька, найяснішого короля Владислава. І хочуть вони це зробити, щоб із силою своєю прийти в Україну нашу малоросійську, легко звоювати нас вогнем і мечем, розорити наші мешкання й обернути їх на порох і попіл. А нас самих хочуть вони одних вибити, інших у немилосердну неволю забрати, а решту спровадити у віддалені місця за Віслою. Так вони хочуть знищити й проковтнути славу нашу, завжди голосну й відому не тільки в європейській частині світу, але й в азійських, що лежать за Чорним морем, країнах. Ми ж постановили в намірі нашому мужнім і безбоязним серцем та зброєю при божій допомозі стати не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих поляків, які мають за ніщо видати нам, козакам, і взагалі всім малоросіянам високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права і вольності. Для цього прийшли ми від Корсуня і стали тут, під Білою Церквою, військовим нашим обозом.

Ми пишем до вас цей універсал, закликаючи й заохочуючи вас, наших братів, усіх малоросіян, до нас на військову кампанію. Передаємо вам це і сповіщаємо, що поляки народилися і пішли від нас же, савроматів та русів, і про це свідчать їхні ж польські хронікари. Отож були вони спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадність до слави й душегубного багатства і віддалилися від життя з нашими стародавніми предками. Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки), і заволоклися аж за Віслу, і осіли на чужі ґрунти і землі, які лежать між знаменитими європейськими річками Одрою та Віслою. Тим самим вони завдали шкоди багатьом навколишнім землям і державам німецьким, західним та північним, бо військовим і розбійничим чином в ті давні століття удерлися й загарбали, заволодівши, їхніми державами з тодішнім населенням. Потім, як минуло відтоді вже багато часу, вони розплодилися й примножилися у своїх поселеннях понад Віслою і за Віслою і, невдоволені згаданими вже людськими шкодами і здирствами, безпричинно й по-зрадницькому повстали (як колись Каїн на Авеля) на русів та савроматів, тобто на своїх же з давнини природних братів. Це вчинили вони в 1333 чи 1339 році після Різдва господнього під проводом короля свого Казимира Великого, з тим іменем Третього, — тоді найбільше був умалений і ослаблений київський, та острозький, та й для інших русів істиний та природний наш князь. Вони зюювали війною і привласнили через свою ненаситність достоменно наші зі стародавніх часів землі та провінції козако-руські, савроматійські від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільня і Смоленська. Мав наш край довгі й просторі кордони, включаючи землі Київську, Галицьку, Львівську, Холминську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемильську, Мстиславську, Вітебську й Полоцьку. Вони, поляки, не тільки знищили і згладили на згаданих наших землях та провінціях ім'я наше славне козацьке, але, що найгірше й найбільше засмучує, запрягли вони всіх братів наших, роксолан, у невільниче підданське ярмо, відкинули нас від батьківської православної греко-руської душеспасенної віри і приневолити силою, звабили й підкорили гвалтом та багатьма нехристиянськими муками й тиранством до згубної унії та римського блуду. Вони зневажили всі привілеї й мандати перших князів та королів своїх польських, які схвалили й ствердили наше греко-руське благочестя, знищили їх і скасували супроти шляхетної політики й доброго сумління.

Але й цей шкідливий для душі, вабний на погибель, схизматичський і нечистий учинок (що святе благочестя обернули на унію й честь козацьку перетворили в безчестя й невігластво) мало вдовольнив їхню заздрість і гордість. Вони зважилися, уже незалежно від королівської, пана нашого милостивого, волі, вигубити й викоренити значніших людей і козаків із найокраїнніших і останніх напівдиких наших земель (тобто з Чигирина, Трах-

темирова, Переяславля, Полтави та інших україно-малоросійських містечок і сіл, що лишалися обіруч Дніпра). А це земля — предковична вітчизна наша, яка сяє правдешнім і нескитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням...

Але ми сподіваємося, що його королівська величність, його превисока персона не піде своєю війною на нас, оскільки почали ми цю війну з поляками за його королівським дозволом, адже поляки легковажили особу його королівської величності, не слухали його мандатів та наказів і насилали на Малу Росію безперервні руйнування та гніт.

Стор. 83.

Хмельницький розіслав пильними й справедливими козаками в усю, що лежить обіруч Дніпра, Малоросію шістдесят таких універсалів, як належить спорядивши їх — при військовій печатці і з підписом власної руки. Гінці його мали сягнути з одного боку Дніпра від Білої Церкви аж до Полонного, Львова, Кам'янця-Подільського, а з другого — від Переяславля до Чернігова, Стародуба, Гомеля, за Дніпро до Борисова й далі, також до Бихова, Могилева і далі...

Даний в облозі нашому під Білою Церквою,
1648 року, червня, числа...

Стор. 292, 294, 295.

Про Острянинову війну з ляхами на Малоросійській Україні. Року від Різдва Христового 1638, тобто перед Хмельниччиною за десять років. Про причини тої війни, що постала проти ляхів з боку Запорозького війська, кожен може взнати зі зголошувального універсалу, що його заслав Острянин у Малу Росію, що лежить обідвабіч Дніпра. Той універсал має в собі від слова до слова так:

Стефан-Криштоф з Острога й Остра Острянин, ласки божої новопоставлений гетьман з усім Запорозьким військом.

Ознаймуємо цим нашим універсалом вас, шляхетно уроджених козаків, братів наших, котрі багато літ славляться численними рицарськими справами й відвагою на цілому підсонні і котрі мешкають від давніх часів з предків своїх по обох берегах річки Дніпра в Малій Росії, вітчизні своїй, також і всьому посполитому народові російському. Як і в минулі часи, так і цього літа не змогли ми переслухати з великим сердечним жалем і співчуттям та зереструвати ваших скарг і плачливих послань, що безперервно йдуть від вас нам, низовому Запорозькому війську, про образи, що вам діються, утиски, розори й невиносні униження від ляхів, котрі мають посідання по всій Малій Росії з обох боків Дніпра. Не викладатимемо ретельно тут того, що вони, ляхи, натворили і скоїли за ці недавні часи — в останні п'ять чи шість років (забувши вже про всі їхні давнішні гвалти та злі вчинки) — вам, православним християнам, зокрема в містах та повітах Козельському, Боришпольському, Басанському, Березанському, Гоголівському, Яготинському, Остринському, в Ніжинському, Борзнянському, Прилуцькому, Варвинському, Срібнянському, Красноколядинському, Конотопському, Любецькому, Березинському, Менському, Сосницькому, Коропському і Кролевецькому, в Лубенському, Лукомському, Лохвицькому, Пирятинському, Чигрин-Дубровському і Роменському, Переяславському, в Гадяцькому, Миргородському і в усіх інших, де тільки лишилося і лишається їхня безпошанівна, немилосердна до християнського народу посілість. Самі ви, брати наші, котрі в перелічених містах і повітах, знаєте як самовидці і про все те жалісно доносили нам й оповідали...

Від того не тільки ми, новообраний гетьман, але й усе військо Запорозьке були зрушені великим жалем і постановили згідною радою та совітом рушити із Запорозького коша з військом на малоросійську Україну, щоб скинути при божій помочі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство, щоб помститися

також за вчинені образи, розор і катівські гвалти вам, братам нашим, шляхетно уродженим, і всьому поспільству руського роду, що мешкає в Малій Росії по обидвабч Дніпра...

Отож ви, брати наші, шляхетно уроджені козаки, що живете по обох боках річки Дніпра на малоросійській Україні, з усім сільським посполитим народом, все те, що тут коротко написано, зрозумійте і зважте і прихилить серця ваші до сердець наших і бажання ваші до бажань наших. З'єднуйтеся з нами, коли прибудемо на Україну із Запорозьким військом, з повною зброєю і звольте завзято починати при всесильній божій помочі військове діло і промисел супроти ляхів, своїх ворогів. Через це, доки ми з військом прибудемо на Україну, звольте готувати і годувати коні свої, також мати й приладнувати добру, справну зброю з належним до неї припасом, тобто порохом, кулями, і заготовляйте собі потрібний для походу харч...

Бо листи тодішнього запорозького гетьмана, послані в малоросійський народ, подібні до наших листів, неналежно дісталися незабаром в руки ресстрових козаків, а від них — ляхам. Зрозумівши їхню силу, ляхи достатньо навчилися, як запобігти бутньому своєму злу і яку дати відсіч наступові Запорозького війська. Тож повторюємо! пильно і гаряче бажаємо ми та радимо — прибирайтеся до наступної війни, а від ресстрових козаків, недругів своїх і власних згубців своєї вітчизни, утаюйте все те, що тут висловлено, бережіть-ся їх, як злої іскри. І уповайте, безсумнівно, на божу милість, що готова покарати й помилувати нас, грішних! Цього щиросердно жичачи, бажаємо незабаром оглядати й вітати на Україні в з'єднанні з нами вас, братів наших.

Даний із табору низового Запорозького війська, від Базувлука, року від Різдва господнього 1638, березня 20.

Острянин, гетьман війська Запорозького
рукою (М. В. З.)

Таких універсалів шість гетьман Острянин розіслав через розумних і справних козаків у малоросійську Україну, що лежить зобабіч Дніпра, а саме: в повіті Черкаський, Білоцерківський та Уманський, а з другого боку Дніпра — Переяславський, Ніжинський та Лубенський, наказавши та навчивши своїх посланців, щоб розвозили ті Остряниніві універсали зі згаданих повітів в інші малоросійські уїзди і вчитували їх тасмно знайомим та надійним людям, збуджуючи та заохочуючи своїми порадами їх на війну проти ляхів, згідно з наміром Запорозького війська. Це, либонь, ті Остряниніві посли справили, як їх навчено, однак шило в мішку не утаїлося, оскільки незабаром про ті Остряниніві універсали ляхи вивідали через ресстрових козаків і розіслали в усю Малу Росію по обидва боки Дніпра універсали навзаєм, застерігаючи народ від наступних бунтів і страхуючи його великими й немилосердними карами. Так само стягли вони до купи в Лубни військо, що жило по далеких посіданнях, і були вже в належній чулості та поготовності, щоб дати відсіч і відпір Остряниніві з його Запорозьким військом. Дивилися вони недрімним оком туди, звідки найбільше сподівалися на себе козацьких вихорів.

Том II

Стор. 7.

Завершивши книгу Твардовського, ласкавий читальнику, я закінчив описувати двадцятирічну війну, яка була з козаками та з іншими державами у ляхів. Але коли заспокоїлись у Польщі завдяки Оливському трактатові кровопролиття та завірюхи, помножилися в Україні (спершу серед значних, а потім і серед посполитих козаків) гніви, незгоди, властолюбства, роздвоєння, зміни, пориви, заздрості, ворожнечі, чвари з кровопролиттями та

інші, подібні до цих, злопригоди й непотребства. Окрім того, витерпіла та ж Мала Росія, на крайню свою руїну, знесення та виснаження, й численні зусбіч навали ворогів.

Стор. 9.

Року від створення світу 7168, також року, коли божа безмежна мудрість через Діву була злучена з людською натурою, 1660, той-таки найвищий Бог і всього живого творець благоволив ударувати християнський народ у Польщі, який багато вже плакав та мучився, бажаним миром. Але заїдливий польський Марс, бувши в непогамовнім гніві та дивлячись на Малу й Велику Росію ярим оком, підпалив серця польських панів і короля Яна-Казимира до подальшого воєнного чину з росіянами та козаками, піднісши й розпростерши військові хоругви. А було це так.

Той польський король, маючи в союзі й дружбі з собою кримського хана з усіма його ордами, сердечно жалів з усією Короною на втрачену, як золоте яблуко, Україну з козаками. Він хотів відторгнути її з-під Московської держави і привласнити собі, як це було й колись. Тож постановив неодмінно йти війною зі своїм кримським союзником на Україну і проти російського монарха, великого государя царя Олексія Михайловича. Провідавши про це напевно, він, російський монарх, звелів своїм і козацьким військам бути готовими до воєнного промислу. Король Казимир тоді, ще не рушаючи з військами на Україну, намагався схилити на свій бік козацького гетьмана Юрія Хмельниченка, що жив в Чигирині.

Стор. 15.

Року від створення світу 7169, а від утілення господнього 1661, після нещасливого воєнного чину, як вище писалося, під Чудновом для великоросіян та козаків скоро прибув із Білої Церкви до Переяслава Яким Сомко...

Відтак єдина матір наша Мала Росія, що була тоді пообабіч Дніпра, прийшла, через незгоду кривих розумом і марнославних своїх у повторний, як це було й за Виговського 1658 року, розлам і роздвоєння, адже сьогобічні, що від Переяслава, полки притрималися слухно з Сомком боку царської величності, а тогобічні, що від Чигирина, полки пішли за волею гетьмана свого Хмельниченка-нестатка, бажаючи бути під Польською державою.

Стор. 22.

Лист із Запорожжя від усього низового війська до Юрася Хмельниченка з ганою на його несправедні наміри і чварне кровопролиття, з побажанням, щоб він прихилився до їхньої, Запорозького війська, корисної йому, Хмельниченкові, ради.

...Ти знамірюєшся і присилуєш на ту лядську шкідливу для душ собі й братам нашим лігу, від якої (нам тоді й усій Україні невиносної і пагубної) заледве відсікся військовою зброєю й богатирським серцем через... літ разом з милою вітчизною нашою, всією Малою Росією і став при божій допомозі вільний, добре пам'ятний борець Богдан Хмельницький, твій батько, разом з нами, всім Запорозьким військом.

Стор. 41.

Року від створення світу 7172, а від утілення слова божого 1664. Польський король Ян-Казимир бажав побачити завершення свого жаданого наміру, тобто відібрати під свою владу з-під держави пресвітлого государя, московського царя Олексія Михайловича, самодержавця всієї Росії, сьогобічну Малоросійську Україну з козаками і поставити та затвердити, скасувавши гетьмана Брюховецького, одного на обидва малоросійські боки гетьмана Тетерю. Він урадив йти від Остра просто на Глухів, значне і міцне козацьке місто, прикордонне з московською державою, сподіваючись, здобувши його, застрашити посполитий малоросійський народ і в той спосіб знову пригорнути сьогобічну Україну під свою владу.

Стор. 44.

Брюховецький же надбав більшу божу благодать і всесильну поміч, адже він сам, без жодних чужих військ, тільки з сьобобічними козаками, і тоді їх було менше проти польського війська, переміг під Глуховом тьму-тьмущу, більше ста тисяч поляків з королем Казимиром і вигнав їх зі своєї вітчизни Малої Росії... А гетьман Брюховецький, вигнавши з України з божою поміччю короля Казимира з превеликою шкодою для польського війська і з утратою ним усіх скарбів та обозу з гарматами і всім воєнним прибором, звільнивши від крайньої руйни Глухів і задовольнивши себе та своє козацьке військо значною здобиччю, віддав урочисту дяку вседержителєві Богові, що допоміг йому так щастливо відправити цю велику воєнну справу з самими тільки козаками.

Стор. 46.

Року від створення Адама 7173, а від утілення господнього 1665. Коли цьогобічні полковники з'їхалися на Водохрещу в Гадяче до гетьмана Івана Брюховецького з належним йому святковим різдвяним привітанням, то він, чесно приймаючи їх у себе кілька днів і гуляючи з ними, відкрив їм свій намір скинути гетьмана Тетерю з тогобічного гетьманства. Він радився з ними, полковниками, як би найкраще тут учинити і стати єдиним малоросійським гетьманом по обидва боки Дніпра під владою російського государя Олексія Михайловича, а оскільки уряджено було брати Тетерю до рук чи вигнати його геть із тогобічної України війною, то Брюховецький, розпускаючи полковників з Гадячого додому, наказав їм пильно приборатись у воєнний похід з усім товариством своїх полків і зараз-таки, вийшовши із домів, стягатися до Переяславля.

Стор. 49—51.

Дорошенко тоді, ставши цілковитим гетьманом і добре пригостивши старшину та військо напоями, розпустив їх по домівках, однак невсипущо міркував, як би притягти до свого рейменту і цьогобічну малоросійську Україну. Він наказав своїм полковникам готуватися до воєнного походу, а чуючи, що Брюховецький з полковниками ще не повернулися з Москви, розіслав на цьогобічну Україну в усі полки свої універсали, бажаючи, щоб прихилився до нього весь народ, а Брюховецького щоб відкинув. Після цих універсалів одні зволили, а інші не зволили прихилитися до нього. Однак постала з причини гетьманів-владололюбців п'ята чи шоста незгода єднання Малої Росії, роздвоєння і чварна пагуба в народі...

Віддячуючи за це, він безрозумно знищив давні малоросійські вольності, бо допустив і дозволив безоглядно бути по всіх малоросійських містах московським воєводам, які згідно того дозволу відразу ж наїхали за монаршим указом у Малу Росію й почали панувати з великим і безпошанівним всенародним малоросійським утяженням.

Потім, за кілька тижнів після Водохрещі, Брюховецький прибув у Гадяче з новопошлюбленою своєю дружиною і, змовившись про тогобічне Дорошенкове гетьманство і про заслані від нього на цей бік Дніпра, в Малу Росію, вишеназвані універсали, обурився душею і жажнувся серцем, знаючи здавна моторність і вправність у всіляких речах свого товариша Дорошенка. Зараз-таки навзаєм він розіслав свої універсали на всю цьогобічну, свого рейменту, Малу Росію, відбиваючи Дорошенкове бажання перед усім народом, щоб ні в якому разі не схилився до нього, а вірно й несхитно був при ньому, Брюховецькому, під високою державою російського монарха. Від цих універсалів, Дорошенкових і Брюховецького, цьогобічний малоросійський народ мав прийти в нейтральство й роздвоєння, бо слухав і ради Брюховецького й не відкидав цілком і бажання Дорошенка...

На цей Дорошенковий лист вони, запорожці, відписали:

“Вельможний, милостивий пане Дорошенко, гетьмане новопоставлений український, чигиринський!

З листа Вашої милості звідомилися про постановлення Вас гетьманом нещасливої нашої україно-малоросійської вітчизни. Однак не знаємо, чо́го собі й вітчизні маємо віншувати за Вашого гетьманства — чи щастя, чи нещастя. Бо відколи преставився добрий наш гетьман, щиро приязливий син нашої малоросійської вітчизни, славної пам'яті Богдан Хмельницький, все ще страждає й упадає наша бездольна вітчизна..."

Стор. 53—54.

Року від створення Адама 7175, а від прищестя в світ творцевого божого слова 1667. При такому становищі, яке було описане вище, минув тоді перший рік Дорошенкового гетьманства. А на другий рік була великодня літера П, яка теж не принесла цілій Малій Росії спокою і тиші...

ДОГОВОРИ ПОВНОВАЖНИХ ПОСЛІВ ТА КОМІСАРІВ

Царства Російського, Корони Польської і Князівства Литовського в селі Андрусові з поставленням миру на тринадцять літ, учинені року від Різдва Христового 1667, а від створення світу 7175, місяця червня.

Стор. 64.

18

...А коли кримський хан тим згордує і не захоче бути спільним приятелем у сусідстві і війні своєї до решти не занехає, тоді обидва війська в Україні, у Києві, і в Запорогах, і в інших українських землях пообіч річки Дніпра як Корони Польської і Великого князівства Литовського, так і держави його царської величності Московської, будуть завше готові з тамтешніми українськими людьми йти проти орд і ханської сили даватимуть відсіч. Також матимуть спомічний і оборонний промисел над бусурманами і в Запорогах, і на Дону...

Стор. 68.

30

Також поміж нами умовлено й те, що після приїзду нашого до обох наших великих господарів з теперішнім постановленням і потвердженням святого миру великі послы, яких має бути послано з потвердними грамотами по обидва боки до великих господарів, матимуть зобопільну силу до трактування про утримання обидвох частин України й Запорожжя, і мають вони домовитися про спосіб спільної допомоги, як проти кримського хана й орди, так і супроти турецького цісаря, коли б ті мали примушувати спільно своїми військами українських козаків до послушення й підданства...

31

А ще ми, великі послы його королівської величності, казали послам його царської величності про віддання суми, яка повинна задовольнити шляхту — вигнанців із воєводств, повітів і з частини України, відступлених в бік царської величності, щоб царська величність, згідно братерської любові до його королівської величності, зволив її визначити, щоб привести народи до приязні.

Стор. 70.

Король Казимир був тоді певний через Андрусівські договори миру з росіянами і зараз навесні безпечно виправив коронні війська зі значним рейментарем Маховським на Україну, дозволивши їм плюндрувати вогнем та мечем і отак прихилити її до Корони Польської. Маховський тоді, прибувши на Україну, кілька місяців, не маючи відсічі від Дорошенка, плюндровав її біля Браสลєва та по різних інших місцях.

Стор. 71.

Однак у людських серцях розпалювалося полум'я внутрішньої озлоби і поширювалося на гетьмана Брюховецького всенародне обурення, і то за знищення стародавніх малоросійських прав і вольностей і за прийняття в Малу Росію воєвод та московських військ.

Стор. 71—72.

КОПІЯ ЛИСТА АДЕЛЬ-ГЕРЕЯ, кримського хана, до його милості короля, присланого через Ахмета-агу 8 червня 1667 року, відданого публічно в сенаті у Варшаві.

...Солтан, наш брат, погромивши ворога, як нашого, так і вашого, повернувся до Білої Церкви і відправив посланця до коменданта, але не одержав жодної слушної відповіді. Потім, написавши листа до вас, брата нашого, і до гетьмана, і до Маховського, він послав старшого воротаря. Потім три чи чотири місяці стояв в Україні й не дочекався ні посланця, ні жодної відповіді. І військо ваше, що йшло на Україну трьома трактатами, тричі халпало з татарського війська “язика”, а коли те військо було розгромлено, ми знайшли тих людей у Маховського в кайданах — а брати “язиків” від приятеля не належить. Наррадин-солтан, будиши в Україні, послав листа до гетьмана, а йому не прислано ні одного листа...

Стор. 74—75.

Трактат із солтаном Калгою.

...Зате його милість хан не посилатиме без відома й приязної волі його королівської милості та цілої Речі Посполитої жодних військ в Україну і в держави його королівської милості... Даний під Підгайцями вересня 16 дня 1667 року.

Стор. 78—79.

Року від створення всього живого 7176, а від Різдва Господнього 1668. Стуманілий розумом гетьман Брюховецький прожив на гетьманстві при вірності своєму государю лише п'ять років і три місяці і, роздивившись, як це некорисно йому і всьому народові малоросійському було прийняти в Україну воєвод з великоросійськими військами та побачивши ховане і явне всенародне на себе ремство, почав гадкувати, як би вигнати з Малої Росії згаданих воєвод із їхніми військами. Через те, коли був звичайний, святковий, на Водохрещу, з'їзд полковників та іншої цьогобічної старшини в Гадяче до гетьмана Брюховецького, то він, Брюховецький, тасмно радився з тими полковниками, як то спровадити з Малої Росії воєвод і разом із ними безпошанівших ратних їхніх радників.

Хоч рада Брюховецького, либонь, чинилася тасмно, однак немає тасмного, що не відкривається — після роз'їзду полковників із Гадячого по домівках між народом зараз рознеслася поголоска, що воєводи мають бути вигнані з Малої Росії... Воєвод було вислано геть у Велику Росію, все в них позабиравши, з усіх полкових міст та замків, а де опиралися й озброювалися, там вибито і вигнано примусом. А в Переяславлі, в Чернігові й Ніжині воєводи з ратними людьми замкнулись у міцних замках і не давалися здобути себе; Києва ж не чіпали. З Полтави, українського малоросійського міста, за порадою й совітом розумних людей воєводу з ратними людьми випроваджено до Рубльовки і Калантаєва без жодного кровопролиття, в цілості — позабирали від них тільки їхні речі.

...Навесні таки великий государ, цар Олексій Михайлович, розгнівавшись на гетьмана Брюховецького і на всю Малу Росію за зраду і вигнання з неї воєвод та своїх військ, одразу ж повелів князеві Григорію Григоровичу Ромодановському мститися за те. Князь тоді, притягнувши з численними великоросійськими ратними людьми і всілякими военними припасами від Путивля й Білгорода до Малої Росії, обклав порубіжні міста Гадяцького полку Котельву й Опошне та почав сильно їх здобувати...

А на тому боці Дніпра гетьман Дорошенко, другий опікун бідної цьогобічної малоросійської вітчизни, прочувши, що князь Ромодановський здобуває Котельву й Опошне і прагнучи звернути той його стрім назад від Малої Росії, зібрав тогобічне, що від Чигирина,

козацьке військо і, закликавши собі в допомогу кримську орду, переправився через Дніпро і рушив повз Голтву й Решетилівку до Опошного...

Стор. 81.

Під Котельвою кілька день відпочив і рушив зі своїми військами в середину цьогобічної України, затверджуючи її до єдиного свого рейменту, а перейшовши Зіньків, Гадячів та інші міста, був аж поза Срібним, де розпустив по домівках цьогобічне військо, а сам, повернувши відтіля назад, вісімнадцятого червня, в суботу прибув з тогобічним козацьким військом до своєї резиденції в Чигирин. А для безпеки цьогобічних прикордонних малоросійських міст від московської сторони наказав лишатися у Ромні зі значним числом козацького війська своєму чигиринському генеральному обозному Якову Коритському.

Стор. 82.

Прагнути довести до пожаданого кінця це нерозумне й шкідливе для душі хотіння свого властолюбства, він намовив до себе немалу частину легковажних, як він, запорожців, а також підняв немале число кримської орди з Нурадином і Калгою-солтаном і з усім тим військом увійшов на Спасів піст у цьогобічну Україну, на крайне її бідство й розорення.

Той Суховій був значний козак з тогобічної, що од Чигирина, України. Був він також сильний ділом, управний у світових речах і достатньо знав козако-руське письмо. Ввійшовши в цьогобічну, що від Полтави, Україну, він безборонно волочився біля Лубен, Лохвиці, Ромен, та по інших місцях, розсіваючи поміж посполитим народом через звабні листи й універсали свої мани, щоб відступилися від Дорошенка (натхненого лядським духом, бо увійшов через згаданий Підгаєцький трактат із ляхами в союз), а його визнали й затвердили на місці Брюховецького цьогобічним гетьманом...

Отак у той нещасливий і пагубний час Нужда з Бідою, розпростерши свої прапорці, нищили і внівець обертали бідну малоросійську Україну, оскільки з одного боку, від Дніпра, виникала з низодніпровських лугів манія, згаданий Суховій, який зі своїм козацьким та ординським військом, як тільки хотів, сваволив і шкодив людям, а з другого боку, від Московського царства, знову для помсти, наступав на Україну із сильними військами князь Ромодановський...

Стор. 83.

Але в тому його, Суховія, одурила надія, бо Дорошенко, завчасу провідавши про такий Суховієвий проти себе намір, грізно наказав по всій тогобічній свого рейменту Україні, аби всі сільські люди зі своїми набутками звезлися завчасно і заховалися до міст і кріпостей, щоб гості, які мали прибути тоді з Суховієм, не мали чим користуватися і задовольнятися, — це й було виконано за Дорошковим розпорядженням. Суховій тоді з ордами, не знаючи тієї Дорошкової штуки і буди певний своєї надії та користі, тільки увійшов, як вище згадувалося, на Пилипів піст у тогобічну Україну, зараз розіслав по всій Україні (як чинив і на тому боці) свої звабні оманні листи та універсали, пропонуючи й жадаючи, щоб відступилися й відкинулися від Дорошенка, який постановив Підгаєцькими пактами лігу з ляхами й начебто прихилився до унії, а прийняли й утвердили собі гетьманом його, Суховія, що хоче завжди лишатися при непошкодженому православ'ї і який обіцяє не шкодувати свого життя за свою вітчизну, Малу Росію, зголошуючи до того, що й кримські орди мають постійну готовність обороняти вітчизну.

Стор. 84.

Гетьман Дорошенко скоро звідомився про елекцію на вибрання нового короля і коронацію, яка мала бути, відразу ж послав своїх посланців із суплікою, просячи його, нового короля, й цілу Річ Посполиту потвердити давні права і вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу, коли б хотів мати його, Дорошенка, з козацьким військом під своєю владою. Після цієї Дорошкової супліки зараз-таки були призначені й визначені

до Острога від нового короля Михаїла Вишевецького комісари, щоб з'їхатися там з Дорошенковими комісарами для задоволення його, Дорошенкових, з Запорозьким військом і українським народом бажань і прохань.

Тут годиться покласти монаршу грамоту, дану після зради й смерті Брюховецького, що закликає малоросіян шукати прощення за зраду. Ця грамота помилково вкладає спереду, в 1669 році...

Божою милістю від великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця і численних держав та земель східних, західних і північних отчича, дідица і наслідника, государя й володаря, наших, царської величності, малоросійських міст Київському, Чернігівському, Переяславському, Стародубському, Ніжинському, Полтавському, Миргородському, Лубенському, Прилуцькому полковникам і обозним, суддям і осаулам, сотникам і всьому Запорозькому війську...

Стор. 87—88.

Року від світобуття 7177, а від господнього влюдення 1669. Хоча бачило всевидяче божественне око Суховієве злодіяння і повстало по обидва боки Дніпра велике бідство й роздор невинним людям від нього і від його помічників, кримських татар, однак не дало на нього своєї патериці і не допустило йому з невігласами козаками, що пристали до нього з українських міст, бути захопленими татарами і відведеними в кримську неволю. Бо за його гарячим (як вище казав) проханням до Запорозького війська послано було на визвіл його, Суховія, з татарських рук значну частину низового Запорозького війська з двома полковниками Іваном Сірком та Ігнатом Улановським, які в міжсвяття Різдва господнього швидко прибули в тогочічну, що від Чигирина, Україну і злучилися з Суховієм. Тоді Нурадин і Калга солтани зі своїми ордами, зневірившись у сподіваній своїй користі від Суховія та його війська, похапали, що могли зарвати, на тамтешній Україні здобичі та ясиру і швидким, невсипущим ходом вислизнули з України, вдень і вночі поспішаючи до Криму, боячись, щоб, будши з'єднані, Сірко з Улановським і Суховій не вчинили їм у воєнний спосіб якогось лиха. Після відходу орди до Криму зараз і Суховій зі своїми визволителями Сірком та Улановським, бачачи, що тогочічні міста й народ їм не схиляються, листів та універсалів його не слухають і не хочуть мати його за гетьмана, рушив з тогочічної України і поспішив з усім низовим Запорозьким військом до Запорозької Січі, а козаки, чи радше сказати — сволота й драпіжці братів своїх, що пристали до нього, Суховія, з обидвох боків на Україні, віддавши хвалу Богові, що звільнив їх від татарських рук понад власну сподіванку, розволоклися по своїм домівкам.

Стор. 88—89.

Отож ці посланці, максаківський ігумен та генеральний обозний, прибувши на Україну, принесли веселу звістку як полковникам і іншій старшині, так і всьому взагалі цьогобічному українському народові, що пресвітлий великий государ вибачає їхню вину і дозволяє поставити на місце Брюховецького іншого гетьмана, кого поміж себе захочуть, бажаючи, щоб нейтраліст Дорошенко не називався гетьманом обох боків Дніпра, тим більше, що він відлучений з тогочічною чигринською Україною і відступлений полякам згаданими Андрусівськими договорами.

Стор. 89.

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ

дані від великого государя, всеросійського царя Запорозькому війську і всьому народові малоросійському при поставленні Дем'яна Ігнатовича Многогрішнього, гетьмана. Літа 7177, лютого 12 дня. Від Різдва Христового 1669 року.

Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, указав бояринові й воєводи, білгородському наміснику Григорію Григоровичу Ромодановському, та стольнику, полковнику й наміснику серпухівському Артамону Сергійовичу Матвієву, та дякові Григорію Богданову їхати в його, великого государя, черкаські міста Малої Росії, у Запорозьке військо цього боку Дніпра й ударував, велів учинити в Глухові раду...

Стор. 95.

3

Про українські прибутки і про воєвод, що мають бути в Україні для оборони.

Гетьман Богдан Хмельницький постановив у колишніх статтях, щоб воєводам царської величності бути з ратними людьми в Переяславлі, Ніжині, Чернігові, й хай би нині його царська величність не вказував бути воєводам і ратним людям у малоросійських містах, оскільки від них були численні сварки й докуки, від того й війна почалася. А які б прибутки довелось б узяти на нього, великого государя, в казну, то збирання того покласти на гетьмана, а гетьман приставить на те вірних людей, а вчинити ті збори, коли Україна прийде в першопочаткове становище.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути в малоросійських містах воєводам і ратним людям для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах ніякого хитання та зради. І вказав бути воєводам та ратним людям в містах по колишніх статтях, а нині знову потвердити в статтях, а воєводам бути в Києві, в Переяславлі, в Ніжині, в Чернігові та в Острі, а їхні права та вольності, та суди, та всілякі справи знати не вказав... мати начальство над ратними людьми, яких прислано на оборону в усякому уладженні. А коли б хто з жителів усілякого чину городів і міст чи сіл та деревень був ображений на ратних людей, хай б'ють чолом великому государю і приносять чолобитні воєводам, і воєводи, за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, судитимуть тих ратних людей. І при тих то судах указав бути у кожному місті, де будуть воєводи, для повної правди і швидкої розправи значним, добрим і розумним людям із малоросійських жителів, щоб бути при тих судах разом з воєводами і судили, а за судом і за позивом чинили указ, як визначас те указ великого государя, його царської все-світлої величності. А про побори вказав, щоб були в малоросійських містах як звичайно, так, як написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького.

І гетьман, і вся старшина, і козаки, й міщани постановили бути так цій статті.

Стор. 101.

13

Про козацькі будинки і про збіглих московських людей.

Коли військо царської пресвітлої величності піде проти ворога, то щоб вони в українських містах в козацьких дворах не ставали, а ставали в міщан, і щоб вольностей козацьких не віднімали, і мужиками та зрадниками їх не називали, і в провідники їх не забирали, також і росіян, які давно зайшли на Україну, не забирали на Москву. Бо і від того був на Україні великий заколот, що з України вибирали драгунів та збіглих людей за багато літ, і вони на те сподівалися, що то чинилося не за указом великого государя, його царської пресвітлої величності.

...А що втікачів з малоросійських міст, служивих людей і селян, які не захотіли служити великому государеві, його царській пресвітлій величності, а люди боярські і селяни

щось украли, вчинили вбивство чи розбій чи що інше вкрали, чи не хотіли дати оброку та втекли за сваволю в його, великого государя, черкаські міста, то тих втікачів, всіляких чинів людей, не приймати, і в себе не тримати, і тих утікачів висилати з малоросійських міст без найменшої затримки...

14

Про збіглих малоросійських людей з Москви в малоросійські міста.

Всіляких чинів жителям малоросійських міст, яких до нинішньої війни піймали в полон ратні люди Московської держави, бути на боці царської пресвітлої величності. А коли хто піде сам у малоросійські міста до своїх родичів чи, хто де жив, у колишні свої міста, не вчинивши ніякого злодійства, то тим жити в своїх містах, як колись, де хто жив, а коли втече, щось укравши, то тих віддавати.

Великий государ ударував: велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

Стор. 107—109.

Придаток нових статей до тих-таки Глухівських статей за чолобиттям ніжинських та київських міщан про їхнє крайнє знуження, складених і тоді ж закріплених указом царської величності.

1

Про полегкість місту Ніжину через його спалення, розорення і обтяження наїздами.

У малоросійських містах від різних і численних насильств спорожніли міста; так спорожніло, очевидно, за беззаконня і злодіяння, наше бідне, вашої царської пресвітлої величності місто Ніжин...

Великий государ, його царська пресвітла величність, не велів воєводам вступатись у права і в суди, коли які ратні люди почнуть ображати малоросійських жителів, то для тих розправ указом бути при воєводах виборним із малоросійських жителів, і за указом великого государя про те покладено в статтях вище цього...

Щоб у малоросійських містах, і в пригородах, і в селах не було великих насильств і налог християнам від козаків...

2

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути за жалуваними статтями жителям малоросійських міст всякого чину за своїми попередніми наданими правами, а на образи розглядати й чинити розправи за їх звичайним правом.

3

Щоб прибутки в казну царської величності з Малоросії збирано й віддано не через козаків, а через міщан.

Щоб усілякі прибутки в казну великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, в малоросійських містах і селах, як хлібні, так і грошові, збирати на кожен рік не козакам, а збирати їх міщанам і поселянам і віддавати, кому дозволить царська величність, щоб бідним міщанам і поселянам до решти не розорятися від козаків.

Стор. 114.

Милостивий пане Дорошенку, цьогобічний гетьмане козацький!

Либонь, не хотілося нам, низовому Запорозькому війську, писати до вашої милості милостивого пана, однак через настале бідство і розор нашої вітчизни з причини твого

власнолюбства вимушені ми писати, а пишучи, дуже тому дивуємося, що ваша милість милостивий пан, бувши сином нашої малоросійської вітчизни, не по-синівському і взагалі не по-приятельському чиниш із нею, оскільки лишившись пошанований від городової нашої братії високим гетьманським гонором, знищив те їхнє до себе добродійство і через свої гадані якісь прибутки й користі чи для марнотної, що зникає як дим, і шкідливої для душі слави цього світу, пнешся супроти всемогутньої божественної сили й волі, стати єдиним на обидва боки Дніпра гетьманом... Про що ми, низове Запорозьке військо, будучи з'їдені жалем за занепаду і яка до решти занепадає вітчизну нашу Малу Росію, пишемо до вашої милості милостивого пана це наше писання, пильно через нього посилаючи і гаряче просячи, щоб став (коли не послухав колишніх наших рад, то принаймі цього крайнього послухай) без розлиття в подальшому крові і роздору вітчизни на тій умові, яку тобі господь Бог за своєю милістю зволив уділити...

Із Запорозької січі, 18 жовтня 1669 року.

Стор. 115—119.

Дорошенко від того листа схилився радше до гніву, ніж до приязні і до ради запорожців, і, жодної не вчинивши на той лист відповіді, почав ховати в своєму серці тасмну до них озлобу, й чигав на їхнє винищення. А з польського боку щодо себе й України він, Дорошенко, нічого сподіваного собі, либонь, не чекав. Однак, пам'ятаючи відповідь та обітницю на свою супліку нового короля Михаїла, що мають бути вислані до нього в Острог комісари, щоб поміркувати про справи Корони Польської з Запорозьким військом, згідно Підгасецьких пактів, постановлених 1667 року, він виправив в останніх числах жовтня від себе до короля військових осавулів Петрановського й Тарасенка, давши їм цілковиту про все словесну інформацію і простору інструкцію на папері, якої, тобто інструкції, дісталася мені тільки одна частина, без початку й кінця. Вона мала в собі такі від 1669 року пункти.

ЧАСТИНА ІНСТРУКЦІЇ

...Запорозьке військо потребує обмеження України в Київському, Чернігівському й Браสลівському воєводствах, виділення від Корони, яке замикається в тих воєводствах. А в тому обмеженні щоб могли безпечно заживати вольностей і спокійно поширюватися в своїх добрах без перешкоди в чому б то не було всі полки Запорозького війська: Київський, Паволоцький, Браславський, Уманський, Кальницький, Подільський і Торговицький, які були відпасовані так само, як стародавні полки Чигринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський. В Україні ніколи не повинні бути війська коронні та литовські, не мати собі жодних зимових, і не належатиме їм доправляти хлібів у повітах, що до України належать. Також і сенатори вищеназваних українських воєводств, як і панове дідичі, не мають наїжджати на міста, містечка і села, що будуть у тому обмеженні України, і не насилатимуть своїх слуг, але рік у рік кожен має дошукувати способу, щоб збирати через своїх висланих належних, згідно до зопільної ухвали й постанови, собі чинш зі своїх добр від посполитих людей. А коли б ті панове дідичі наїздили сюди, в Україну, то захотіли б через постійну свою нетерплячість виганяти козаків зі своїх добр або утискувати їх та примушувати до свого підданства й послушенства, а відтак, мир не може бути тривалий.

Доми, хутори, фільварки і всілякі козацькі ґрунти від усіх загалом чиншів та податків, які потім мали бути ухвалені (щоб брати їх із посполитих), цілком мають бути вільні як у королівських, так і в дідичних добрах. Самому ж числу козаків, що будуть усюди на Україні, либонь, має бути обмеження, однак це треба постановляти особливим придатком до конституції; щоб їх жодним звичаєм не тягали навіть до найменших панських послуг ні сам пан у своїх добрах, ні старости, ані жодні насланники; щоб заживаючи всіляких вольностей, вони належали тільки до влади Запорозького гетьмана і віддавали своє послу-

шенство у воєнних послугах гетьманові Запорозького війська. А коли козакові випаде їхати до Корони і до Великого Князівства Литовського у будь-яких справах, то щоб з нього жодних цел і мит по шляхах, перевозах, переправах і жодним способом його не обтяжувано і не затруднювано.

Либонь, жодні коронні й Великого Князівства Литовського війська ніколи не мають уступати за кордон в Україну, однак коли б у межах України мала б бути якась війна від якихось ворогів, а гетьман іменем Запорозького війська потребував би допомоги, тоді коронні війська за першою відозвою гетьмана Запорозького війська до коронних гетьманів одразу повинні будуть йти на поміч гетьману і Запорозькому військові в такому числі, як це потрібно. І всі ті коронні помічні війська повинні бути під рейментом гетьмана Запорозького війська, а після укосня ворога зараз-таки мають з відома гетьмана Запорозького війська повертати з України на мешкання до Корони...

Обозному, також військовим генеральним суддям, осаулам, писареві, полковникам, полковим осаулам, сотникам та іншій старшині Запорозького війська щоб, згідно Гадацької комісії, було призначено відсотково і надано на вічні часи річний королівський прибуток з інших староств українських, а не тих, що визначені на булаву й на гармати.

Коли потрібно буде панові королю й Річі Посполитій явної послуги Запорозького війська в польський край, то не гетьмани коронні, великий і польний, але сам його милість король має прислати указ до гетьмана Запорозького війська. А тоді, коли треба буде йти на ту послугу далеко від українських кордонів, сам гетьман із Запорозьким військом за указом його милості короля не має бути витягнений із України, але поспішити повинна бути частина війська з наказним гетьманом. І в польських краях на тих послугах або в будь-яких місцях, коли буде повернено, повинна доходити тому військові з ласки пана короля особлива плата за ті послуги, а коли ту послугу відправлять, вільно буде їм знову бути відпущеними до своїх домів, на Україну, без найменшого присилування...

Коли всі духовні та світські руського православного українського народу стани з гетьманом та Запорозьким військом оберуть пастором вільною елекцією київського митрополита, щоб було те потверджено. Іншого ж такого, якого не хочуть Запорозьке військо і всі стани православно-руські українські, жодним звичасм щоб не ставлено на катедру Київської митрополії і щоб поза українськими межами нікому не допускано зватися київським митрополитом, — про те нашим комісарам належить пильно умовлятися...

Бо ми найменше хочемо через тих уніатських суб'єктів, що встановились, порушувати тепер (через таке написане завдяки їхньої сваволі право) права їхньої милості короля, дані православної Русі і апробовані повагою цілого з'їзду Речі Посполитої, а хочемо дати спокій святим монастирям, церквам і нашим духовним...

Дорошенко після такого звіту тих своїх послів, що повернулися з Польщі, як і з інших дій і тасмно вивіданих з Польщі лядських намірів, добре зрозумів, що поляки не зичать і не хочуть учинити нічого сподіваного йому, Дорошенку, і всьому Запорозькому війську та цілій малоросійській Україні. Бо й за Богдана Хмельницького, й в інші минулі часи завше не дотримувалися вони свого і касували свої, чинені з Запорозьким військом, пакти та завжди давали оказії до війни й розору України, й наступали на неї по-ворожому. Так і тепер, знищуючи Підгаєцькі пакти, поставлені з Дорошенком і всім Запорозьким військом 1667 року, замислювали вони щось інше, старанно споряджаючи новий військовий апарат (після втрати під Глуховом) і проводячи по всій Польщі вербунки. Не сподівався Дорошенко собі приязні та допомоги проти поляків і з російського боку, знаючи, що за минулими, поставленими 1667 року на тринадцять літ, договорами в Андрусові тогочасна Україна лишалася відступлена від росіян полякам, і вважаючи, що російський монарх, пресвітлий

государ Олексій Михайлович, задля нього й тогочасної України не порушуватиме тих Андрусівських тринадцятилітніх договорів з поляками і не захоче заступитися за тогочасну Україну (мас-бо, перш за все, неуспішне дбання, щоб достойно заспокоїти власні інтереси з поляками), почав радитися зі своєю старшиною, в який би спосіб міг би зберегти і захистити тогочасну, свого рейменту, малоросійську Україну від майбутнього лядського наступу і всеконечного розору... Втративши надію (з огляду на вищевисловлені дії) доступитися ласки з поляків і милосту у великого російського государя, він, Дорошенко, таємно послав у Цариград до Порти, довідуючися, чи не може бути прийнятий з усією Україною під її оборону. І хоч це діялося у Дорошенка ховано, як вище казав, однак поляки відразу ж про те звідомилися й упали в страх та повний відчай втримати тогочасну Україну.

А на цьому боці Дніпра гетьман Многогрішний, після щасливих і нещасливих вищезгаданих промислів свого війська під началом Стрівського, Ворошила та Кіашка, встановився цілковитим гетьманом і не тільки одержав на те гетьманство потвердну грамоту від пресвітлого всеросійського монарха Олексія Михайловича, але й одержав особливу його ж, монаршу, милостиву і ласкаву до всього Запорозького війська і взагалі малоросійського народу грамоту, яка бажала всього добра й обіцяла вибачити за вину від зради, що виникла від Брюховецького, писано її 20 вересня в дев'ять цьогобачних полків...

Ту монаршу грамоту я поклав тут, у 1669 році, дивлячись на дату в її спискові, що проставлена помилково тим роком переписувальниками. А коли придивився до справ, що висловлені в тій грамоті, то зважив, що її писано в малоросійські полки, взиваючи їх опам'ятатися й покоритися та обіцяючи їм свою монаршу готовність подати прощення за зраду, що сталася за Брюховецького не цього 1669, але минулого 1668 року, тобто відразу після зради і смерті Брюховецького. Гадається, запевне, що й послі з Малої Росії, про яких згадувано, максаківський ігумен та генеральний обозний Забіла їздили після цієї грамоти від усієї Малої Росії на Москву з проханням прощення, яке невідмовно одержали за монаршою милістю, і тоді ж одержали благословення на вибрання після Брюховецького нового гетьмана, якого, тобто Многогрішного, і вибрали на Глухівській раді.

Стор. 121—122.

Року від створення світу 7178, а року, відколи спустився в ньому у діл поганого світу з гори святого Сіона дороги й камінь, 1670. Після нещасливої минулорічної української революції лихо ще раз розпоширює свої сіті через високодумні лядські й козацькі голови на крайній занепад і розор тієї ж бідної козако-руської вітчизни, тогочасної України, і подає нових способів Дорошенкові, щоб її обороняти, а полякам її відбирати. Адже поляки, довідавшись про таємну Дорошенкову посилку до турків, упали у відчай, як казав вище, щодо тієї України і, знамірившись хоч би за вогонь від неї триматися, зажили такого способу, що заслали в Браславль, Немирів, Умань та в інші тамтешні міста та повіти свої універсали з дозволом козакам обрати й поставити за своєю волею нового гетьмана, обіцяючи їм, козакам, і всьому взагалі тамтешньому козако-руському народові повернути їхні колишні права й вдарувати всілякими вольностями.

Стор. 122.

Від отакої дії й такого становища єдина, що лежить пообабіч Дніпра, Мала Росія, бідна й занепахла козако-руська вітчизна, розділилася того-таки 1670 року та всеконечний свій занепад і запустіння на три гетьманства і три частини, а єдиної матері брати за приводом пошкоджених на розум властолюбців, колишніх і тогдішніх своїх гетьманів, стали поміж себе ворогами і вже не слухали євангельського слова: коли розділиться дім, тоді він і запустіє.

Стор. 123—128.

ІНСТРУКЦІЯ

на заспокоєння війська його королівської милості Запорозького й цілого народу руського в проханні їхніх до його королівської милості й Річі Посполитої, поданих через супліку, вельможним і уродженим комісарам, призначеним із сенату і з польської ізби за зівновленням цілої Річі Посполитої...

6. Спитаюся — чому порушили Підгасцьку трансакцію? Чому з татарами краї тамтешні воювали? Чому прийняли протекцію Порти Оттоманської? Чому, згідно до тих-таки Підгасцьких пактів, не пустили старост і дідичних панів до добр? Чому Дорошенко шукав протекції його милості московського царя? Чому вняв його королеві титул князівства Руського? Цілковито про все говоритимуть...

10. В трибуналі, що без потреби його жадають, панове комісари відмовлять через сталі причини, адже то була б переміна стану і замість усування трудностей, які описують козаки у супліках, набули б більшої конфузії. Бо хто б там судив, особливо шляхту з тамтих восводств; маючи свій трибунал в Любліні, не можуть же вони ставати і справуватися в Україні перед козаками й попами!...

17. Панове комісари обіцятимуть іменем його королівської величності про дигнитарів та земські уряди, що, як було здавна, так і тепер, його королівська милість уділятиме увагою і надасть вакантні начала й уряди добре вислуженим, також і з русі, особам грецької релігії, були б вони гідні й заслужені; та й тепер усі земські урядники з обивателів тамтешніх країв.

25. Про прилучення до Чигрина монастиря, Білої Церкви до булави, також зведення залог — того не мають дозволити панове комісари, давши сильні причини. І взагалі, оскільки Україна не може у жоден інший спосіб до решти бути в безпеці, бо вельми часті татарські наскоки або інші навали не можуть бути відлякані, то щоб фортеці були осаджені жовнірами...

Потім удруге, коли чинилося постановлення під Чудновом, вони самохітно відцуралися тих пактів, не потребували Руського князівства і домагалися на сеймі 1661 року, щоб те Чуднівське постановлення було потвержене публічним правом...

Стор. 129.

А коли коронні комісари не захотіли послати від себе Дорошенкові такого закладу, то й Дорошенко, не виправляючи своїх послів у Острог, писав ще раз в Острог до тих комісарів, відзиваючися, що бажає начебто відправляти й закінчити з ними комісію через свої стрипти й листи. А спершу упоминався він про те, щоб українські права й привілеї, а також військові клейноди, які забрав у минулому гетьман Тетеря і які вивезли до Польщі, були розшукані й прислані до нього, Дорошенка, в Чигрин...

Стор. 129—130.

Дорошенко тоді до решти зрозумів з реляції вищеназваних своїх посланників, що вернулися з Острога, що знищений поляками внівець і скинутий з гетьманства, а вся тогочасна Україна з усім Запорозьким військом лишилася вручена гетьманові Ханенку. Тому він не міг бути певний не тільки того, шкідливого для душі, гетьманського гонору, але й власного свого життя від Ханенка й поляків, тим більше, що не одержав того перемир'я на письмі, якого допрошувався в Острозі в польських комісарів. Тож він одразу взявся своїми швидкотічними посланцями до Константинополя, вивіряючи себе з усією тогочасною Україною в протекцію Оттоманській Порти й бажаючи від неї сподіваної для себе оборони від насталих тоді для нього небезпек. Порта тоді, рада бувши тому Дорошенковому бажанню, вдячно прийняла його, Дорошенка, з тогочасною Україною під свою протекцію і, швидко відправивши назад його послів, виправила з ними до Дорошенка й нарошного, свого значного посла з численними й великими подарунками, даними як йому самому, До-

рошенкові, так і його старшині. Той посол, прибувши в Чигрин і віддавши ті подарунки від турецького царя Дорошенку з його старшиною, потвердив його іменем свого царя на тому чигринському гетьманстві, вручивши й особно дані йому від свого царя військові клейноди і затвердивши до того йому, Дорошенкові, й всій Україні міцну оборону Оттоманської Порти від усіляких сторонніх навал...

...як сітка на влови простодушного козако-руського народу, щоб відхилився і відступився від Дорошенка.

Стор. 130—132.

МИХАІЛ, З БОЖОЇ ЛАСКИ КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ,

великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький, жмудський, київський, волинський, підляський, подольський, інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський...

Не можемо не відзначити з жалем одне, що всі зусилля й замисли наші щодо заспокоєння України і задоволення Запорозького війська через уперту завзятість і амбіцію однієї-другої особи дотіль не могли дійти до пожаданого кінця... ми мали раду з панами сенаторами, що були у великому числі на той час в Ченстохові, і за визначенням сенату видали універсали на всю Україну, що оголошують про комісію...

Нарешті козацькі послы запропонували трактувати мир через листи, однак не раніше, як будуть прислані в Україну до війська привілеї й клейноди, начебто забрані супроти права уродженням Тетерею...

А щоб і городове Запорозьке військо, і всі обивателі України мали достатню інформацію, ми наказали ту комісію і ту апробацію слово в слово видрукувати й видати під нашою коронною печаткою як витяг до всіх полків і до народу українського...

А ту комісію, що служитиме Запорозькому війську, як городовому, так і низовому, під нашим пануванням, уписати до книг і з них правильно, слово в слово переписавши (також і апробацію тієї комісії, видруковану в конституції), ми наказали для відомості й досконалої інформації автентично видати до всіх полків війська нашого Запорозького і всіх українних обивателів.

Стор. 134—138.

КОНСТИТУЦІЯ, ЩО АПРОБУЄ ТУ КОМІСІЮ. АПРОБАЦІЯ КОМІСІЇ З НАШИМ ЗАПОРОЗЬКИМ ВІЙСЬКОМ.

Либонь, бачимо ми й маємо певні докази про явну нещирість, власне, не так війська, як кількох старшинських осіб, що не хочуть миру для власного собі пожитку і приватного інтересу, однак тепер, за відомою Богові, польському світові і всьому Запорозькому війську нашою схильністю заспокоїти Україну, ми відразу після одержання інструкції, переданої через згаданих Петрановського і Тарасенка, не гаючись, депутували превелебного з боку ксьондза, коронного підканцлера і вельможних сенаторів та коронних урядників, що перебували в той час при нашому боці, аби переговорили з тими послами Запорозького війська...

Греко-руська релігія, як є, забезпечена давніми правами, привілеями, конституціями з безпечним набожеством і відправленням церковних обрядів, а також вольностями, що служать руському духовному станові, — це ми поприсягали тримати ще на нашій щасливій елекції й коронації в пактах-конвентах...

Що ж торкається місць у сенаті для митрополита і владик, також щодо сенаторських звань, придворних і земських, то оскільки через Чуднівську трансакцію Запорозьке військо самохітно відступилося від князівства Руського, так і від тих усіх претензій, не можна згодитися подавати жодного приводу на відділення України від Корони Польської і дозволити те...

Відділення восводств і цілих провінцій до Запорозького війська неможливе й непотрібне, тож того пункту прийняти й дозволити не можемо, бо в той спосіб князівство чи Руська держава (яку дехто має на думці і до тієї цілі пристосовує всі свої ради і дії) була б установлена...

Не можемо при тому сховати нашого жалю щодо превелебного Йозефа Тукальського, бо він, забувши своє законне місце і присягу, публічно виконану і подану до нашої коронної метрики, живучи в Україні з приводу Київської митрополії, став причиною злих рад...

Стор. 141—145.

Того ж року Дорошенко, вже лишаючись під турецькою владою і бачачи двох супротивних собі гетьманів, Многогрішного в Батурині й Ханенка в Умані, тримаючи й зло на запорожців за вищезгаданий лист, образливо писаний до нього, так само гостро й просто-ро висловлюючись про непослушне через тих двох гетьманів роздвоєння й розтрощення Малої Росії і маючи щодо того підозру на них, запорожців, писав до них такий свій лист:

Милостивий пане Лукаш, отамане кошовий, з усім товариством низовим Запорозького війська!

...Яка ж у вас правда і розум, коли тільки й ганите мене та гетьманів, що були в Чигрині переді мною після старого Хмельницького, гетьманів, що зичили бути єдиний пообабіч Дніпра Малої Росії, правдешньої вашої і своєї вітчизни, лишатися під одним [гетьманом] і один гуж тягти?...

Мусите тут признати правду, що я за те не винен, що зичив, згідно порядку Богдана Хмельницького і давніших козацьких гетьманів, заховати у себе такий же уклад і бачити Малу Росію, що пообіч Дніпра, під єдиним рейментом...

Самі ваші милості добре про те відасте, що відважний наш гетьман, а мій попередник Богдан Хмельницький з вами, добрими молодцями, при всесильній божій помочі, а своїй мужній відвазі й хоробрості, через кілька років відсікся шаблею з великою витратою сили і з кровопролиття з важкого лядського ярма, та не через яку потребу, але з доброї волі і зі здорової поради тогдішньої своєї старшини, і не через що інше, а задля єдиної православної греко-руської віри, вдався під високу руку православного московського монарха, пресвітлого государя Олексія Михайловича, — чинив він це не з таким наміром, щоб єдина Мала Росія, ваша вітчизна, колись розділилася надвоє чи натрос і мала в собі двох чи трьох гетьманів, але з таким передзавзяттям та хотінням, щоб та Мала Росія, перебуваючи в єдиній нероздільності, завше мала в себе єдиного гетьмана, заживаючи в усьому своїх давніх і старожитних прав та вольностей, про що й було видано йому, Хмельницькому, підтвердні грамоти його царської пресвітлості... Це росіяни прийняли від поляків за тим Андрусівським договором і легко розділили вашу вітчизну, Малу Росію, надвоє, прийнявши собі ту частину, що від Переяслава, а цю частину, що від Чигрина, зі святим вашим градом Києвом і з вами, низовим запорозьким військом (та й те розділивши собі навіпіл), одкинули від себе й віддали під першопочаткове лядське іго. Але поляки, будучи задоволені тим тринадцятилітнім Андрусівським договором і не звістивши про те мені, гетьманові, наслали відразу ж свого рейментаря Маховського з військом, вогнем і мечем воюючи й плюндруючи вашу вітчизну — Україну... Побачивши ті Андрусівські договори, я, либонь, заплакав жалісним і повним туги серцем, уздрівши несподівану відміну ласки до себе і всієї цюгобичної України від православного російського монарха... А коли потім польські комісари з'їхалися до Острога, то всілякі й багаточисельні бажання мої, що подавав я через багаторазових своїх посланників, вони відкинули цілком і постановили ту Острозьку комісію з посланцями новопостановленого свого уманського гетьмана Ханенка, potwierдили його гетьманом всієї України...

Тож не я є причиною вітчизняної руїни, але подібні вашим милостям, що зичили роздвоєння її, або ті амбіціанти, які задля своїх власних приватів і швидко зникливої слави, їх я вище найменував, сідаючи на тогочасні гетьманства, привели ту бідну нашу вітчизну, Малу Росію, в крайній розор і до змалення людей...

З Чигрина, 11 лютого 1671 року.

Року від покладення меж темряві 7180, від з'явлення в світі плоттю другого Адама господа Христа 1672. Ще не задовольнила тоді свого жадання озлоба й ворожнеча, що панувала поміж козаками, ще заздрість, що жила в них, давала свої наслідки, побуджуючи один на одних і тим доводила вітчизну їхню Малу Росію у крайнє запустіння...

Стор. 147.

Після цього монаршого дозволу й указу, коли прибув на Україну боярин, воєвода й білгородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами, генеральна старшина, полковники і все військо, з'їхавшись докупі 17 червня названого вище 1672 року між Конотопом і Путивлем біля Козацької Дуброви, самохітними голосами й дозволом обрали й постановили собі гетьманом Івана Самойловича, що був при Многогрішному генеральним військовим суддею.

Стор. 147—159.

СТАТТІ КОНОТОПСЬКІ,

або, точніше, біля Козацької Дуброви між Конотопом і Путивлем, дані від великого государя, його царської пресвітлої величності, всеросійського самодержця при поставленні гетьмана Івана Самойловича всьому Запорозькому війську і малоросійському народові.

Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, указав... їхати в його, великого государя, Малої Росії черкаські міста, в Запорозьке військо цього боку Дніпра, й ударував, велів учинити в Конотопі раду...

Стор. 157.

7

Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.

У Глухівських статтях було постановлено: малоросійським жителям не приймати і не тримати в себе служивих людей, солдатів, драгун і всілякого чину людей, що не захотіли служити великому государю, його царській величності, також боярських людей і селян, які, вчинивши вбивство, чи розбій, чи що інше вкравши, прибіжать у малоросійські міста. За тою статтею зрадник Демко ніякого не вчинив закау малоросійським жителям і через таємну свою зраду допуслав приймати тих утікачів. І нині безперервно б'ють чолом великому нашому государю, його царській величності, стольники, стряпчі, дворяни, всякого чину служили й посілі люди, що в малоросійських містах жителі приймають їхніх людей, селян, які вчинили їм усілякий розор і смертне вбивство, грабїж і підпали, і від чого їм чиниться велике розорення. Тож новообраному гетьманові, генеральній старшині і всьому Запорозькому війську надалі не приймати ніяких утікачів та селян, а яких прийнято досі, то тих відпускати відразу після нинішнього договору.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути так цій статті і розіслати про те в усі полки свої універсали.

Стор. 158.

8

...А коли будуть якісь договори чи спомини на з'їздах про малоросійські міста цього боку Дніпра, то царська величність зволить звідомлювати про те їх, Запорозьке військо, листами...

Стор. 159.

10

...у Глухівських статтях, у статті 22, написано учинити для свавільних людей полковника з малоросійських міст і щоб при ньому була тисяча чоловік реєстрових козаків, а коли від кого трапиться де і почнеться хитання та зрада, то йому, полковникові, тих свавільців приборкувати. А зараз б'ють чолом великому государеві, щоб його царська величність ударував їх, гетьмана, полковників і козаків, указав не бути тисячі чоловік компанії полку Новицького через те, що від таких компаній чиняться жителям малоросійських городів, міст, містечок та сіл всілякі розори та образи.

Стор. 159—165.

ЗАПИС,

за яким новообраний гетьман приведенний до віри.

...При тому поставленні Самойловича на гетьманство старшина та військо перестереглися від Андрусівських договорів, що їх поставлено без козаків шкідливо, з роздвоєнням єдності Малої Росії, й упоминалося, що як тільки буде комісія й договори царської величності з послами й комісарами польських та інших держав і мовитиметься там про козаків, то щоб були при тому й козацькі посланці...

Того ж таки року на тому боці Дніпра поляки хитрими своїми способами розділили єдину козацьку Україну на три гетьманства, як вище писав, сподіваючись таким дійством досягти всього бажаного собі щодо тогочасної України...

...через лядську хитрість і підступність їхня вітчизна, Мала Росія, розділилася на три частини і безглуздо валиться на всеконечне своє запустіння трьома гетьманствами... А на закінчення тієї просторової мови просив Дорошенко уманців, щоб, відкинувши Ханенка, свого гетьмана, й лядську протекцію, схилитися по-давнішому до нього під один реймент і під турецький захисток, нітрохи не побоюючись за пошкодження своєї православної святої віри, давніх порядків, військових вольностей і всієї України. Уманці вчинити це пообіцяли.

...А Хмельниченко при Батирчі зимував у Кальнику на Україні, і лише тоді відіслано його у Крим та до Стамбула.

Стор. 169.

Тож багато уманців й тамтешніх жителів інших українських міст не дочекувались уже тієї беди, покинули з великим жалем свої красні житла, угіддя і всілякі достатки і того ж 1673 року перейшли на цей бік Дніпра й поселилися та почали жити по різних місцях, а найбільше в Полтавському полку і на дніпровому побережжі.

Стор. 170.

Потім король Казимир був Брюховецьким під Глуховом розгромлений і вигнаний з України, як про те достатньо написано попереду, а гетьман Тетеря теж невзабарі безповоротно поїхав з Корсуня до Польщі...

Стор. 174.

...поляки, розділивши з Великою Росією 1667 року тринадцятилітніми Андрусівськими договорами надвоє рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню козацьку вітчизну Малу Росію, покляли були настійно на тому, щоб їхній гетьман цього боку Дніпра Дорошен-

ко або зовсім не був гетьманом, відкинувши всі давні військові й українські права та вольності, або був гетьманом при малому числі козацького війська, і на таких умовах, які визначили б вони... поляки, не бажаючи його задовольнити, винайшли новий спосіб на козацьку і свою несподівану шкоду, через який відкинули Дорошенка, вчинили собі в Умані нового гетьмана Ханенка і, знищивши всі Дорошенкові бажання, постановили Острозьку комісію з Ханенковими послами та вручили й potwierдили Ханенкові, як про те писалося раніше, і всю тогочісну Україну із Запорозьким військом.

Стор. 175.

Ханенко, зібравшись з поляками і своїми козаками, хотів зігнати Дорошенка з гетьманства і лишитися з усією Україною під ляхами, а не під турчином, через що й здобував Дорошенка в Стеблеві.

...Самойлович тоді, зжалившись над ними як єдинокровними своїми братами, доповів про те своєму государю, світлому російському монарху Олексію Михайловичу, який, милосердствуючи по-батьківському на погибель, що зближалася до того православного українського, козако-руського народу, звелів російським військам із князем Ромодановським та гетьману Самойловичу з козацькими військами йти того ж літа на той бік Дніпра, щоб учинити турчинові відсіч та захистити міста й повіти, які суплікували про те Самойловичеві... Однак, зачувши про російську й козацьку силу, що йшла супроти нього й була вже біля Лисянки, позадкував був зі всіма своїми військами назад, не доходячи й найокрайніших українських міст.

Стор. 178.

А після такої плачливої, яка лишилася без помсти, української руїни й запустіння турчин, відходячи від Умані додому, повидирив, розорив ще й інші тамтешні міста...

Стор. 179.

Багато інших відійшло в московські слобідські полки і наповнили їх собою, так що вся цьогочісна Україна, що була перед тим малолюдна, відтоді наповнилася тогочісними українськими людьми і змножилася.

Восени, в самі заморозки, того ж року поляки на Україні, ніби за вогонь тримаючись і сподіваючись від турчина находу на неї, вийшли були для непевної й несильної її оборони та свого захисту з новопостановленим своїм королем Яном Собеським на Україну і від святого зимнього Миколи розклались у Браславлі та по інших тамтешніх містах і повітах на зимові квартири і лишилися у них протягом усєї зими з немалим утяженням для людей. А в святу велику п'ятницю, вже в 1675 році, сам король Собеський з усіма своїми військами рушив із Браславля в Польщу на свою резиденцію, лишивши в тамтешніх українських містах на залогах самі тільки драгунські піхоти.

Стор. 180.

Року від розподілу стихій 7183, а від сповиття пеленами у Віфліємі Маляти, що небо хмарами повиває, 1675. Турчин, цей ненаситний і завжди спраглий християнської крові фракійський смок, не задовольнився тим, що в минуле літо ковтнув чимало православно-го козацько-українського народу і розвіяв попелом та зрівняв із землею сімнадцять міст із Ладижином та Уманню.

Стор. 185.

Бо скоро настав Великий піст, відразу було послано від короля Собеського з Брацлавщини литовське військо, і воно здобуло українське місто Паволоч, що було під Дорошенковою владою і яке мало у себе в залозі від Дорошенка сердюцький полк...

Стор. 186.

З тієї королівської мови ясно виказується, що поляки, як казав і раніше, аж зовсім не мали сили захищати від турків свою так звану державу, тогочісну Україну, що лишалася нерозорена.

Стор. 186—187.

Того ж 1675 року, турчин, лютуючи проти поляків, що не дають спокою Дорошенкові, його союзникові й підданому і, розорюючи українських людей його рейменту, взяла в минулому 1674 році й розорила, як вище описалося, полкове і значне Дорошенкове місто Паволоч, вийшов з великими силами від Константинополя на поляків, або певніше кажучи на Малу Русь, що лишалася під Польською державою...

Нарешті розорив Скитський монастир і, віддавши його вогню, у серпні місяці рушив далі, а ввійшовши в середину — Польської держави, в Малу Росію, — воював на руські міста, тобто Львів, Броди, Дубно; добував він і інші руські міста, і нарешті під Жовквою відправив знамениту баталію з польськими військами і, вчинивши того літа Короні великі шкоди й розор в польському війську, в посполитих людях та в житлах, і це за розорення Паволочі, повернувся додому.

Під час того бусурманського нашестя на тогочісну Малу Росію...

Стор. 187—188.

Отими стовпами Пресвята Діва Богородиця ознаймила тим слецьким законникам, що це зіткнулося й точило війну християнське військо з магометанським, турецьким, в тогочісній Малій Росії і саме тоді, як були видні ті стовпи; бо турки, як казав вище, здобували тоді в Малій Росії Львів, Броди та інші міста, а християнські польські війська їх оборонили. Про це свідчить згаданий отець Галятовський у своїй книжечці “Скарбниці”, в чуді 26, на листі також 25-му. А що написав Львів, Дубно, Броди та інші тамтешні міста Малою Росією, то зробив це не вигадавши, але взявши з тої-таки “Скарбниці” премудрого мужа отця Галятовського, який у своїй “Скарбниці” у вищезгаданому 26-му чуді ясно називає перелічені міста Малою Росією.

Стор. 191.

Коли ж їх було розлучено, то він звелів усіх бусурман пов’язати, а до християн, яких було чоловічої й жіночої статі сім тисяч, випробовуючи, сам Сірко сказав таке слово: “Хто хоче, ідіть з нами на Русь, а хто не хоче, вертайтеся до Криму” Коли християни й туди з християн, що народились в Криму, почули це, то дехто з них, а саме три тисячі, зволили краще повернутися до Криму, ніж простувати в християнську землю. А друга частина, чотири тисячі, захотіли на Україну, в свою землю. Їх усіх Сірко звелів погодувати, одних лишив при собі, а інших відпустив у Крим. А відпускаючи, запитав їх, чого б вони квапилися до Криму? Вони відповіли, що мають вже в Криму свої осідлиська й господарства і через це краще там бажають жити, ніж у Русі, нічого свого не маючи.

Сірко, відпустивши тих людей до Криму, ще не вірив до решти, щоб вони остаточно пішли в Крим, а сподівався, що вернуться на Русь. Він вийшов на могилу, що там була, і дивився на них, аж доки стало їх не видно. А коли побачив, що вони непременно простують до Криму, відразу звелів тисячі молодих козаків сісти на коні і, догнавши, всіх їх без найменшого милосердя вибити та вирубати вщент, маючи й самому поїхати вслід за ними й доглянути, чи сталося за його наказом... Потім військо роз’їхалося в річки й вітки, а християнський ясир, визволений з Криму, відпущено з Січі разом з новопохрещеними бусурманами, яких чоловічої й жіночої статі було півтори тисячі, в Малу Росію...

Стор. 200.

Року від створення Адама 7184, а від плотського пришествя у світ Господа 1676 року. Я вже наближаюся, ласкавий читальнику, до жалісного й плачливого крайнього занепаду

та всеконечного запустіння тогочасної козако-руської малоросійської України і кладу тут перш за все про блаженну смерть пресвітлого государя царя Олексія Михайловича...

Стор. 200—202.

Гетьман Самойлович відразу після смерті його царського батька почав описувати новому царю тогочасного гетьмана Дорошенка, про що Дорошенко провідав і, вимовляючись у своїй невинності та жаліючись на Самойловича, писав до запорожців такого свого листа:

Милостивий пане Сірку, отамане кошового низового Запорозького війська з усією отаманією і з усім старшим та меншим товариством, мої вельми ласкаві милостиві панове й милії браття!

...А при тих доносах і уданнях допрошується він дозволу йти на мене під Чигрин війською на літо, що оце надходить, а мене або вбити, або зігнати з гетьманства й вигнати геть з вітчизняних українських кордонів й титулуватися самому одним гетьманом обох боків Дніпра... Тож кажу тут те, що коли б то за моїм наущенням вороги святого хреста татари набігали в тогочасну Україну й шкодили, то хай скінчиться безчесно тут, у Чигрині, моє життя, а слава моя хай вселиться в земний порох... Очевидно, знамірився Самойлович зберегти цілісність свого рейменту від татарських находів цілковитим розоренням решток цьогобічної України, вашої вітчизни, о неоглядне й нетверезе міркування! Чи бажали вони занепаду й розорення тогочасної України, як тепер бажає цьогобічний гетьман Самойлович? ваша вітчизна, Мала Росія, розорилася по обидва боки Дніпра і зовсім збідніла на військових людей через численні почварні змагання... Нині ж Самойлович, ідучи шляхом колишніх тогочасних владолюбців, замислив відносити і здійснити такі чвари й кровопролиття між вашою братією (начебто на мене одного, а під тим приводом на всю цьогобічну Україну, якої вже й мало є)...

І взагалі під час нинішнього занепаду і всеконечного лядського безсилля ми могли б при всесильній божій допомозі звільнитися від них, поляків, подільські, волинські, польські й литовські міста й землі наші руські, раніше православні, а тепер гвалтовно обернені на унію... Не через мене тож проходить згуба і запустіння цьогобічної України, а через владолюбців тогочасних гетьманів і з незгоди; за їх проводом приведено до того братів наших, городове військо, що через російського й польського монархів Україна стала розділена на двос й натрос, як показують Андрусівські пакти...

З Чигрина, 21 березня 1676 року.

Вашим милостям милостивому панству і милим братам всього добра щиро зичить брат і слуга Петро Дорошенко, гетьман український і всього Запорозького війська.

Стор. 202—203.

Вельможний милостивий пане Дорошенку, гетьмане український і чигринський, до нас вельми ласкавий милостивий пане і брате!

...Всі причини незгоди й розорення вітчизни нашої малоросійської цього боку Дніпра, що їх висловлено в листі вашої вельможності, віри достойні й нам відомі...

Із Запорозької Січі, 2 квітня 1676 року.

Вашій вельможності всього добра щиро зичливі й до послуг готові брати Іван Сірко з отаманією і з усім старшим та меншим дніпро-низовим товариством Запорозького війська.

Стор. 203.

Самойлович гнівався на Дорошенка, що його союзники, кримські й білгородські орди, щоліта пліюдруючи Поділля й Волинь Польської держави, завше вторгались у цьогобічну малоросійську Україну Самойловичевого рейменту, начебто за Дорошенковим наущенням, і чинили не менші шкоди хапанням малоросіян у свою бусурманську неволю і розоренням численних українських поселень та жител'...

Стор. 203—204.

Гетьман Самойлович, не бажаючи більше терпіти в своєму рейменті від бусурманських і чигринських находів ущербку й розору, жалісливо доніс про те новокоронованому тоді московському царю, пресвітлому Феодору Олексійовичу, який, розглянувши таку несправедливість, відразу ж наказав того літа як князю Григорію Григоровичу Ромодановському зі своїми великоросійськими військами, так і гетьману Самойловичу з козацькими малоросійськими військами йти під Чигрин здобувати Дорошенка і знищити його гетьманство.

Стор. 206.

...а коли мир без війни, то не треба вже казати — мир після війни; тут царська пресвітла величність дасть Малій Росії мир без війни... а за цей дар смиренний архієпископ віддає вишньому обіти з усіма вірними підданими вашої царської пресвітної величності Малої Росії...

Після доброго закінчення тієї віншувальної промови я, приступаючи до опису злопригод і крайнього через турків спустошення та розорення Чигрина й усіх решток тогочасної козацької України...

Стор. 212.

Року від створення всього живого 7185, а від господнього утілення 1667. Тоді текло друге літо царствування в Росії пресвітлого Феодора Олексійовича, а від війни Богдана Хмельницького з поляками, що була почата 1648 року, докінчувався тридцятий рік нещасливих тогочасних українських подій з безперервним воєнним вогнем, а до того — з чварами, незгодами, війнами, кровопролиттями і з крайньою руїною. Тоді наступило на Україні від турчина, замість божої благодаті і бажаної тиші (із-за примноження людського беззаконня через всякяку в них любов до інших), остаточно і всеконечно розоріння й запустіння. А турчин після кам'янецької, хотинської, ладижино-уманської війни відпочивав тільки один рік і відразу замислив через свою гординю постати війною для всеконечного захоплення чи розорення тогочасної козако-руської малоросійської України...

Стор. 213.

...наказав їм повзти від Візантії на Україну під Чигрин, а тоді під Київ...

...приверстано було до них в допомогу на власне злоумисля і розтригу-венжика козацького Юрія Хмельниченка, який мав надію, що скоро приповзе на Україну з турецькими військами і звістить про себе козаків, то не тільки через достойність і заслуги його батька, старого Богдана Хмельницького, але й зі страху перед превеликою бусурманською силою Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу, а його, Хмельниченка, легко зволить прийняти собі за гетьмана.

Стор. 214.

Чи в останні числа квітня, чи в перші травня турецькі війська рушили від Візантії і неспішно просували звичним шляхом на Україну, визначивши термін воєнному в ній промислу на серпень місяць. Султан послав указ і ханові, щоб у той термін прибув під Чигрин з усіма кримськими, білогородськими, буджацькими та іншими ордами. А нещаслива тогочасна Україна, через незгоду власних синів і минулих властолюбців-начальників, яка палала в безперервному вогні війни й чварних кровопролиттів, як вище казав, тридцять років, мусила тепер бути певною щодо свого остаточного загину від турчина. Про оцю виправу турецьких військ під Чигрин, про минулі козацькі незгоди і насталий тоді страх, про ретельні святительські молебні цьогобачного малоросійського і взагалі всього духовенства на збавлення Малої Росії від бусурманського находу, також про підмогу, яку послав у Чигрин Самойлович, поетична муза козацького панегіриста Олександра Бучинського-Яскольда в панегірику, названому "Чигрин", співає такими римами:

Суне сила велика, іде в Україну...

З усієї України — усе послушенство...

Стор. 215.

Вже турецька притисла нога Україну...

Стор. 216—217.

Гетьман Самойлович після виправи того новозатяжного свого війська в Чигрин і сам з пильністю дбав, щоб стягти до себе всі цьогобічні полки свого рейменту. А з боку царської величності тягли з великоросійськими військами на Україну князь Григорій Григорович Ромодановський, маючи при собі й калмиків, князь Голіцин з особними військами й воевода Бутурлін також з особним московським військом. А за ними приспіли на з'єднання слобідські козаки і смоленська шляхта. Коли ж гетьман Самойлович зібрався і з'єднався зі своїми козако-малоросійськими військами...

Стор. 222.

При отій іконі Христового святителя Олексія і при тому слові було принесено й особливу монаршу грамоту до гетьмана Самойловича, що хвалила його попередню вірність і заохочувала на упередню війну проти бусурман, підтверджуючи всій малоросійській Україні і всьому Запорозькому війську всілякі давні вольності з побажанням тільки військової служби.

Стор. 223.

У перших тоді числах серпня всі згадані великоросійські й малоросійські війська, що були неподаль, стяглися до своїх обозів і дісталися 7 серпня дніпрового берега, що напроти Бужина. Тоді ж принесено звідомлення, що вже й візантійський смок приповз на Україну й обклав та почав бомбардувати й добувати четвертого серпня своїми багаточисельними військами старовічне столичне козацьке місто Чигрин.

Стор. 227.

...Русь уже на бахматих, турецьких сідлає!...

Стор. 229.

Після такої першої чигринської перемоги над бусурманами і після звільнення Чигрина від ворожого оточення й руїни обидва війська, великоросійське й малоросійське, віддавши подяку Богові спасителю і сильному помічникові своєму на ворогів, залишили в Чигрині значну козацьку залогоу й невелику частину московського війська і відійшли з-під Чигрина до Дніпра, а переправившись через Дніпро, щасливо розійшлися по домівках у середніх числах вересня. Згаданий же панегіриста Олександр Яскольд закінчив свій панегірик, названий "Чигрин", такими словами:

Стор. 230—233.

...Бо відколи ще княжив у нас Володимир,
Ми з турками бились, змагалися з ними,
Князь той, Руську державу грудьми захищавши,
Наче скло, пиху гордих крушив, потоптавши...

...Зараз Русь на дорозі своїх предків гордих
Гонить скоком лісами татарської орди...

...Добре альфу читають тобі в Греко-Русі:
Боже, вірять невірних нехай Русь примусить!

І омега тим стилем хай читана буде:

Хай триумф Русь до решти над турком здобуде!...

..Отчу віру підперши, славу України

Піднесеш над Кавказу винеслі вершини!...

..Щоб безслідно кримчаків погнать з України...

Стор. 233–236.

Про ту ж першу щасливу чигринську козако-руську війну з турками дістався мені зошиток якогось іншого автора...

...На Русі першим князем був Кий. Русин — б'ється;
 Кий, щоб бити добряче, у руки береться...
 ...Зрештою і господь Бог може сам помститись
 Знищить пишних гордяків, змусить примиритись.
 Не іде наука в ліс, научила тогос
 Русь татар та османів, має тож honores.
 Добре, турче, собі радь, лапки стань лизати,
 Іншим разом в Руський край краще не з'являться.
 А коли спокуса ще, турчине, спокусить,
 То побачиш, що візьмеш, те покажуть руси.
 По пророцтва не ходи і до Махомета,
 Від Русі тобі кінець, знай отож про це ти.
 Врятували ноги раз, вдруге буде годі,
 Втрапиш ти у власну сіль, що на нас лагодив.
 Що без помочі візьмеш, кожен добре знає —
 Україна лиш одну божу поміч має...
 ...Теслярчук наш Русь на мечі переробить рала.
 Не чекає вдо потесав труни на гевала,
 Тож нехай ма їх, хай на турка піде,
 І тоді побачить він, які вдарять біди.
 Русь хоч зараз турку ще з примусу підвладна,
 Та до царських вона військ досднатись ладна....
 ...Мудрий русин турчаку відшука управу,
 Повесні над ним дізна іще більшу славу.
 Буде турок немалу силу готувати,
 Русин знає як йому вдома зустрічати.
 Та зволяє краще він стрічі в його дому,
 Не своє, його добро споживать при тому,
 Не свої, його краї, густо кров'ю злити,
 Буде краще, ніж би нас він почав губити...
 ...Ваша матір, давня Русь, смак пізнала слави —
 Хай за мужність вашу скрізь рицар світу з'явить.
 Був би каменем хіба, щоб те не вчинити,
 Руський рицарю, і гріх мав би ти носити!...
 ..Надивитись пес не дав, хутко вдарив в ноги,
 Іншим разом до Русі не знайде дороги!...
 ...Цілуй землю, по якій ти біжиш, турчине!
 Каже Русь: коли живий, то напевне згинеш...

Стор. 237–238.

Тоді ж 1677 року в січні місяці, на четвертий рік панування короля Яна Третього, то-го-таки Собеського, відправлявся у Варшаві вольний екстраординарний шеститижневий сейм, на якому ухвалено й постановлено багато різноманітних речей... були видрукувані за королівським привілеєм конституції, при яких поряд з іншими численними ухвалами й постановами, на п'ятому листі, ухвалено й постановлено про козаків такий пункт:

КОНСЕРВАЦІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Нагороджуючи вірні заслуги нам і Річі Посполитій запорозьких козаків і заохочуючи їх до подальшої служби Річі Посполитій, обіцяємо їм і постановляємо силою ухвали теперішнього сейму визначити й виділити в Україні певні місця для їхнього осідання й мешкання. Призначаємо їм при тому з коронного скарбу, з податків, ухвалених на теперішньому сеймі, суму в шістьдесят тисяч польських золотих.

У тих таки конституціях на листі 35, в пункті 931 загально написано, що для коронного скарбу потрібні гроші на всілякі витрати, а особливо на утримання при Короні козаків, оскільки Юрій Хмельниченко виправлений од Порти на Україну з титулом сарматського князя і в усілякі способи заохочує їх до себе.

Аж тепер схаменулися ляхи й опритомніли (як приказують — по шкоді лях мудрий), коли тогочісну козако-руську Україну, а разом з нею добрих молодців козаків...

Стор. 240.

А командири християнських військ, ординовані на оборону Чигрина від пресвітлого государя царя Феодора Олексійовича, князь Григорій Григорович Ромодановський з численними великоросійськими військами, з астраханськими та касимівськими ордами і гетьман Самойлович з малоросійськими козацькими військами відправляли свій похід на користь Чигрина не вельми старанно...

Стор. 244.

Переночувавши нещасливу ніч чигринської кончини, скоро зійшло сонце, всі християнські війська, великоросійські й малоросійські, відразу ж рушили в понеділок, 12 серпня, відчинивши ворота своїм обозам, назад до Дніпрові переправи.

Стор. 245.

...пертаючись від Канева додому, вони віддали вогню і всеконечному вельми плачливому запустінню Черкаси, Корсунь, Стеблів, Суботів та інші українські міста й села — люди з них від страху повтікали.

Тут повтором можна сказати слово про великий Вавілон, колись сказане: "Паде, паде Україна тогочісна малоросійська, козако-руська з багатьма міцними містами й селами, як отой стародавній великий град Вавілон!", і що через тогочісну незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали.

Стор. 246.

Отак пропав Чигрин і рештки тогочісної України через несправедливість і підступність Ромодановського, а також і через Самойловичеве недоброчітництво до нього — це можна зрозуміти з вищеописаної історії. Бо поміж великоросійським і малоросійським військом ще перед розоренням і після розорення Чигрина ясно давалося чути, що турецький вейзир, маючи в себе в неволі сина Ромодановського Андрея, пійманого татарами, які були на Україні з Суховієм, 1668 року, відізвався до Ромодановського з таким словом, що коли той попустить йому, вейзирові, взяти Чигрин, то відпустить до нього, Ромодановського, його сина, а коли не дасть узяти Чигрин, то він, облупивши того сина, начебто мав прислати до Ромодановського його шкіру, наповнену сіном.

Стор. 246—248.

Сірко, кошовий отаман з усім низовим Запорозьким військом, уболіваючи за повне розорення Чигрина, Канева та інших тогочісних українських міст та повітів і налягаючи на гетьманську нещирість, писав до гетьмана Самойловича такий лист:

Вельможний милостивий пане, тогочісний український малоросійський гетьмане Іване Самойловичу!

Після смерті славнопам'ятного Богдана Хмельницького, доброго нашого гетьмана і щиро зичливого вітчизні своїй малоросійській сина, почали наставати часті й непостійні

гетьмани та розкросення через незичливі змовини сусідніх монархів (що ясно видно з Андрусівських договорів, поставлених 1667 року) нашої бідної вітчизни, єдиної Малої Росії, надвос... Тоді ми, низове Запорозьке військо, зараз-таки через перспективу розуму нашого відразу побачили й пізнали здалеку занепад тієї нашої малоросійської вітчизни та всеконечне її запустіння, що наступало...

Поглядаючи здалеку на той близький занепад вітчизни оком нашого розуму, ніколи не могли ми без сердечного жалю вкусити хліба, а після денних трудів зажити спокійного спочинку, оскільки завжди нас муляло й долягало, що через незгоду гетьманів обох боків Дніпра доведеться нам доглядати повними сліз очима порожню й мертву матір нашу, Малу Росію, і бачити, як дикий звір поселяється в красні житла батьків і праотців наших...

Не подивуй, отож, ваша вельможність, на нас, Запорозьке військо, що через нинішнє розорення турчином Чигрина, Канева й усіх інших цьогобічних міст та сіл українських малоросійських довелось нам і тебе записати в реєстр з колишніми нещиро зичливими до нашої вітчизни гетьманами... Про вашу ж нещирість до Чигрина ми вже й не пишемо до вас, бо не тільки ми, низове Запорозьке військо, але й увесь світ великоросійський і малоросійський ясно бачить і бачити може, що через нещирість і незичливість вашу з князем Ромодановським мусив Чигрин з іншими останніми містами й селами українськими пропасти від турчина й кінчити постійним неоплакуваним запустінням, з великим пролиттям християнської крові й пагубою справжніх наших братів... Зважай же тепер, пане гетьману Самойловичу, чого доказав еси, яку прислугу Богові й вітчизні зробив еси: Дорошенка заслав у вічну неволю, Чигрин з усією цьогобічною Україною втратив, допустив пролитися великій християнській крові і від таких непевних гараздів почав титулуватися гетьманом обох боків... А так ти є властивий погубитель Чигрина й решток цьогобічної України, бо коли б не добував його і не взяв під свою владу з Дорошенком, то й турчин не приходив би його здобувати, а з часом при розумному посередництві могла б прихилитися від турецької влади під високу руку православного монарха і вся цьогобічна Україна з Дорошенком (і то без такого кровопролиття) та й знала б собі єдиного з тобою пастиря. Але ти так заповзявся на Дорошенка і на всю цьогобічну Україну, що й трохи не захотів почекати того щасливого часу. Відтак, дочекався еси крайнього занепаду й запустіння вітчизни нашої! І вже тепер більше тобі личать гімни, складені Дорошенкові, адже через тебе, Самойленка-гетьмана, цьогобічна Україна зовсім спорожніла, за що відповідатимеш сам перед всевидящим Богом. Один чоловік, син князя Ромодановського, здався розумові твоєму кращий, ніж тисячі власних наших братів, православних великоросійських і малоросійських християн, яких ти залишив бусурманам за недбалістю своєю без належної від тебе допомоги на вбивство у Чигрині, Каневі та інших місцях... Насамкінець те кладемо, що замість гараздів тобі з жалю сердечного на теперішні злопригоди й крайній занепад цьогобічної нашої малоросійської України віншуємо і бажаємо, щоб схаменувся ти, дивлячись на той занепад, і, стережучись свого занепаду, пошукав для вічного життя й добра божої милости, яка подається всім, хто просить її і шукає, беззастережно, чого й собі щиро зичимо, лишаємося.

Вашої вельможності зичливі приятелі й брати

Іван Сірко, кошовий отаман, з усім товариством низового Запорозького війська.

З Запорозької Січі 25 вересня 1678 року.

Стор. 249.

Року від початку світобуття 7187, а від господнього плотського з'явлення у світ 1679. Ще з осені перед початком цього року гетьману Самойловичу й усій малоросійській Україні явно далось чути... що вищезгаданий головний ворог господнього хреста та всіх християн, підступний візантійський змій... відкрив у своїй державі намір заволодіти чи всеконеч-

но знищити й розорити богоспасенне царське місто Київ і наказав чинити військові приготування для походу під Київ.

Стор. 250.

Гетьман Самойлович притяг під Київ з частиною козацьких, городових та охотницьких, кінних та піших військ, а інших відправив для безпеки України від Криму у Полтавський полк і на низ до Запорозької Січі...

Стор. 253—254.

Того ж року польський король Ян Собеський, хочучи за своїм бажанням і старанням перетворити православну Русь, що була під державою Корони Польської, на унію, скасувати в ній святе благочестя та гвалтовно нахилити її до римосхизматичного блуду, призначив у майбутньому 1680 році, в січні, на 14 день, унітам і дезунітам грецького обряду і всій взагалі шляхті з'їхатися для утвердження тієї унії зі своїми правами й привілеями до Любліна. Він видав про те такі свої королівські універсали:

...До того всього, однак, є в народі руському великою перешкодою завзята й закореніла незгода, яка розриває єдність обивателів наших держав, порушує фундамент святого миру, знищує братерську любов і бажає запалити в серцях взаємне зятрення...

Стор. 254.

Року від створення світу 7188, а від олюднення божого 1680 мені трапилося відшукати на самий початок до опису цьогорічних подій поміж шпаргалами тільки один рукописний польський аркуш — частину руського діаріуша, де йшлося про Люблінський з'їзд. Із тієї частини діаріуша я трохи довідався, що той Люблінський з'їзд хотів відновити й утвердити на благочестивій Русі унію... Коли ж після того розбійницького Феррарського з'їзду минуло 157 років, тобто у 1595 році від Різдва господнього, ту унію було відновлено, але вже не в греків, а в православній Русі, що була під польським володінням...

Стор. 256.

Ота унія й панувала на Русі 26 років від свого тодішнього початку...

Стор. 257—258.

...поміж православними ховалися й уніати і тасмно зичили зросту унії та й намагалися завжди завести її з польською допомогою в православну Русь.

У такому стані благочестива Русь, що була під польським володінням, пригнічувалася, як рожа терням, і це незмінно тяглося протягом 59 чи 60 років, від вищезгаданого 1621 року до цього 1680 року... вони знову намагалися відкинути православний руський народ, який лишається під володінням Корони Польської, від святої благочестивої грецької віри і нахилити його через неспасенну унію до свого одностовства та й закинути в рів того-таки власного блуду. Поляки тоді з уніатами, які сліпотворствували щодо догматів благочестивої грецької віри, а потопилися в римо-схизматичному блуді і ніяк не хотіли виправитися для свого спасіння, намовили й упростили свого короля Собеського, щоб став при тому, аби благочестя в Русі, яка лишається під лядською державою, було скасовано й перетворено на унію і щоб звелів він бути про те з'їзду й розмові руських з поляками й уніатами. Король Собеський тільки позвержно був схильний захищати старовічне грецьке благочестя, внутрішньо ж був схильніший до розширення віри й мудрувань римських, у яких і сам був, і, схильючись більше до римлян, ніж до русів, допусти в скликання в Любліні з'їзду й розмов про віру, а в минулому літі 9 жовтня 1679 року розіслав із Яворова в Польщу й Русь свої універсальні королівські розпорядження... На цей з'їзд із православного руського боку з'їхалося багато єпископів, архімандритів, ігуменів та інших знаменитих і вчених духовних осіб... 26 січня руське духовенство було запрошене уніатським митрополитом слухати службу божу...

Стор. 260.

Вже 29 православні через своїх комісарів вимагали з уніатів, що в жодну не мають утручатися... до подальшої королівської волі, а затим було призначено послів від руського духовенства до короля Собеського з інструкцією, що мала в собі такі пункти:

1. Дякувати королеві за заступниче дбання про збереження і повернення прав та свобод народів руському грецької релігії, що віддавна їм служить.

2. Суплікувати до короля, щоб він зволив народ руський заховати при тих-таки правах, привілеях, свободах і звичаях релігії, щоб вони, як і здавна, лишалися під належним своїм пастирем, щоб їх подібного з'їзду на потім звільнили і щоб відклали своєю повагою особливим своїм писанням їхні руські претензії до сейму, згідно права Річі Посполитої...

4. Ті ж послі іменем всього руського духовенства, що з'їхалось у Любліні, просили королівської милості, щоб отцю Тризні, номінанту Білоруської єпископії, вибраного згодою усього православ'я на ту Білоруську дієнцію, було дано привілей і потвердження на згадану Білоруську єпископію.

5. Коли панове руські послі одержать на ті пункти й прохання православного руського духовенства якусь відповідь та увагу від короля, то щоб поспішали якнайшвидше з тим до призначеного собі місця, аби скласти перед тими, що послали їх, цілковиту про все польську реляцію.

Оця інструкція при підписі власної руки і при тисненні власної печатки директора кола православного руського духовенства Люблінського з'їзду отця Йосифа Шум'янського, єпископа львівського, галицького й каменецького, писана в Любліні 3 лютого 1680 року.

А з якою відповіддю повернулися послі руського православного кола від короля Яна Собеського і як той Люблінський з'їзд закінчився і роз'їхався, про те я, описувач цього, не зміг довідатися, і, закінчивши тим, що написав, починаю описувати тодішні україно-малоросійські події.

Стор. 262.

На той гетьманський лист від кошового отамана Сірка і всього низового війська учинено відповідь:

Вельможний милостивий пане гетьмане, Іване Самойловичу!

...Однак коли б ваша вельможність через наші нестатки мав турбувати свою гетьманську особу з такою приязню і щирістю, яку виказав Ладижину, Умані, Чигрину, Каневу та іншим цьогобічним українським містам і повітам, то краще залишатись удома і не дивитися зблизька на наш занепад, як безпечально дивилися ви на занепад Чигринський...

Стор. 264.

Канцлер відповів, що той Журавський трактат з турками постав з великою шкодою й втратою немалих провінцій християнської Польської держави — України й Поділля, що цар московський не дав полякам супроти турка обіцяного війська, а тепер король шукає способу до розірвання з турчином того Журавського миру, не мігши терпіти несправедливих його умов.

Польські сенатори казали до московських послів, що мала користь та даремні кошти із того, що потужні московські війська виходять на Україну, а турчин як хоче, так і шкодить християнам.

Стор. 266—267.

Ясновельможний милостивий пане гетьмане, наш вельми ласкавий добродію!

...жодної турецької й татарської війни на великого государя нашого царя й на Україну не буде, оскільки вони завелися війною з Французьким королівством... Відтак немає згромадження над Дунаєм та над Дністром і турецьких польових військ, крім в Криму віють поголоски, що на зиму орда має наступати на Україну війною...

Вельможності твоєї зичливі приятелі й понижені слуги Іван Стягайло, кошовий отаман війська його царської пресвітлої величності низового Запорозького з усім товариством.

З коша, 10 серпня 1680 року.

Стор. 270—272.

Того ж року польський король Ян Собеський безбожно поклав собі за згодою своїх сенаторів та інших значних духовних персон впровадити в Русь, що лишалася під Коронаю Польською, унію... Він схилився до унії з іншими руськими владиками, як свідчить про це його, Шум'янського, лист, писаний із Варшави 27 березня до папи римського Інокентія XI з пунктами:

...Це ми видали й підтвердили підписом нашим у присутності освяченого й превелебного єпископа київського та освячених і пречесних краківського, київського і руського воевод, численних комісарів і прихильників його королівської милості та Річі Посполитої...

Стор. 272.

ПУНКТИ

того-таки єпископа Шум'янського та єпископа Жоховського, складені на сеймі щодо унії...

6. Час і місце послати на Русь за універсалами його королівської милості, пана нашого милостивого, наші декларації, аби там поступилися й ті, які дотепер не слухали конституції й листовних декларацій його королівської милості; щоб уперті голови не викручувалися вимовкою, що не знали про ці вимоги.

7. Після наших декларацій пани ксьонзи римського обряду щоб не зараз входили до руських церков з набожеством, аж поки добре не порозуміємося з нашою руссю, бо від того буває переважний всілякий початок, і щоб не було якогось шуму й занепокоснь поміж поспільством, а це на Русі легко виникає.

СПОСІБ ЗГОДИ ЦЕРКОВ,

тобто церкви східної з церквою західною в Польському королівстві, що лишаяються під щасливим пануванням його королівської милості, пана нашого милостивого, із задоволенням усього руського народу.

1. Щоб був захований обряд набожества так, як лишався, в ніколи не змінених давніх звичаях.

2. Просимо, щоб руські уряди роздавалися за згодою руського духовенства монастирів кожної єпископії, згідно прав, тільки русі.

3. Духовенство руське, а саме світські духовні, хай має всілякі вольності...

5. Просимо знести податки, вигадані в Любельському трибуналі, не без утиску осіб руських єпископів і убогих монастирів...

Стор. 274.

Того року за згодою згаданих православних наших російських монархів з Отоманською Портою й кримським ханом під Переволочною вперше почалася розміна, на якій з турецького й татарського боку відпущено на волю руських невільників, а з нашого, російського й козацького, боку відпущено на волю невільників бусурманських — звільнювали голова на голову...

Того-таки літа Петро Суховій, що лишався в Запорозькій Січі, побачивши, що розорена й запустила через турчина тогочасна Україна почала була оживати й населятися в своїх порожніх і попалених містах та селах людьми з цього боку, що переходили на давніші свої житла за Дніпро, знову запраг був, як і після Брюховецького, бути на тому боці замість Дорошенка гетьманом під турецькою ж протекцією. Отож він підняв в Криму значну частину орди і невелике число козаків із Запорозької Січі і 20 червня прибув під Корсунь, а звід-

ти через свої листи, розіслані в усю порожню тогочасну Україну, захопив і притяг до себе нових тогочасних полковників...

Стор. 275.

Того-таки року, 9 серпня, у спасівку, з понеділка на вівторок, на восьму годину в ніч, Господь, доглядаючи землю, створив землетрус — глянув-бо з висоти свого престолу на українську козако-руську землю, що в безперервній біді й озлобленні терпіла тоді численні людські беззаконня...

Стор. 280—281.

Установив брати в усьому царстві з посполитого народу... подушне, влаштував вибори в усій Великій Росії з-поміж посполитих на військову службу в драгуни й солдати... Влаштував руським людям... в Москві та в інших містах латинське навчання... Після Полтавської баталії зі шведом вивів і вигубив з усієї Малої Росії старовічну польську монету... а натомість наповнив Малу Росію своєю... монетою.

Стор. 282.

Полякам віддав тогочасну Україну... яка незабаром була обернена на унію... Встановив вічні лінії для життя своїм регулярним військам по різних місцях, а особливо на великоросійському порубіжжі з Малою Росією...

Стор. 283.

Потім підкорив під свою владу своїми й козацькими малоросійськими військами Шапка й інших горських володарів, закрив й уфортикував своїм і малоросійським військами премічне місто Ставрополь... З неуків зробив росіян ученими і просвітив їхній розум різними науками...

Стор. 283—284.

До тих великих справ один з києво-малоросійських поетів написав після постановлення згаданого миру зі шведами на похвалу його величності такі ритми його величності:

...Росії сини і простий, і вельможний
Такого не знали — признає це кожний.
...Царю Петру-монарху зичим у всі часи
Побід і слави, щастя ми, усі черкаси.

Цей перший російський імператор Петро Великий, коли ввійшли в Малоросію шведи, хоча видав свої печатні грамоти, вичисляючи в них минулі військові перемоги в різних місцях над шведом, і утверджуючи малоросійський народ у вірності до себе, й обіцяючи в першій грамоті за ту вірність після віддалення від своєї держави ворога-шведа ударувати малоросіян такими вольностями, якими ніхто не міг похвалитися з підданих під сонцем у своїх монархів, однак ту обітницю притримав і відразу після смерті гетьмана Скоропадського у 1722 році, проти малоросійських сподівань, минаючи давні права й вольності Запорозького війська, замість гетьмана, владнав у Малій Росії колегію та різні збори, яких ніколи дотіля не було, знищив і вельми уярмив усіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих.

Стор. 285—286.

Того ж року, за їхнім, трьох великих государів царів, указом, 3 травня генерал і воєвода Григорій Іванович Косошов... проїхав і установив новий кордон землям полтавських і коломацьких жителів (не по тому кордону, який був у Малій Росії за Польської держави з Великою Росією) таким описом:

...А в листі його написано, що в минулі літа, коли встановлювали межі великоросійських міст з малоросійськими...

І буде учинено межю поміж містами великоросійськими і містами малоросійськими... побудували по річці Мерлі в межах малоросійських міст місто Рублев і село Лихачівка з поселенцями... А без указу великого государя царя і великого князя Петра Олексійовича... не можна встановлювати межі землям і всіляким угіддям великоросійських міст з містами малоросійськими.

Стор. 286—288.

Того-таки літа послано від кримського хана на Москву до великих государів посла Велшу-бея, щоб учинити мир на 25 років і щоб як російським, так і кримським торговим людям вільно було приїжджати зі своїми купецькими промислами в Русь і в Крим та й торгувати... Однак ті затяги з російського боку, щоб не порушувати поставленого перемир'я з ханом, було суворо заборонено і наказано такими універсалами від гетьмана Самойловича:

...Випало нам знати, що поляки, давні вороги козаків і благочестивої нашої віри, які протягом багатьох минулих літ опустошували і геть загубили своїми підступами й ворожістю тогочасну малоросійську Україну, милу вітчизну нашу, тепер знову намагаються поповнити її цьогочасними людьми нашого рейменту. І через те, хованим способом позасилавши в наш реймент, як і на Низ до Запорозької Січі, свої листи й універсали, переваблюють і заохочують наших людей і низове військо на життя в тогочасну порожню Україну, а особливо на військові затяги... Сама лише унія лядська, що гвалтовно псує руське благочестя, є тяжким і смертоносним мозолем кожному, хто цнотливо визнає благочестиву віру. А лайки й докоризни лядські, що руську людину називають псею костью, чи не мають бути названі тяжкою бідою, в якій гірке людське життя прагне ліпше смерті, аніж життя? Прецінь с то цілковиті безумці, що обіцяють у ляхів Запорозькому війську гараздів, сподіваються на приязнь собі і які не користуються державою російською Московського царства, а яка держава є нам так одновірна і не чинить нам жодної наруги й уярмлення? Нехай нам кожному буде перед очима, що діялося на Україні від ляхів давно і що тепер діється на Волині та в інших місцях Русі братам нашим...

З Батурина 10 травня 1672 року.

Стор. 289.

Року від покладення меж морю 7191, а від явлення в світі плоттю другого Адама 1683 року. Після всеконечного запустіння Чигрина та всієї решти тогочасної малоросійської козако-русської України турчин, хочучи мати її під своєю владою і знову наповнити її для своєї неситої користі цьогочасними людьми, віддав ту Україну своєму волоському господареві Дуці. Інші повідали тоді, що господар Дука купив був собі згадану порожню козацьку Україну у турецького царя за немалу суму і для свого панування в ній бажав наповнити її цьогочасними людьми. Він звелів збудувати собі для своєї господарської резиденції в Браславському полку за Богом у містечку Печери знаменитий дім і, живучи в ньому, хотів володіти обома землями — Українською і Волоською. А щоб закликати з цього боку в порожню тогочасну Україну людей, він, господар, випустив від себе словесну й листовну луну в народ, запевняючи його великою своєю й турецького султана ласкою та обіцяючи йому всіляку на довгі літа свободу. Нетямущий цьогочасний малоросійський народ завівся цією обіцянкою й почав був того-таки літа, як і в минулі роки, пурхати в значному числі з цього боку за Дніпро і поселятися на своїх давніх житлах під турецькою й господарською владою...

Стор. 290.

Вашій вельможності, моєму милостивому панові всього добра, широ зичливий приятель і радий служити Іо Дука, восвода і господар земель молдавських і земель Українських.

...А Дука, волоський господар, зараз по весні цілковито заволодів тогочасною Україною.

Стор. 296.

Тож, хочучи знову відшкодувати ті свої втрати на християнах, турчин прибирався на те зі своїми військами у Стамбулі, а на тогочасній Україні звелів через свого волоського господаря Дуку зтягти собі в допомогу козацькі війська, кладучи на одного козака плати в місяць 40 битих талярів...

Стор. 297—300.

Вельможний милостивий пане гетьмане, а нам вельми милостивий пане й ласкавий добродію!

...Гадасмо, що цього ніколи не зможуть вони досягти, та й ваша вельможність, як ласкавий наш рейментар і рідна людина Запорозького війська, не захоче до того допустити, щоб навіки згубити славу й повагу військову, а малоросійську Україну подати в підданство, чого кожен добрий і цнотливий із предків українських і Запорозького війська молодець та вся вітчизна наша, Мала Україна малоросійська, на те не захоче пристати. Бо сам, ваша панська милість, відасш добре, що колись славної пам'яті Богдан Хмельницький Зіновій, який за кілька років закінчив війною прекриваву свою працю і дбання, вибився із підданства од вітчизняних панів своїх і звільнив усю нашу вітчизну, малоросійську Україну...

3 коша, 4 квітня 1684 року.

Стор. 301.

Року від розподілу стихії 7194, а від сповиття плащеницею дитяти, що небо хмарами повивас, 1685 року. Як і в минулі літа, відправлялись в Малій Росії своїми порядками оренди, встановлені з монаршого відома для збирання грошей козацькому охотницькому кінному й пішому війську, потрібних на заплату. Гетьман Самойлович і цього, 1685 року, стверджуючи те, дозволив малоросіянам закупувувати полками й сотнями ті оренди, хто захоче...

Стор. 302.

Того-таки літа турецький цар через якусь підозру відставив після дворічного панування над порожньою тогочасною Україною волоського господаря Дуку і вручив владу над тією мізерною запустілою Україною нестатковій й розстрізі Юрасеві Хмельниченку. А поставивши його своїм турецьким гетьманом на Україні, додав йому ще й титул Сарматійського князівства ...і звелів йому мешкати в Немирові, володіючи всією тогочасною Україною...

Стор. 303.

Потім король Собеський, хочучи знову пригорнути від турків ту Україну до Польщі, поставив козацьким гетьманом якогось Куницького і виправив його на прожиття з Польщі до Немирова...

Стор. 305.

...адже він віддав багато праці для загального добра вітчизні Україні...

Стор. 306.

Того-таки літа за погодною згодою гетьмана Самойловича та й усього взагалі духовного й мирського малоросійського народу вибрано на Київську митрополію нерушного у святому благочесті мужа, повного розуму й святої благодаті, преосвященного Гедеона Святополка, князя Четвертинського, що був єпископом луцьким і острозьким тієї-таки Київської єпархії. Престол Київської митрополії, осиротівши після преосвященного Йосифа Тукальського, свого митрополита, який кінчив своє життя в Чигрині за гетьмана Дорошенка, був аж кільканадцять років без свого пастиря — сталося те через постійні тодішні малоросійські завірюхи, з-за ворожих воєнних походів і через запустіння тогочасної України.

Стор. 308—310.

Вельможний милостивий пане гетьмане Самойлович!

Після розорення Чигрина з вашої з князем Ромодановським ласки та й решти українських міст через бусурман...

Чи ж не досить ще того вашої милості, що, вважаю, уся цьогобічна Україна, одурена сподіванкою твоєї оборони, до решти пропала й запустила? ...Але для загального добра й вітчизняного миру не хочемо їх наставляти на той уряд так, щоб наша малоросійська вітчизна жила краще, на що маємо в себе й дорогі клейноди, що належать гетьманській персоні. Але для загального добра й вітчизняного миру не хочемо їх наставляти на той уряд і тим перечити голосам братів наших, городового малоросійського війська, поданим за твоє гетьманство...

З Коша Запорозької Січі

26 квітня 1686 року.

Стор. 311–325.

СПИСОК ДОГОВОРУ ВІЧНОГО МИРУ

росіян з поляками 1686 року.

3

...А з іншого боку Рославлі і де є сіверські міста: Чернігову, Стародубу, Новгород-Сіверському, Почепу та іншим, а також усієї Малої Росії цього боку Дніпра, містам Ніжину, Переяславлі, Батурину, Полтаві, Преволочній та всім містам і землям того малоросійського краю, яким не названі вони назвиськами й урочищами, з усіма його уїздами, селами й хуторами, і всякого чину людьми, що живуть там з приданим, щоб вони як по цей час перебували за перемирним договором на боці царської величності, так і тепер лишалися на вічні часи на боці їхньої царської величності. А його королівській величності від Дніпра в усьому тому згаданому малоросійському краї ніякі городи, міста, волості, аж до Путивльського рубежа, не можуть належати вічно, і не матиме він їх у своїм володінні та в державі від нинішнього часу і дня вічного миру. А за річкою Дніпром має також лишатися на боці їхньої царської величності богоспасенне місто Київ...

4

І те постановили й закріпили, що великий государ, його королівська величність, і Річ Посполита жителів малоросійського краю в тих новопоступлених вищеописаних містах, служивих і всякого чину городових, а також запорозьких козаків воїстину і насправді християнським серцем звільняють від присяги і відпускають від себе з підданства, не вимагаючи й не творячи над ними ніякої помсти. Не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи і не велять вступатися до городів та міст, що там будуть. Навзаєм і великі государі, їхня царська величність, тих козаків, що будуть за Дніпром і належатимуть його королівській величності, які живуть у Немирові, в Павлочі і біля Білої Церкви, не будуть і не велять приймати на вічні часи.

5

А коли їхні, царської величності, піддані від Смоленського, Псковського рубежу та решти малоросійських міст, тобто від Київського, Чернігівського, Переяславського, Ніжинського, Стародубського, Галицького [Має бути Гадяцького. — В. Ш.], Полтавського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького полків чи в якихось інших містах, які відступлено на вічні часи в бік царської величності...

9

...благочестива греко-російська віра...

10

Бо той спільний ворог святого хреста і всіх християн, турський султан і хан кримський, не дотримуються постановлених з великими государями, з їхньою царською величністю, мирних договорів, вони посилали від себе з Криму і з Азова на українні городи й міста їхньої царської величності у воєнний наступ беїв та інших мурз з численними військами, які зайняли великий полон і вчинили значне розорення...

15

А коли з божої волі і за зізволенням великих государів, їхньої царської величності, та великого государя, його королівської величності, з турським султаном та з кримським ханом вічний мир постановиться і війна кінчиться, і коли б турський султан чи кримський хан чи через візіря, чи через калгу та солтанів наступили б на держави обох великих государів чи на будь-яке одне із них та послали під Київ та інші українні міста (чи на Поділля) і до Львова візіря й пашів з турськими військами...

24

Також не вступатимуть і не воюватимуть на всі міста їхньої царської величності, великоросійські й малоросійські, що в державі їхньої царської величності...

Дано це утвердження великих наших государів, їхньої царської величності, в царському великому місті Москві літа від створення світу 7194, у місяці квітні, двадцять дев'ятого дня. А від Різдва нашого господа Ісуса Христа 1686 року, місяця травня, 7 дня за новим календарем.

Стор. 330—334.

Список благословенної грамоти, даної преосвященному київському митрополитові князю Гедеону Четвертинському.

ІОАКИМ, милістю божою патріарх московський, всієї Росії та Північних країн.

...Так сталося за незгодою єпархій з митрополичим престолом у місті Києві, де вдовує довгі літа без усякого нагляду Київська митрополія в Малій Росії, держави царської пресвітлої величності... Численні ж люди тієї російської єпархії, міцні у вірі православного сповідання, що живуть у володінні польського начальства... Вельми дбають як і в своїй державі про людей Малої Росії...

Бо потрібному ділові через зручність, догляд і виконання заміру. Бо в минулий 7193 рік од створення світу в тій Київській єпархії у Малій Росії вибрано від усього народу духовного чину і світського сану, від гетьмана царської пресвітлої величності обох боків Дніпра Іоанна Самойловича і всіх підданих на той митрополичий, що вдовує, престол тієї-таки Київської митрополії православного, благочестивого преосвященника Гедеона Святополка... І він відтак, боголюбивий владика Гедеон, відтепер хай іменується Малої Росії митрополит київський та галицький...

Стор. 335.

Року від створення всього живого 7195, а від господнього втілення 1687 року. Був тоді перший славний, але марнотний похід християнських російських військ на Крим, від якого впала слава гетьмана Самойловича. Перш, ніж описати його, хочу викласти передусім причини того походу, а було їх, найзнаменніших, три: перша — християнський похід, описаний минулого року, друга — численні шкоди й розор Великої та Малої Росії, починені в минулі літа, третя — докучливі татарські похвалки й вимовки росіянам...

Стор. 336.

І нарешті обернули вони своє жало на Польщу й Малу Росію, причинивши Короні не-
малий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій. Віддали вони в крайне за-
пустиння й тогочасну Малу Росію, обернувши її внівець вогнем і мечем... Коли ж весна й зе-
мля випустили потрібну худобі на корм траву, то великоросійський і малоросійський Марс
підняв військові хоругви, рушив у квітні місяці один із слобід, а другий з Батурина на
означену військову службу.

Стор. 341.

Тоді ж зародилося, либонь, у московських та козацьких військах підозріння на геть-
мана Самойловича, начебто він, замислюючи щось лихе супроти московських військ і ма-
ючи потаємні дружні відносини з кримським ханом, звелів навмисне й тасмно попалити
пожежами як степи, так і мости на Самарі...

Голіцин відразу звістив про те доносителям на Самойловича, а тоді ввечері того-та-
ки дня звелів двом московським полкам, що були при гетьмані, обступити в кілька лав
гетьманський двір і стерегти пильно цілу ніч, щоб із гетьманського двору не вийшов на-
бік ані дух.

Стор. 345.

Отак бідний гетьманич, що перед цим хвалився перед своїми людьми... що їхатиме в
Україну по-гетьманському, в позолоченій кареті...

Стор. 346—361.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ,

дані при обранні на гетьманство Мазепи Запорозькому війську і всьому малоросійсь-
кому народу від великих государів та всеросійських самодержців, року від створення світу
7195, а від різдва Христового 1687, 25 липня.

...князь Василій Васильович Голіцин... писав до них, великих государів, щоб від того,
від чого, Боже борони, не учинилося в усій Малій Росії якогось заколоту.

...жалуваними грамотами, які були дані попередньому гетьманові Богдану Хмельни-
цькому та іншим гетьманам, усьому Запорозькому війську та малоросійському народові.

...ім, гетьману, генеральній старшині й полковникам, усьому Запорозькому війську і
малоросійському народові, бути під їхньою, царської пресвітлої величності, самодержав-
ною рукою невідступно у вічнім підданстві.

1

Про затвердження Запорозькому війську і всьому малоросійському народові давніх
прав та вольностей Хмельницького.

Гетьман, Запорозьке військо і малоросійський народ просять у великих государів і у ве-
ликої государині, в їхньої царської пресвітлої величності, милості, щоб їм бути при колиш-
ніх своїх правах та вольностях, і чим ударований був попередній гетьман Богдан Хмельни-
цький, та щоб усе те було потверджено їхніми государськими милостивими грамотами і їм.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували
гетьмана обох боків Дніпра, старшину і полковників, усе Запорозьке військо і малоросій-
ський народ їхніми колишніми правами та вольностями і звеліли дати на те йому, гетьма-
нові, свою государську жалувальну грамоту.

2

Про воєвод і залоги в Києві, Переяславлі, Чернігові, Ніжині, Острі, щоб воєводи не
втручались у військові права та справи, а коли трапляються образи малоросіянам од слу-

живих, щоб воєводи судили в присутності малоросійських начальників і розумних людей тут-таки; і про малоросійські побори.

...І батько їхніх государських величностей, блаженної і вічностойної пам'яті великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути в малоросійських містах своїм, царської величності, воєводам і ратним людям для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах замішанини і зради... А при тих таки судах указано бути в усякому місті, де живуть воєводи, для великої правди і швидкої розправи значним добрим і розумним людям з малоросійських жителів, щоб бути при тих судах разом з воєводою і правдиво судити та чинити за судом та дізнанням указ, як належить за указом великого государя, його царської пресвітлої величності...

І гетьман, вся старшина, і Запорозьке військо, і малоросійський народ били чолом на їхню государську милість і прийняли те з радістю.

3

Про збір грошей з поборів Малої Росії в казну царської величності і про заплату тими грішми всій старшині та черні Запорозького війська, згідно до уложення, а щоб ресстрових козаків було поставлено тридцять тисяч...

5

Про послів, посланників та гінців царської величності, котрі мають їхати через Малу Росію...

7

...а коли від якихось государів чи від кримського хана придуть до них листи, то ті листи прийняти їм і прислати до великих государів на Москву в приказ Малої Росії, а від себе їм у відповідь на ті листи ні до кого не писати, при тому ж йому гетьманові, всій старшині, всьому Запорозькому війську і малоросійському народові міцно тримати і нічим не порушувати вічного миру й союзу... А коли б були які порушення того договору на вічний мир у малоросійському краї з польського боку, то їм про те писати до великих государів, а самим ніяких порушень не чинити. А для захисту великоросійських та малоросійських міст від наступу кримського хана тримати їм полки в належних місцях і мати всіляку засторогу...

8

Про війська царської величності, коли йтимуть на війну через Малу Росію, щоб у козацьких дворах не ставали, вольностей козацьких не віднімали, мужиками і зрадниками їх не називали і в провідники їх не брали; так само щоб не вивозили з України давніх російських людей; тут-таки про служивих та всіляких людей, що тікають у Малу Росію і там переховуються.

А коли війська їхньої царської пресвітлої величності підуть супроти ворога, то щоб вони в українських містах в козацьких дворах не ставали, а ставали б у міщан, щоб вольностей козацьких не відбирали, мужиками та зрадниками їх не називали і в провідники їх не хапали. Так само щоб і російських людей, котрі зайшли на Україну давно, не вивозили з України. Ще від того були на Україні заколоти великі, що з України вибирали драгунів та біглих людей за багато літ...

9

Про малоросійських людей, забраних у військовий час і завезених у Велику Росію.

Щодо жителів усіляких чинів малоросійських міст, котрих було забрано у військові часи в полон у великоросійські міста, то жити їм у тих містах, куди їх завезено. А коли хто з них відійде у малоросійські міста до своїх родичів чи в ті місця, де жили раніше, і коли не вчинять ніякого злочинства, то таким жити на своїх старих місцях, як і колись, де хто жив; а втече, вчинивши злочинство, то таких, відшукавши, віддавати.

І великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли бути за цим чолобиттям.

10

Про гетьманські заклоти в Україні і про нахил до зради, щоб провідавши про це, доносили про таке царській величності.

Коли трапиться надалі такий гетьман, який, забувши страх божий і превелику та невимовну милість до себе великих государів, почне чинити в містах Малої Росії якісь заклоти, так як чинили те Івашко Брюховецький та інші, то їм того поміж себе остерігати, і вивідувати, і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, і ніяким гетьманським заклотам не вірити.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній государський указ прийняли і обіцялися дотримуватися його твердо.

12

Про смертну кару тим людям у Малій Росії, від яких поміж народом мали б виникати якісь пересвари й заклоти.

А коли в малоросійських містах почнуть чинитись від жителів, від будь-кого, якісь пересвари, то гетьману й старшині наглядати за тим, і стерегти міцно, і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, а тих людей, від яких учиняться в малоросійських містах якісь заклоти, гамувати, карати і страчувати на смерть за їхніми правами, як про те поставлено на попередніх радах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній государський указ прийняли.

13

Про мужиків, будників та винокурів, які свавільно називають себе в Україні козаками і які чинять поміж народом усілякі лиха й пересвари і безчестять старих козаків...

14

Про малоросійських людей, щоб вина й тютюну у великоросійські міста не ввозили...

Жителі малоросійських міст приїжджають у Московську державу і в українні міста та привозять вино й тютюн і продають всіляким людям, від чого порушуються і не добираються кабацькі збори. То щоб учинити міцний заказ під жорстоким покаранням, щоб усіляких чинів жителі малоросійських міст вина й тютюну не возили в Москву, в українні міста та в повіті, не продавали і не чинили тим порушення й недобору казні великих государів, їхньої царської світлої величності. А коли треба буде вино в якісь малоросійські міста за домовленістю, то за домовленістю вино в ті міста привозити вільно.

І гетьман, і старшина, вислухавши цю статтю, говорили, що вони розішлють про те по всіх містах універсали; коли ж когось із малоросійських жителів буде спіймано у вели-

коросійських містах з вином та тютюном, то тих висилати з вином та тютюном у малоросійські міста. Коли ж вони таки прийдуть і будуть спіймані вдруге, то забирати у них усе на великих государів без заплати.

16

Про давання відсічі всіляким ворогам, котрі мають наступати на Україну, для чого має бути допомога від царських військ, які виправлятимуться з Великої Росії, і від військ із залог, що лишаються в українських містах.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли тримати його, гетьмана, і всю старшину, і Запорозьке військо, і весь малоросійський народ у своїй государській милості і в повній обороні від ворога... Коли ж наступатиме ворог великих государів на малоросійські міста, то за указом великих государів ратних людей в допомогу буде прислано...

19

Про чехи, нову монету царської величності, роблену у Севську на прохання гетьмана Івана Самойловича, і що тих чехів люди не беруть, бо гетьман Самойлович не розіслав про те в Малій Росії своїх універсалів; тут-таки про з'єднання малоросійського народу з великоросійським і про подружжя між ними; щоб не забороняти малоросіянам переходити жити у Велику Росію.

...щоб ті чехи ходили нормально, як ходять у малоросійському краю такі ж самі чехи інших держав... Так само щоб гетьман і старшина, служачи великим государям, їхній царській пресвітлій величності, всілякими мірами і способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії... щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одногосно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у міста великоросійські.

20

Про побудову нових міст та фортець на цьому боці Дніпра напроти Кодака на річці Самарі й Орелі, також в гирлах Берестової та Орчика і про заселення їх малоросійськими людьми для захисту Великої та Малої Росії від находу бусурманської, кримської сили.

...вказати дбання для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війною як на великоросійські, так і малоросійські міста...

22

Про аренди, щоб не було їх у Малій Росії...

Били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, гетьман, старшина і Запорозьке військо, щоб для зняття утяжень у малоросійському краю не було оренди. А оскільки охотницькі кінні та піші полки потрібні під ці военні часи для оборони малоросійського краю...

Останній пункт оцей має в собі й те, що гетьман Мазепа зі старшиною і з усім Запорозьким військом прийняв усі ті вищеподані пункти, або статті, з подякою, пообіцяв вірно

служити великим государям і просить, щоб від нього і від усього малоросійського народу не віднімали великої й численної монаршої милості...

І всі ті вищезголошені й описані пункти я, гетьман та генеральна старшина, і полковники, і все Запорозьке військо, і малоросійський народ радісно приймаємо... тримали мене, гетьмана, генеральну старшину, полковників та все Запорозьке військо і малоросійський народ у своїй государській превисокій і невимовній милості...

Писано літа від створення світу 7195, а від утілення божого слова 1687 року, 25 липня.
Стор. 361.

Князь Голіцин з усіма великоросійськими військами, взявши гетьмана Самойловича з його сином Яковом як невільників, пішов на слободи, а гетьман Мазепа в Малу Росію...

Стор. 362.

...усі Самойловичеві та синів його скарби поділено навпіл і щоб одна їхня половина була віддана йому-таки, посланнику, до царської казни, а другу щоб притримали в Батурині на малоросійське військо...

Стор. 363—364.

Вельможний милостивий пане Мазепо, гетьмане наш, милостивий пане-брате і благодійнику!

...через спеціальних послів наших військових вітаючи вашу милість милостивого пана з тим новим гетьманським гонором, зичимо, щоб, живучи на тому уряді багато років, щасливо все добре справляв у нашій Малоросійській Вітчизні з добрим для людей пожитком і при їхній вдячності. А особливо просимо з ушануванням наших військових через цей наш лист, щоб до нас, низового війська, був ласкавий не так, як зрадник нашої цьогобічної української вітчизни Попович, і щоб не махлярив коло нас, як почав він махлярити на наше знищення...

3 Січі Запорозької

4 жовтня 1686 року.

А бажаючи до решти виконати той свій монарший замір... свій указ до гетьмана Мазепа, щоб він, гетьман, готувався з усім малоросійським військом до раннього походу для будівництва нового міста на Самарі... гетьман з усім малоросійським військом рушив з домів на знамірене й визначене діло...знамените місто, й нарекли його Новогородицький град... В майбутні роки це місто з церквами й будинками було добудоване остаточно, і то малоросійськими людьми, які прийшли сюди для мешкання...

Стор. 366.

Після закладення того міста гетьман з малоросійським військом, так само як Неплюєв з великоросійським військом, розійшлися по домівках, однак залишили в тому місці до слушного часу московський та козацький гарнізони...

Стор. 367.

...землі, котрі належали до Київської митрополії від часу впровадження в Руські землі християнської віри...

Стор. 369—370.

Гетьман, прибувши у Батурин, відразу ж розіслав свої універсальні розпорядження як до старшини, так і до всіх козаків у всі малоросійські полки свого рейменту, наказуючи від царського імені, щоб готувалися на шестимісячний ранній военний похід на Крим. Після Великодня, як тільки почали проявлятися трави, великоросійські кінні та піші війська зі згаданим князем Голіциним та іншими численними князями та воєводами у великому числі, так само і гетьман Мазепа зі всіма малоросійськими військами свого рейменту, рушили з домівок у тогдішній похід...

Стор. 372.

Коли б його милості короля була б на те воля, щоб те благочестя не терпіло таких ударів, то й церкви, й монастирі могли б укріпитися, оскільки попередні королі виконували присягу на рівні вольності як польського, так і руського народів і своїми привілеями укріплювали їх з усіма їхніми добрами, оскільки святѧ греко-руська віра східного обряду не є нова...

Те мусить боліти всіх визнавців греко-руської східної неуніатської віри...

Стор. 373.

Ї можна було б назвати слушним те, коли б за влади нинішнього короля... було б при-смирено у їхніх гвалтах уніатів, а православні визнавці греко-руської віри щоб не терпіли більше... З них видно, як давніші королі, їхні милості, захищали права греко-руських східних визнавців і як східні визнавці при тих правах лишались у високому стані.

Стор. 376.

Тоді ж таки було подавано монарші поствердні грамоти на мастності й ґрунти за їхнім проханням й іншим малоросійським панам...

Перед виїздом на Москву гетьман, стережачись, щоб роздратована орда не вторгнулася для помсти в Україну, розташував охотницькі кінні та піші сердюцькі війська в належних околичних малоросійських місцях, щоб стерегли від того ворога.

Стор. 378.

Року від створення світу 7198, а від божого олюдження 1690. Оскільки не було на прийдешнє літо монаршого указу, щоб готуватися з козацьким військом на воєнну кампанію, то цілий той рік всі малоросіяни пережили в своїх домівках в мирі. Однак для безпеки від ворогів-бусурманів перебували на малоросійських рубежах кінні й піші охотницькі війська, а також по невеликій частині й городових.

Стор. 378—379.

Того-таки року літо було дощисте, але, гніваючись на нас за беззаконня наше, пустив господь на малоросійську Україну велику кількість саранчі... Ішла вона через усю Малу Росію не разом, але порізно... Пробула вона на Україні тижнів зо два і, либонь, озимим хлібам, уже вижатим, не зашкодила, однак хліби ярові, ще не вижаті, і всі невикосені трави виїла дощенту і вчинила малоросійським людям превелику втрату й печаль...

Стор. 380.

Перелетівши через Малу Росію за два тижні, удалася на Волинь і в Польщу, так само і в Литву. Певні письменні люди з малоросіян повідали, що на багатьох крильцях її бачили руськими літерами такі два слова: гнів божий. Автор же польської книжки "Економіка", нововиданої і надрукованої після приходу саранчі, написав про ту саранчу на 111 сторінці таке: "В році 1690 з'явилася велика від звичайного саранча в Русі на Україні, а звідти частина її залетіла до Сандомирського краю..."

...Як милосердна мати, котра знає все раніше, як ми попросимо й хочемо, зволила переселитись у своїй многочудесній, знаменитій іконі (що знайшлася за щасливої держави в Малоросійській землі, добrorозумного правління вашого вельможного, великого нашого, милостивого патрона) на Печерські гори...

Стор. 381.

Цього ж 1690 року, на самому його початку, в міжсвяття Різдва Господнього, почав я, цих літописних діянь описувач та повістяр, маючи кільканадцять років, служити в Запорозькому війську в поважнім домі малоросійських панів, шляхетного його милості пана Василя Леонтійовича Кочубія, писаря на той час військового генерального...

Стор. 384.

На тому писарстві він прожив у Січі ледве рік і пішов до Криму, де збудив хана з усіма кримськими ордами до війни на Російську державу...

Того-таки року святійший ієрусалимський патріарх Досифей, звідомшись про новопоставленого київського митрополита преосвященного отця Варлаама Ясинського і маючи свої інтереси в Малій Росії щодо спадків митрополита Паїсія Лигаридія та іншого митрополита Видиневського, прислав у Малу Росію, а також у Москву до пресвітлих монархів нарошного від себе архимандрита Хрисанфа...

Стор. 388—392.

Того-таки літа новий київський митрополит преосвящений Варлаам Ясинський у місяці травні чи у вересні, об'їжджаючи всю свою малоросійську єпархію з київськими ігуменами і своїми консисторами, був у всіх малоросійських полках та монастирях...

Того-таки року, на самому його початку, душевний противенець, котрий завжди ненавидить православний християнський козако-руський рід, не задовольнившись згубою та запустінням цілої тогочасної малоросійської України, відповідно до своєї лихого поради, це було 1676 року, винайшов нове збурення на розор та пагубу і сьогобічної малоросійської України через канцеляриста Петрика, який на самому початку цього року, ледве пробувши на січовому писарстві рік, відійшов із Січі до Криму і, згідно підступної інформації, яку дав йому Мазепа (про це багато хто балакав), збудив хана і всю Кримську державу військовою на Малу Росію, знамірюючись начебто досягти з кримською допомогою чогось корисного і віддалити її від московського володіння. Але ті його замисли за божим розглядом не змогли досягти своїх результатів, і він, Петрик, виходячи з кримськими ордами на Малу Росію, хоч іще кілька літ п'явся здійснити свій намір, але змарнував у тому, як раніше зі своїми помічниками татарами, і Суховій. Ті його виходи з ордами були, однак, не без шкоди Малій Росії, бо кримський хан, бувши дуже роздрознений од минулих двох російських походів на Крим, радий був Петриковому почину й раді і сподівався за його проводом щось справити собі корисне в Малій Росії... а солтану своєму Калзі наказав іти з кримськими ордами і Петриком військовою на Малу Росію...

Після поставлення Петрика гетьманом хан рушив на Манджари, а солтан Калга після відправлення свого, що настав тоді, Байраму рушив на Малу Росію. Коли ж прибув до Кам'янського Затону, то відізався Петрик і солтан Калга до запорожців, закликаючи до своєї нецнотливої кампанії. Тоді запорожці, старшина та чернь, відписали до салтана так, що лишаються при своїй неодмінній вірності до царської пресвітлої величності, а до Петрикової згубної заваби не прихилиються і на вітчизну свою малоросійську з ним воювати не стануть. І просили запорожці солтана в тому-таки листі, щоб його, Петрика, як їду та зрадника, до них не приводив близько для спокуси. Та й Мазепа, хоч і виправив його в ту дорогу, однак потім, отямившись і роздивившись, що його замисли не можуть добре завершитися через Петрика, запобіг своїми листами запорожців, щоб ні в чому не слухали Петрикової намови і до нього не приставали, заховуючи свою неодмінну статечність та зичливість до царської величності і до своєї милої малоросійської вітчизни, що запорожці й вчинили. Тоді Калга-солтан, одержавши таку відповідь від запорожців, рушив сам з ним, Петриком, на Малу Росію. А гетьман Мазепа, завчасно провідавши про той солтановий і Петриковий похід з Криму, незабаром зібрав до себе полки свого малоросійського рейменту, одні, а саме: Миргородський, Гадяцький, Прилуцький та інші, послав за Ворскло супроти ворожого наступу, а з іншими станув під Гадячем, надчікуючи до себе великоросійських військ, що мали прибути від Білгорода з Шереметом та від Севська з князем Борятинським. Стоячи тут і бажаючи бачити в малоросійському народі статечність та постійність і щоб люди не схилилися на жодні Петрикові зваби, розіслав з-під Гадячого, 28 липня, в усі полки малоросійські свого рейменту такий свій нагадувальний універсал:

Їхньої царської пресвітлої величності Запорозьких військ обох боків Дніпра гетьман Іван Мазепа.

...декотрі з-поміж вас, нинішні обивателі, почувши поголоски про зрадника та облудника Петрика, що він, шенюк, утік до ворогів і взяв своїм негідництвом собі в братерство татарів, одні починають сумніватися, а інші бояться, кажучи, начебто той його, злого сина, зачин зашкодить нашим порядкам, які є в Малій Росії... Ми, отож, гетьман, виказуючи дбання з тієї okazji та горливе старання щодо цілості усього малоросійського краю, спільної для всіх вітчизни... але за той їхній вчинок немало потерпіла й вітчизна Україна, край тогочасний...боронити як знищю очей своїх святу віру й цілість божих церков тут-таки, у вітчизні своїй Україні... В цей час ми, гетьман, вимагаємо всенародної малоросійської постійності й нерушної зичливості... А що злий син, той шенюк, наносить огуду начебто нашому малоросійському народові, чиняться від православного Російського царства якісь утиски, то всі теє знаєте, що наш малоросійський народ дізнає превеликої монаршої милості, а не якихось утисків.

Дано в таборі під Гадячим, 28 липня 1692 року.

Стор. 392—393.

ПЕТРО ІВАНОВИЧ

з божої ласки гетьман Запорозького війська

...І те знайте, що ця війна на москаля почалася не через що інше, тільки задля ваших вольностей і для загального посполитого добра. Про це не треба вам багато писати; самі знаєте, що вам діють москалі та й свої драпіжні пани...

Стор. 394—395.

Ми, старшина, і військова чернь і посполиті міста Полтави та інших міст обивателі Полтавського полку.

Тобі, Петрику Іваненку, злочальнику бунтів та крамол...

А коли б нам, усьому народу, робилася б кривда від кого, то в Малій Росії не ти, блазню і шенюку, а гідні й розумні особи виступали б...

Дано в Полтаві 31 липня 1692 року.

Стор. 396—397.

...бо полки мого рейменту стоять в розрізненні: одні вилучено й поставлено давно під українські міста, а другі хоч і були залишені в домах, але під час нинішніх подій через хлібні жнива не встигли, та й не кожен охоче виходить на війну... А особливо треба було на теперішньому моєму становиську під Гадячим озиратися на внутрішній стан у малоросійських військах... А мені, гетьманові, з цим малоросійським військом самому йти супроти ворога ненадійно, оскільки треба озиратися і на становище в Україні.

Дана в обозі під Гадячим 2 серпня 1692 року.

Стор. 401.

А кладу я це підданське моє слово для того, що з цим в'яжеться потреба найперше малоросійського краю, адже Семен Палій, бувши тутешнім уродженцем, увійшов уже серед товариства у велику значність, і коли його, як вище було сказано, відігнати через відчай на ворожий бік, то від нього учиниться замішання наперше малоросійським порядкам... Але які він, Семен Палій, писав мені листи, то їх я посилаю для відома вам, великим государям, в приказ Малої Росії... Список мого листа посилаю в приказ Малої Росії.

З Батурина 9 грудня 1692 року.

Стор. 404—405.

При такій жалісливій згубі, яка впала на козаків з польського боку, повстала тоді не менша буря на Малу Росію і з кримського боку, коли за побудкою зрадника Петрика Калга і Нурадин солтани із Шингересем та ханськими синами вторглися 26 січня під Україну... перечекав у них ту хвилю, доки вороги набрали у згаданім Полтавськім українськім полку лупів та користей і безбідно повернулися додому.

...охотницький полковник Семен Палій: відомо йому учинилося, що з Криму мають прийти під малоросійські міста великими потугами вороги-бусурмани... Бо розумію я за відомостями й поголосками, що вони, вороги, схочуть довго поширювати свій злопідступний намір, зваби й промисли коло ваших, царської пресвітлої величності, малоросійських міст...

Стор. 406.

Так він, той жовнір, сказав на те Ониську: "Біда Україні — і відтіть гаряче, і відтіть боляче" Оце, мовив, ції хоругви йдуть до пограниччя не просто так, але з супротивниками щодо України замислами...

Стор. 407.

Перш ніж рушив гетьман до Батурина, принесено йому відомості з Засеймських соень про те, що, почувши поміж себе про бусурманський похід на Малу Росію, почали впадати вони у смуту і тривожитися. Отож гетьман, використовуючи ту тривогу з їхніх сердець, писав в ті сотні, теж 8 лютого з Лубен такий свій універсал:

...Петрика, вийшовши з Криму з сорокома тисячами орди, завзялися були цілком на те, щоб спершу звабити з'єднатися з ними запорожців, а потім тією ж звабою відторгнути від богохранимої монаршої, їхньої царської величності, держави малоросійські міста... тепер вони, вороги, притягли звідтіть під українські міста Переволочну й Кишинку, але й тут дїставши відсіч, пішли поза Ворсклюю польовою стороною і незабаром притягли під Полтаву... відразу рушили з Батурина з військовими тяжарами і, з'єднуючи полки, спїшно тягли до прикордонних малоросійських міст... за нашим рейментарським розпорядженням всюди по містах, які стоять на дніпровському березі, розкладено полки для всенародної оборони нашого малоросійського краю...

Стор. 412—413.

Того-таки року, в квітні місяці святїший вселенський константинопольський патріарх Килинник прислав у Москву свою соборну грамоту (а з Москви її прислано в Малу Росію), яка зголошує про чотирьох вселенських патріархів і про п'ятого московського, що, окрім цих п'яти патріархів, немає під сонцем жодних інших патріархів, а що ахридонський, кіпрський, грузинський і снакейський архієпископи називаються в руських країнах патріархами, то переконує, щоб ніхто їх за патріархів не вважав...

Стор. 414.

Той хан Сафа-Герей знав, либонь, про намір до миру свого попередника хана Саадет-Герей, однак через свою озлобу до християн двічі послав під Малу Росію війною свої орди... прислав війною під Малу Росію Калгу-солтана з ордами і Петриком... висловлюючись при цьому про неслухні ординські з солтанами і Петриком кількаразові походи на Малу Росію...

Стор. 415.

Того таки року Іо Константин Дука, ставши на батьківському місці волоським господарем і бажаючи прихилити до себе в неодмінну сусідську приязнь гетьмана Мазепу та й щоб купці малоросійські і грецькі безборонно і без жодної острашки приходили з Ніжина у Волоську землю...

Стор. 416.

Тоді ж таки він, господар, також волоський гетьман і сардар писали свої листи про той купецький приїзд з Малої Росії у Волоську землю і до Палія, і Палій прислав ті листи до гетьмана. На це їхнє бажання гетьман частково дозволив, щоб усілякі купці їздили з Малої Росії зі своїми промислами у Волоську землю.

Стор. 418.

...писаними для мене, при цьому моєму листі в приказ Малої Росії...

Цього їхнього безумства я не приховую і посилаю ті їхні обидва листи у приказ Малої Росії... я тут-таки з листами Рутковського посилаю у приказ Малої Росії.

Стор. 422.

За цю нашу добру постійність не годилося б нас, Запорозьке низове військо, звати пасинками нашої вітчизни України.

...Оскільки довести годі, що ми є пасинками... нашої української Вітчизни...

Стор. 423.

...здирають індукту з різних малоросійських людей, котрі йдуть у Січ з усілякими харчовими припасами...

...про Палієв похід з малоросійським військом...

Стор. 426.

У тих таки числах солтан Нурадин з кримськими ордами і другий солтан Онита з білгородськими та ногайськими ордами, погодившись, рушили зі своїх жител війною на Малу Росію, що лежить по обидва боки Дніпра.

Стор. 427.

...принесено з Запорожжя до мене звістку про похід ворогів-бусурман: з Криму Нурадин-солтана з кримськими ордами, а з білгородськими ордами брата Калги-солтана Онита з білгородськими й ногайськими ордами під вашої, царської пресвітлої величності, околичні великоросійські та малоросійські міста.

Стор. 428.

Я отож їхній лист, що звістує про це ширше, також і лист гадяцького полковника, принесений мені із Коломака про повернення назад солтана Нурадина, посилаю в приказ Малої Росії для відома вам...

Стор. 429.

...вийшли були з Білгородщини з таким наміром, щоб ударити їм під Київ і під інші вашої царської пресвітлої величності малоросійські міста.

Стор. 430.

...щоб грецькі купці ходили зі своїми куплями з цих малоросійських країв простим давнім шляхом на Ясси з доброю надією на свою повну цілість.

Стор. 431.

Пересилаю також через нього в приказ Малої Росії і листа Семена Палія.

Стор. 433.

Оцей Палієвий лист і лядські універсали послав гетьман Мазепа в приказ Малої Росії через пошту...

Стор. 434.

Лист про це його, Рутковського, писаний до мене, посилаю в приказ Малої Росії, а того тлумача і великоросійського чоловіка сподіваюся щодня і щогодини.

Стор. 435.

За милостивим вашої пресвітлої величності указом привіз і віддав мені, гетьману, присланий піддячий Малоросійського приказу Олексій Меньшиков милостиве ваше монарше ударювання полковникам мого рейменту...

Стор. 440.

...через нього посилаю в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям, і листи його, Семена Палія...

...а від Запорожжя уже приходити сюди, в Малу Росію...

Стор. 441.

...на Запорожжя, а звідти, розіславши своїх полчан у малоросійські міста, прибув би сюди і сам...

Стор. 445.

Коли після виправи в Москву вищеподаної грамоти гетьман дістав відомість з листа переяславського полковника Мировича і з розповіді товариства його полку про ворожі наміри бусурман супроти Малої Росії і про польське приятельство з Оттоманською Портою, шкідливе Російській державі, то 24 січня писав з Батурина про те в Москву таку свою грамоту:

Стор. 446.

...іти з білогородськими ордами під малоросійські, вашої царської пресвітлої величності, міста...

З Батурина, 24 січня, 1694 року.

Писав до мене Семен Палій, ознаймовуючи про ворогів-бусурман, що вони за злопідступним бусурманським наміром своїм мають приходити на воєнні промисли під малоросійські, вашої царської пресвітлої величності, міста...

Стор. 447.

...приказ Малої Росії для відома вам, великим государям...

То я його листа посилаю при цьому моєму в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям.

...принесені мені зі звідомленням, посилаю в той-таки малоросійський приказ.

Стор. 448.

Зло отож цілковито виявилось нашій мірності в теперішньому часі, бо приїжджі в Малу Росію з різних країн архієреї...

Стор. 449.

...писав, що коли треба де в Малоросії через населення єпископа, то щоб не одного поставити.

Повчачуци цим, наша мірність бачить і чує, що ненагаразд ходять в країні Малій Росії грецькі та сербські архієреї і незвідь-звідки приїзджають без будь-якої заборони до міст і сіл...

Стор. 451.

...деякі мандрівні архієпископи, котрі в малоросійських містах називають себе патріархами, супротивно до правил святої східної церкви і уставу святих отців.

Стор. 452.

...стверджене отак підкреслено багатосилим вашої царської пресвітлої величності указом і святійшими грамотами, було збережено в Малій Росії цілком...

А про те, що зволив еси, ваша святійшість, писати до мого смирення, то на те по-синівському відповідаю: архієреї грецькі та сербські в Малій Росії бувають не інші, котрі йдуть за милостиною зі своїх країн у царське місто Москву...

Стор. 453.

А відтепер, коли б хтось із тих ахридонських архієпископів, котрий піде в царське місто, трапився б у Малій Росії, то за вашим архіпастирським наставленням ніхто не по-сміє називати його патріархом...

...то якийсь облудник у вас перебуває, котрий брехливо наносить, що начебто у вашій Малоросійській країні місцеві архієреї не дають постановочних грамот тим, кого вони висвячують...

Стор. 456.

...про це нам прибула звістка від духовних людей з Волоської землі, котрі прибули сюди, в Малу Росію.

Стор. 457—459.

Також доносив про ханський з Петриком воєнний намір супроти Малої Росії і про розіслання універсалів у всі полки для козацької готовності на відсіч тих ворогів. Писав і інше в тій-таки грамоті, яка має в собі таке:

...Ті обидва листи Семен Палій прислав до мене, щоб прочитати через тих-таки тлумачів, а що просив для потреби відіслати ці листи знову назад, то я, велівши переписати їх, відіслав первопис до нього, а списки посилаю у приказ Малої Росії... посилаю при цьому моєму листі у приказ Малої Росії для донесення вам, великим государям.

...ми, гетьман із старшиною та полковниками, з усім Запорозьким військом і з усім малоросійським народом...

З Батурина, 23 квітня 1694 року.

Стор. 460.

...щоб віддати її у Малоросійській країні архимандриту Хрисанфу, котрий був тут від нього. І коли він, архимандрит, перебуває десь тепер у Малій Росії, зволь відіслати і з ким годиться йому цю книгу...

Стор. 461—463.

Того-таки року польський король Ян Собеський, пильно прагнучи привести Русь, котра живе в Короні Польській і яка міцно тримається східного грецького обряду, до унії з римлянами-поляками, а щоб святе православ'я скасувати зовсім, призначив для того з'їзд у русько-малоросійським місті Львові і розіслав перед тим в усю Русь та Малу Польщу універсали, наказуючи всім руським та полякам духовного та світського стану з'їхатися у вересні місяці задля тієї напірної унії до Львова і цілковито постановити та закріпити унію з Руссю трактатом... на першій сесії в греко-руській єпископській Львівській кафедрі, 16 вересня до всіх руських станів при оголошенні згаданої королівської інструкції таку промову латинсько-польською мовою з похвалами королівських заслуг і його дбання щодо встановлення унії:

...з'єднав сили Речі Посполитої, блукаючий український народ і Запорозькі війська — міцну заставу супроти оттоманської потуги... Дізнали також нещастя Болгарська, Сербська, Мултянська, Волоська провінції і наша Україна...

Стор. 464.

...щоб з'їхатися до столичного руського міста Львова трьом станам: духовним, шляхті і братчикам — для того і так як це зроблено недавно у Перемильській дієцезії, коли було скликано людей греко-руської релігії.

Стор. 465.

З таких з'їздів та посольств видно, що, виявляється, не вся Русь схилилася до унії... а приводить і принижує до унії православну Русь, яка і без унії краща від схизматиків-римлян.

...А набравши там-таки безліч татарських та волоських ясирів чоловічої та жіночої статі, щасливо повернуло звідти в Малу Росію у свої домівки...

Стор. 466.

...при цьому моєму листі, висилаю в приказ Малої Росії для донесення вам...

Стор. 469.

А я, перш ніж почну описувати відправлений в цьому році на Азов та Казикермен марш великоросійських та малоросійських військ, викладу ще тут про сильне татарське вторгнення в Польщу...

Стор. 470.

Коли ж потім уторгнулись і під саме столичне руське місто Львів...

Стор. 473.

Після отаких, описаних раніше, великоросійських та малоросійських незгод і великих змагань з Оттоманською Портою та Кримською державою... Коли це сталося і коли великоросійські війська та кілька полків малоросійських спинилися всі під Азовом...

Стор. 479.

З тих ясирів одні добровільно похрестилися, і відпущено їх з Січі на Русь в Україну, інші захворіли й померли, а треті, злохитрі, замислили вчинити кошу і всьому січовому війську погибель і були в тому постережені...

Стор. 480.

...святую церкву та вітчизну православно-російську захистили і собі славу безсмертну здобули!

Стор. 488—489.

Тоді вся руська волинська шляхта вибрала з-поміж себе на ту овдовілу Луцьку й Острозьку єпископію одного значного і заслуженого в Короні, також волинського шляхтича і вченого чоловіка Димитрія на Жабокриках Жабокрицького... однак вся волинська руська шляхта міцно при тому стояла, щоб ніхто інший, тільки він, Жабокрицький, був у них луцьким та острозьким єпископом... Після того вибрання, коли він, Жабокрицький, був у Варшаві і зголосив королеві й сенаторам про своє єпископське вибрання волинською руською шляхтою на Луцьку єпископію, то сам король багатократно намовляв його до унії. До неї ж він, Жабокрицький, не захотів пристати і зволяв відставити своє єпископське вибрання, щоб лишитися світським при нерушимому греко-російському православ'ї.

Стор. 491.

А я мав найбільше бажання відібрати настанови щодо правдивої віри від найвищого в цілій Росії [мається на увазі Мала Росія (Україна). — В. Ш.] пастиря...

Стор. 493—494.

А які насильством обернено в унію, то щоб повернено було назад людям греко-російської віри, як це було колись...вибрати духовним та мирським людям греко-російської віри інших православних єпископів... щоб людям благочестивої греко-російської віри вільно було вибрати православного єпископа на Луцьку єпископію... на Луцьку єпископію вибрано єпископом з волинської шляхти русина Димитрія Жабокрицького... а руські люди його похваляють... А руські, мовляв, духовні та мирські люди його, Димитрія, хвалять, що він чоловік учений і до благочестя схильний...

Стор. 503.

Того-таки літа, оскільки в Литві був поганий врожай на збіжжя, гетьман Великого Князівства Литовського Сапіга просив у гетьмана Мазепи, щоб українським людям було дозволено його возити для продажу до Слуцька та Копилля...

Стор. 506.

...поставивши його гетьманом землі Малоросійської...

Стор. 512.

Лишаючись відтак ченцем, Дионісій Жабокрицький, згаданий номінант, невсипно старався досягти сану Луцького єпископа і, добиваючись приязні до себе малоросійських властей, писав 4 січня до гетьмана з Білостока такого свого компліментального листа.

Стор. 513.

Того-таки 14 січня архімандрит єрусалимський Хрисанф писав з Богурешта до гетьмана такий компліментальний лист:

Ясновельможний гетьмане Запорозьких військ, пане, пане патроне і добродію, вельми до мене ласкавий!

Знову й знову, віддавши через цю okazaцію мій найпокірніший твій вельможності поклін, зичу здоров'я від найвищого Бога і довгих літ в управлінні Руської Річі Посполитої [Руська Річ Посполита — Україна. — В. III.] твій вельможності...

Стор. 514.

...звіщаю про те вашу пастирську милість і всім у Малій Росії бутнім духовним чинам...

Стор. 515.

...тоді вони забоялись вторгатися далі всередину України... перестрашена божою силою, втікала, ломлячи голову, назад з України...

Стор. 517.

Того-таки лютого 22 великий коронний гетьман Яблоновський, діставши від гетьмана Мазепи відомості про вищезгадані ворожі бусурманські наскоки на Україну і бажаючи знати, як минулого літа йшли на Азов...

Коли мала приходити на Україну вищезгадана бусурманська сила в помсту кривди своєї за Кизикермен...

Стор. 519.

...кріпко налягав зі своїм неслухним натиском, щоб у Русі, яка перебуває під державою Корони Польської, греко-руське православ'я було обернене на унію із схизматичним римським костьолом... чув, начебто він був колись православний руський шляхтич, але задля тимчасової честі й мирської слави відкинув благочестя, став ляхом і назвався Собе-ським, а по-руському звано його раніше Собком...

Стор. 524.

...в серця вірних рабів своїх, козаків Запорозького малоросійського війська...

...ласкаво відпустив усе козацьке малоросійське військо з-під Азова в Малу Росію...

Стор. 526.

Йосип Шум'янський, єпископ львівський, галицький і Кам'янця-Подільського, адміністратор митрополії Почаївської та єпископії Луцької.

Року 1696, 21 липня.

...помер король, померла й унія... розтлумачить це по совісті, що тут зі мною та мою Руссю чинилося!

Стор. 528.

Два сеймика Руського генералу, тобто Галицький та Очепський, було зірвано...

Стор. 530.

Іосиф Стайка, милістю божою православний архієпископ мараморійський, екзарх ставропігії патріаршої Константинограда, Нового Риму адміністратор, митрополії білградської, Седмиграда і всього православ'я в Угорській країні властитель.

...в Русі старожитним єпархіям, найбільше в Луцькій та Острозькій єпархії, творимо для відома наше архієрейське благословення.

Стор. 535.

Той Каріон, справник друкарні, привіз тоді ж таки в Малу Росію від свого розуму складений великий аркушевий буквар, або грамотку...

Стор. 536.

Але ж багато хто з поважних осіб, як з Малої Росії, так і з-за кордону...

Стор. 537.

Не згадую я тут справ та дій у Малій Росії, перед тим не бувалих...

...Варлаама Ясинського, архієпископа, митрополита київського, галицького і всієї Малої Росії...

Стор. 541.

...про ординські замисли на Малу Росію і про таємну кореспонденцію з новим волоським господарем...

Стор. 542—543.

...є певна відомість, що кримський хан наказав усім кримським і білгородським ордам, усякому готуватися й приспособлятися у теперішній військовий похід на нинішню зиму у вашу, царської пресвітлої величності богохраниму державу Малу Росію, про що просторіше оповіжено в записі їхніх річей, і я той запис посилаю при цьому листі в приказ Малої Росії для донесення вам, великому государю... а згаданого Івана Драгинича залишаємо при собі в Батурині, бо він бажає жити тут, у Малій Росії, хочучи забрати сюди з Волоської землі свою жону і дітей... А ту циферну азбуку послав я в той-таки, вашої царської пресвітлої величності, Малоросійський приказ.

Дано в Батурині, 26 листопада 1696 року.

Стор. 546.

...говорив словесно, переконуючи поляків, щоб мали мир з Кримом та турками, оглядаючись на українську подільську, а також у воєводствах Руському та Волинському і на Покутті руїну...

Потім, 30 березня було донесено з Кракова в Малу Росію такі газети, що в Константинополі постало було морове повітря, яке умертвляло за день кількадесят чоловік.

Стор. 547.

Він заборгував на окуп синайських монастирів 5000 рублів, тож для випрошення милостині прислав у Малу Росію і до гетьмана старого архимандрита Кирила, котрий, зібравши, що міг, милостиню, від'їхав з нею до Синаю. Той-таки згаданий архієпископ Іоаникій прислав цього року для тієї ж милостині в Малу Росію другого, Кирила...

Стор. 549.

...то за спільною радою для оборони України та слобідських міст від бусурманського находу залишили війська...

Стор. 550.

Довідалися тоді від татарських "язиків", що кримський хан з усіма своїми ордами, виїшовши з Криму для вторгнення в Малу Росію...

Стор. 551.

...ратними великоросійськими та малоросійськими військами дбаємо при тій-таки всемогутній божій помочі піти на низ ріки Дніпра до Чорного моря для чинення воєнних промислів...

Стор. 559.

Список листа, в якому писалося про те до них, посилаю в приказ Малої Росії...

Стор. 560.

При таких діяннях та подіях у нашій Росії і в російських військах, у Польщі сенатори й Річ Посполита промишляли про вибір нового короля... За втручання в те елекційне діло пресвітлого нашого монарха Петра Олексійовича вибрали і 15 вересня коронували на польське королівство князя й електора саксонського Фредеріка Августа...

Стор. 560—561.

ПРОПОЗИЦІЇ

до найяснішої Річі Посполитої від нового кандидата, найяснішого князя, його милості Августа, електора Саського, подані через екстраординарного посланця, висланого з повними і всілякими повноваженнями...

...8. Так само Поділля, Україну [тут термін Україна вживається на означення Київщини. — В. Ш.], Волохів, Мултян, коли зможе, приверне до найяснішої Річі Посполитої чи ж то війною, чи після постанови миру...

Стор. 564.

При такому стані у Польщі Велика й Мала наші Росії...

Стор. 581.

...1699 року, як свідчить на 395 листі німецький історик Пуфендорфій, у тих-таки Карловичах турки постановили мир з поляками і через тодішній трактат виторгували у турчина Кам'янець-Подільський з усім Поділлям та Україною...

Стор. 582.

По тому настала дорожнеча хліба, а за нею зараз-таки почався і голод поміж посполитим народом, який тиснув бідних малоросійських людей цілий рік...

Стор. 583.

ЛЯДСЬКИЙ ТРАКТАТ З ТУРКАМИ В КАРЛОВИЧАХ

3. Кам'янець-Подільський непорушно, як у собі є, має бути відданий Короні. До Поділля й України щоб Оттоманська Порта також не мала претензій. Гетьмана українського, котрий тепер резидує в Молдавії, щоб Порта скасувала...

Стор. 584.

Того ж таки року, згідно минулорічного трактату Карловицького, чи Петервардинського, турків з поляками, турки від першого березня до 15 травня вивозилися із Кам'яця-Подільського і відступили його полякам з усім Поділлям та тамтешньою Україною, що прилягає до Поділля, в давніше володіння.

Стор. 593.

Після минулорічного неврожаю в Малій Росії настала дорожнеча в пашні і голод між простим народом... Цей голод і людські біди один малоросійський поет з'явив римами...

Стор. 600.

Того ж таки року в лютому місяці за гетьманським наказом і за оповіддю стародубських та чернігівських купців у генеральній канцелярії описано земний та водний тракт, який лежить з Малої Росії від Стародуба й Чернігова до Кролевця Пруського і до Риги...

Стор. 603—605.

Того ж таки року деякі польські панове на тому боці Дніпра почали були осаджувати слободи на порожніх місцях, що було заказано останніми трактатами, скликаючи на них цьогобічних малоросійських людей. А купцям малоросійським почали були діятись у Польщі численні ошуканства й образи... боярин Головін, покладаючись на пакти вічного російського з поляками миру, вчинені 1686 року, писав від себе про ті новозакладені польські слободи і про образи малоросійським купцям, чинені поляками, до великого коронного гетьмана Яблоновського свого листа... На той коронний гетьман учинив зі Львова 10 липня таку листовну відповідь до Мазепи:

...Зараз же посилаю мої універсали в Україну із засторогою, щоб ніхто не важився супроти заборони останнього трактату осаджуватись у тих місцях, котрі залишені до подальшого рішення. Маю ту надію, що так і з боку його царської величності таких слобід на тих ґрунтах дозволяти й допускати не будуть...

Зі Львова 10 липня 1700 року.

...При тому своєму листі прислав коронний гетьман до гетьмана Мазепи через згаданого басанського сотника три свої універсали: один — до купців українських, щоб при пашпортах свого гетьмана зі всілякими товарами та своїми гендлями безпечно проїжджали за кордон у Польщу і через Польщу; другий — до польських обивателів, духовних та світських, щоб українських купців у Польщі не утруднювали й не утяжали; третій універсал до польських панів, що начебто мали на Україні свої ґрунти, щоб не осаджували своїх сло-

бід на тих порожніх місцях... Всі ці три універсали Яблоновського від слова до слова мають у собі таке:

Станіслав Ян на Яблонові Яблоновський, каштелян краківський, великий коронний гетьман, барський та межирицький староста.

Чиню до відома, кому про те належить відати, особливо їхнім милостям панам обивателям і купцям українським, київським та задніпровським, з держав його пресвітлої державної величності при вияві моєї приязні...

Заходить тут мені реляція, що їхні милості панове обивателі та купці українські, київські і задніпровські, приїжджаючи до Польщі, в держави його королівської милості та Річі Посполитої з різними товарами, виносять часто великі й неслухні утяження...

Чиню відомим, кому про те належить знати, особливо ясновельможним моїм милостивим панам і братам, які мають на Україні від Дніпра свої дідицтва та посесії, при виявленні моєї братерської схильності довожу до відомості.

Стор. 608.

...чи через якогось особливого мого гінця обіцяю послати, як це належить за потребою чи в приказ Малої Росії, чи в інше яке місце.

Писано в Батурині 1700 року.

Текст подано за: Самійло Величко. Літопис. Том перший. Том другий. Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. — К., 1991.

РЕЗЮМЕ

нализ источников XIII—XVIII в. в отношении наименования современных украинских и соседних территорий позволяет проследить в пространстве и времени использование терминов “Русь”, “Малая Русь”, “Украина”, а также охарактеризовать динамику процесса становления самосознания современного славянского населения юга Восточной Европы во времена развитого и позднего средневековья.

Именно выходцы из старой, домонгольской, среднеднепровской “Руси”/“Русской земли” (к которым присоединились в какой-то степени и галичане), вероятно, и явились важным генератором в распространении “русской” территориальной идеи в поволжском регионе, а затем и на северных землях восточнославянского мира, что зафиксировано уже в текстах второй половины XIII—XIV в. Сама же “Русь” в широком территориальном значении, как весь восточнославянский мир, еще определенное время вызвала ностальгические воспоминания в определенной части общества тех времен. Но возвращение к “старым добрым временам” уже не имело никаких объективных оснований.

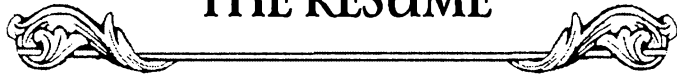
Домонгольская “Русская земля” во времена становления Российского государства практически не интересовала московскую элиту, а термин “Малая Русь” ее представителем был вообще неизвестен. Аналогичная ситуация прослеживается и при изучении литовско-польских источников, кроме сообщений французских специалистов, служивших при королевском дворе в Варшаве. Те из них, кто посещал современные украинские земли, фиксировали и использовали новое местное название.

Для летописцев из нынешних западноукраинских центров “Украина” и казачество располагались на Днепровском Правобережье, а “Русь” находилась западнее этого района. В нескольких источниках фиксируется и территориальное обособление “московских” и “русских” областей, причем последние размещены в среднеднепровском районе — вплоть до Литвы и Польши.

Наибольшее количество информации можно почерпнуть на страницах “казаческих летописей”, где в полной мере присутствуют все три термина — как “русский”, так и “малорусский”, а также “украинский”. Миры “великорусский” и “малорусский” воспринимаются отдельно. Выделяются также отдельные территориальные зоны по обеим берегам Днепра: земли реестрового казачества и запорожцев; “Украина” в большинстве случаев находится на правом берегу, а “Малая Русь” — на левом (просто “Русь” — в Прикарпатье).

В этническом отношении представители местного населения именуется как “русы”, “малорусы”, “казаки”, “малороссийский народ”, “простодушный казако-русский народ”, “украинский народ”. Последнее наименование получило преобладающее значение уже в более поздний исторический период, хотя средневековые времена стали основным звеном в процессе формирования современного украинского народа как этнической единицы европейского мира.

THE RESUME

he analysis of sources of the XIII–XVIII centuries in respect of the name of modern Ukrainian and neighbouring territories allows to trace the use of terms “Russia”, “Minor Russia”, “Ukraine” in space and time, and also to characterize the dynamics of formation the modern slavic population self-consciousness on the south of the East Europe in days of the evolved and late Middle Ages.

Those were the natives from old, pre-Mongols, middle-Dnieper “Russia”/“Russian land” (to which the Halychans had joined to some extent), who, possibly, became the important generator in distribution of “Russian” territorial idea in Volga region, and then on northern grounds of the East Slavs world. This was already fixed in the texts of second half XIII–XIV century. “Russia” itself, in wide territorial value, as all the East Slavs world, still caused (for some times) nostalgic memoirs in the certain part of a society of those times. However the comeback to the “sweet old times” had no objective bases anymore.

Pre-Mongols “Russian land” in the process of settling the Russian state practically did not interest the Moscow elite, and the term “Minor Russia” to its representatives in general was unknown. The similar situation is traced also during studying the Lithuanian-Polish sources, except for messages of the french experts, who served at court in Warsaw. Those, who visited the territory of contemporary Ukraine, fixed and used the new local name.

For the croniclers from the present West-Ukrainian centers “Ukraine” and cossacks settled down on the Right bank of Dnieper, and “Russia” was to the west of this area. In several sources territorial isolation of the “Moscowian” and “russian” regions is also stated, and the later are placed in Middle Dnieper area – down to Lithuania and Poland.

The greatest amount of the information is in the “Cossack annals” where we can find all three terms – “Russian”, “Minor Russian”, and also “Ukrainian” The worlds of the “Great Russian” and “Minor Russian” are perceived separately. The separate territorial zones allocated also on both banks of Dnieper: the lands of register cossacks and zaporozhians; “Ukraine” in most cases is on the right bank, and “Minor Russia” – on the left (simply “Russia” in Prikarpatye).

In the ethnic relation representatives of local population are called as “rusy”, “malorusy”, “cossacks”, “Minor Russia people”, “ingenuous cossack-Russian people”, “Ukrainian people” The later name has received prevailing value already during later historical period though medieval times became the basic part during formation of modern Ukrainian people as ethnic unit of the European world.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЧАСТИНА I. ІСТОРИЧНА СИТУАЦІЯ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – НА ПОЧАТКУ XVІІІ СТ.	29
ЧАСТИНА II. СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНІ РЕАЛІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII–XVІІ СТ.	85
ПІСЛЯМОВА.	161
<i>Додаток 1.</i> Іпатієвський літопис	193
<i>Додаток 2.</i> Лаврентієвський літопис	195
<i>Додаток 3.</i> Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів	196
<i>Додаток 4.</i> Список міст далеких і близьких	201
<i>Додаток 5.</i> Велика хроніка	202
<i>Додаток 6.</i> Літописи білорусько-литовські	203
<i>Додаток 7.</i> Літопис Яна Бінвільського	207
<i>Додаток 8.</i> Гійом Левассер де Боплан. Опис України	208
<i>Додаток 9.</i> П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі	209
<i>Додаток 10.</i> Хроніка Литовська і Жмойтська	211
<i>Додаток 11.</i> Єрмолінський літопис	224
<i>Додаток 12.</i> Типографський літопис	225
<i>Додаток 13.</i> Патріарший або Ніконівський літопис	230
<i>Додаток 14.</i> Воскресінський літопис	235
<i>Додаток 15.</i> Острозький літописець	241
<i>Додаток 16.</i> Львівський літопис	242
<i>Додаток 17.</i> Густинський літопис	244
<i>Додаток 18.</i> Літопис Самовидця	248
<i>Додаток 19.</i> Літопис Григорія Грабянки	249
<i>Додаток 20.</i> Самійло Величко. Літопис	263
РЕЗЮМЕ	317
THE RESUME	318

Наукове видання

МОЦЯ Олександр Петрович
“РУСЬ”, “МАЛА РУСЬ”, “УКРАЇНА”
В ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКІ
ТА КОЗАЦЬКІ ЧАСИ

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2009

Редактор *О. Ю. Бей*
Оформлення художника *С. П. Муштенко*
Художній редактор *С. І. Муштенко*
Технічний редактор *Г. М. Ковальова*
Коректор *О. Є. Челок*
Комп’ютерна верстка *О. О. Балюк*

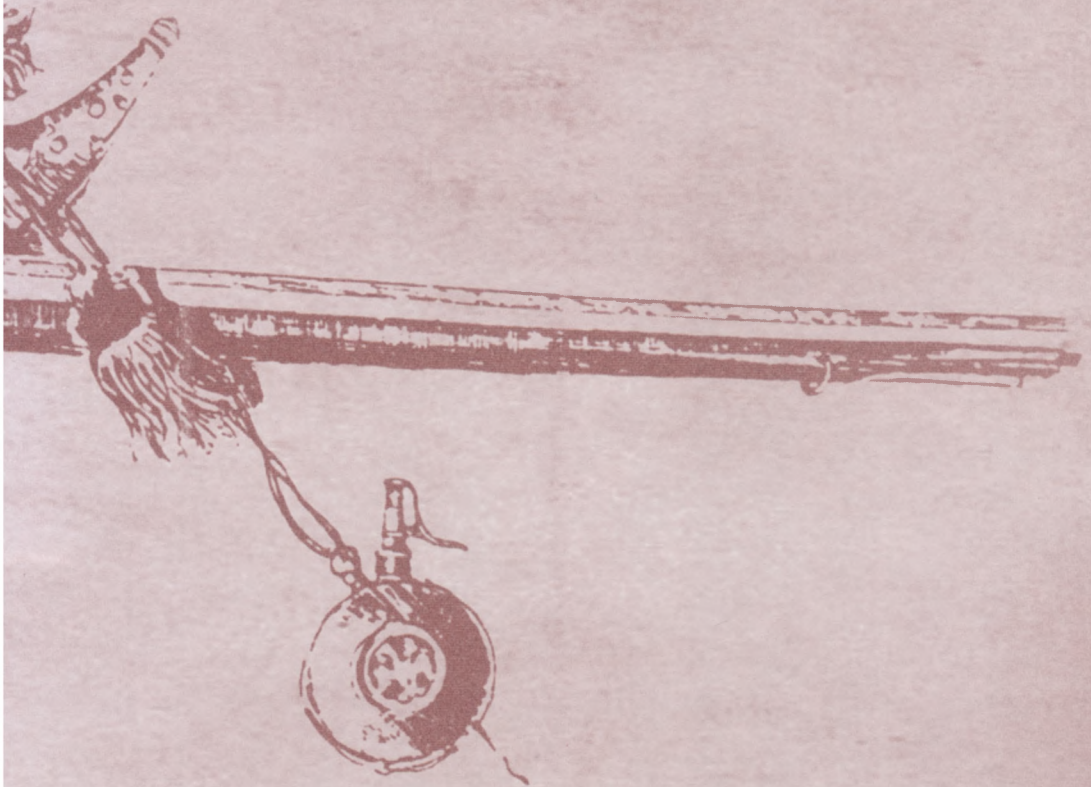
Підписано до друку 26.08.2009. Формат 70×100 1/16. Папір офс.№1. Друк офс.
Гарн. Гарамонд. Ум. друк. арк. 26,0. Ум. фарбо-відб. 26,65. Обл.-вид. арк. 28,07.
Тираж 300 прим. Зам. №9—128

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції —
серія ДК № 2440 від 15.03.2006.

Послуги з друку надані
СПД—ФО Вероцький С.В.
Свідоцтво ДК № 271 від 07.12.2000 р.
м. Київ, вул. Вєстрова, 13, кв.7
в друкарні ТОВ “Бізнесполіграф”
02094 Київ 94, вул. Віскозна, 8

4-45,00

МОЦЯ Олександр Петрович,
 доктор історичних наук,
 професор, член-кореспондент
 НАН України – автор більш як
 300 наукових праць,
 присвячених актуальним і ще
 не до кінця вирішеним
 питанням середньовічної
 історії й археології України.

«РУСЬ»
 «МАЛА РУСЬ»
 «УКРАЇНА»

В ПІСЛЯ-
 МОНГОЛЬСЬКІ
 ТА КОЗАЦЬКІ
 ЧАСИ

Schalæ	15
Milliana Oeronica	16
M. Peonica	17
M. Gormonica	18
Luca Gallica	19
M. Istica	20
M. Mezovonica	21

Privileg. du J. A. de Pologn.